

Magyar Nyelvőr

A TARTALOMBÓL

<i>Erdődi József :</i> I. V. Sztálin	1
<i>Bárczi Géza :</i> A százéves Simonyi Zsigmond.....	9
<i>Prohászka János :</i> Simonyi Zsigmond	11
<i>Zsoldos Jenő :</i> Kossuth és Petőfi korának köznyelvéhez.....	37
<i>Herczeg Gyula :</i> Eötvös József körmondatai	56
<i>Hajdú Péter :</i> A paleo-szibériai népek és nyelvek.....	71
<i>Beke Ödön :</i> Vasalás és mángolás	79
<i>Hegedűs Lajos :</i> Hangfelvételes népnyelvi gyűjtés a Sárközben	90
<i>Papp István—Beke Ödön :</i> Elemzési problémák az iskolában.....	114
<i>Erdődi József :</i> Magyar eredetű vándorszavak az orosz nyelvben	125
<i>Mikesy Sándor :</i> Családnévmagyarázatok	129

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

EZT A SZÁMOT BEKE ÖDÖN, PROHÁSZKA JÁNOS ÉS RUBINYI MÓZES
SZERKESZTETTE

FELELŐS SZERKESZTŐ: BEKE ÖDÖN

TECHNIKAI SZERKESZTŐ: PROHÁSZKA JÁNOS

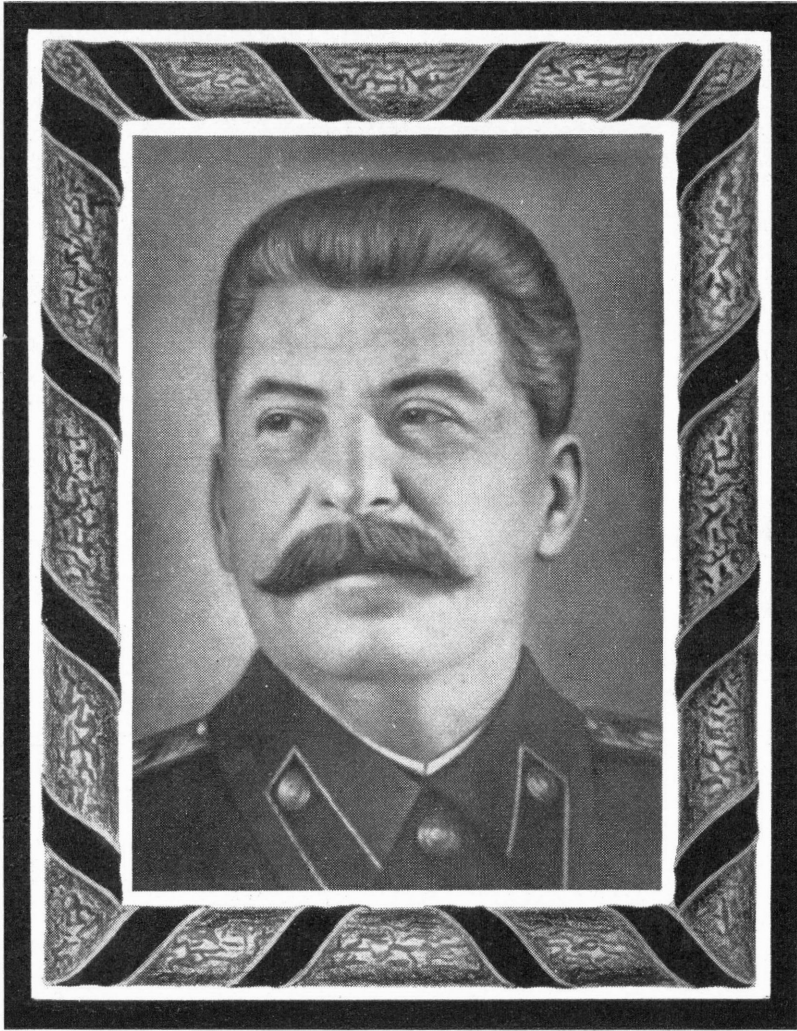
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, XIV., VOROSILQV-ÚT 19. TELEFON: 297—426

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Erdődi József</i> : I. V. Sztálin.....	1
<i>Bárczi Géza</i> : A százéves Simonyi Zsigmond.....	9
<i>Prohászka János</i> : Simonyi Zsigmond	11
<i>Szöke István</i> : Az irodalmi nyelv kérdései a Szovjetunióban	30
<i>Zsoldos Jenő</i> : Kossuth és Petőfi korának köznyelvéhez.....	37
<i>O. Nagy Gábor</i> : Egy készülő szólásgyűjtemény elé.....	43
Nyelvünk történetéhez	
<i>Prohászka János</i> : Névszól és igéül egyaránt használt szavak.....	48
Íróink nyelve	
<i>Herczeg Gyula</i> : Eötvös József körmondatai.....	56
Népek és nyelvek	
<i>Hajdú Péter</i> : A paleo-szibériai népek és nyelvek.....	71
Nyelv és munka	
<i>Beke Ödön</i> : Vasalás és mángolás.....	79
Nyelvjárásaink	
<i>Hegedűs Lajos</i> : Hangfelvételes népnyelvi gyűjtés a Sárközben.....	90
<i>Beke Ödön</i> : Népi csillagnevek gyűjtése.....	106
<i>Betkowski Jenő</i> : A szolnoki hajósok, valamint a csongrádi és Mindszenti superok mesterszavai III.	109
Nyelv és iskola	
<i>Papp István—Beke Ödön</i> : Elemzési problémák az iskolában.....	114
<i>Fehér Ede—Fehér Edéné</i> : Az alakhosszabbító tövek kérdéséhez. Az -e kérdőszócska. A határozott számnevek felosztása	121
<i>Benkő Lóránd</i> : Válasz Fehér Edének és Fehér Edénének kérdéseire.....	122

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

77. ÉVFOLYAM * 1953 JANUÁR—ÁPRILIS * 1—2. SZÁM

I. V. SZTÁLIN

A világ dolgozói megrendült lélekkel hallották a szomorú gyász hírt: eltávozott az élők sorából Ioszif Visszarionovics Sztálin. Mindnyájan éreztük, hogy a békeszerető, munkálkodó, életet szépítő emberiséget szörnyű csapás sújtotta, mert az, ki vezérként és pajzsként állt előttünk, aki páncélfalat emelt körénk alkotásaink védelmére, nincs már többé közöttünk.

A nagy ember kiválóságát tetteinek értékével mérjük. Nehéz, szinte lehetetlen mértéket találni Sztálin gyakorlati és tudományos munkájának felmérésére, hiszen olyan nagy műveket, mint az évtizedes forradalmi marxista munka, az Októberi Forradalom hősi végbevitel, az ifjú Szovjetköztársaság védelme a bel- és külföldi ellenséggel szemben, a Szovjetunió tervezettségének a megteremtése, a szocialista ipar megalkotása, a kollektív mezőgazdaság megalakítása, a legkorszerűbben felszerelt népi hadsereg felállítása, anyagi, technikai ellátásának megszervezése, a Honvédő Háború dicsőséges sztálini taktikája, a háború után a békés termelésre való átmenet tényeit hogyan mérhetnők fel közönséges emberi mértékkel? És ezt a gyakorlati tevékenységet a tudományos munkák hosszú sora kíséri: akár a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt írt »Anarchizmus vagy szocializmus?«, »Marxizmus és a nemzetiségi kérdés«, vagy az Októberi Forradalom után kelt »Dialektikus és történelmi materializmus«, »A leninizmus és a nemzetiségi kérdés«, »Marxizmus és nyelvtudomány«, »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« címűeket említjük.

Nagy politikus, nagy államférfiú, nagy elméleti és gyakorlati tudós távozott el sorainkból, érezzük és tudjuk mindnyájan.

A haladó tudomány munkásai bánattal búcsúztatják Sztálin elvtársat, mert elmúltával a tudománynak egyik lángelméjét veszítették el. Sztálin nemcsak ragyogó államférfiú volt, hanem nagy tudós is: méltán választotta az 1939-es évben a Szovjetunió Tudományos Akadémiája tiszteleti tagjai sorába, méltán büszkélkedhetett vele mint soraiból fennen kiemelkedő géniusszal.

A tudomány nagy pártfogóját veszítette el Sztálinban. Soha nem volt a világon olyan világnézet, amely annyira becsülte volna a progresszív exakt és társadalmi tudományokat, mint éppen a marxizmus. Míg a kapitalizmus csak a maga profitra vágyó érdekei szemszögéből képes a tudományt nézni, csak azt mérlegelve, mi hasznot adhat, addig a haladó tudomány magas eszméket tűz ki a tudósok elé. Az erről a tudományról szóló zengő sztálini szavaknak kell élniök minden tudósunk tudatában, hadd vezessék munkáját. A főiskolák tudományos munkásai tiszteletére rendezett fogadáson 1938. május 17-én e szavakkal emelte I. V. Sztálin magasra poharát:

»A tudománynak, annak a tudománynak a felvirágzására, amely nem határolja el magát a néptől, nem tartja magát távol a néptől, hanem kész szolgálni a népet,

kész a népnek a tudomány összes vívmányait átadni, amely a népet nem kényszerből, hanem önkéntesen, szívesen szolgálja.

A tudománynak, annak a tudománynak a felvirágzására, amely régi és elismert vezetőinek nem engedi meg, hogy a tudomány áldozópapjainak, a tudomány monopolistáinak módjára önelégülten begubózzanak, amely a tudomány öreg művelői és a tudomány fiatal művelői közti szövetség értelmét, jelentőségét, mindenható erejét felfogja, amely a tudomány összes kapuit önként és készséggel kitarja országunk fiatal tudományos erői előtt és lehetőséget ad nekik arra, hogy meghódítsák a tudomány legmagasabb csúcsait, amely elismeri, hogy a jövő a tudomány fiatalságáé.

A tudománynak, annak a tudománynak a felvirágzására, amelynek művelői, noha a tudományban kialakult hagyományok erejét és jelentőségét átértik és a tudományok érdekében hozzáértően ki is használják, mégsem akarnak e hagyományok rabjává lenni, — annak a tudománynak a virágzására, amelynek megvan a bátorsága, elszánttsága arra, hogy a régi hagyományokat, normákat, szabályokat összetörje, ha elavulnak, ha a haladás fékezőivé válnak, s új hagyományokat, új normákat, új szabályokat tud teremteni.

A tudomány, fejlődése során, nem kevés olyan bátor embert ismer, aki semilyen akadállyal sem törődve, mindennel dacolva, össze tudta törni a régit és tudott újat alkotni. A tudomány olyan férfiai, mint Galilei, Darwin és sokan mások, közismertek. A tudomány egy ilyen korifeusánál, — aki egyben korunk legnagyobb embere, — szeretnék megállapodni. Leninre gondolok, tanítómesterünkre, nevelőnkre. Emlékezzenek az 1917-es évre. Oroszország társadalmi fejlődésének tudományos elemzése alapján Lenin akkor arra a következtetésre jutott, hogy az egyetlen kivezető út a helyzetből a szocializmus győzeleme Oroszországban. Ez az akkori idő sok tudományos férfira számára több volt meglepő következtetésnél. Plehanov, a tudomány kiváló férfiainak egyike, akkoriban megvetéssel beszélt Leninről és azt állította, hogy Lenin »félrebeszél«. A tudomány nem kevésbé ismert más férfiai azt állították, hogy »Leninnek elment az esze« s hogy el kellene őt valahová dugni, lehetőleg jó messzire. A tudomány minden rendű és rangú embere Lenin ellen üvöltözött akkoriban, mint olyan ember ellen, aki ierombolja a tudományt. Lenin azonban nem riadt vissza attól, hogy az ár ellen ússzon és szembeforduljon a megcsontosodással. És Lenin győzött.

Ime, itt a mintaképe a tudomány emberének, aki bátran harcol az elavulttá vált tudomány ellen s az új tudomány számára törí az utat.

Az is előfordul, hogy a tudomány és technika új útjait néha nem a tudomány terén közismert emberek egyengetik, hanem a tudományos világban teljesen ismeretlen emberek, egyszerű emberek, a gyakorlat emberei, a maguk szakmájának újtói. . .

... A tudományról beszéltem. Tudomány azonban különféle van. Azt a tudományt, amelyről én beszéltem, élenjáró tudománynak nevezik.«

Sztálin elvtárs nemcsak a meghatározását adta a haladó hagyománynak, hanem kijelölte annak a módszerét is : a történelmi és dialektikus módszert. Ez nem elkülönült, az élettől idegen világszemlélet, hanem »a marxista-leninista párt világszemlélete« (Párttört., Szikra-kiadás. 112). Ez a módszer az igazi tudományos módszer, mert az életet nem mereven, egy pillanatban lerögzítve kutatja, hanem éppen életszerűségében, állandó mozgásában, változásában, fejlődésében és forradalmi ugrásában. Ez a módszer nem egy elszigetelt tudományág kutató, vizsgálati módszere, hanem a tudományok minden területén, természettudományokban és társadalom-tudományokban egyaránt alkalmazandó, mert mindegyikben megvannak a folyton végbemenő dialektikus változások.

Ennek a tudományos világnézetnek az az óriási jelentősége, hogy nem bontja szét két részre a világot : anyagi és eszmei részre, hanem, haladva a marxi-lenini vonalon és továbbfejlesztve azt, megmutatja, hogy az anyagi

és eszmei alakban az egységes és oszthatatlan természet jelenik meg, megmutatja, hogy a tudat fejlődése előtt jár az anyagi rész fejlődése, azaz az eszmék nem a semmiségből kipattanó csodák, hanem a materiális tények és azok fejlődésének, változásának függvényei.

Ez a tudományszemlélet hirdeti és bizonyítja, hogy a világ, annak jelenségei, a jelenségek kölcsönös kapcsolatai megismerhetőek. A materialista világszemlélet visszautasítja az idealista tudósok azon felfogását, hogy a világ jelenségei meghatározhatatlanok és megismerhetetlenek. A sztálini tudomány meg van arról győződve, hogy a világ minden jelenségét, ezeknek kapcsolatait megismerhetjük és amikor ismerjük törvényszerűségeiket, befogjuk őket, hogy a természet erőit szebb jövőnk építésében felhasználjuk. Sztálin elvtárs a szocializmus közgazdasági kérdéseiről szólva hangsúlyozta a természettudományi és a politikai gazdaságtan törvényeinek abszolút érvényét, azonban rögtön arra is utalt, hogy e törvények ismeretében a cselekvő erőket irányíthatjuk és alkalmazhatjuk életünk jobbátételére.

Az optimizmustól duzzadó tudományos világszemlélet az ifjak óriási seregét irányítja a tudomány felé, hogy annak jó, alkotó munkásaivá váljanak. Mindnyájan mélyen lelkünkbe véstük Sztálin elvtársnak a Komszomol VIII. kongresszusán, 1928-ban az ifjúsághoz intézett szavait, melyekkel felszólította őket, alkossák meg az új értelmiség bolsevik szakembereinek dandárjait:

»Ahhoz, hogy építsünk: tudás kell, el kell sajátítani a tudományt. Ahhoz azonban, hogy tudjunk, tanulni kell. Tanulni állhatatosan, türelmesen. Tanulni mindenkittől: ellenségtől és baráttól egyaránt, de különösen az ellenségtől. Tanulni összeszorított fogakkal, nem félve attól, hogy az ellenség nevetni fog rajtunk, tudatlanságunkon, elmaradottságunkon.

Erőddel állunk szemben. Ez az erő a tudomány, melynek sok és sokféle ága van. Ezt az erődöt be kell vennünk, bármilyen áron. Ezt az erődöt az ifjúságnak be kell vennie, ha az új élet építője, ha a régi gárda méltó utódja akar lenni...

Elsajátítani a tudományt, kikovácsolni a bolsevik szakemberek kádereit a tudás minden ágában és a legkitartóbban tanulni, tanulni, tanulni ez most a feladat» (Sztálin: Művei 11: 83).

Magyar tudósaink sokat tanultak Sztálin zseniális filozófiai és ideológiai műveiből, sokat merítettek a marxista tanítások alapján megszületett szovjet tudományból. Látták, hogy a Szovjetország tudománypolitikája merőben különbözik attól, amit az elmúlt rendszer idején tapasztaltak, mert nemcsak nagyobb megbecsülés veszi körül őket, hanem munkájuk belekapcsolódott az egész nép alkotó tevékenységébe, alkothatnak a nép javára és oktathatják a hozzájuk tóduló ifjak felmérhetetlen seregét, ezentúl várja őket népszerűsítő előadásokra a tudást, az ismeretet szomjazó dolgozók tömege. Így a tudós kilépett elszigetelt műhelyéből, kitérta tudása tárházát a nép előtt, szolgálja és tanítja azt.

A népért dolgozó tudós legnagyobb kitüntetése is Sztálin nevéhez fűződik. Mikor a Szovjetunió 1939-ben Sztálin elvtárs 60. születésnapját ünnepelte, megalapították a Sztálin-díjat. A kitüntetett tudósok sorában nyelvészeket is látunk, azokat, akik tudományos munkásságukkal az ország építésének ügyét szolgálták. A sort Sz. P. Obnorszkij nyitja meg, aki az orosz irodalmi nyelv történetével foglalkozó munkájában rámutatott annak a tételnek tartathatatlanságára, hogy az orosz irodalmi nyelvnek az ú. n. egyházi nyelv az alapja. Kitüntette a szovjet kormány G. N. Gusszejnov professzort, az Azerbajdzsáni Tudományos Akadémia rendes tagját, aki orosz—azerbajdzsan szótárt szerkesztett. Sztálin-díj ékesíti Sz. Sz. Malhaszjan örmény akadémikust, »Az

örmény nyelv értelmező szótára» című alapvető munka alkotóját. 1951-ben az orosz nyelvtudomány kiváló munkása, V. V. Vinogradov professor, az orosz nyelv legkiválóbb ismerője is sztálini kitüntetésben részesült »Az orosz nyelv« c. munkájáért. A nyelvészet munkásai azonban nemcsak kitüntetések kaptak Sztálin elvtárstól, hanem nagy segítséget is elméleti munkáiban, mert számtalan esetben fejtegetett nyelvtudományi kérdéseket műveiben.

Sztálin szélessikű, nagyterjedelmű és változatos tárgyú tudományos fejtegetései között ott találjuk a nyelvvel való foglalkozást is. A nyelvet Sztálin nem önmagáért vizsgálja, hanem mint a nemzet kialakulásának alkotóelemét és a társadalom érintkezésének eszközét. Ugyanakkor a forma és tartalom viszonyának általános — nemcsak nyelvi és irodalmi — problémájának sztálini vizsgálata döntő jelentőségű nyelvfejlődésünk értékelése szempontjából.

Sztálin elvtárs a nemzetnek, az emberiség ezen történelmileg kialakult közösségének kérdését »Marxizmus és nemzetiségi kérdés« c. művében (1913) taglalja. A nemzet első ismertetőjelei közé éppen a nyelvet sorolja, mert nem minden tartós közösség alkot nemzetet, mert »a nemzeti közösség elképzelhetetlen közös nyelv nélkül« (Művei 2 : 218). Sztálin elhatárolja egymástól az állam és a nemzet fogalmát, mert az államhoz a közös nemzeti nyelv nem okvetlenül szükséges. Egy állam integritását egyáltalában nem érinti az a tény, hogy területén különböző nyelveket beszélnek, hiszen létezik olyan allami közösség, amelynek lakosai több nemzeti nyelvet használnak. A marxizmus szempontjából Sztálin nem a hivatalos, az irodalmi nyelvet tekinti csupán nemzeti nyelvnek. »Itt természetesen nem hivatalos-irodalmi, hanem olyan nyelvekről van szó, amelyeket a nép beszél« — írja említett művében (i. h.). Sztálin nem az uralkodó osztály kiművelt nyelvét tekinti csupán nemzeti nyelvnek, hanem a marxizmus szempontjából az egynemzetiségűeket egybekapcsoló nyelvet, mégha pillanatnyilag, ideig-óráig nem is irodalmi magaslatra emelkedett nyelv, hanem a nemzetgazdasági, történeti és művelődési állapotának megfelelően irodalmi fejlődésének csak induló fokán áll is. Sztálin a fejlődés vonalába állítva szemléli a nyelv nemzetalkotó tényező voltát, amely tényező más sajátosságokkal egybekapcsolva (a közös gazdasági élet, közös terület, a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkat) adja meg a nemzettévalás összes ismertetőjeleit és feltételeit.

Ugyanakkor Sztálin bírálóknak veti alá azokat az elméleteket, amelyek a nemzet meglétét csak a nyelv közös voltához kapcsolják (2 : 322, 327), és rámutat a burzsoá nacionalizmus nyelvhasználati politikájára, amely azon alapszik, hogy a burzsoá nacionalisták politikai síkon álcázva folytatják a gazdasági harcot, hogy nemzeti köpenyegbe burkolják a kizsákmányolás tényét, mint ezt Ausztria-Magyarországban vagy Oroszországban tették (2 : 331). Ez a harc természetesen a nemzetiségek proletáriátusa és parasztsága ellen irányul. Ezért hirdette a szocializmus a nemzetek önrendelkezési jogát, amely megtiltja, hogy erőszakosan korlátozzák a nemzeti nyelv használatát (2 : 335). A szocializmus úgy értelmezi a nemzetek önrendelkezési jogát, hogy »minden nemzet szuverén és minden nemzet egyenjogú« (2 : 336). A nacionalista mozgalom lényegét tekintve burzsoá mozgalom (2 : 337), azonban a szocializmus győzelmével megvalósul a nemzetek egyenjogúsága és a szocializmus országában nincs a nemzetek között érdekellentét, nincs tehát elnyomásra való törekvés sem. A sztálini nemzetiségi politika gyakorlati megvalósulását jelentette a szovjet köztársaságok egységes állami szövetségben való szoros egyesülése, amely ugyanakkor a Szovjetország minden nemzetisége számára

biztosította a sokoldalú fejlődés lehetőségét. Lenin és Sztálin javaslatára jött létre a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége 1922 decemberében. Mivel alapja a nemzeti egyenjogúság volt, ez a szövetség a nemzetek nyelvhasználatának jogi csorbíthatatlanságát jelentette. Ismételten rögzítette ezt a jogot az 1924-es alkotmány, majd a sztálini alkotmány (1935-ben). A Szovjetország kormányzásában a Nemzetiségek Szovjetje ékesen szól a nemzetiségek egyenjogúságának tényéről, mivel ide a nemzetiségek területük arányában *egyforma számú* képviselőt küldenek, hiszen a nemzetiségek nemzeti ügye számuktól függetlenül mindegyiknek egyformán fontos. (A szövetségi köztársaságok 25-25, az autonóm köztársaságok 11-11, az autonóm területek 5-5, a nemzetiségi körletek 1-1 küldöttet.)

A Szovjetunióban mindenki szabadon használhatja nemzeti nyelvét, mert a SzSzKSz polgárainak egyenjogúsága, a gazdasági, állami, kulturális, társadalmi és politikai élet minden terén, megingathatatlan törvény (a SzSzKSz Alkotmányának 123. cikkelye) és megengedi, hogy minden szovjet állampolgár anyanyelvén tanulhasson, anyanyelvét használhassa a közéletben.

A nyelv használatának kérdése nem független a tartalom kérdésétől. A forma és tartalom szoros kapcsolatára Sztálin már »Anarchizmus vagy szocializmus?« című, 1906-ban megjelent munkájában utalt. Kimondja azt a materialista tételt, hogy »a fejlődés folyamatában a tartalom megelőzi a formát, a forma elmarad a tartalomtól« (1 : 333). Csakhogy ezáltal a forma és tartalom között meg hasonlítás keletkezik, azonban »a meg hasonlítás... nem általában a tartalom és forma között van meg, hanem a régi forma és az új tartalom között, amely új formát keres és új forma felé törekszik« (1 : 334, jegyzet).

A materializmusnak ez a tétele igen fontos az eszmék kifejezése szempontjából. A nyelv társadalmi jelenség lévén, szolgálja az egész társadalmat. A nyelvnek a gazdasági alaptól és a felépítményektől eltérő sajátossága, hogy az egész társadalom részére a gondolatok kicserélésének eszköze, az emberi tevékenység minden területén. (Marxizmus és nyelvtudomány 9, 33). A nyelv ennél fogva közvetlen kapcsolatban áll az ember termelő tevékenységével (10), ezért kifejező elemeinek gyűjteménye, a nyelv szótári szókészlete a szakadatlan változás — gazdagodás és szegényedés — állapotában van. A létező szókészlet új szavakkal bővül, »amelyek a társadalmi rend változásával, a termelés fejlődésével, a kultúra, a tudomány stb. fejlődésével kapcsolatban keletkeztek« (23). Ugyanakkor ezeknek az új fogalmaknak a jelölésére nem használhatunk fel olyan szavakat, amelyeket az előző nyelvállapotban nacionalista jellegű intézmények, kapitalista egyének stb. jelölésére alkalmaztak, mert akkor összeütközés áll fenn a tartalom és a forma között. (L. Baszkakov tanulmányában az arab-iráni terminológia burzsoá használatát a Szovjetunió török nyelveiben, Вопросы Языкознания 1952. 3. 31). Az irodalom sem élhet a régi formákkal az új eszmék kifejezésében, hanem meg kell teremtenie a tartalommal egyenértékű új kifejezésformát és így kell feloldania a tartalom és forma ideiglenes ellentmondását.

Sztálin elvtárs a nyelvi kifejezősége való törekvésében követte Lenin útmutatásait, aki a szószátyársággal szembehelyezte a reális egyszerűséget : »Kevesebb dagályos frázist, több egyszerű, hétköznapi munkát« ajánlott (A leninizmus kérdései 100). Sztálin műveiben kiváló és követendő példát mutatott a nyelv helyes használatára. Csak világos, való fejtegetőmóddal győzhetjük meg osztályharcos társainkat és győzhetjük le ellenfeleinket.

Sztálin a nyelvet »harci eszköz«-nek tekinti, amelynek fontos szerepe van a társadalom munkájának koordinálásában, az emberek alkotó tevékenységének egységes vitelében, a szükséges anyagi javak megteremtéséért vívott küzdelemben, és nyelv nélkül nem is lehetséges társadalmi együttműködés (Marxizmus és nemzetiségi kérdés, 21). A nyelv helyes használata igen fontos a politikai életben is, mert a szocializmus a meggyőzést és nem a kényszert tekinti harci módszerének. Ennek a meggyőzésnek van tárgyi és elvi alapja és ennek megmutatása az írás, a beszéd segítségével is történik. Az a kulturális forradalom, amely a szocializmus és kommunizmus megteremtésével egybefügg, magában foglalja a nyelv írásban és szóban való helyes használatára való törekvést is. A szocializmus megszüntette a burzsoázia művelődési kiváltságát és megnyitotta a munkásság, a dolgozó parasztság előtt a művelődéshez vivő utakat. Eddig a nyelv, az írás tökéletes használata a birtokos osztályok kiváltsága volt, most a millióké lett. Ezeknek oktatásában a nyelvtudomány, ezen belül a nyelvművelés (beleértve a helyes, a nemzeti nyelv szellemének megfelelő kifejezésmódot és a helyes ejtést), a nyelvtan erősen normatív jelleget öltött, mert mindenkinek módot kell arra adni, hogy gondolatait nyelvtanilag helyesen fejezze ki és az irodalmi ejtés normáinak megfelelően mondja el.

Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkái hangsúlyozzák a nemzeti nyelv-sajátosságok kutatásának fontosságát. A nemzeti alkat sajátossága kiviláglik a kifejezésmódban és a nyelvtanban is. »A nyelvészet fő feladata a nyelvfejlődés belső törvényeinek a tanulmányozása« (28), ez a feladatmeghatározás éppen azt jelenti, hogy első síkba emeljük a nemzeti kifejezés sajátosságainak, valamint azok változásainak tanulmányozását. Ez a tétel a sztálini nemzetiségi politika specifikus kivetítése a nyelvtudomány területére.

Mikor Sztálin a kultúra kérdéséről szól, felállítja klasszikus tételét: »szocialista tartalmú és nemzeti formájú kultúra« (Művei 12 : 392). Ez az a tétel, amely pregnánsan rögzíti a soknemzetiségű Szovjetunió nyelvi politikájának és világnézeti állapotának egységét. A nyelv kifejező eszköz, minden nemzet sajátja, amelynek helyébe nem kényszeríthet a szocialista, a nemzetek önrendelkezési jogának hirdetője idegen nyelvi eszközt, azonban a tartalom a szocializmus egész országában alapvetően azonos, mert meghatározója a közösen folytatott gazdasági, politikai és kulturális küzdelem, amely az ország dolgozói jólétének emelkedését, alkotó életük biztonságát szolgálja. A dialektikus materializmusról szóló sztálini tanítás arra oktat minden nyelvészt, hogy a nyelvi jelenségeket változásuk folyamában vizsgálja. Gondolatainkat hangnyelv segítségével fejezzük ki, ez az emberek érintkezésének teljesértékű eszköze (Válasz az elvtársaknak 3). Fontos tehát a nyelvi hangállapot leírása, de ez nem jelenti azt, hogy csak statikusan kell nézünk a nyelvet. Nyelvészeink túlságosan nagy figyelmet fordítottak a hangtanra, a hangtörténetre, sokkal kevesebb vizsgálatot szenteltek a nyelvtörténetnek, a történeti szemantikának, a nyelv és gondolkodás kapcsolata történeti megvilágításának. A dialektikus szemlélet bevezetése, a dialektikus és történeti módszer alkalmazása, a nyelv történetének és a nép történetének egybekapcsolása Sztálin oktatásának megvalósítását jelenti a nyelvtudományban.

A nyelv állapotváltozásának kérdését Sztálin világosan meghatározta. Ez nem függ az alaptól, mert egy új alap keletkezésével, a régi alap elhalásával nem jelentkezik robbanásszerűen új nyelvállapot: »Az átmenet a nyelv

egyik minőségéből egy másik minőségbe... az új minőségnek, az új nyelvszerkezet elemeinek fokozatos és hasznos felhalmozódása útján, a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján ment végbe» (25). Ez a tökéletesedésért folytatott küzdelem. »A régi és az új, az elhaló és a keletkező közötti harc, ez a mi fejlődésünk alapja« (Művei 10 : 354).

Ez az állapotváltozás nem azonos értékű állapotok felcserélődését jelenti, hanem állandó tökéletesedést. Ebben a tételben fejeződik ki a marxizmus-leninizmus teremtő optimizmusa. Sztálin ezt úgy fejezi ki, hogy a minőségi változás magasabbfokú minőségbe való átmenetelt jelent: »a társadalmi rend változásával, a termelés fejlődésével, a kultúra, a tudomány stb. fejlődésével kapcsolatban... a szótári szókészlet sokkal több új szóval egészül ki. Ami az alapvető szókincset illeti, ez alapján megmarad és azt mint a nyelv szótári szókészletének alapját használják« (Marxizmus és nyelvtudomány 23). De nemcsak a szókincsre vonatkozik ez, hanem a nyelvtani szerkezetre is, amely »az idők folyamán változásokon megy át, új szabályokkal gazdagodik...« (24).

Ezek a tételek rávilágítanak arra, hogy nyelvtudományunknak a nyelvet változásában kell kutatnia és a változásban nem mindig a romlást kell látnia, hanem aprólékosan és az egész nyelvvel való összefüggéseiben kell a változás tényeit kutatnia, anélkül, hogy a változást elvetné, csupán azért, mert a régi vagy ú. n. irodalmi szabályokkal nem egyezik.

Sztálin a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának XVI. kongresszusán, 1930-ban, kimondta azt a tételt, hogy egyszer a nyelvek egy közös nyelvvé olvadnak össze. Ez csak abban a korszakban következik be, amely majd követi a szocializmus világszerte aratott győzelmét. A nyelvek fejlődésének ténye azonban nem független a politikai-gazdasági tényektől, ezért ennek a nyelvi alakulásnak is hosszú időszakra terjedő feltételei vannak. Ekkor már nem lesz világimperializmus, megszűntek a kizsákmányoló osztályok, véget vetettünk a nemzetiségi és gyarmati elnyomásnak, a nemzetek nemzeti elkülönülését és kölcsönös bizalmatlanságát felváltja majd a nemzetek kölcsönös bizalma és közeledése, megvalósul az egész világon a nemzetek egyenjogúsága, megszűnik majd a nyelvek elnyomásának és asszimilálásának politikája, a nemzeti nyelveknek pedig módjuk lesz arra, hogy együttműködés útján szabadon gazdagítsák egymást. Itt nem lesznek levert és győztes nyelvek, hanem a nemzetek huzamos gazdasági, politikai és kulturális együttműködése révén kiemelkednek a *leggazdagabbá* vált egységes övezeti nyelvek, azután ezek az övezeti nyelvek egy közös nemzeti nyelvvé olvadnak össze, amely természetesen nem lesz sem német, sem orosz, sem angol nyelv, hanem egy új nyelv, amely magába olvasztotta a nemzeti és övezeti nyelvek legjobb elemeit (Művei 7 : 147, 12 : 386. Válasz az elvtársaknak 9).

Ez a tétel nem mond ellent a fent nirdetett tanításoknak, hogy tiszteletben tartjuk a nemzetek önrendelkezési jogát, nyelvhasználati jogának csorbítatlanságát, nem mond annak sem ellent, hogy a *jelenlegi* korszakban hathatósan előmozdítjuk a szocializmus országában, a népi demokráciák államaiban az irodalmi és nemzeti nyelvek kialakulását, illetve fejlődését. Ez a két tétel két különböző korszakra vonatkozik, egyik az imperializmus meglétének idejére, a másik ennek elpusztulása és a szocializmus világszerte aratott győzelme után következő időkre (Nemzeti kérdés és leninizmus, Művei: 11 : 372).

Természetes, hogy »dőre álom« (Lenin szavai) volna azt hinnünk, hogy a nyelvi különbségek egy csapásra megszűnnek. Hiba lenne azt hinni, hogy a proletariátus világdiktatúrája időszakának első szakasza a nemzetek és a nemzeti nyelvek elhalásának, az egységes közös nyelv kialakulásának kezdete lesz. Ellenkezőleg, az első szakasz a nemzeti kultúrák és nemzeti nyelvek felvirágzásának kora lesz és csak egy későbbi korszak hoz övezeti nyelveket, majd központi nyelvet (Művei 11 : 379).

Szólt Sztálin a nyelvek asszimilálódásának kérdéséről is, mikor a Keleti Népek Egyetemének politikai feladatait taglalta. Némelyek ellentmondást találtak abban, hogy mikor a proletárforradalom megrázkódtatta a cári Oroszországot, korábban ismeretlen nemzetiségek kerültek a felszínre, ezeknek ma saját kultúrájuk, saját nyelvük van. »A proletár általános emberi kultúra feltételezi és táplálja a népek nemzeti kultúráját« — állapítja meg Sztálin (Művei 7 : 149). Azonban ez nem zárja ki, hogy egyes nemzetiségek asszimilálódjanak, mert »egyes nemzetek asszimilálódásának részleges folyamata a nemzetek általános fejlődési folyamatának eredménye« (7 : 149). Ennek az asszimilációnak és a »nyelvkeveredés«-nek nyelvtudományi tárgyalását kapjuk Sztálin Marxizmus és nyelvtudomány c. művében, ahol megállapítja, hogy szó sem lehet nyelvek szerkezeti keveredéséről, és példákkal illusztrálja, hogy csak az egyik nyelv kerülhet ki struktúra szempontjából győztesen (27).

Sztálin ugyanezen művében visszahelyezte jogaiba a nyelvtudomány összehasonlító és történelmi módszerét, sőt utalt arra, hogy ezt a módszert magasabb fokra kell emelnünk, hibáitól meg kell tisztítanunk.

A nyelvtudomány munkásai szomorúan búcsúztatják az emberiség nagy halottját, mert benne munkájuk aktív társát veszítették el. Sztálin világnézeti munkáinak ismerete nélkül, a dialektikus és történelmi világnézet nélkül, a Sztálin által felvetett problémák ismerete nélkül nem oldhatjuk meg korszerűen és eredményesen feladatainkat.

Ezért a tudóst és politikust tisztelve búcsúzunk Ioszif Visszárionovics Sztálintól és megfogadjuk öröksége gondozását.

Erdődi József

A SZÁZÉVES SIMONYI ZSIGMOND

Bárczi Géza elnöki megnyitója a Magyar Nyelvtudományi Társaság
1953. évi első, ünnepi ülésén.

Tisztelt Társaság! Az induló 1953-as év munkáját társaságunk szerény, de mély kegyelettel áthatott ünneppel kezdi: Simonyi Zsigmond születésének századik évfordulóját üljük. Szerény ez az ünnep kereteiben és külsőségeiben, társaságunkban lassan hagyományossá váló módon, fűtetlen, alkalmi helyiségben pereg le, olyan műhelyben, melyet egy más intézmény szívessége enged át néhány órára; a munka eszközei vesznek körül, könyvek pora lebeg a levegőben, de akik jelen vannak, azokat meleg és szoros egységbe fűzi a tudomány szeretete és tudományunk nagyjai emlékének kegyeletes ápolása. Az ünnep szerény külsőségei nem fejezik ki az ünneplők hangulatát, nem tárják fel a hálának, a nagyrabecsülésnek és a kegyeletnek azt a mély érzését, mely minden nyelvészben él Simonyi iránt, a formák nem méltók Simonyihoz, sőt talán társaságunkhoz, ennek súlyához és tudományos életünkben betöltött fontos szerepéhez sem, de másrészt úgy érzem, mintha talán jobban illenének magának Simonyinak az egyéniségéhez, az elmélyült munka, az alkotó tevékenység emberéhez, aki a lármás érvényesülést és a külső díszeket sohasem kereste, aki vetett, vetett és vetett, nem azért hogy ő, hanem hogy a nyelvtudomány és maga a magyar nyelv arasson.

Naivság volna arra vállalkozni, hogy Simonyi Zsigmondnak, a tudósnek jelentőségét pár mondatban, nemhogy jellemezzem, de akár csak vázoljam is. Azt hiszem azonban, fölösleges is. Mindnyájan tudjuk, mit köszönünk neki, és minden magyar nyelvész, ki itt ünneplésre összegyűlt, csak fölfelé tekinthet arra a helyre, amelyet Simonyi a magyar tudomány történetében elfoglalt. Ha nem is előfutárok, sőt ragyogó előfutárok nélkül, de Simonyi teremti meg voltaképpen a magyar nyelvtörténet rendszeres kutatását. Munkássága felölelte a hangtörténetet, s a magyar magánhangzókról tett megállapításai ma is eleven hatóelemei tudásunknak, kiterjedt a szótörténetre, és ezt nemcsak temérdek részletmunkával gazdagította, de Szarvas Gáborral együtt a Magyar Nyelvtörténeti Szótárban oly munkaeszközt adott a kezünkbe, melynek fogyatékoságai őt vagy szerkesztőtársát alig terhelik, de melynek számos erénye az ő kezük munkáját dicséri. Foglalkoztatta a szótan minden ága: a szóalaktanban a tötan és a szóképzés terén maradandó becsű tanulmányokkal vitte előbbre a tudományt, s a Tüzetes Magyar Nyelvtanba írt alaktana ma is oly forrás, melyet mellőzni nem lehet, oly agg bölcs, kitől mindig tanácsot kell kérni. Ám a jelentéstani kérdések, vagy az analógia nyelvtörténeti fontossága, és számos egyéb probléma éppúgy foglalkoztatták és becses tanulmányokat eredményeztek. De talán legkedvesebb kutatási területe a mondattan volt, sőt ú. n. alaktani dolgozatai is sok tekintetben inkább mondat-taniak voltak. Monumentális monográfiái, A magyar kötőszók és A magyar határozók minden nyelvész asztalán ott vannak állandó, készenlétben, s nyelvtudományunk sajnálatos kára, hogy magyar mondattana, mely e kimagasló művekben oly gazdag életnek talán főműve lett volna, nem láthatott napvilágot.

De Simonyi nem zárkózott el a tudomány hűvös magányába, hanem a tudományt az élet gyakorlati követelményeinek szolgálatába is állította, maga és mások eredményeit állandóan a szélesebb közösség, a magyarul beszélők egyetemessége műveltségének emelésére, a magyar nyelv pallérozására fordította.

Ő a legnagyobb példája tudományunk történetében annak, mennyire megfér egymás mellett a tudomány teremtő művelése és a tudomány gyakorlati alkalmazása. Nem kell itt említenem sem tudománynépszerűsítő cikkeinek hosszú sorát, vagy a magyar nyelvről a nem szakmabeli közönség számára írt, lebilincselően érdekes művét, sem helyesírásunk fejlődésében szerzett érdemeit; mindnyájan okultunk a nyelvművelés, az idegen fattyak irtása terén végzett hatalmas és eredményes munkásságából, melynek csak kimagasló állomásai Antibarbarusa és Helyes magyarságának három kiadása; a magyar nyelvoktatás ügyében írt cikksorozata pedig talán még ma is ösztönző és elmemozdító.

Simonyiban azonban nemcsak a tudóst tiszteljük, kinek teremtő keze alatt a tudomány új kincsei csillantak föl, s aki a tudomány kincseit pazar kézzel igyekezett mindenki kincsévé tenni, de a tanárt, a nevelőt is. Évtizedeken át nemcsak ült a katedrán, de leszállt tanítványai közé, közvetlen kapcsolatokat teremtett velük és lelkes, buzgó társaságot nevelt maga köré. Nem tartatom magamat Simonyi közvetlen tanítványának, de gyakran látogattam el óráira, s ha ma belépek az egykori XII. tanterem kormos falai és pókhálós sarkai közé, mindig megilletődés fog el, tudva, hogy ugyanazon a rózoga katedrán ült Simonyi, onnan csendült kedves buzdító, vagy a hangoskodókat finom, lehelletszerű iróniával lehűtő szava. De akiknek nem adatott is meg, hogy közvetlen tanítványai közé számíthassuk magunkat, mindnyájan tanítványai vagyunk művein keresztül, mindnyájan igen sokat tanultunk tőle, tudásban, tárgyismeretben, módszerben, lelkiismeretességben.

S a nagy tudóssal, a lelkiismeretes tanárral egybeforrva, elválaszthatatlan egységben magaslott ki Simonyi, az ember. Nem ismertem közléről, de elég volt szelíd kék szemébe nézni, kedves mosolyát látni, a keményebb igazságot tétovázó óvatossággal, kíméletes szavak keresésével enyhítő hangját hallani, hogy mély emberi egyéniségét, a belőle áradó jóindulatot meg lehessen érezni. Tudom, hogy szelíd egyénisége meg is tudott keményedni, tudom, hogy élete jelentős része harcokban telt el, olyan harcokban, melyek néha ádáz viharokká élesedtek, de biztos vagyok benne, hogy e harcok elfogadása és megvívása nála csak annak kényszerű vállalása volt, amit kötelességének érzett.

Remélem, hogy ez az 1953-as esztendő társaságunk számára különösen munkás, termékeny esztendő lesz, mely a fejlődés új távlatait nyitja meg. S ebben szerencsés szimbólumnak érzem, hogy ezt az évet Simonyi emlékével nyitjuk meg egyszerű, didergő környezetben, de nagy elődök tanításán okulva, munkára készen, mint ahogy Simonyi indult küzdelmes, nehéz kezdettel nagy mesterek, Szarvas és Budenz vezetésével arra az útra, mely a magyar nyelvtörténet kibontására, hatalmas tudományos eredmények elérésére, a magyar írott és beszélt nyelv megtisztítására és felemelésére, értékes tudós nemzedék nevelésére vezetett. Kísérje életének, munkásságának példája és emléke társaságunk életét és munkásságát. Mi pedig, magyar nyelvészek, hódoljunk mindnyájan mélyszégyen kegyelettel és tisztelettel nagy elődünknek, Simonyi Zsigmond emlékének.

Ezzel a társaság' 1953. évi első, ünnepi ülését megnyitom.

SIMONYI ZSIGMOND*

Írta: Prohászka János

Simonyi Zsigmond Veszprémben született 1853 január 1-én. Szülei szegények voltak, s a feljegyzések szerint a vár alján, a piacra vivő meredek utca elején volt egy kis szatócsboltjuk. Szülőházát pontosan Sziklay János író, szintén Veszprém szülőtte, állapította meg 1929-ben, amikor a Balatoni Társaság kezdeményezésére a nagy tudós kis szülőházán, az akkori Palota-út, későbbi Kossuth Lajos-utca 7. sz. házon tanítványai és barátai kegyeletes ünnepség keretében domborművű arcképpel díszített márvány emléktáblát helyeztek el.

A nagy tudós születéséről egyik hűséges tanítványa és kedves barátja, Sebestyén Károly, ódai lendületű költeményben emlékezett meg 50. születésnapján, 1903. január 1-én. A költeményben a suhanó Időről van szó, ez »ha nagyon érzi születését«, korlátalan útján, sebes röptében »egy pillanatra — úgy tetszik — megáll«. . . A költemény szerint Simonyi születésekor is megállt:

...Im látom az Idő gyors suhanását. . .

S látom, hogy félszázadja most megállt. . .

Megállt tán csak egy futó pillanatra,
És sasszeme kicsiny kunyhót talált.

S a kis kunyhó, amely szemébe ötlék,
Jó emberek szegényes hajloka,

De az örömtől, a szülék üdvétől

Tündöklővé lón benn az éjszaka. (Simonyi Anna birtokában lévő kézirat.)

A költemény a szegény származásra utal, de másutt is olvashatjuk, hogy a kis lisztesbolt ajtajában gyakran látták állni a boldog édesanyát, aki ragyogó szemmel, szerető büszkeséggel beszélt az ő kedves Zsiga fiáról (Bánóczy József, Nyr. 48 : 187). Ez a szeretet csendül ki azoknak a németül írt leveleknek minden sorából, amelyeket nagy számban küldözgetett a 13 éves korától kezdve már a szülői háztól távol tanuló, idegenbe került fiának. Ezekből a levelekből néhány még ma is megvan a tudós leányának féltve őrzött ereklyéi között. Az anyát meg a fiát is ismerők följegyzik, hogy külső megjelenésre feltűnően hasonlítottak egymáshoz: mindketten nyúlánk termetűek, beszédes, meleg tekintetűek, fénylő szeműek voltak (Bánóczy, i. h.). Kétségtelen, hogy a fiú nemcsak külsejét, hanem meleg érzését, jó szívét is édesanyjától örökölte, akit ő is nagyon szeretett. Minden iskolai szünetben meglátogatta és halála után is minden évben elzarándokolt Veszprémbe a sírjához.

Elemi iskoláit, valamint a gimnázium alsó négy osztályát otthon, Veszprémben végezte 1859-től 1867-ig. Életének erről a szakaszáról kevés az adatunk, mindössze néhány apróságot jegyeztek föl róla. Így többek közt azt, hogy IV. elemi iskolás korában hogyan írta meg válaszat írásbeli dolgozatában erre a kérdésre: »Mit szerettek jobban, a telet-e vagy a nyarat, és miért?« A kilencéves kislíró rövidke dolgozatában már megtaláljuk azt a szabatos, logikus gondolkodás-, fogalmazás- és kifejezőmódot, mely Simonyit mindenkor jellemezte. Ime a dolgozat: »A nyarat szeretem jobban, még pedig három okból. 1. Mert a szabadban nem fázik az ember. 2. Mert minden zöld és virágos és az nagyon szép. 3. Mert a Sédben fürdeni lehet.« (Bánóczy : i. h.) Simonyi munkásságának egyik értékelője, erről a dolgozatról ezt írja: »Exakt lelke ilyen szabatosan

* Ez a dolgozat, melyet a szerző a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. január 20-án tartott ünnepi ülésén olvasott föl, Simonyi Zsigmondnak inkább csak az életrajzi adatait öleli fel, s nem célja, hogy a kiváló nyelv-tudós sokoldalú nyelvészeti munkásságának értékelését adja; ez csak külön szakmunkálatok feladata lehet. Simonyinak a magyar nyelvtudományban elfoglal helyéről ebben szóltak már (így Baiassa József: Simonyi és a magyar nyelvtudomány Nyr 48 : 162, és a Magyar Nyelvőr története, 1941 : 51 ; Rubinyi Mózes : Simonyi helye a magyar nyelvtudományban Nyr 73 : 95, 69, 142 ; Gombocz Zoltán : Simonyi Zsigmond MNy 15 : 155, és mások), de jelentőségének teljes mértékben való kimutatásához kétségkívül még további vizsgálatokra és megállapításokra van szükség.

E helyütt mondok hálás köszönetet azoknak, akik útbaigazítással és adatszolgál'atással támogattak munkámban : Beke Ödön akadémikusnak, Rubinyi Mózesnek, Dénes Szilárdnak, kedves barátainknak, legifőképben és elsősorban pedig Simonyi Annának, a nagy tudós lányának, aki a birtokában lévő, édesapjára vonatkozó értékes írásos följegyzéseket és leveleket készségesen rendelkezésemre bocsátotta.

oldotta meg később a magyar nyelvtudomány problémáit is, felesleges szó-sallangok nélkül, tárgyilagosan, becsületesen» (Rubinyi Mózes, Nyr. 73 : 7).

A Veszprémben végzett gimnáziumi tanulmányairól is kevés adatunk van. Érdekesen nyilatkozik a veszprémi évekről az 1929-i emléktábla leleplezése alkalmával a gimnázium akkori igazgatója, Orbán János, aki beszédében iskolájuk egykori tanítványa emlékének hódolt. Többek között ezt mondta: »Simonyi Zsigmond az akkor még csak négyosztályú gimnáziumnak négy éven át (1863—64-től 1866—67-ig) növendéke volt. Keresgélek e diákevek emlékei után. . . Felütöttem iskolánk régi évkönyveit s megnéztem, mit mondanak róla a merevnek, szűkszavúnak látszó érdemjegyek, amelyeket volt tanárai a névlapja rubrikáiba bejegyeztek. Ezek a karakterisztikus, régi írások négy éven át arról szólnak, hogy Simonyi Zsigmondnak kisdíák korában dicséretes volt a viselete, ernyedetlen a szorgalma, feszült a figyelme és kitűnő az előmenetele, további célja pedig a tanulmányok folytatása« (Nyr 58 : 138).

Veszprémi kisdíák korára vonatkozólag még egy jellemző adatot találunk saját írásában. A Nyelvőrben Jánosi Gusztávnak nyelv művészetéről szólva vallomást tesz arról, hogy már gyermekkorában mennyire szeretett olvasni, még jeljelezett is: »... Jánosi földim volt... már gyermekkoromban élveztem az ő remek fordításait a Nyugat Költőiből és Bolanden Konrád Angeláját (az utóbbi olyan szép volt, hogy egy ültömben olvastam s egész éjjel fogyasztottam mellette szegény apám faggyúgyertyáját)...« (47 : 225).

Az az idő szerint csak négyosztályú iskolában nem folytathatta tanulmányait, és ezért az 1867—68. iskolai évben már Esztergomban találjuk a bencések gimnáziumában, ahová elvitte magával kiváló szorgalmát és jó magaviseletét. Tizenhárom éves korában tehát már elkerült a szülői háztól és »kosztos-diák« lett. A Szent Anna templom mellett volt szálláson egy fűszerkereskedő családjánál. Esztergomban is csak az V—VI. osztályt végezte, de erről a két éves diákéletéről már bővebb és megbízhatóbb adatokat kapunk egy volt iskolatársának, Burány Gergely, csorna-premontrei prépostnak emlékezéseiből, aki szemben lakott Simonyi szállásával, s így iskolábanemet és hazajövet sokat voltak együtt. Szorosabb baráti kapcsolat jött létre köztük. E barátjának közlése szerint a sovány, gyöngye testalkatú, de szép piros arcú kedves fiút tanárai és tanulótsársai egyaránt szerették. Tanárai szívesen foglalkoztak a szerény, de nagyon értelmes és világosan, igen kellemes előadásban felelő, kitűnő tanítványukkal. Elismerésük különösen abban nyilvánult meg, hogy a feleleteire majd mindig azt mondták: »Jól van. Zsig!«, s családi nevén ritkán szólították. (Ugyanez az iskolatársa említi, hogy többször szóbahozta neve megmagyarosításának szándékát, s érdekes, hogy ekkor még a Steiner fordításaként a Kövi név lebegett előtte.) Tanulótsársai is büszkéek voltak rá, s bár nem tartott velük játékaikban, mégis szerették a komoly fiút, aki még az óráközi szünetekben is magyarázott nekik, és segítette őket leckéik megtanulásában (Nyr 48 : 186).

A 14—15 éves fiú már pályaválasztásra is gondol. Mikor az V. osztályban feltűnően értelmes mennyiségtani feleleteiért különös dicséretekben részesül, mérnök akar lenni, s ez a gondolat még jó ideig foglalkoztatja, csak mikor a VI. osztályban új magyar tanára, Abday Asztrik, a magyar dolgozatait, mint a legsikerültebbeket az osztályban mintául felolvasta, gondolt először arra, hogy talán magyar szakos tanár lesz.

Egyébként kisdíák korában zárkózott, magába merült, komoly fiú volt. Sokat olvasott, tanult. Érdekes, hogy míg említett iskolatársa állítása szerint a verseket nem nagyon szerette, addig a valóságban maga is számos verset írt. Ezeket a diákkori verseit egy kis füzetbe írta, s később bőrkötésbe foglalva őrizte. A kis versgyűjtemény egészen 1944-ig megvolt családja őrzetében, s csak az ostrom alatt pusztult el. Akik állandóan érintkeztünk vele, tapasztalatból tudjuk, hogy beszélgetés közben mennyire szeretett nagy költőkből idézni. Különösen Aranyt és Petőfit szerette, de kedvelte a régi és újabb magyar, valamint az idegen költők műveit is, főleg Schillert, Goethét és Heinét. Verseik fordításával is megpróbálkozott, így Horatius-fordításával, valamint Heine: Du bist wie eine Blume c. költeményének fordításával találkozunk a Budapesti Szemlében, a Kalevi-poeg előhangjának észet eredetiből való verses fordítása pedig a Budenz-Emlékkönyvben jelent meg. Még 1899-ben is jelentkezett verselő hajlama,

amikor Anna leányának iskolatársai és barátai összegyűltek náluk egy kedves délutánra. Ekkor »Tiszavirág« címen egy négylapos, újságformájú, szép kiállítású sajtótermékkel lepte meg leánya vendégeit. Ebben a Simonyi Károly [a fia] nevében írt »Isten hozott« című üdvözlő versen kívül még 23 négysoros verseckét írt az ünnepi délutánon jelenlévő leánykák mindegyikéhez.

Esztergomi tanuló korában németül már igen jól tudott; állandóan olvasott eredetiben német regényeket és tudományos könyveket, akárcsak magyarul. S ugyan ebben az időben hozzáfogott a francia és az angol nyelv tanulásához is. Nyelvtanulásában már ekkor megnyilatkoznak a későbbi nagy nyelvész módszerének csírái is. Említett iskolatársa közlése szerint ugyanis a megtanulandó idegen szavakat »diribdarab papírokra jegyezte. Ilyenekkel volt tele minden zsebe. Ha egyedül ment valahová, útközben ezeket húzogatta elő« (i. h.). Barátjának is ezt a módszert ajánlotta a német nyelv tanulására.

Az esztergomi két év alatt igen sokat fejlődött a fiatal diák. Tudása gyarapodott, de a döntő fordulatot az 1869—70. iskolaév jelenti számára, amikor a könnyebb megélhetés Budapestre szívtotta gimnáziumi tanulmányainak folytatására. Az esztergomi tanulás ugyanis nagy terhet jelentett, szüleinek az ő ellátásán kívül még két fiatalabb testvérét is nevelniök kellett. Így juthattak arra a gondolatra, hogy a fővárosban könnyebb lesz a tanulás, mert ott leckeadással könnyíthet anyagi helyzetén a szorgalmas és jó tanuló. Megkezdte tehát a »kosztos-diák« a szegény »dolgozó-diák« küzdelmes életét. Budapesten az V. ker. kir. kat. gimnáziumba iratkozott be, s Szarvas Gábor keze alá került.

Szarvas Gábort éppen ekkor, 1869-ben nevezték ki ehhez a gimnáziumhoz. Maga Simonyi erről, az életére fontos mozzanatról így ír: »Magam is akkor kerültem ide mint tanuló, s áldom kegyes végzetemet, mely ugyanabba az intézetbe vezetett az ő keze alá. Mindnyájunkra nagy hatással volt az ő tanítása, az ő okos és határozott egyénisége. Mély benyomást tett ránk az ő megbotránkozása, mikor tudatlanságon kapott bennünket, kivált olyanon, melyben nem magunk voltunk a hibásak, pl. egy-egy divatos nyelvhibán vagy valamely elemi ismeret hiányán. Hiszen ő tőle hallottuk először, — a hetedik osztályban! — hogy a régi rómaiak nem magyarosan ejtették és hangsúlyozták szavaikat s más efféle elemi dolgokat. Szigorú kritikája iszonyúan megrostált bennünket, úgyhogy egy év leforgása után 80-ból mintegy 30-an maradtunk meg« (Nyr 26 : 482).

Kétségtelen, hogy a nagytudású tanár azonnal fölismerté ifjú diákjának rendkívüli tehetségét és szorgalmát, s legott hozzáfogott tanulmányainak irányításához. Csak ez lehet az egyetlen magyarázata, hogy az ifjú, aki Esztergomban még a mérnöki pályára szándékozott lépni, s még 1870-ben is a bécsi egyetemen tanuló Bánóczi Józseftől levélben tanácsot kért, hogyan iratkozhatnék be a műegyetemre, — ettől az időtől kezdve már a nyelvészettel jegyezte el magát. Sokat, nagyon sokat dolgozott; tanult, tanított, leckeadással kereste meg a maga és az öccse élete fönntartásához szükséges anyagi eszközöket.¹ A leckeórák szerzésében tanárai szívesen támogatták tehetséges diákjukat, aki eddigi szorgalmas tanulmányainak fokozott megfeszítésével még ebben az iskolaévben befejezte középiskolai tanulmányait, mert a gimnázium VII. és VIII. osztályából összevont vizsgát tett, és megszerezte az érettségi bizonyítványt, egy évvel maga mögött hagyva esztergomi osztálytársait. Közülük a már említett Burány Gergely följegyzi, hogy mikor Simonyi az érettségije után ellátogatott Esztergomba és megmutatta kitűnő érettségi bizonyítványát, »tágra nyílt a szemünk és bámultuk a Zsigát« (i. h. 187).

Amilyen szerencsés körülmény volt Simonyi életének alakulásában az, hogy a 16 éves ifjú már a középiskolában Szarvas Gábor kemény, irányító keze alá került, ugyanolyan szerencsés körülmény volt az is, hogy 17 éves korában az egyetemen Budenz József vonta magához, akinek egyetemi előadásai és tudós nevelő egyénisége hatására végleg nyelvész lett. A tudós tanár és a szorgalmas, tehetséges tanítvány

¹ Ez időben felhozatta Budapestre Jenő nevű öccsét, akit 11 éves korától kezdve az érettségi vizsgáig fiaként nevelt, hogy szüleit ettől a gondtól is mentesítse.

viszonyára fényt vetnek Simonyinak Budenzhez írt levelei, melyeket az Akadémia kézírattára őriz. [Ezeket Rubinyi Mózes a NyK 1952-i évfolyamában kiadta]. E levelek számos értékes adatot tárnak elénk Simonyi egyetemi éveiről és főleg külföldi tanulmányairól. Ezekből tudjuk meg, hogy bölcsészethallgató korában is folytatja a leckeadás és tanítás vezérszó munkáját, majd tanára nevelői állásba juttatja.² A nevelősködés mellett Budenz felzetése alatt a finnugor nyelvészet módszerének elsajátítását tűzi ki célul maga elé. A 18—19 éves ifjú igen sokat dolgozik, úgyhogy tanára, ismerve gyenge szervezetét, inti, ne dolgozzék annyit. Egy Budenzhez írt leveléből (1872. Kengyel. Törökszentmiklós) kitűnik, hogy nevelői állásban van s jóllehet nagyon sok a dolga, a munkáról még sem tud lemondani. Így ír: »A Müller-fordítást fogom folytatni, ámbár állásom teendői által annyira el vagyok foglalva, hogy csakugyan követnem kell Tanár Úrnak azt a tanácsát vagy inkább intését, hogy ne tanuljak sokat.« Mindazonáltal fordítja angolból Müller Miksa nyelvtudományi felolvasásait, eredetiben olvassa a Kalevalát, és finn közmondásokat gyűjt. A levélhez mellékel száz közmondást, amelyeket úgy állított össze, hogy a »leghasználhatóbb szókincseket foglalják magukban, és hogy a fontosabb szavak és alakok mentől többször forduljanak elő.« Ezeket a Simonyi fordította közmondásokat Budenz fölhasználta az 1873-ban kiadott »Rövid finn Nyelvtan«-ának olvasmányai éln, véleményét pedig a fordításról egy 1872-ből való levelében így fejezi ki: »Tisztelt öcsém uram! Átnéztem most a finn példabeszédeket s örömmre szolgál, hogy Kegyed azokat annyira helyesen és szabatosan fordította és magyarázta, hogy csak keveset kell rajta változtatnom vagy igazítanom« (Nyr 48: 166).

Budenz, mint tanítványai följegyzéseiből és megemlékezéseiből kitetszik, nem az a merev tudóstípus volt, akihez tanítványai csak félf tisztelettel mernek közeledni, aki a katedra magasságából néz le hallgatóira, hanem az a nevelő tudós, aki igyekszik tanítványai szívéhez közel férközni. Simonyit is tudós nevelése alá vonta, témákat adott neki, foglalkozott vele, haladását figyelemmel kísérte, állásba juttatta, anyagi helyzetén is javítani igyekezett. A hűséges tanítvány azzal igyekszik tanára jószágát meghálálni, hogy Budenz nyelvészeti kutatásainak eredményeit szélesebb területen ismerteti, nemcsak a Nyelvtudományi Közleményekben, hanem az 1872-ben, másik kedves tanárának, Szarvas Gábornak szerkesztésében megindult Magyar Nyelvőrben is. Ez utóbbi folyóirattal már az első évfolyamtól kezdve egész haláláig a legszorosabb kapcsolatban állott.

A budapesti egyetem elvégzése után 1874 októberében Lipcsében folytatja tanulmányait. Két félévét tölt ott, s tanulmányairól beszámolókat küld Budenznek. — Önként fölmerül a kérdés, hogy a szegény, nevelősködésből, leckeadásból, szűkös viszonyok közt élő »dolgozó-diák« honnan vette a külföldi tartózkodáshoz szükséges anyagi fedezetet, a nem csekély összegű pénzt. Egyik leveléből megkapjuk e kérdésre is a választ. 1875. február 1-én kelt lipcsei levele végén a következő mondatot találjuk: »Majd elfeledtem egyet: a miniszter már utalványozott 1875-re 1200 frtot.« Ebből kitűnik, hogy állami támogatással tanult külföldön s ezt bizonyára Budenznek köszönhette. Az állami támogatás, a külföldön tanuló egyetemi hallgatók ösztöndíjjal való ellátása ebben az időben meglehetősen nagyarányú volt. Komlós Aladár azt írja: »Eötvösnek, mint kultuszminiszternek, állandó gondja, hogy segítsen a tanárhiányon, melynek egyik oka a rossz fizetés. Egy csomó képzett fiatalembert állami ösztöndíjjal küld külföldre, zsidókat is: Goldzieher, Kármán, Marczali, Alexander, Bánóczi, Simonyi valóságilag az egyetemnek nevelődnek. 1874-ben a közoktatásügyi költségvetés 4. címében 12.000 frtot szavaznak meg külföldről meghívandó szaktanárok díjazására, akik bölcsészetet, történelmet, irodalomtörténetet és összehasonlító nyelvészetet tanítanak...« (Heller Bernát-Emlékkönyv, 1941. 205).

A budapesti egyetemen végzett Simonyi a lipcsei évben a legkomolyabb és legelmélyedőbb tanulmányokkal foglalkozott. Rendes hallgatóként, nem pedig egyszerű »Hörer«-ként tanult ott a kor legkiválóbb tanárainál. A nyelvtudomány legkipróbáltabb módszereit tanulmányozta, mert klasszika-filológiával foglalkozott, s e tudományág kimagasló alakjaitól sajátította el azt a pontos, megbízható adatgyűjtésre törekvő

² Ekkor volt nevelő-tanítója Körösfői-Krisch Aladárnak is, a későbbi nagy művésznek, aki őt mindig szerette s büszkén vallotta magát tanítványának.

és az adatokból logikus következtetéssel levont tudományos eredményeket leszűrő módszeres eljárást, mely munkásságának egész folyamán jellemezte.

Rubinyi Mózesnek Lipcsében végzett kutatásai szerint Simonyi nemcsak hallgatta a kiváló klasszikus-filológusokat, hanem szemináriumai gyakorlati munkájukba is belekapcsolódott. Így szorgalmasan látogatta Curtius »Grammatische Gesellschaft«-jának heti összejöveteleit is. 1874. nov. 17-i levelében ezt írja Budenznek: »Az egyetemen Curtius, Ritschl, Lange és Overbeck előadásait hallgatom. Azonkívül részt veszek néhány szeminárium működésében. Curtius befogadott az ő gramm. gesellschaftjába is, hol már egy munkát is elvállaltam.« 1875. febr. 1-én kelt levelében pedig Budenz kérésére részletesen ismerteti ennek a Curtius-féle társaságnak működését, s a levél befejezésében ezt írja: »S én úgy hiszem, ha prof. úr régi tervét megvalósítja és szintén összeállít ilyen önkéntes társaságot: ennek mindenestire nagy haszna volna, s annyival nagyobb, mert az ugor nyelvek terén sokkal több a teendő, az összeállítandó anyag, úgy hogy véleményem szerint a legtöbb dolgozat nemcsak anregungot, hanem becses és használatos tudományos eredményt vagy legalább anyagot teremne.«

Nyilvánvaló, hogy Simonyi lipcsei tapasztalata alapján hozta létre már tanári működésének első éveiben a budapesti egyetemen a Curtiuséhoz hasonló Nyelvtani Társaságot, ahol tanítványainak számos jeles dolgozata született meg. Közülük a kiválóbbakat eleinte külön füzetekben adta ki »Tanulmányok az egyetemi Nyelvtani Társaság köréből« címen (ezekből megjelent 1880-ban az I. köt. 1. füzeté, aztán még a 2. és 3. füzet); később pedig Nyelvörbeli cikkek kerültek ki ebből a nyelvtudományi műhelyből.

Lipcsében tehát Simonyi klasszika-filológiai tanulmányokat folytat, de Budenzhez írt beszámolóiból kiténik, hogy finnugor tanulmányait sem hanyagolja el. Egyik levelében arra kéri Budenzet, hogy a magyar-ugor összehasonlító szótár megjelenő új íveit küldje el neki, egy másikban meg azt írja, hogy a szótár íveit megkapta, a legnagyobb érdeklődéssel olvasta, kívánja, hogy minél előbb befejezve lássa az egész munkát, s végül arra kéri Budenzet, hogy tartsa fenn az ő számára a német fordítás munkáját. Finnül is tovább tanul szorgalmasan, sőt ebbeli haladásának bizonyítására 1875. márc. 2-án finnül írt levelet küld Budenznek »Leipsikissä 2/3. 1875« keltezéssel és »Kunnioitettu herra professori!« megszólítással. Szerénységére jellemzők azok a sorok, amelyeket a finn szövegű levél után magyarul ír: »Ne higgye prof. úr, hogy a fent olvasható finn levelet egészen a magam emberségéből írtam úgy, amint van. Mikor megírtam, megmutattam Grotenfeltnek [ez egy Lipcsében latint tanuló finn magister phil.] s ő figyelmeztetett egyes hibákra: az igaz, hogy nem talált benne valami fölötté sokat. De kérem, tekintse az egészet pusztá ötletnek és gyöngé kísérletnek. Talán néhány hónap múlva jobban belegyakorlom magamat.«

Lipcsei éve után Berlinbe, majd Párizsba ment tanulmányai folytatására. Itt alaposan megismerkedett az indoeurópai nyelvészet módszereivel és eredményeivel. Romanisztikával is foglalkozott, de finnugor tanulmányait egy pillanatra sem szüneteltette. 1875. dec. 30-án kelt berlini levelében azt írja Budenznek: »Én, mint az eddigiekből látni fogja, az idén sokkal többet foglalkozom az ugarsággal, mint tavál. Különösen a dissertatiomhoz gyűjtöm most az anyagot. Tanácsa szerint az igemódok tanával foglalkozom. Nagyon kellemes, hogy az itteni királyi könyvtárban majdnem minden megvan, a mire szükségem van.« A rendelkezésre álló finnugor nyelvtanok felsorolása után egy-két hiányzó könyvet kér Budenztól. 1876. febr. 18-i levelében megköszöni Budenznek, hogy a kért könyveket megküldte neki, s örömmel közli, hogy a könyvtárban még a Nyelvtudományi Közlemények is megvannak. Ekkor már elkészült »Az ugor módalakok« című doktori értekezése is, s ezt Budenznek a következő szerény szavakkal küldi meg bírálatra: »Azért küldöm pedig csak most köszönetemet, mert egy úttal dissertatiomat is prof. úrnak ítélő széke elé akartam bocsátani: első 'yrytkseni' az ugor nyelvészet terén, s azért talán remélhetem, hogy elméző hangulattal fog találkozni ott, a hol impulzusát vette. — Én megvallom, nem vagyok egészen megelégedve vele, mert az előtt mindig arról álmodoztam, hogy doktori munkám valami fényes 'leistung' lesz, most pedig látom, hogy alig fogja elkerülni testvéreinek rendes sorsát: a jelentéktelenséget. — Ha azonban kegyelmet nyer a bíró színe előtt, akkor

kérem, fogadtassa el a Nyelvtud. Közl.-be és eszközölje ki, hogy a szedését mindjárt elrendeljük, mert szeretném, ha a jövő hó folytán elkészülhetne a külön nyomat.»

Budenz természetesen szívesen közbenjár Hunfalvynál, a Nyelvtudományi Közlemények akkori szerkesztőjénél, kedves tanítványa kérésének teljesítése érdekében, és 1876. febr. 29-én kelt válaszában ezt írja: »Kegyednek az ugorág terén tett első s remélem sikerült specimenje igen nagy öröömre szolgál, közelebről majd későbbben.« Május 11-én, mikor a NyK 13. kötetében közölt értekezés különnyomatát elküldi Párizsba, azt írja neki: »Véleményemet is kívánja az Ugor Módalakokról: ez az egészre, a munkátat érdemességére nézve határozottan elfogadó. Ezzel természetesen nem ellenkezik az, hogy egyik-másik részletre nézve a Kegyedétől eltérő nézetben vagyok. . .« Simonyi 1876. jún. 29-i levelében megköszöni tanára szíves közbenjárását és jellemző szerénységével többek között ezt írja neki: »Dolgozatomat megkaptam és örültem csinos kül alakjának, mely talán hozzá is járulhat a belső hiányok leplezéséhez. Fogadja legmélyebb hálaomat gondoskodásáért.« Ugyanebben a levelében még egy bizalmas kérést is előterjeszt: »Júl. közepén hagyom el Párizst és szept. elején Bpsten leszek. Remélem kapok ott vmely gimnáziumban alkalmazást. De egyszersmind szeretném magamat az egyetemen a nyelvészet magántanárául habilitáltatni. Bizalmasan kérem prof. urat, mondja meg erre nézve véleményét, s ha helyesli, világosítson föl a teendő lépések iránt.«

Párizsi tartózkodásának utolsó napján még egy levelet ír Budenznek s ebben újra szóba kerül a doktorátus és a magántanárság ügye. Budenz értesítését megköszönve ezt írja: »A mi a habilitatiót illeti, nagyon sajnálom, hogy olyan lassan megy. Szerettem volna tettevágysáommak (i. e. tatendragn) mindjárt valami teret, de addigra is találkozik talán valami, a mire munkámat fordíthatom, ha egyéb nem, a tört. szótár. A doktorátust azért nem említettem, mert magától értetődőnek tartom, s így át is akarok esni rajta szept. v. októberben. A szabályzat szerint két melléktárgy kell, s én azt hiszem, az ugor nyelvészet (mint fő tárgy) mellé a magyar nyelvet és a görög filológiát veszem.«

A lipcei, berlini és párizsi egyetemen a kor legkiválóbb tanáraitól tanult nyelvészeti módszereken alapuló sokoldalú készültséggel, nagy tudással, valamint munkakedvvel érkezik haza 1876-ban, s megkezdí gyors iramban fölfelé ívelő tudós pályájának futását. Még ez év őszén megszerzi a doktorátust (az ő szavaival élve »atesik rajta«), s a következő évben, 1877-ben már — tehát 24 éves korában — magántanár lesz. Éppen ez időben választják ketté a magyar irodalmi és nyelvészeti tanszéket, mely Toldy Ferenc haláláig (1875) egy tanszék volt, s az újonnan föllállított nyelvészeti tanszék ellátását a szaktudósok egyező véleménye alapján a fiatal Simonyira bizzák, mint helyettes tanárra.

A helyettesi évek sokáig húzódtak; 1885-ben lesz nyilvános rendkívüli, s csak 1889-ben nevezik ki nyilvános rendes tanárrá.

A kinevezésre Simonyi nagyon is rászorult már, mert anyagi helyzetét abban az időben egy csöppet sem lehetett rózsásnak mondani. Már 1877-től kezdve elég nehéz volt a helyzete, hiszen, hogy legyen miből megélnie, kedve ellenére kénytelen volt helyettes tanári állást vállalni a zsidó szeminárium gimnáziumában. Latint tanított, de egyik ottani tanártársa följegyzése szerint az iskolában nem érezte jól magát s legjobb igyekezete ellenére sem volt megelégedve sem magával, sem munkája eredményével. Nem volt középiskolai tanárnak való (Bánóczi József, Nyr 48 : 190). Csakhamar meg is vált aközépkolától. Az egyetemi helyettes, majd rendkívüli tanárság nem járt olyan fizetéssel, hogy anyagi helyzete lényegesen javult volna, hiszen már nemcsak önmagáról, hanem családjáról is gondoskodnia kellett. 1881 óta nős volt, 1883-ban egy fiuk (Károly), 1887-ben pedig egy leányuk (Anna) született, s így a négytagú család megélhetése nem volt könnyű. Anyagi helyzetéről némi fogalmat alkothatunk 1886. június 27-én Afleznből Budenzhez írt leveléből, melyben nyíltan föltárja szorultságát: »Arra kérem, szíveskedjék Prof. úr a szótárért járó idei harmadik negyedévi részletet kiutalványoztatni. . . Resteltem ugyan, hogy mindig a negyedévnek elején veszem föl az összeget, a helyett hogy — mint illőnek tartanám — a végén venném föl. Mentsen ki egyfelől az a körülmény, hogy segédeimet havonként kell fizetnem (jelenleg három segédnek 52 forintot); másrészt pedig az a sok baj, a mi egy év óta ért. A mult nyáron én és feleségem voltunk

oly betegek, hogy a telet Abbaziában kellett töltenünk, hol nemcsak az egészségem tönkretételével szerzett Lukács Krisztina-féle 1000 forint fogyott el, hanem azonfelül még annyi, hogy adósságba kellett verni magamat. Most meg kis fiunk feküdt Grácban két hétig betegen s ez megint rengeteg pénzbe került. A rendk. tanári fizetésből családostul megélni nem lehet. A szótári 1000 frtból magamnak legfellebb 400 frt marad, iskolai könyveim pedig az ellenük intézett aljas, részint bornirt támadások folytán alig jövedelmeznek valamit, úgy hogy a rájuk fordított odaadó és fárasztó munka mind szellemi, mind anyagi tekintetben kárba vészett. Más jövedelmező mellékfoglalkozásra se kedvem, se időm; hiszen még arra is alig lesz az idén elegendő időm, hogy a pályamunkám első felét vagy a szótókról tavali fölolvasott értekezésemet elkészítsen saját alá. Bocsánatot kérek, hogy a kinek csak a tudomány érdekeiről kellene beszélnem, magán-érdekekkel, sőt anyagi bajok elpanaszlásával untatom. De fölbátorított erre az a szíves jóakarát, mellyel Professor úr mindenha kísérte sorsomat; s másfelől a tudományos működés — hiába — szorosan összefügg a magán élet folyásával; ha emez akadályokkal kénytelen küzdeni, amaz is okvetlen szenved, nemcsak a tetterő, hanem a lelkesedés is lohadtan lohad.»

Mint a korabeli viszonyokra fényt derítő és jellemző dokumentumot, bemutatjuk a Simonyit rendes tanárrá kinevező okiratot: »Vallás és Közoktatásügyi Magyar Kir. Minister 29735. szám. Ó császári és apostoli királyi Felsege folyó évi július hó 4-én kelt legfelsőbb elhatározásával Tekintetességedet a Budapesti kir. tudományegyetemen a magyar nyelvtudomány nyilvános rendes tanárává a rendszeresített illetményekkel legkegyelmesebben kinevezni méltóztatott. — Ezen rendszeresített illetmények a következők: évi 2500 forint fizetés, 400 forint lakpénz, ezenkívül 10 évi tanári szolgálat után 315 forint, további 10 évi tanári szolgálat után pedig újabb 315 forint pótlék. — Erről Tekintetességedet örvendetes tudomásul értesítem és felhívom, hogy tisztí esküjének letevése végett az egyetem rectoránál jelentkezzék. — Illetményeit ennek megtörténte után fogom kiutalni. Szepes-Mindszent, 1889. július hó 17. Gr. Csáky. — Tekintetes Dr. Simonyi Zsigmond, egyetemi nyilvános rendkívüli tanár úrnak.« (Simonyi Anna birtokáb n.)

Ettől az időtől kezdve tehát Simonyi az egyetem rendes tanáráként folytatta azt a rendkívül fontos nevelő munkát, amelyet már 1877-ben megkezdett, s negyvenkét éven át kerültek ki keze alól a magyar nyelvtudomány eme virágzó és eredményekben gazdag korszakának tudós munkásai. Leghűségesebb tanítványa és kedves barátja, Balassa József személyes visszaemlékezéseiben így mutatja be a fiatal egyetemi tanárnak a magyar nyelvtudomány fejlődésére gyakorolt hatását: »Mi, akik ebben az időben, a mult század nyolcvanas éveiben az országnak más-más vidéki városából jöttünk a budapesti egyetemre, hogy tanári pályára készüljünk, olyan légkörbe kerülünk, amely a legkedvezőbb volt a tudományos munkára vágyó ifjak irányítására. Különösen kedvező volt a magyar nyelvtudománnyal foglalkozók részére. Budenz József külsőleg száraznak látszó, de belsőleg meleg egyénisége elriasztotta ugyan azokat, akik csak szórakoztató, érdekes előadást vártak. De annál jobban magához kapcsolta azokat, akik komolyan tanulni akartak. Ezek megismerték tudásának gazdagságát, meleg szívét, jóságát és érezték, mennyire szívén viseli tanítványainak sorsát. Mellette az aránylag fiatal Simonyi adta elő a magyar nyelvészetet. Őt hallgatóitól alig tíz év vagy még kisebb korkülönbség választotta el. Akiben érdeklődést és tehetséget látott, magához kapcsolta, irányt mutatott, munkáiban segítette s a tanár és tanítvány között csakhamar barátság fejlődött. Hányan köszönik neki, hogy megkönnyítette anyagi segítséggel is egyetemi éveiket és hogy el tudtak indulni tudományos pályájukon.« (A Nyelvőr története, 1941. 52.)

Munkácsi Bernát visszaemlékezéseiben szintén rámutat Simonyinak fontos egyetemi szerepére, mellyel voltaképpen Budenz előadásainak megértéséhez és megfelelő kiegészítéséhez is hozzájárult: »Az egyetemen jutottam tudatára a finn nyelv kiváló fontosságának a magyar nyelvi tanulmányok szempontjából s kezdettől fogva nagy buzgalommal igyekeztem lépést tartani Budenz tanárom előadásaival. Ez eleinte nehezen sikerült, nem annyira Budenz többször leirt idegenszerű kiejtése és akadozó előadása miatt, hanem mivel nem volt tekintettel arra, hogy tanítványainak nagy

része a nyelvtudományban avatatlan kezdő s már az első órákban bevezető magyarázat nélkül forgatta ajkain az explosiva, spirans, media, muta, inessivus, lativus-féle tömérdek műszót, melyeknek értelme a legtöbb hallgató előtt homályos volt. Szerencsére Budenz tanítványai rendszeren Simonyi óráit is látogatták, melyeken csakhamar tisztába jöttek a Budenztól ismertnek föltételezett fogalmakkal. . . » (Nyr 59 : 204).

Simonyi Zsigmond már 1877-ben, 24 éves korában egyetemi tanár lett, és származása ellenére ő került a Toldy Ferenc halála után föllállított új magyar nyelvészeti tanszékre. Ezen nincs csodálnivaló, ha tekintetbe vesszük, hogy az ifjú már ekkor milyen és mekkora munkásságot tudott fölmutatni.

1872-ben, 19 éves korában jelent meg az ugyanezen évben megindult Magyar Nyelvőr első kötetében első nyelvtudományi cikke »Adatok a nyelvújítás történetéhez; Bartzaferi Szabó Dávid: Szigvart klastromi története« címen, több folytatásban. Szarvas Gábor folyóiratának első perctől kezdve a leghűségesebb és legszorgalmasabb dolgozótársa lett s egyre-másra jelentek meg kisebb-nagyobb cikkei mind ebben a folyóiratban, mind a Nyelvtudományi Közleményekben és az Egyetemes Philológiai Közönyben. A Nyelvtudományi Közleményekben látott napvilágot 1876-ban doktori értekezése is »Az ugor módalakok« címen (13. köt.). A Nyelvőrben megjelent számos dolgozata közül ez időből csak az 1873-ban, 20 éves korában írt, »A rokonértelmű szavakról« című, vitaindító cikkét említjük meg (2 : 145 stb.) és »A szavak összetétele a magyarban« című tanulmányát, mely első jutalmazott pályaműve volt (4 : 102 stb. 10 folytatásban, mintegy 5 ívnyi terjedelemben). 1873-ban adta ki a szócsaládok szerint rendezett »Latin szókönyv«-ét, mely a klasszikus latin szókinés elemeit tartalmazza a középiskolák alsó osztályai számára s 1901-ben már 3. kiadásban jelent meg. Ez a szókönyv a gyakorló főgimnáziumban töltött idejének emléke, mely időről a nála négy évvel fiatalabb Marczali Henrik emlékezik meg (Nyugat, 1929., Nyr 58 : 121).

1874-ben az Akadémia kiadta az akkor még csak 21 éves ifjúnak fordításában Müller Miksa felolvasásait a nyelvtudományról. Ennek, a két vastkos kötetből álló, népszerű nyelvtudományi munkának angol eredetiből való fordítását már egyetemi hallgató korában megkezdte, majd lipcei, berlini és párizsi tanulása idején folytatta. (A második kötet 1876-ban jelent meg »Müller Miksa újabb felolvasásai a nyelvtudományról« címen).

Ugyancsak 1876-ban, tehát 23 éves korában, külföldön írta és küldte haza közlés végett azokat a nevezetes cikkeit, amelyek a Magyar Tanügyben jelentek meg s a magyar nyelvtan iskolai tanításának megreformálását, korszerűvé tételét célozták. E cikkek megszületéséhez tudni kell, hogy 1872-ben alakult meg a gyakorló főgimnázium s ennek pedagógiai vezetője, Kármán Mór, e gyakorlóiskola szabályzattervezetének készítője, nagy munkába fogott : az új gimnáziumi tanterv megalkotásába s az ehhez való utasítások elkészítésébe. Kármánnak e rendkívüli fontosságú munkájába több szakember, így Simonyi is, bekapcsolódott, aki már külföldj tartózkodása idején ráeszmélt arra, hogy a magyar nyelvtanítás is föltétlenül reformra szorul. Zsírányú elgondolásait írta meg »Adalékok a magyar nyelvtanítás újja-alakításához« címen (Magyar Tanügy 1876). Többek között ezt írja : »A magyar nyelvtanítás reformja, nyelvtanainknak nagy előrehaladottságát tekintve, immár elodázhatatlan szükség : ez pedig természetesen nem az én érdemem, hanem azoké, akik ennyire vitték a magyar nyelvtudományt. . . Jól tudom, hogy az iskolai nyelvoktatás sohasem járhat egészen egy nyomon a nyelvtudománnyal, amennyiben csakis biztos eredményeket szabad fölvennie, egyébiránt pedig konzervatív, beváró vagy legföltrebb előkészítő szerepre van utalva.« Fejtegetéseinek leglényegesebb tétele az, hogy »a nyelvben mint egység (egyed) mindenk előtt a mondat lép elének s így a nyelvtanításnak, mindenesetre pedig az anyanyelvi oktatásnak a mondatból kell kiindulnia.« Ómaga is a mondatból indul ki és teljesen új utakon járva mondattani alapon foglalkozik az egyes mondat részekkel és beszédrészekkel. Teljesen úttörő a határozóknak abban az új alapokon történő felosztásában, mely azóta is általánosan elfogadott és követett az iskolai nyelvtanításban.

Elméleti fejtegetéseinek és elgondolásainak a gyakorlatba való átvitele céljából megírta iskolai nyelvtanát mondattani alapon³ Ez tökéletesen a Kármán-féle új tanterv és utasítás szellemét tükrözte, s így beleillett abba az új tankönyv-gyűjteménybe, melyet maga Kármán hívott életre »Középiskolai Tankönyvek Tára« címen. Ez a szerény formában megjelent tankönyvgyűjtemény azonban — különösen Kármán olvasókönyvei (magyar, német, francia) és Simonyi magyar nyelvtana — a tankönyvkiadók és tankönyvszerzők üzleti vállalkozásának nem kívánatos versenytársává lett, s azért mindent elkövettek, hogy e könyveknek az iskolába való bevitelét, tankönyvvül való alkalmazását megakadályozzák. A könyvek ellen indított nyílt és főleg titkos rágalmozás sokszor a névtelenség jellemtelenségébe burkolózik, s még az antiszemitizmus szennyes indulatait is igyekszik felhasználni (l. a Magyar Tanügy 1882. évi 2—3. sz. fűzetében Kármán Mórnak »Pro domo« című cikkét).

Ez érthetővé teszi Simonyinak az 1886-ban Budenzhez írt levelében foglalt s főntebb már idézett panaszát, hogy »iskolai könyveim pedig az ellenük intézett aljas, részint bornirt támadások folytán alig jövedelmeznek valamit, úgy hogy a rájuk fordított odaadó és fárasztó munka mind szellemi, mind anyagi tekintetben kárba vészett.«

Az 1882—1883-ban, a tiszzaeszlári-per idején fellángolt antiszemita mozgalom hullámait igyekeztek a magyar tudományban akkor helyett kapott számos nagy tudós ellen fölhasználni. A támadásokból természetesen Simonyi sem maradhatott ki. Őt azonban az ilyen és ehhez hasonló áskálódások, nyílt és burkolt támadások nem kedvetlenítették el, lankadatlan szorgalommal írta és adta át a nyilvánosságnak sokoldalú nyelvészeti munkásságának újabb és újabb eredményeit. 1879-ben, 26 éves korában kiadta az Antibarbarust, mely Szarvas Gábor és Nyelvőre nyelvhelyességi elveinek tudományos rendszerezését foglalja magában. Ez volt alapja az 1903-ban kiadott Helyes magyarság című munkájának, mely 1906-ban a hibás kifejezések, a kerülendő idegen szók s a helyesírás szótárával ellátva 2. kiadásban is megjelent (NyF 8. sz.) és 1914-ben 3. kiadásban »Helyes magyarság. A magyaros stílus kézikönyve« címen. Voltaképpen ugyanez a munka iskolai célokra szolgáló átdolgozása a »Jó magyarság«, mely a Szentgotthárdon, Réger Béla szerkesztésében kiadott »Iskolai Segédkönyvek« című sorozat első számaként jelent meg.

Ugyancsak 1879-ben, 26 éves korában írta hangtani dolgozatai közül a legfontosabbat, »A régi nyelvmlékek olvasásáról« című tanulmányát (Nyr 8 : 482, 9 : 3, 53, 102). Ezt követte a Halotti beszéd tájnyelvi sajátosságairól írt dolgozata (Nyr 9 : 145), melyben első írott nyelvmlékünk módosított olvasását adta. Hogy érdeklődésének köre ezeken kívül még mennyi mindent felölelt, arról a Nyelvőrkalauz tanuskodik.

Már 1877-ben kezd foglalkozni életműve főirányával, a mondattannal is. Ebben az évben jelenik meg többek között a Nyelvőrben »Az összetett mondatról« című dolgozata (5 : 5, 53).

A múlt század nyolcvanas évei talán életének legtermékenyebb korszaka. A 28—30 éves Simonyi ebben az időben szinte ontja a nyelvészeti kutatás számára utat mutató és alapvető munkákat. 1880-ban készült »A jelentéstan alapvonalai« című nagy tanulmánya; 1881—83-ban látott napvilágot »A magyar kötőszók, egyuttal az összetett mondat elmélete« című háromkötetes akadémiai pályamunkája, mely irányadó lett a további kutatások számára. Ezt követte 1888-ban és 1892-ben mondattani bűvárodásának további nagy eredménye, »A magyar határozók« című kétkötetes nagy munkája, melyet az Akadémia a Lukács Krisztina-jutalommal tüntetett ki.

1884-ben jelent meg a Budenz-albumban »Az önállósított határozók« c. nagyobb dolgozata. 1887-ben olvasta föl az Akadémiában »A nyelvújítás történetéhez« c. értekezését, melyben a neológusok és ortológusok között dúló hosszú harc megszüntetését, a két tábor kibékítését tűzte ki céljául (Akad. Ért. 14. köt. 8. sz.), ezzel a kérdéssel foglalkozó »A nyelvújítás és az idegenszerűségek« c. felolvasásában is (uo. 15. köt. 9. sz.).

Bámulatatos és szinte hihetetlennek látszó eredmények ezek, ha figyelembe vesszük

³ A magyar nyelvtan mondattani alapon I. rész 1877. (II. kiad. 1879. III. kiad. 1881). — A magyar nyelvtan mondattani alapon II. rész. A határozók részletes tana. 1878. 1879. 1881. — Rendszeres magyar nyelvtan. 1879. 1880. 1883. 1891. 1896. — Kis magyar nyelvtan. 1882. 1884. 1891. 1896. — Rövid magyar mondattan. 1897.

a közben írt számtalan Nyelvőrbeli cikket, továbbá azt, hogy ezidőben egyetemi tanári munkája mellett már a Nyelvtörténeti Szótár anyaggyűjtő, majd szerkesztő munkájában is tevékeny részt vett, s közben még arra is volt ideje, hogy elkészítse az egész magyar nyelvtudomány és nyelvtörténeti kutatás eredményeit felölelő kétkötetes, népszerű művét, »A magyar nyelv«-et. Ezt az Akadémia adta ki 1889-ben. A népszerű könyv egykötetes új kiadásban 1905-ben is megjelent, majd német nyelven »Die ungarische Sprache. Geschichte und Charakteristik« címen 1907-ben Strassburgban. Közben 1896-ban kiadta »Német és magyar szólások« című akadémiai pályamunkáját, 1903-ban »A magyar szórend« c. értékes monografiáját és 1913-ban »A jelzők mondatana« c. nyelvtörténeti tanulmányát. Közben még szótárkészítésre is volt ideje, 1899-ben és 1902-ben megjelent a Balassa Józseffel együtt készített német-magyar és magyar-német szótár, s 1906-ban készült a Középkiskolai műszótár.

A Nyelvtörténeti Szótár készítése, szerkesztése összeforrt Simonyi Zsigmond nevével. Ott volt már a szótár alapkövének lerakásánál, és húsz éven át szakadatlanul dolgozott az építés nagy munkájában egészen a betetőzésig, sőt az építés vezetőjének, Szarvas Gábornak halála után ő vette föl a harcot az igazságtalan és alaptalan vádakkal támadó gáncsoskodók ellen.

A Nyelvtörténeti Szótár nélkülözhetetlen voltára, a régi nyelv szókincse szótár összeállításának szükségességére a Nyelvőr körül csoportosult nyelvészek mutattak rá először. 1873-ban, a Nyelvőr 2. kötetében »Ügytársainkhoz« címen felszólították a dolgozótársakat, gyűjtőket és a magyar pedagógusokat, jelentkezzenek régi munkák szótári anyagának feldolgozására. A felszólítás aláírói közt már ott találjuk a 20 éves Simonyit s megtudjuk róla, hogy a Müncheneri-kódex feldolgozásába kezdett. S mikor az Akadémia a szótár kiadásának ügyét 1874-ben magáévá tette, megkezdődött a komoly anyaggyűjtés. Elképzeltetni, milyen lendülettel dolgoztak, hogy ha az Akadémia határozatának megfelelően a 18. század végéig terjedő szóanyag összegyűjtését öt év alatt (1874—1878) elvégezték. Azt is elképzeltetni, hogy ennek a hatalmas anyagnak elrendezése két év alatt milyen erőfeszítéssel készülhetett el (1879—1880). Súlyosbította a helyzetet Szarvasnak éppen az anyagrendezés megkezdésekor föllépett súlyos betegsége, akinek szembaja miatt egyidőre vissza is kellett lépnie a munkától. Egészségi állapotának javulásáig csak Volf Györggyel dolgozhatott Simonyi. Munkássága e szótáron kívül ezidőben még annyi minden másra is kiterjedt.

Az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának jegyzőkönyvei tanulságos fényt vetnek a szótár szerkesztő munkálataira, valamint díjazására, azért néhány adatot idézünk belőlük. Az 1880. jan. 30-i jegyzőkönyv szerint Simonyi, aki »vendégül« volt jelen az ülésen, egy mutatványt terjesztett elő s kérte a Bizottság észrevételeit. Az apr. 10-i jegyzőkönyv szerint a Bizottság »A Nyelvtörténeti Szótárnak Simonyi Zsigmond által [aki ezen az ülésen is »vendégül« van jelen] kidolgozott mutatványát (1 ívnyi terjedelemmel) 50 példányban kinyomatni rendeli.« — A dec. 8-i és folytatólagos dec. 14-i ülés jegyzőkönyvéből megtudjuk, hogy a szótár szerkesztését a súlyos beteg Szarvas Gábornak eddigi segédei, Simonyi és Volf, veszik át, mégpedig Simonyi napi 4 órai munkával évi 1000 frt, Volf napi 3 órával évi 600 frt díjazással.

Az 1881. apr. 30-i bizottsági ülésen a jegyzőkönyv szerint »Simonyi Zsigmond bizottsági tag« [tehát már nem vendég, az 1879-ben lev. taggá választott Simonyi ebben az évben lett a bizottság tagja], mint a Nyelvtörténeti Szótár egyik szerkesztője jelentést tesz a reá bízott szótár-szerkesztés állásáról és bemutatja az o, ó, ö, ő kezdőbetűs cikkeket, melyek nála elkészültek. A Bizottság e cikkeket megtekintvén, Simonyi Zsigmond b. tag szerkesztő munkálkodását helyeslő tudomásul veszi.« — Az 1882. febr. 25-i jegyzőkönyv szerint Volf György halmozott teendői miatt kénytelen a szótár szerkesztésétől visszalépni, s a beállott nagy zavart Szarvas Gábor oldja föl, bejelentvén, hogy kész a szerkesztés egyik részét elvállalni, ha számára alkalmas segéd fogadását lehetővé teszik.

Ilyen változások, nehézségek, huzavonák között Simonyi az őt jellemző lankadatlanszorgalommal dolgozik, s ugyanezt teszi Szarvas Gábor is, ámbar egészségét tökéletesen sohasem nyerte vissza. Így vált lehetségessé, hogy az 1886. dec. 7-i bizottsági ülésen a két szerkesztő nevében Simonyi már fölolvashatta azt a jegyzőkönyvhöz mellé-

kelt, sajátkezűleg írt jelentését, mely e szavakkal kezdődik: »Alulírottaknak van szerencsénk jelenteni, hogy tavál ilyenkor adott ígéretünkhöz képest a szerkesztésnek általános munkáját immár befejeztük. Megkezdettük továbbá a revisiót is, melynek az a célja, hogy egyrészt a fölszaporodott pótlékokat a maguk helyére iktassuk, másrészt az egész munkát a mennyire lehet egyöntetűvé tegyük...«

Így 1887-ben már sajtó alá került a szótár, és I. kötete 1890-ben, a II. 1891-ben s a III. 1893-ban — azaz húsz évvel a Nyelvtörvényi fölhívás után — mint befejezett mű megjelent. Húsz év alatt egy ilyen óriási anyagot felölelő nagy szótárt hibák, tévedések nélkül megszerkeszteni lehetetlen, különösen ha tekintetbe vesszük azt a sok nehézséget, mely az anyaggyűjtés és szerkesztés útjában állott. Szarvas betegsége, a munka állandó sürgetése, melyet a nyelvtudomány biztos utakon való haladásának lehetővé tétele okolt meg, a kellő nyelvészeti tudással és megfelelő gyakorlattal bíró munkatársak hiánya, az anyagi eszközök szűkre méretezett volta stb. mind olyan akadályok voltak, amelyek legyőzése csak Szarvas és Simonyi töretlen akaraterejének sikerülhetett. Bár a szótárban kétségtelenül elég sok a hiányosság és nem kevés a hiba, amint azt az elfogulatlan, tárgyilagos kritika kimutatta, de hogy mindamellett mit jelent a szótár három hatalmas kötete azok számára, akik a nyelvtörténet vizsgálatával foglalkozva a régi nyelv szókészletének fölhasználására vannak utalva, az a szakemberek előtt nem szorul magyarázatra.

Az a tény, hogy az Akadémia nagydíjával jutalmazott munka használata nélkül még ma sem foglalkozhat a nyelv történetével egyetlen kutató sem, fölöslegessé teszi, hogy bővebben foglalkozzunk a szótár ellen a megjelenése után 11 évvel Ballagi Aladár által megindított rosszindulatú, személyeskedő és tudatlanságokat, ferdtéseket tartalmazó támadással.

Ballagi Aladár történész csak azért csapott föl nyelvésznek, hogy bosszúvágyát kielégítse az akkor már kilenc éve elhunyt Szarvas Gáborral szemben, aki az ő atyjának, Ballagi Mórnak szótárait annak idején igen szigorú bírálatban részesítette. Három akadémiai felolvasása után az Akadémia kiadásában megjelent »Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár« c. művének I. kötetében (a II. kötet kiadását az Akadémia már megtagadta) a laikusokat félrevezető, szemfényesztő módon összeállított, ezekre menő adattal próbálta a szótár értékét csökkenteni. A botrányra éhes napilapokban természetesen visszhangra talált ez a támadás, de Simonyi és vele együtt* a nyelvtudomány számos művelője lelkes és tudós cikkekben verte vissza Ballagi tudatlan és illetéktelen állításait. Ebben a vitában mutatkozik meg talán legfényesebben Simonyinak nagy tudása, igazi tudós tárgyilagossága, tudásbeli felsőbbbsége és a megcáfolatlan adatokkal való bizonyító ereje.

Simonyi szerény, de önérzetes hangjának érzékeltetésére csak első válaszában bevezető sorait mutatjuk be. »Ilgnotos failit« mottó után így kezdi: »Mozdulatlanul, néma ajakkal áll Szarvas Gábor szobra. Nyugodt tekintettel néz alá a köznapi élet változó tisztaságú hullámaira. Nem felel a vádakra, melyek a szomszédból hangzanak feléje. Ő megtette, amit tehetett, ő leröfta, a mivel a hazának s a tudománynak tartozott. — Nem szorul ő a *mi* védelmünkre sem. Nemcsak mi tanultunk tőle lelkesedni és dolgozni, tanultak százan meg százan. S a kik szobrot emeltek neki, tudják mindnyájan, ki volt Szarvas Gábor. — Én sem védelmére fogtam tollat, és — szokásom ellenére büszkén mondom — magamat sem kell védenem harmincz éves tudományos pályám után, mikor tanítványaim serege is bizonyosságot tehet lekiismeretes munkásságomról. De vannak sokan tájékozatlanok s vannak ezek között olyanok is, a kik szívesen veszik a fölvilágosítást, az oklást. Ő hozzájuk fordulok, őket akarom fölvilágosítani, hogy meg ne tévessze őket a bosszú és vak düh sugallta irányzatos bírálat! « Aki a magyar nyelvészeti vitairódalom egyik legtanulságosabb epizódjával meg akar ismerkedni, annak el kell olvasnia Simonyi és hívei vitairatait, Ballagi könyvére írt válaszait, melyek külön is megjelentek a Nyelvészeti Füzetek 15. számában. (Ómaga négy cikkel, Melich János kettővel, Bartha József és Szilasi Móric egy-egy vitacikkkel vannak képviselve ebben a füzetben.)

Mintahogy Simonyi neve összeforrt a Nyelvtörténeti Szótárral, ugyanúgy összeforrt a Nyelvtörvényrel is. Mint láttuk, már az első évfolyamban dolgozott, Szarvas Gábor

betegsége idején ő helyettesítette a szerkesztés munkájában, halála után pedig az Akadémia őt választotta meg a Nyelvőr szerkesztőjéül. Az 1895. okt. 19-i nyelvtudományi bizottsági ülés jegyzőkönyve szerint »A Nyelvőr új szerkesztőjéül és kiadó-jául a Bizottság titkos szavazás útján 9 szavazattal megválasztja jelenlegi előadóját. Ugyancsak 9 szavazattal megválasztja Szinnyei József 1. tagot a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztőjéül, melyeket eddig az előadó szerkesztett. Egyszermind az osztálytitkár indítványára s az osztály jóváhagyása reményében elhatározza a Bizottság, hogy a Nyelvőr eddigi 1500 frtnyi évi segélyéből ezentúl az új szerkesztőnek 1000 frtot juttat, a többi 500 frtot pedig a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztőjének díjazására fordítja.«

Simonyi egészen haláláig szerkesztette a Nyelvőrt, amelynek sorsában őalatta fontos változások történtek. Alatta megszűnt a folyóiratnak az a kimondottan harcias iránya, mely Szarvas idején jellemezte, és új feladatául a 25. kötetben közölt »Beköszöntő« szerint a nyelvművelés és a nyelvhelyesség kérdéseinek tárgyalását, nyelvünk szerkezetének, történetének, szókincsének és nyelvtanának megismertetését tűzte ki. Simonyi szerkesztésének idején egy nagy, maganevelte nyelvészgárda sorakozott a Nyelvőr és családjához intézett, Simonyi Anna birtokában nagy számban található levelek. A külföldi tudósok olvasták, ismerték, sőt tolmácsolták is Simonyi munkáit. Legjobb bizonyítéka ennek, hogy Misteli Ferenc, a jeles baseli nyelvtudós a Steinthal-féle Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft 17. kötetében 25 lapos nagy ismertetést írt a Magyar Kötőszókról (magyar fordításban megjelent a Nyelvőrben, 33: 144, 200). Munkásságának külföldi elismerését bizonyítja az is, hogy tagja volt a finn irodalmi és a helsinki finnugor társaságnak is.

A Nyelvőr fogott hozzá a helyesírásban mutatkozó zavaros helyzet tisztázásához is. A múlt század nyolcvanas éveinek végén s a kilencvenes évek elején az Akadémiának saját kiadványaiban kötelezően előírt helyesírása mellett az iskola és az irodalom a legkülönbözőbb elvek szerint írt. Különösen a Budapesti Hírlap esett a legvégsőbb túlzásba az idegen szavak írásmódja tekintetében. A Nyelvőr már Szarvas idejében is többször foglalkozott a helyesírás egyszerűsítésének kérdésével és Simonyi is tudatában volt e kérdés gyakorlati fontosságának. Éppen ezért ennek a zürzavarnak megszüntetése végett állította össze és terjesztette az Akadémia elé 1891-ben négy pontból álló javaslatát (1. a cz megszüntetése, 2. a kétjegyű mássalhangzók kettőzésének három betűvel írása, 3. a meghonosodott idegen szavak magyaros írása, 4. az *aki, ami* vonatkozó névmás egybeírása).

Mai szemmel nézve Simonyinak a helyesírás egyszerűsítésére irányuló javaslatát, amikor az már régen teljesen átment a gyakorlatba, nem tudjuk megérteni, miért és hogyan indíthatott ez olyan heves, személyeskedésbe csapó támadásokat a javaslattevő ellen, és végül is hogyan okozhatta a Nyelvőr akadémiai támogatásának megvonását. Pedig ez történt!

Az Akadémia tíz éven keresztül foglalkozott a javaslattal; ide-oda tolódtott a bizottságok, osztályok és összes ülések nyílt és zárt tárgyalásain, s ezeken — persze a régihez görcsösen ragaszkodók gáncsoskodására — hol az egyik pontot, hol a másikat elvetették, úgy hogy végül az eredeti javaslatból nem maradt meg semmi, sőt az I. osztály 1902. febr. 3-án tartott zárt ülésének jegyzőkönyve szerint határozatban kötelezték a Nyelvőrt is, hogy mint akadémiai kiadvány ne a saját, hanem az Akadémia helyesírását használja.

A tízéves huzavona ideje alatt a helyesírásban a zürzavar annyira megnövekedett, hogy a népiskola oktatói a miniszter sürgős intézkedését kérték. Wlassich Gyula miniszter erre a Simonyi-féle tervezetet az Országos Közoktatási Tanács ajánlatára 1903-ban az ország minden iskolájára nézve rendeletileg kötelezővé tette.

Ez a rendelet csak olaj volt a tűzre. Az Akadémia maradi elemei még hevesebb harcot indítottak Simonyi és a Nyelvőr ellen. Mikor a magyar nyelvtudomány egész munkakörét felölelő új társaság megalapítására a Nyelvőr 1903. novemberi számában és a napilapokban megjelent felszólítás alapján ugyanez év decemberében megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Szily Kálmánt, az Akadémia akkori főtítkárát választotta meg elnökéül. A tisztikar általános megválasztásakor Simonyi kénytelen volt beérni az egyszerű választmányi tagsággal, mert csodálatos módon nem jutott számára más tisztség. Az alakuláskor azt határozták, hogy a Nyelvőr lesz a társaság hivatalos folyóirata, mihelyt azonban a társaság taglétszámának gyarapodása és Semsey Andor adománya lehetővé tette 1905-ben a Magyar Nyelv megindítását, Gyulai Pál az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságában a költségvetés tárgyalásakor kijelentette, hogy az új nyelvészeti folyóirat mellett a Nyelvőr »teljesen felesleges« és hogy az Akadémia segélyét »szükségesebb dolgokra lehetne fordítani.« A Nyelvtudományi Bizottság ugyan a Nyelvőr segélyének fönntartása mellett foglalt állást, de ebbe Gyulai nem nyugodott bele. Indítványát az osztályülésen is megismételte, s ott az indítványt a nem nyelvészekből álló többség elfogadta (Akad. Ért. 1905 : 90).

Simonyi tudta, érezte és előre látta, hogy az ő szerény hangja a Gyulaióval szemben nem érvényesülhet, ezért elhatározta, hogy a Nyelvőrt minden körülmények között, ha kell, anyagi áldozattal is fönntartja, mert szent a meggyőződése, hogy a Nyelvőr se nem szükségtelen, se nem fölösleges. Öntudatos állásfoglalásának legjobb bizonyítéka az az előre elkészített és fogalmazványában fönnmaradt kijelentése, melyet 1905-ben a Nyelvtudományi Bizottság elé terjesztett: »Egy kijelentést kívánok tenni s kérem a Ny. Bizottságot, engedje e kijelentésemet jegyzőkönyvbe venni: Ha az Akadémia várakozásunk ellenére nem a Ny. Bizottságra, hanem a Nyelvőr ellenségeire hallgatva, azt határozná, hogy a Nyelvőrt megszünteti: semmi áldozattól nem fogok visszarettenni, hanem magam fogok új szaklapot indítani, a magyar tudomány ápolására s a szabad tudományos kutatás folytatására. Új lapomra előre is lefoglalom a *Magyar Nyelvőr* címét. Ehhez — a föltett esetben — joga volna mindenkinek, de mindenkít meg akarok előzni, mert azt hiszem, több joggal senki se tehetné, mint én; aki kilenc év óta szerkesztem a Magyar Nyelvőrt, de már 33 év óta vagyok legtevékenyebb dolgozótársam« (Simonyi Anna birtokában).

A helyesírás miatt ellenségeivé váltak ugyan diadalmaskodtak, de Simonyi határozott és áldozatrakész kiállása lehetővé tette, hogy a Nyelvőr — mely 1904-ben még mint az Akadémia tulajdonjogába tartozó folyóirat jelent meg — 1905. évi évfolyamán, a 34. kötetben, már a következő címlapot viselte: »Magyar Nyelvőr. Megindította Szarvas Gábor. Szerkeszti és kiadja Simonyi Zsigmond, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja.« Simonyi tehát a Nyelvőr életét megmentette, továbbra is fönntartotta s egészen haláláig szerkesztette és kiadta. »Gyakran mondogatta, hogy az ötvenedik évfolyamig szeretné elvinni a Nyelvőrt, hogy egy félévszázad munkáját őrizték e kötetek. Ez az öröm nem adatott meg neki« (Balassa József: A Nyelvőr tört. 60).

Halála után tanítványai kötelességüknek tartották szeretett mesterük munkájának folytatását, s előbb Balassa József, majd a Nyelvőrré kényszerített hatéves (1941—1945) hallgatás, papírhány ürügyén történt szüneteltetés után Beke Ödön vette kezébe a szerkesztést, a Nyelvőr haladó hagyományainak irányítását.

Simonyi Zsigmond egész élete szakadatlan munka volt. A nyelvtudomány egész területén uralkodott hatalmas tudással és hihetetlen munkabírással. Tudományos munkássága felölelte a hangtant, alaktant, jelentéstant, szófejtést, helyesírást, nyelvhelyességet, nyelvünk idegen elemeinek kutatását, a népnyelv sajátosságainak vizsgálatát, a nyelvtörténet tanulmányozását stb., de egész élete folyamán a magyar nyelv történeti mondatának megírása lebegett szeme előtt. Ifjú korától kezdve ezen dolgozott a legnagyobb szeretettel és kitartással, s ezirányú részletkutatásai eredményeinek időközben történt összefoglalásait nagy, pályadíjat nyert munkákban közzétette, legnagyobb művét élete utolsó évében, 1919-ben teljesen befejezte. Még nem volt minden részletében kidolgozva, mikor 1914-ben az Akadémia Lukács Krisztina-pályázatára beadta, a bírálók jelentése a még befejezetlen művet mégis jutalomra ajánlotta. Szeretettel dolgozott

rajta tovább az első világháború vérvivataros esztendeiben, s közvetlenül halála előtt sikerült befejeznie élete legnagyobb művét, elmondhatván magáról: Exegi monumentum aere perennius.

Sajnos, a kéziratban maradt munkát — nyelvtudományunk mérhetetlen kárára — egyelőre elveszetteknek kell tartanunk. Az Akadémia kéziratárában a kutató csak a következő szűkszavú közlést találja róla a katalógusban: »Régi és Új Írók, 4-rét, 299. Simonyi Zsigmond: Magyar mondattan, történeti alapon. Kézirat- és nyomtatvány-csomag, Simonyi Zsigmond özvegyének küldeménye az Akadémiához, kiadás végett. A csomagot 1935. VII. 12-én Szinnyi főktnek úr íróasztalában a baloldali legalsó fiókban helyeztük el. 1—1929/30. Gyarap.« Ezek szerint a kézirat 1935-ben még megvolt, azt is tudjuk, hová tették, — de most már senki sem tud róla. Vajjon előkerül-e valaha?

Kétségtelenül maga Simonyi is ezt a munkáját tartotta élete főművének, kiűnik ez abból a kérvényből is, amelyet a közoktatásügyi miniszterhez intézett a munka kiadása ügyében. A beadvány fogalmazványa megvan Simonyi Anna birtokában, a tudós sajátkezű írásában. Dátum nincs rajta, de nyilván 1919-ből való és a következőképpen szól:

Nagyméltóságú Miniszter Úr!

Legmélyebb tisztelettel kérem, kegyeskedjék »Magyar Mondattan történeti alapon« című kétkötetes munkámat — melyet a Magyar Tudományos Akadémia pályadíjjal koszorúzott — fölvenni a kormány-megbízásból készülő tudományos kézikönyvek sorozatába.

Midőn a tudományos kézikönyvek tételét legelőször vették föl az országos költségvetésbe, engem szólított föl Klamarik akkori miniszteri tanácsos a tudományos magyar mondattan megírására. Sajnálatomra akkor nem vállalkozhattam erre, mert ugyanakkor Szarvas Gáborral együtt egy óriási föladatot kellett megoldanom, a Nyelvtörténeti Szótár szerkesztését. Azonban a magyar mondattan megírását mindig tudományos kötelességemnek, sőt életem egyik főcéljának tekintettem, rajta negyven év óta szakadatlanul dolgoztam, és egyetemi előadásaimnak is 41 év óta főtárgya volt a magyar mondattan. Ehhez irodalmi előmunkálataim a következők voltak:

1. *A magyar költőszók*, egyúttal az összetett mondat elmélete. Akadémiai pályamunka, három kötet 1881—1883. A külföldi tudományos kritika »elévülhetetlen« munkának jelentette ki.

2. *A magyar határozók*. Szintén jutalmazott akadémiai pályamű, két kötet 1888—1892.

3. *A magyar igemódok alkalmazása*. (Jutalmazott pályamunka 1877.)

4. *A magyar szórend*. 1903.

5. *Igenévi szerkezetek*. 1907.

6. *A jelzők mondattana*. A M. T. Akadémia kiadása. 1913.

Magyar Mondattanom egyúttal *Tüzetes Magyar Nyelvtanom* kiegészítésére szolgál. Ennek első része, a Magyar hangtan és alaktan mint jutalmazott pályamunka 1895. ben a M. T. Akadémia kiadásában jelent meg.

Kérésemet ismételve vagyok Kegyelmes Uramnak készséges szolgálja

Simonyi Zsigmond

egyetemi ny. r. tanár, a M. T. Akadémia r. tagja.

Simonyi tehát nagy elődjéhez, Révai Miklóshoz hasonlóan élete főcéljának a teljes magyar történeti nyelvtan megírását tekintette. Miután a Tüzetes Magyar Nyelvtan első részét, a magyar történeti hang- és alaktant már közkézre bocsátotta, tudós hivatása kötelességének érezte a nyelvtan második részének, a történeti mondattan elkészítését is. Ehhez a munkájához a gazdag, széleskörű anyagot az őt jellemző alaposítással, a pozitivisták történelmi módszer alkalmazásával, kutatásának rendszerességével és biztonságával gyűjtötte össze. Bevallott célja az volt, hogy munkásságának eredményeivel lerakja a jövő nyelvtudományi kutatásának alapjait. A pozitivisták módszer követése mellett az új szellemi irányok iránt is nagy fogékonyság volt benne. Sok új termékeny gondolatot átlántált hozzánk. Az újgrammatikus iskola módszer-

tani elveit is magáévá tette, fel is használta őket kutatása eredményeinek feldolgozásában és összefoglalásában.

Simonyi Zsigmondot kora ifjúságától kezdve a tanulni- és tudnivágyás lángoló tüze hevítette, s e mellett hangyaszorgalom jellemezte. Folyton, úgyszólván megszokás nélkül, mindig dolgozott. Egy jellemzés írja róla: Simonyi Zsigmond a szorgalom, a hangyaszorgalmú tudós mintája volt. Egy ember, aki mindig, éjjel-nappal dolgozott és munkálkodott. Még séta közben is olvasott, tanulmányozott, még uszonnázva is korrektrúrákat végzett (Wlassics Tibor, Magyar Hírlap, 1929. nov. 3.). Valóban csak örökös munkálkodásának közelebbi ismerői érthetik meg, hogy gyöngye szervezete s állandó betegeskedése mellett hogy tudott annyi kiváló, úttörő értékű nyelvtudományi munkát alkotni. Csak azok, akiknek megadatott, hogy közelébe, bizalmába, otthonába jussanak, ismerhették meg s láthatták közvetlen közelről nagy tudásával párosult bámulatraméltó, hihetetlen munkabírását.

A hozzá bejáratosak a napnak bármely szakában keresték is föl, akár kora reggel, akár napközben, akár késő este, mindig munkában találták. Vagy íróasztalánál ült, vagy könyvespolca előtt állt, könyveket lapozgatott, adatokat keresett valamelyik készülő munkájához, esetleg a Nyelvőrbe szánt cikkéhez. Közben ide-oda járt, egy-egy skatulyát vett elő, jellegzetes céduláit forgatta, rendezgette, keresgélt közöttük. Gyakran sétált tágas szobájában; ilyenkor egyik kezében valami könyvet, folyóiratot, napilapot, a másikban ceruzát tartott. Ceruza nélkül talán nem is tudott volna olvasni, mert ugyan mivel jelölte volna meg az olvasás közben szemébe ötlő, nyelvészeti célra fölhasználható adatokat. Az aláhúzással megjelölt adatokhoz a lap szélére mindjárt odajegyezte egyéni rövidítésével, hogy az adat mire való, mire használhatja föl. Ilyen jeleket használt pl. *Sz* (szórend), *Ö* (összetétel), *A* (Antibarbarus, idegenszerűség), *R* (ragozás, van R^1 , R^2 is), R^{ik} (íkes ragozás), *Hat* (határozó), *Ksz* (kötőszó), *Nm* (névmás), *Rl* (relativum), *Jzó* (jelző), *Mdt* (mondat), és még sok más. Az adatokat akár saját-maga cédulázta ki, akár valamelyik megbízható tanítványával íratta ki, a cédulák felső jobb sarkán ugyanezeket a rövidítéseket alkalmazta, s ez rendezésüket nagyon megkönnyítette. A komoly munkára alkalmasnak vélt és kiszemelt hallgatóit az ilyen cédulázó megbízással is igyekezett a munka módszerére, az adatgyűjtés mikéntjére rávezetni és ránevelni.

Céduláit értékesítette egyetemi előadásain is, ahol rajtuk kívül semmi más jegyzetet nem használt. Egyik tanítványa, Tóth Árpád, a költő így ír róla megemlékezésében: »Emlékezetembe idézem Simonyi Zsigmond vékony, hajlott alakját, amint az egyetemi előadóasztal mellett ülve, ujjai az apró cédulákat rendezgetik. Azt hihette az ember, öröktől fogva görnyedt ott ez a szelid mosolyú, pápaszemés, szakállas jelenség, egyre légiesebbé váló figurájával már-már maga is elvont, kitapinthatatlan dimenziók lakójává szellemülve, mint életének drága, absztrakt szerelme, örök ideálja: a Mondattan... Aki sohasem is érintkezett vele az egyetemi tanszobákon kívül, annak is meleg szeretettel kellett csüggnie rajta... magánéletének ismerete nélkül is ki kellett találni róla, hogy tudása hatalmas épületéhez az emberi jószág és naivság kedves futórózsái tapadnak. Amint céduláihoz nyúlt, az is a nyájasság gesztusa volt s ahogy egy találó idézetet felolvasott, az is az élet örömeinek készsleges megosztását hirdette szeliden felcsillanó szemeiből...« (Nyugat, 1919. dec.).

Nála, otthonában dolgozva, évek hosszú során át bámultuk csodálatos emlékezőtehetségét is, amikor munka közben íróasztalára kért a könyvespolcraol egy-egy könyvet vagy folyóirat-kötetet, s a szobakerült kérdésre vonatkozó helyet, adatot, idézetet pillanatok alatt megtalálta.

Az örökké csak dolgozó tudós végsőkéig felfokozott munkatempójának megértéséhez szükségünk van állandó munkahelyének, dolgozószobájának megismerésére is. Gondos felesége ezt mindenképpen igyekezett tudós férje számára a legmegfelelőbbé tenni. A szelídlelkű Simonyi nagyon szerette a virágokat. Rubinyi Mózes azt írja róla, hogy Lipszében a lakásáról az egyetemre nem a rövidebb, hanem a hosszabb úton járt; ez tudniillik egy szép szabad téren vezetett át, s ő »szívesen ment el az orgonabokrok között, mert mindig szerette a virágokat« (Nyr 48 : 196). Szerető felesége gondoskodásából dolgozószobája is mindig tele volt virágokkal és zöld, szobai növé

nyekkel. Nagy íróasztala egészen zöld környezetben állott. A Dunaparton, a Ferenc József rakpart 27. sz. ház IV. emeletén (ő maga e hivatalos utcanév helyett mindig »Ferenc József part«-ot írt s ezt használta a Nyelvőr címlapján is), ahová 1903 őszén költözött át az Erzsébet-körüti New-York palotából, dolgozószobáját gondos felesége zöld növényekkel, virágokkal, gyakori szellőztetéssel, megfelelő fűtéssel, a kályhára tett vízpárolgatóval igyekezett beteges, gyöngye szervezetű férje számára elviselhetővé, barátságossá, kellemessé tenni.

Mindenki tudta, látta, hogy a sok megfeszített munka mennyire aláássa egészségét, s mint egyetemi hallgató korában tanára, Budenz, úgy élete egész folyamán felesége is intette, folyton kérlelte, ne dolgozzék olyan sokat, s mindent elkövetett munkatempójának csökkentésére; féltette törekeny testének erejét a kimerítő munka káros hatásától. Mivel azonban ez az igyekezet hiábavalónak bizonyult, mert a páratlan szorgalmú tudós a munkában nem ismert szünetet, a munka megszokássá, szinte szenvedéllyé vált nála, azért megpróbálta legalább örökös munkahelyét, dolgozószobáját minden eszközzel felüldíteni.

Itt önkéntelenül eszünkbe jut, hogy Simonyi milyen nagy melegséggel emlékezik meg akadémiai emlékbeszédében Szarvas Gábor otthonáról és az őt támogató, ápoló, segítő feleségéről. Szarvas halálakor is így ír róla a Nyelvőrben: »Tizenhárom év óta egy őrangyal állott mellette, ki támogatta, ápolta, erejét fönntartotta, sőt munkájában is részt vett. Fenkölt lelkű neje, Harrer Paula volt az, ki mesterünknek áldozta életét. Ő neki köszönhetjük, hogy oly soká diadalmaskodott ez az erős lélek a gyöngye testet fenyegető veszedelmen.« Mintha csak saját feleségéről, az ő őrangyaláról, Becher Pauláról beszélné! Hiszen az ő önfeláldozó s csak érte élő gondos felesége is ugyanígy óvta őt minden bajtól, ápolta, gondoskodott róla; az élet terheitől, bajaitól, főleg az anyagi gondoktól igyekezett megkímélni. Egész életüket, étkezésüket, életrendjüket az orvosok tanácsának megfelelően rendezte be.

Tudvalévő, hogy Simonyiék minden szünetet, az egyetem nyári és téli vakációját orvosaik javaslatára egyaránt valami üdülőhelyen töltötték. A pihenésre, üdülésre, kúrára szoruló, gyöngye szervezete ellenére rengeteget dolgozó tudóst az orvosok egyszer ide, máskor oda, télen, nyáron máshova küldték: hol valamelyik adriai szigetre, a Keleti-tengerre, hol a Tátrába, Tirolba, magaslati levegőre, vagy hízó-kúrára valamelyik sanatóriumba. S az itthon egyébként a legerényesebb életet élő család ezeket a költséges üdüléseket megengedhette magának egyik évről a másikra anélkül, hogy ez a tudósnak gondot okozott volna. Hogy ezekre, a Simonyi életét kétségkívül meghosszabbító üdülésekre hogyan és miből futotta, azt csak felesége tudta, aki minden gondot a vállára vett.

Felesége gondoskodása tette lehetővé azt is, hogy a hihetetlenül sokat dolgozó tudós sohasem látszott fáradtnak, hanem mindig derült jókedvvel, a világ bajairól és gonoszságairól megfeledkezve, szinte gyermekies lélekkel forgolódott övéi és tanítványai között. Ajkán állandó volt a derült mosoly. Boldogság töltötte el, ha egy-egy, a helyzetnek vagy alkalomnak megfelelő, költői idézetet mondhatott; egy-egy sikerült szójátékának gyermekként tudott örülni.

Ötthonát a családi tűzhely meghitt melegsége jellemezte. Simonyinak mindene a családja volt. Végtelen szeretettel csüggött övéin: feleségén, és gyermekein, akiknek kiskorában kiütközött Simonyiból a vérbeli nyelvész. A Nyelvőrben »Két gyermek nyelvőrök« címen közli »Kari« fia és »Nanus« leánya beszédének megfigyeléseit; bevállása szerint ezek vezették rá a kombináló szóalkotásra (35: 317).

Ez a csupaszív ember a családi tűzhely melegségét magával vitte az egyetemre is, tanítványai körébe, akiket tágabb értelemben vett családja tagjainak tekintett. Tudjuk, mily sok szorgalmas, tehetséges fiatalembert toborzott hátorításával, buzdításával — és igen sokszor anyagi támogatásával is — a magyar nyelvtudomány munkásainak taborába. Nem felejtette el sohasem a maga szűkös anyagi viszonyai miatt küzdelmes, sanyarú diákkorát, de nem felejtette el tanárai támogatásának meghálálhatatlan értékét sem, s ezért mindent elkövetett, hogy szegénysorsú hallgatóit átsegítse az egyetemi évek nehézségein és küzdelmein. Egyik kedves tanítványa, későbbi jóbarátja, Sebestyén Károly emlékezéseiben így ír erről: »A mi időnkben még nem

voltak meg azok a szociális és jóléti intézmények, amelyek ma az egyetemi ifjúság inségén enyhítenek. Simonyi Zsigmond volt a mi szociális és jóléti intézményünk. Ő szerzett leckét, ő járt ki ösztöndíjat az államnál, ő kutatott föl titkos forrásokat, amelyekből segítség buzogott, ő bírta adakozásra a módos és jó embereket. De most már tudjuk, akkor nem tudtuk, hogy a legtöbbször a titkos forrás, amelyből segítség buzogott, a jó, de éppenséggel nem módos ember, aki adakozott — ő maga volt. Megfosztotta magát és családját, hogy ne lásson tanítványán éhes arcot, testén télvíz idejében vékony gúnyát, lábán rongyos cipőt. . . » (Nyr 48:174).

Kiváló nyelvtudósaink közül többen megörökítették azt is, hogyan indította el pályájukon szeretett tanáruk s hogyan buzdította őket első próbálkozásukra. Így Munkácsi Bernát megírja, hogyan vezette be őt Simonyi az irodalomba: »A harmadik egyetemi tanár [1. Budenz, 2. Vámbéry], kinek jelentős hatása volt tudományos pályám alakulására, Simonyi Zsigmond volt, mind haláláig szívvel-lélekkel hű barátom. Ő volt az, aki az irodalomba bevezetett. Ez 1879. október havában történt, alighogy második egyetemi évemre beiratkoztam. Egy alkalmi találkozáskor átnyújt nekem félfnvi papírlapot, teleírva Budenz vogul, zürjén s egyéb rokonnyelvi adataival megjegyzeteivel, s felszólít, hogy készítsek ebből a Nyelvőr legközelebbi füzeté számára bevezető cikket, úgy amint ő is formált régebben Budenz Magyar-ugor szótárának cikkeiből a Nyelvőr számára közleményeket. . . Kissé meghökkentem a korai dicsőségen, de Simonyi bátorított s pár nap múlva átadtam 'Az áldás és átok szók családjá' című, első nyomtatásra került cikkemet, alájegyezve diákkoromban fölvert írói nevemet. Nagy volt az örömem, mikor Budenz is megdicsért a helyes feldolgozásért, s hogy ennek nyomán Simonyi a Nyelvőr állandó munkatársává avatott. . . » (Nyr 59:205).

Simonyi hatásáról, nevelő munkájáról a földi életből már elköltöztek számos megnyilatkozásán kívül a még meglehetősen gyér számú élők is tanuskodhatnak. Látták, érezték, tapasztalták azt a gondoskodó atyai szeretetet, amellyel tanítványait fölkarolta, amellyel tudományos munkásságukat, pályájukon való haladásukat kísérte. A nyelvtudomány munkásai közé sorakozókat később, egyetemi tanulmányaik elvégzése után is támogatta, tanáccsal, útmutatással látta el, barátai közé fogadta őket. Könyvtára minden dolgozni óhajtónak rendelkezésére állt. Pedig az emberi feledékenység hány könyvétől fosztotta meg, hány könyve maradt tévedésből a kölcsönvevők kezében! Volt tanítványainak családját is igyekezett baráti, együttérző jóviszonyba kapcsolni a maga családjával. Az egyetemet végzetek állásba juttatására is mindent megtett, s ha az állásba juttatott vidékre került, sietett az illetőt az új környezetben való tájékozódás és elhelyezkedés megkönnyítése végett ottani ismerőseihez beajánlani.

Simonyi Zsigmond, aki nyolc pályadíjat nyert, nagy munkájával számos nagy, és több ezer kisebb, értékes cikkel írta be nevét kitorölhetetlenül a magyar nyelvtudomány történetébe, aki kutató munkásságának elévülhetetlen eredményeivel megalapozta és kijelölte a magyar nyelvtudomány útját — tragikus halállal múlt ki az életből, örökös, szakadatlan munkahelyéről.

Az 1919. évi tanácsköztársaság bukása után az igazolóbizottságok minden haladó szellemű tudós ellen hajsztát, vizsgálatot indítottak, s igyekeztek további munkálkodásukat megakadályozni. Simonyit is igazolás alá vonták mindkét munkahelyén, az egyetemen is, az Akadémián is. Az egyetemi fegyelmi eljárás nyugdíjazással végződött, az akadémiai bizottság döntésének pedig csak Simonyi halála vágott élébe. Faggatták, zaklatták a csendes, szelídlelkű tudóst. A kihallgatás módja, a vele szemben használt hang, végtelenül elkeserítette, s amúgyis gyöngé, beteges szervezete nem bírta ezt a súlyos megpróbáltatást elviselni. A számára túlságosan sok izgalommal járó kihallgatás után hazaérkezve elszédült, ágyának esett. Vért hányt. Az orvos utóbb megmondta, hogy a nagy izgalomtól egy ér megpattant benne és belső elvérzést okozott 1919. november 22-én este 10 órakor csendesen befejezte életét, helyesebben fáradhatatlan, lankadatlan munkáját.

Természetes, hogy a tanácsköztársaság bukása után a reakció féktelen üldözése jutott osztályrészül Simonyi Zsigmondnak, annak a haladó szellemű tudósaknak, aki 1919-ben Munkácsi Bernáttal, Balassa Józseffel, Schmidt Józseffel, Asbóth Oszkárral s más neves tudóssal együtt tevékeny tagja volt a magyar nyelvtudományi és irodalom-

történeti kutatók szövetségének, részt vett a tudományos munkaterv elkészítésében s ezt a közoktatásügyi népbiztosság kiadásába átengedett Nyelvőrben teljes egészében közzétette (48:97). A munkatervvel kapcsolatban szerkesztői minőségében többek között így ír: »Nyelvéseink körében némi aggodalom támadt olyan hírek hallatára, mintha a társadalomnak s a termelésnek gyökeresen megváltozott rendjében a nyelvészet és a filológia mint meddő úri foglalkozás nem tudna elhelyezkedni s az elkerülhetetlen hanyatlásnak volna kitéve. Azért — a természettudósok szövetsége után — megalakult a nyelvi és irodalmi kutatók szövetsége, és első dolga volt egy új, céltudatos, dolgozótársainkat irányító és tudományuknak becsületére való munkaterv kidolgozása. Ennek nyelvészeti részét örömmel közöljük a Nyelvőrben. . .« (uo. 142.). Simonyi állásfoglalása a Tanácsköztársaság mellett nem meglepő, hiszen ez a haladó szellemű tudós már 1907-ben belépett az általános titkos választójogot követelők ligájába, s nevét ott szerepeltette a liga plakátjain, kigúnyolta a feudális álhazafiaskodást a két *f*-fel írt *hazaffy*-akról szólva; s még a magyar forradalom kitörése előtt (1918. szeptemberében) elismeréssel szólt Leninnek s a fiatal szovjet államnak helyesirásai és nyelv művelési reformjairól (Nyr 47:190). A valóság helyes értékelését adja Rubinyi Mózes, mikor azt írja róla, hogy »Simonyi a magyar tudás munkásainak amaz elszánt csapatához tartozott, amely féligmeddig tudatlanul előmunkása volt e téren a szociális világrendnek, mindenesetre segítette megporhanyósítani ezt a kemény feudális talajt, hogy alkalmas legyen az új mag felvételére és megfogantatására« (Nyr 73:144).

Megbocáthatták-e az akkori Akadémia reakciói a kiváló liberális tudósnak, hogy a tanácsköztársaság idején helyén maradt, tudományos munkaközösségbe lépett, tudományos tervet készített, a haladó tudósokat összefogta, folyóiratát az új rend szolgálatába állította.

Tartozunk az igazságnak, hogy megörökítsük az ellene indított végső hajsza mozzanatait.

Simonyi Zsigmond akadémiai igazolására vonatkozólag az ottani kéziratárban lévő eredeti jegyzőkönyvekből a következőket állapíthatjuk meg.

Az 1919. aug. 18-i összes ülés jegyzőkönyvében olvassuk: »Pekár Gyula l. t. indítványozza, hogy az Akadémia egyes osztályai küldjenek ki 5—5 tagú bizottságokat, amelyek megvizsgálják az Akadémia tagjainak a tanácsköztársaság idején tanúsított aktív és passzív magatartását, hogy vajjon nincsenek-e oly tagok, akik nemzethűség szempontjából méltatlanok az akadémiai tagságra. — Az indítvány Lóczy Lajos, Goldzieher Ignác, Gaal Jenő r. tt., Pintér Jenő és Bernát István l. tt. hozzászólása után azzal a kiegészítéssel fogadtatik el, hogy a bizottságok mielőbb alakuljanak meg és ne csak a tagokat, hanem az adminisztráció alkalmazottait is vonják vizsgálat alá és együttes jelentésüket terjesszék a legközelebbi összes ülés elé.«

Ez a legközelebbi összes ülés 1919. október 6-án volt, s jegyzőkönyvének 4. pontja szerint »Főtítkár (Heinrich Gusztáv) jelenti, hogy Pekár Gyula l. t. indítványára az osztályok kiküldték a javasolt ötös bizottságokat.«

Ezeknek az ötös bizottságoknak a jegyzőkönyvei azonban nincsenek meg; vagy az ostrom alatt kallódtak el, vagy eltűntették őket; s ezért, sajnos, nem láthatjuk eredetiben a bizottság vádjait, de nem láthatjuk a tudósnak a tárgyaláson elhangzott védekezését sem. Mivel azonban a bizottság nem döntött, hanem vizsgálatának eredményét a bizottságok összessége (a tizenötös bizottság) elé vitte, hogy javaslata ennek az előterjesztésében kerüljön határozathozatal céljából az összes ülés elé, Simonyinak volt még ideje egy védekező levelet intézni Berzeviczy Alberthez, az Akadémia elnökéhez. Ebből a levélből tudjuk meg, hogy az ötös bizottság milyen vádpontokat hozott föl vele szemben. A vádpontok eszerint a következők voltak: 1. Simonyi lapját, a Magyar Nyelvőrt átadta a közoktatásügyi népbiztosságnak; 2. az *ikes* ragozást úri igeragozásnak nevezte, szemben a paraszt igeragozással, mely ezt nem ismeri, s így izgatott az úri rend, a burzsoá ellen; 3. lapjában a *hazafi* szót egyszer *hazaffy*-nak írta, ami nyilvánvalóan szándékos sértés és gúnyolódás; 4. magánbeszélgetésben dicsérte a kommunizmust.

Simonyinak az Akadémia elnökéhez intézett levele olyan emberi dokumentum, mely egyik irodalomtudósunk szerint »a maga öntudatos, egyszerű méltóságában a legmegdöbbenőbbek közé tartozik« (Turóczy-Trostler József, Századunk, 1928. I. sz.). Látjuk, milyen vadak ellen kellett a nagy tudósnak védekeznie, s ha hozzávesszük a bizottság tagjainak gáncsoskodását, sértő hangját, amellyel az érzékenylelkű tudóst — a családjának elmondott panaszai szerint — kezelte, nem csodálkozunk azon, hogy szervezete, idegei fölmondták a szolgálatot s nem érte már meg az összes ülés döntését.

Ugyanazon a napon, 1919. november 24-én, amelyen eltemették a Kerepesi temetőben, került igazolásának ügye az Akadémia összes ülése elé. Ennek a jegyzőkönyvéből szószerint idézzük a következőket:

»1. Elnök úr az ülést megnyitja és jelenti, hogy a mai ülésnek rendkívül fontos és kényes tárgysora miatt az alapszabályok 38. §-a értelmében zárt ülést hirdetett, hogy a tagok igazolása mint belső bizalmas természetű ügy csakis az Akadémia tagjainak jelenlétében történhessék meg. Az összes ülés aug. 18-án elhatározta, hogy az osztályok 5—5 tagú bizottságot küldjenek ki annak megvizsgálására, hogy nincsen-e a tagok között olyan, aki a kommunizmus uralma alatt nemzethűség szempontjából méltatlanná vált az akadémiai tagságra. A bizottságok összessége (a tizenötös bizottság) már elkészült vizsgálatával és jelentését benyújtotta, de tekintettel a jelentések kényes és bizalmas természetére, sokszorosításuktól el kellett tekinteni. Javasolja, hogy a bizottsági jegyzőkönyv olvastassék fel, azután mindenegyre tagra nézve az illető bizottság előadója olvassa fel a vádpontokat, továbbá az illető vádlottnak nyilatkozatát. Minden tag kérhet fölvilágosítást, fölhozhat ténybeli helyreigazításokat, melyekről tudomása van, de itt hosszas vád- és védbeszédek tartásának helye már nem lehet. A bizottság hét esetben kizárást hoz javaslatba...«

»Az Akadémiának tisztán kell állnia a nemzet előtt, hogy azzal a fölforgató törekvéssel, amely mindent — ami a magyar nemzetnek becsés és szent — lábbal tiport, egyetlen tagja sem azonosítható. Másrészt tekintetbe kell vennünk, hogy kevesen vagyunk, szellemi kiválóságaink közül könnyen senkit sem nélkülözhetünk és ezért csak a legsúlyosabb esetben szabad valakit, akit az Akadémia tagul megválasztásra méltatott, munkásságunk közösségéből kizárni.

Az összes ülés Elnök úr javaslatait és előterjesztését egyhangulag elfogadja...«

»4. Az igazoló bizottság második helyen kizárásra hozza javaslatba az időközben elhunyt Simonyi Zsigmond r. tagot 8 szóval 6 ellenében. — Az Elnök kegyeletesen megemlékezvén Simonyi fáradhatatlan tudományos munkásságáról, az ellene emelt vádakát a halál engesztelő hatalma által eltöröltéknek tekinti, mihez az összes ülés hozzájárulván, e javaslat tárgytalanná válik...«

»7. Az idő előrehaladottságára való tekintettel, több okmány beszerzése miatt a többi vádlott ügye a december 2-án tartandó folytatólagos ülésre halasztatik.«

Ezen a folytatólagos ülésen hozta meg az Akadémia az igazoló ügyekben határozatait. Ekkor törölték Asbóth Oszkárt, Alexander Bernádot és másokat az Akadémia tagjainak sorából, s ez az ülés fogadta el az igazoló bizottságnak Schmidt József ügyében egyhangúan hozott javaslatát, az Akadémia rosszalását. S ugyanennek a jegyzőkönyvnek abban a részében, ahol a főtítkár az utolsó ülés óta szenvedett súlyos veszteségekről számol be, olvassuk a következőket: »Elhunytak... november 22-én Simonyi Zsigmond r. t., a magyar nyelvtudomány elsőrangú, nagy hatású művelője, aki negyven éven át volt tagja az Akadémiának, 27 évig előadója a nyelvtudományi bizottságnak, 24 évig szerkesztette a Magyar Nyelvört, nyolc munkájáért nyert jutalmat az Akadémiától...« — »Az összes ülés őszinte fájdalommal fogadja jelesünk elhunytának hírért és fölhívja az illetékes osztályokat, hogy emlékbeszédek iránt intézkedjenek.«

Ezek a jegyzőkönyvekből vett idézetek bizonyítják, hogy a nov. 24-i összes ülésnek már nem volt módja Simonyi kizárásának javaslatát ügyében döntenie, mert ekkor a tudóst már el is temették. Följegyzik, s egy napilap meg is írta (Világ, 1923. okt. 21.), hogy Beöthy Zsolt, a temetésről az Akadémia ülésére érkezve e szavakkal lépett be: »Simonyi Zsigmond temetéséről jövök. Ezt az embert ti öltétek meg!« Más verzió szerint ezt mondta: »Simonyi Zsigmond temetéséről jövök. Megvan már az igazoló bizottságnak első áldozata!« Ez a szókimondás nagyon meghökkengette a tagokat,

egyesekek talán némi lelkiismeretfurdalást is éreztek, s bizonyára ez volt az igazi oka — nem pedig az idő előrehaladottsága — annak, hogy a többi »vádlott« ügyét a december 2-án tartandó folytatólagos ülésre halasztották.

Simonyi tehát csak halálával kerülte el a kizárást abból az Akadémiából, ahol négy évtizeden át dolgozott a magyar nyelvtudomány előbbreviteléért s ahol 27 éven át munkálkodott Budenz József örökében, mint a Nyelvtudományi Bizottság előadója. Előadói működéséről (1892—1919) saját maga írt életének utolsó óráiban egy rövid összefoglaló jelentést. Ennek megírására kétségkívül az a nagyon szívére vett, hálátlan eljárás indította, hogy az akadémiai nagygyűlés után újjáalakított nyelvtudományi bizottság kihagyta tagjai közül. Panaszkodott is szűkebb környezetének erről a hálatlanságról. Ezt az írását közölte Balassa József a Nyelvőrben (48: 203).

Simonyi Zsigmondnak hűséges felesége — aki már szintén ott nyugszik szeretett »ura« mellett a Kerepesi-temető egyik szegényes, elhagyott sírjában — elmondta, hogy a vérig sértett és felzaklatott idegállapotú tudós az igazoló tárgyalás után hogyan panaszkolta el a bizottság egyes tagjainak embertelenségét. Így azzal is meggyanúsították, hogy a proletárdiktatúrából anyagi haszna volt, s mikor ezt az alaptalan vádat teljes joggal tagadta, azt kívánták tőle, mutassa be pénzügyi elszámolásait, vagyoni följegyzéseit. Ő még erre is hajlandó lett volna, de fölháborodott felesége nem engedte meg. Ezt különben már úgysem tehetné volna meg, mert már föl sem tudott kelni betegágyából.

Fölzaklatott idegállapotára és elkeseredett hangulatára legjellemzőbbek a tárgyalás után feleségéhez intézett eme szavai: »Negyven évig dolgoztam a magyar tudományért; tudtam, hogy ti szegények maradtok, de a becsületemet nem hagyom. Ettől akarnak megrabolni!« Nagy kár, hogy az igazolóbizottság jegyzőkönyvei nincsenek meg, s hogy nem deríthetünk fényt arra, kik és hogyan viselkedtek a tárgyaláson nagy tudósunkkal szemben, kik akarták becsületesebb baloldali állásfoglalása miatt becsületétől megfosztani.

Simonyi Zsigmond már 34 éve elköltözött oda, ahonnan nincs visszatérés, de itt maradt közöttünk ma is élő és ható munkáiban. Helyesen állapította meg Seta a Emil, a nagy finn nyelvész a veszprémi emléktábla leleplezésén. A Finn-ugor Társaság koszorújának letételekor mondott magyar nyelvű beszédében: »Hervad a virág, elhervad a koszorú, de a munka megmarad. Nem halt meg Simonyi Zsigmond, a nagy tanár és a nagy tudós; él barátaiban és tanítványaiban és él munkájában« (Nyr 58: 137). Hervadhatatlan munkásságáról, soha el nem múló, elevenen élő hatásáról tanuskodik A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak mai emlékülése. A Magyar Tudományos Akadémia pedig, 34 évvel halála után kíván méltatlanul üldözött tudós tagjának, a nyelvtudomány haladó szellemű vértanújának egy tervezett ünnepi üléssel, valamint egy emlékkönyv kiadásával elégtételt szolgáltatni.⁴

AZ IRODALMI NYELV KÉRDÉSEI A SZOVJETUNIÓBAN

1. Sztálin nyelvtudományi nyilatkozatai az élő nyelv kérdéseire is ráterelték a nyelvtudomány és a vele rokon tudományok művelőinek figyelmét, s nem is csak az övékéit, hanem mindazokét, akik számára nem közömbös, nem szabad, hogy közömbös legyen a nyelv sorsa.

Az élő, tehát a ma beszélt és írott nyelv sok-sok kérdése közül sorrendben kétségkívül az irodalmi nyelvnek s ezzel szoros kapcsolatban az irodalom, vagyis a széppróza és költészet nyelvének kérdése a legidősebbek. Ezt V. V. Vinogradov akadémikus is több ízben hangsúlyozta, s a szovjet nyelvtudomány és irodalomtudomány »egyik központi problémáját« jelölte meg bennük.¹ Ez nem véletlen. A szovjet tudósok u. i.

⁴ A M. T. A. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1953. ápr. 27-i felolvasó ülésén Zsirai Miklós r. tag tartott előadást »Simonyi Zsigmond emlékezete (Születésének 100. évfordulóján)« címmel. — Az emlékkönyv kiadása előkészületben van.

¹ V. V. Vinogradov: A szovjet irodalomtudomány kérdései. (Lit. Gaz. 1951. 59. sz. Magyarul: Irodalom tud. Ért., 1951. 2. sz.)

tisztán látják, hogy a nyelvi kérdések az irodalom síkján »mindig ideológiai formát öltenek«, azaz a fejlődést, haladást vagy előmozdító, vagy fékező, akadályozó törekvéseket tükröznek.

Ha mármost jól átgondoljuk Sztálin nyelvtudományi fejtegetéseit, melyek a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek marxista ismeretében vaslogikával bizonyítják, hogy a nyelv különféle rétegei és »kiágazásai« már a tőkés rendszer idejében is, de még inkább és szükségképpen a szocialista társadalomban egységes, az egész népet átfogó nemzeti nyelvvé olvadnak össze, akkor belátjuk, hogy mindaz, ami — vagy aki — késlelteti, lassítja, gátolja ezt a folyamatot, akarva-akaratlanul a fejlődés útjában áll. Sokszorosan érvényes ez a tétel a nemzeti nyelv fő formája, az irodalmi nyelv terén. A szovjet írók, tudósok és kritikusok nem is tévesztik ezt soha szem elől, s ehhez igazodnak, ha az élő nyelv dolgában elvi vagy gyakorlati kérdéseket próbálnak elődönteni.

Ebből indulnak ki akkor is, amikor az irodalmi nyelv és az irodalom viszonyát vizsgálják. »A szovjet írók műveiből az emberek tízmilliói — elsősorban az ifjúság — tanulják a nyelvet. A szovjet irodalom nyelve az egyik legfontosabb mérték, példakép, amelyhez olvasóink igazodnak«, mondja Taraszenkov,³ s ezzel azt is akarja mondani, amit Tomasevszkij úgy fogalmazott meg, hogy »az irodalmi nyelv kialakításában nemcsak a szépirodalom vesz részt, de mindenesetre a szépirodalmat illeti meg az első hely.«⁴ A szovjet szépirodalom tehát fontos szerepet játszik a társadalmi kiegyenlítődés folyamánként kialakuló egységes nemzeti irodalmi nyelv megteremtésében. Látta ezt már Makszim Gorkij is, aki kezdetől fogva nemcsak az anyanyelv iránti rajongásból, hanem súlyos elvi meggondolásokból is sokat foglalkozott nyelvi kérdésekkel: »A nyelv tisztaságáért, értelmi szabadságáért, élességéért vívott harc — harc a kultúra fegyveréért. Mennél élesebb ez a fegyver, mennél pontosabban irányítják, annál legyőzhetlenebb. Épp ezért igyekeztek mindig egyesek eltompítani, mások pedig élesíteni a nyelvet.«⁵ Taraszenkov pedig egyenesen azt mondja, hogy ez a harc »szerves része a szocialista realizmus módszeréért folyó harcnak.«⁶

2. A nyelv »tisztasága« vagy »tisztítása«⁷ azonban igen-igen sok megoldandó kérdést vetett és vet fel. Érthető hát, hogy a Sztálin-cikkek megjelenése óta a Szovjetunióban országszerte sorozatos konferenciákon, tudományos ülésszakok keretében, és persze a szépirodalmi és tudományos folyóiratok hasábjain is szünet nélkül és nem lanyguló szenvedéllyel folyik körülöttük a vita. Emlékeztetek a moszkvai írók tavalyi pártkonferenciájára, amely több napon át vitatta a szovjet szépirodalom nyelvének kérdéseit írók és nyelvészek bevonásával. A szovjet sajtó részletesen beszámolt ezekről a megbeszélésekről,⁸ de magyar visszhangjuk sajnálatosképpen alig volt, jóllehet előzőleg nálunk is hasonló kérdések (a »népnyelv«, ill. a »nyelvjárási alakok« irodalmi felhasználása) körül forgott a Csillag, majd a Nyelvőr vitája. Néhány héttel később a Lityeraturnaja Gazeta hasábjain A. Jugov ismét felvetette a szépirodalmi nyelv néhány kérdését,⁹ s ezt követően hónapokon át egyre-másra jelentek meg a már eleve vitaindítóknak szánt cikk utóregzései.¹⁰

² B. Tomasevszkij: Irodalom és nyelv. (Oktjabr', 1951. 7. sz. Magyarul: Irodalomtud. Ért., 1951. 2. sz.)

³ An. Taraszenkov: Az orosz irodalmi nyelv gazdagságáért és tisztaságáért. (Novij Mir, 1951. 2. sz.)

⁴ B. Tomasevszkij i. m. (Megjegyzem, hogy B. T. ebben a dolgozatában világosan elhatárolja egymástól az »irodalmi nyelv« és az »irodelom nyelve« fogalmát. »Az irodalmi nyelv — mondja, — nem azonos »az irodalom nyelvével« vagy a »költői nyelvvel« ...; használata messze túlterjed a szépirodalom határain.« Az irodalmi nyelvnek »sajátos szabályai vannak, ... amelyek szemben állanak a nyelvjárásokban és a népnyelvben uralkodó szabályokkal.« Mi természetesen az irodalmi nyelv szabályait tartjuk »mértékadónak«, általánosan kötelező érvényűnek«, mivel ezek testesítik meg »az általánosan elfogadott eszményt«. »Az irodalmi nyelv ... normatív nyelv ... mintaserű, kiművelt nyelv, mintegy általánosítása a népnyelv kifejező lehetőségeinek. ... Ezt a nyelvet tanítják az iskolában, ezt tükrözik a nyelvtanok és szótárak.« Stb.)

⁵ M. Gorkij: Irodalomkritikai tanulmányok. (1937. Oroszul. 584. l.)

⁶ An. Taraszenkov i. m.

⁷ Talán nem lesz fölösleges megjegyeznünk, hogy az oroszban a »nyelvtisztítás« (ocsicsenyije jazika) nem purizmust jelent, hanem a legtaggabb értelemben vett nyelvműveléssel, a nyelv csiszolásával, tökéletesítésével, a nyelvi kultúra emelésével azonos.

⁸ Irodalom és nyelv. A moszkvai írók nyílt pártgyűlésén. (Lit. Gaz. 1951. 8. sz.)

⁹ A. Jugov: Megjegyzések a nyelvről. (Lit. Gaz. 1951. 25. sz.)

¹⁰ An. Taraszenkov: Élő nyelv és halott régiség. Lit. Gaz. 1951. 24. sz. K. Csukovszkij: Az arányérzékéről és mértékudásról. Lit. Gaz. 1951. 26. sz. V. Sklovszkij: Az irodalmi nyelvről. Lit. Gaz. 1951. 48. sz. T. Trifonova: A nyelv megmunkálása. Lit. Gaz. 1951. 86. sz.

A Lityeraturna ja Gazeta vitája igen tanulságos tárgyánál fogva is, de azért is, mert szemléltetően mutatja, hogy Sztálin nyelvtudományi tételeinek értelmezése és alkalmazása még mindig nem egyöntetű és következetes, s hogy a fogalmak és elvi kérdések tisztázása nem megy máról-holnapra. Természetesen ez a vita sem hagyott kétséget afelől, hogy a fejlődés az egységes irodalmi nyelv irányában halad, mégpedig szűkegképpen, bár igaz, hogy maga a folyamat — a nyelv sajátos természete következtében s egy sereg társadalmi és történelmi tényezőtől függően — lassú s nem egyenletes ütemű. — A vitáról kissé megkésve, de talán nem későn, az alábbiakban számolunk be a Nyelvőr olvasóinak.

3. A. Jugov az egész nép nyelvét »kiapadhatatlan örök óceánnak« tekinti, amellyel »az író nyelve szakadatlan és termékeny kölcsönhatásban van.« Cikkéből kiviláglik, hogy szerinte a nyelvnek minden valaha volt és bárhol föllelhető, kihalt vagy élő eleme szerkesztés része ennek az örök óceánnak. Megállapítja, hogy az írónak tudatosan is »vissza kell hatnia az őt szülő óceánra.« Hogy ezt hogyan képzeli, azt Puskin nyelvéről adott élmzése árulja el. Félreérthetetlen célzattal idézi F. Buszlajev, mult századi nyelvtudós szavait: »Puskin megmutatta, hogyan kell gazdagítani a mai nyelvet az anyanyelv minden értékével, bárhol, an, óegyházi sláv könyvekből, óoros z nyelvemlékekből, vagy az egyszerű nép nyelvéből származik is.« Belinszkijt is megszólaltatja: »Puskinban, akárcsak egy lexikonban, megvolt nyelvünk egész gazdagsága, ereje és hajlékonysága. Mindenkinél jobban, messzebbre tolt a határait s mutatta meg egész kiterjedtségét.« Az »örök óceán«, tehát az orosz nép nyelve és Puskin nyelve »két, alapjában véte teljesen azonos fogalom.« állítja Jugov, hiszen Sztálin is megállapította, hogy »... a mai orosz nyelv szerkezetét tekintve alig különbözik Puskin nyelvéteől, s épp ebben az aligban rejlik a puskin i nyelv hervadhatatlansága, erre az alig-ra kell törekedniök a szovjet írónak is.«

Karamzin »Szegény Liza« c. regényének nyelve, »ez a negédes, érzélgős nyelv épp azért avult el s vált neveltségessé oly hamar, mert ... nem népi jellegű«, s mint Belinszkij mondja, »teljesen hiányzik belőle a nemzeti színezet«, hiányzanak belőle azok a sajátos orosz fordulatok, amelyeket »ruszicizmusoknak« nevezhetnénk. »Sajnos, mondja Jugov, olykor még ma, Sztálin elvtárs történelmi jelentőségű cikkei után is gyakran tapasztaljuk, hogy egyesek szívósan, néha szinte betegesen üldözik az orosz nyelv tösgyökeres szólásmódjait és fordulatait, amelyeket hol »archaizmusoknak« és »slávizmusoknak«, hol meg »provincializmusoknak« bélyegeznek. Ez a hajsz a szókincset is, az egyes szavak alakváltozatait is, sőt olykor a mondatant is érinti.«

Jugov ezután a »maradi álgrammatizmus« és a normatív, iskolai nyelvtanok ellen fordul, melyek a »helyesírás egységesítésének örve alatt elszegényítik, elszíntelenítik az élő nyelvet.« Nem érti a szerkesztőket és lektorokat, akik kifogásolják pl., hogy hímnemű főnevek birtokos esetragjaként a helyett olykor *u-t* használnak, s kifogásukat azzal okolják meg, hogy »amaz irodalmibb, emez népnyelvi jelenség, provincializmus.« V. Dal értelmező szótárának 2. kiadásában is az *u*-ragos alakokat »az iskolai nyelvtan egyöntetű *a*-ragos alakjaira alakították át« a szótárszerkesztők, s Jugov megemlíti, hogy ezt még Baudoin de Courtenay nyelvtudós is helytelenítette. A továbbiakban is számos olyan példát hoz fel, amely az »egységesítés« ellen szól, s gúnyolja az iskolai nyelvtanokat, mivel »az író nyelvéből sok mindent Gotsched és Grecs nyelvtana alapján, néha pedig egyszerűen a saját csepp nyelvérzékükre hallgatva s merő kényeskedésből vetnek el: Ah, ezek provincializmusok! Ah, ez már elavult!«

Jugov tehát igyekszik »megvédeni« az írókat az »álgrammatikusokkal« szemben, akik a helyesírás szabályokat gyakran a nyelv törvényeivel tévesztik össze, s »azzal vádolják az írókat, hogy a nyelv törvényeit sértette meg.« Kifejti azt a véleményét, hogy a történelmi nyelvtanok hívebben tükrözik »a nép nyelvtanát«, s hogy az írónak is ezt »a nagy nyelvtant« kell követniök. Ezt tette pl. Majakovszkij is, akinek művei »oly teljességgel testesítik meg az egész orosz nép nyelvének szókincset, alaktanát és mondatant, beleértve az ú. n. népies kifejezéseket, óoros z fordulatokat és óslávizmusokat is.«

»Elismerem — folytatja Jugov, — hogy iskolai nyelvtankönyveink egyre teljesebben tükrözik vissza az élő orosz nyelv jelenlegi állapotát, és ugyanakkor egyre jobban közelednek a történelmi nyelvtanok típusához. De az iskolai nyelvtan egyben-másban

mégis helytelenül száll vitába az írók nyelvhasználatával. Így pl. L. V. Scserba akadémikus orosz nyelvtanának 1950-es kiadásában — minden megokolás nélkül — ez áll: »Egyes igékből egyáltalán nem szabad folyamatos cselekvésű határozói igeneveket képezni. Ilyenek: *sztrics* 'lenyírni', *berecs* 'örizni', *szecs* 'vagdalni', *piszaty* 'írni'.

Az iskolások szemében tehát a krónikáíró Nyesztor is, de Puskin, Belinszkij, L. Tolsztoj is, Majakovszkijról már nem is beszélve, írástudatlannak bizonyulnak, hisz mindannyian használták a *piszaty*-igéből képzett határozói igenevet.

Ámde a nép alaktana és az orosz irodalmi nyelv alaktana nem ismeri ezt a tilalmat!«

Ezután a 17. században feljegyzett közmondásokat idéz, amelyekben szintén »szokatlan határozói igeneves szerkezetek« fordulnak elő, s felteszi a kérdést: »Hát ez hogy lehet? Talán bizony maga a nép sérti meg a nyelvtant, a nép, mely a nyelvet nyelvtani rendszerével egyetemben alkotta? Dehogyan! A történeti nyelvtanból tudjuk, hogy az orosz nyelvben rengeteg szólásmód és fordulat található ú. n. független határozói igenevekkel... Néhányszor L. Tolsztoj is igyekezett feltámasztani ezt az őseredeti orosz fordulatot... De rendszerint elítélik, mint „gallicizmust“...

Az orosz nyelvtani rendszernek még számos efféle sajátossága — költői értéke ellenére — holt tőkeként hever az ú. n. folklóre tárházaiban, s még mindezeideig nem hagyták, hogy bekerüljön az irodalmi nyelvbe.«

Itt ismét mult századi szaktekintélyekre, F. I. Buszlajev orosz történeti nyelv-tanára és V. Dal 90 évvel ezelőtt megjelent szótárára hivatkozik. Buszlajev így nyilatkozott annak idején: »A mai orosz irodalmi nyelv, vagyis a műveltek nyelve, szétszakíthatatlanul összefonódik az orosz nyelvjárások elemeivel, az egyháziszláv nyelv elemeivel.« Dal pedig még többet mondott: »Az orosz nyelvnek nincsenek olyan nyelvjárásai, mint amilyenek a nyugateurópai tájnyelvek; ott a sajátságosan eltorzított kiejtés, a helyi, sehol másutt nem hallott kifejezések garmadája egészen elhomályosítja az eredeti nyelvet. Nálunk mindenütt egyformán beszélnek: az eltérések oly jelentéktelenek, hogy sokan észre sem veszik... Ime, népi szavainkat ezért ültethetjük át közvetlenül az írott nyelvbe, anélkül, hogy valaha is megsértenők...« Tehát: »Sztálin elvtárs tanításának fényében, mely a nyelv egységét és számos korszakon és időszakon át fennmaradó szilárdságát vallja, el kell ítélnünk azt a hajszát, amely évek óta folyik az irodalmi nyelv ősi orosz és ószláv elemei ellen. Ez politikailag káros és tudománytalan!«

Végezetül kijelenti, hogy »az egész népet átfogó nyelvóceánban nem kell szoroskodnia Puskinnak és Majakovszkijnak! Se az Igor-éneknek meg a Vlagyimir Iljics Lenin c. költeménynek!«

4. Jugov ezeket a tetszetősen felépített (kétségtől sok részgazságot is tartalmazó) tételeket nemcsak ismertett cikkében, hanem már a moszkvai írók pártkonferenciáján is előadta. Mielőtt a *Lityerturnaja Gazeta* további cikkeit ismertetném, röviden az itt elhangzott felszólalásokról is beszámolok. A hozzászólók zöme, úgy látszik, meglehetősen merevnek, A. Fagyjev pedig egyenesen »egyoldalúnak« tartja Jugovot. V. Iljinszkaja nyelvész arról beszélt, hogy a nyelvi eszközök kiválasztását a mű tartalma és az író egyénisége szabja meg. L. Tolsztoj pl. »Kozakok« című művében csak feltétlenül szükséges dialektizmusokat használt, s ez a helyes, viszont V. Dal — akire Jugov bőségesen hivatkozik, és akinek szótáráról maga Lenin mondotta, hogy csupán »tájszótár« s annak is elavult, — oly mértéktelenül telezsúfolta álnéven írt elbeszéléseit nyelvjárási alakokkal, hogy azok teljesen érthetlenné váltak s »meghaltak az irodalom számára.« B. Szerebrennyikov, a moszkvai Nyelvtudományi Intézet helyettes igazgatója is azt hangoztatta, hogy egy-egy szó vagy kifejezés használhatóságát, helyénvalóságát a szövegösszefüggés, a mű tartalmi elemzése döntheti el. Másképp a vita »nagyrészt skolasztikus.« Sz. Kirszanov az orosz népköltészet nyelvét magasztalta, amely igen közel áll pl. Majakovszkij nyelvéhez, de ugyanakkor hozzátette, hogy mivel fejlődés, gazdagodás kétségkívül van, erre az íróknak is tekintettel kell lennie. L. Szkorino annak a harcnak eredményeiről szólt, melyet a szovjet írók a nyelvi naturalizmus és formalizmus ellen folytattak, s megjegyezte: »Épp ennek a harcnak köszönhető, hogy a háború utáni időszak fiatal írói... megszabadultak a dialektizmusoktól és zsargonszavaktól.« Sz. Gurevics, Jugovval szemben, a »kiejtés és helyesírás egységesítését« követelte. Galkina-Fedoruk nyelvész is helytelenítette az irodalmi nyelv normáitól való elhajlást. V. Inber pedig kijelentette, hogy »tap-

solt Jugovnak a nyelv iránti szeretetéért, s azért a szenvedélyességért, amellyel tételeit védelmezte, de maguk ezek a tételek sok tekintetben hibásak.« Világos, hogy a nyelvtan nem lehet merev, s nem szabad tökéletes szabályosságot követelnie az irodalomtól, viszont a felmentést sem adhatja meg mindennek, ami a nyelvben van, mégha Jugov ezt sugalmazza is. A Fagyjev záróbeszédében szintén visszautasította a normatív nyelvtan elleni támadást. »Ahhoz, hogy helyesen tudjuk használni a ritka nyelvtani alakokat, mindenekelőtt az iskolai nyelvtant kell elsajátítanunk, még hozzá tökéletesen és hibátlanul.« Fagyjev az irodalom nyelvének hibái közé sorolta a »tájnyelvi kifejezésekkel való visszaéléseket«, s óvott attól, hogy sok olyan szót használjunk, ami »nem közös népi tulajdon.« Megemlítette Solohov Csendes Donját, amelyben jócskán akadtak efféle »területieskedő túlzások.« Végül volt egy igen megszívlelendő megjegyzése arról, hogy valóban »egy óriási tenger van előttünk . . . réginék és újnak óriási óceánja, . . . de a szavaknak ebből a tengeréből helyes érzékkel és ízléssel kell merítenünk. Minden jó a maga helyén, de ezt a helyet megtalálni — ez az igazi munka!«

5. Jugov cikkére elsőnek An. Taraszenkov válaszolt. Erélyes hangú írása Jugov álláspontját alapjaiban, legfőbb tételeiben támadja meg. »Jugov, miközben a legkülönbözőbb forrásokra — Buszlajev történeti nyelvtanától és V. Dal Szótárától kezdve V. Vinogradov munkáig mindenfélére — hivatkozik, következetesen egy gondolatot vezet végig: »előttünk a népnyelv korszakokon és időszakokon át egységes egész óceánja«, s felszólítja az írókat, hogy használják fel a nyelv egész gazdagságát. Azt hinné az ember, hogy ez egészséges és hasznos gondolat . . . De ha alaposabban szemügyre vesszük Jugov kijelentéseit, rögtön kitűnik, hogy ámbár helyes fogalmakat és tételeket használt fel idézeteiben, amikor értelmezi ezeket a fogalmakat és tételeket, rendre összekeveri és elferdíti őket.

Sztálin »Marxizmus és nyelvtudomány« című munkájában arról beszél, hogy a nyelvet száz meg száz nemzedék erőfeszítése hozza létre. Jugov ebből több mint furcsa következtetéseket von le. Eleinte azt állítja, hogy a nyelv évszázadokon át él, *hosszúéletű*, de néhány sorral alább már egyenesen azt mondja: ». . . az egész nép nyelvének örök óceánja.« Örök! Így!

A marxizmus azonban azt tanítja, hogy a világon semmi sem örök, hogy a világon minden, tehát a nyelv is, a korok folyamán változásokon megy át. Csakhogy a nyelvben ezek a változások sokkal lassabban és más törvényeknek engedelmeskedve mennek végbe, mint mondjuk a gazdasági élet vagy a politikai intézmények változásai. Sztálin is épp erről beszél. Kimutatja, hogy a nyelv a korszakok egész sorának terméke, amelyek folyamán kialakul, gazdagodik, fejlődik, csiszolódik. De miközben rámutat arra, hogy a nyelv nyelvtani rendszere és alapszókincsé viszonylag hosszúéletű (és nem arra, hogy örökkévaló, ahogy Jugov véli!), egyben azt is kimondja, hogy a nyelv, különösen szókészlete, majdnem szakadatlan változás állapotában van . . .

Íme, így fest a nyelvfejlődés kérdésének zseniális dialektikájú sztálini megoldása, és Jugov éppen ezt a zseniális dialektikát nem értette meg, hisz máskülönbben nem minősítené a nyelvet *örökkévaló* kategóriának. Innen ered Jugovnak az a kísérlete is, hogy bebizonyítsa: Majakovszkij az orosz nyelv és az egyháziszláv nyelv keverékén írt.«

Taraszenkov emlékeztet Jugov régebbi, 1946-ban megjelent cikkére is, amely még világosabban fogalmazta meg ezt a gondolatot. Jugov ott azt mondja, hogy Majakovszkij melléknévképzését »orosz egyszerűség« jellemzi, hogy összetett szavainak használata közvetlenül a krónikárokra megy vissza, s hogy Majakovszkij költészete általában sok szókészleti és mondattani egyezést mutat az orosz költészettel. Majakovszkij »archaizmusainak« eredetét kutatgatva oly messzire megy, hogy még afféle kifejezéseit, szavait is, amelyeket az orosz nyelvben széles körben használnak, sőt az élő irodalmi nyelvben is megvannak, hol az Ipatjev krónikából, hol az Osztromir-evangéliumból és a 11. században élt Nazianzosi szt. Gergelytől származtatja. Ebből önként adódik, hogy Jugov egész páthoszával azt bizonyítja: »Majakovszkijban lényegében semmi új nincs! Minden szava, kifejezése, metaforája már régesrég megvolt, s valamennyit az ősi krónikák és régi egyházi könyvek tekintélye meg az idő szentesíti. . . « De ez nem a marxizmus-leninizmus harcos filozófiája, amely minden jelenséget konkrét történeti jellegében vizsgál! Ez bizony Ecclesiastes filozófiájára hasonlít, amely szerint a földön

minden egyetlen örök körforgás és a réginek ismétlése. Ami volt, lesz is... — semmi sem új a nap alatt! Nem csoda aztán, hogy ilyen meggondolásokból kiindulva azt javasolja a mai szovjet íróknak: »Használjanak csak bátran akármilyen szót, ami régi irodalmi emlékeink valamelyikében előfordul, akármilyen szólásmondást, ami V. Dal szótárában megtalálható, akármilyen nyelvtani alakot, ha az valamiféle folklorisztikus írásban megőrződött. Jugovnak elegendő, hogy valamely ősi forrásra hivatkozzunk, s menten teljes polgárjogot ad minden szónak vagy nyelvtani alaknak.«

Taraszenkov természetesen visszautasítja ezt, hiszen az »efféle ősi nyelvtani konstrukciók reménytelenül elavultak, érthetetlenek a mai olvasók számára. . . . Ne felejtjük el, hogy a szovjet író a tömegek számára ír . . . Sem F. Buszlajev történeti nyelvtana, sem a Dal-szótár nem lehet alapja a modern szovjet író munkájának. Az orosz irodalom nyelve — a közös orosz irodalmi nyelv, . . . a valóban népi Puskin nyelve . . . Lenin és Sztálin nyelve . . .«

»Az Igor-ének az orosz nyelv történetének egyik első emléke, de azt hinni, hogy minden, ami benne van, élő és mai, . . . annyit jelent, mint teljesen elveszíteni a jelenkor s az élő nyelv iránti érzéket, noha ma ezt az élő nyelvet beszéli a magnitogorszki munkás és az orlovi kolhozparaszt, a leningrádi tudós és az archangelszki halász, a szmolenszki agitátor és a moszkvai költő egyaránt. Számukra ez a nyelv egységes. Az irodalom és az állam, a tudomány és a termelés nyelve. És ha valaki most tájnyelvi sajtóságokat akar meghonosítani, ez annyit jelent, hogy szét akarja forgácsolni, különálló nyelvjárások konglomerátumává akarja tenni a nyelvet, vagyis a feudális széttagoltság korának állapotába veti vissza, egy olyan korszakéba, amikor a nemzetek még nem egyesültek egységes és egyöntetű egésszé, amikor a helyi nyelvjárások még nem olvadtak össze egy egységes nyelvvé.«

Taraszenkov, akárcsak Veres Péter az »egy magyar nyelv« nevében, az orosz nemzeti nyelv egységének nevében visszautasítja a tájnyelvek dédelgetését, hiszen a nyelvjárások . . . már végérvényesen, egyszersmindenkorra elveszítették történelmi létjogosultságukat.«

Taraszenkov természetesen azzal sem érthet egyet, hogy a nyelvtan »halott dogmák és szabályok gyűjteménye és korlátozza az alkotók szabadságát.« »Az igaz, mondja, hogy olyan lángelmék, mint Puskin, Gogol, Majakovszkij, az irodalomban gyakran saját maguk is alkottak vagy megrögzítettek bizonyos szabályokat, s ezek később az orosz nyelv általános érvényű szabályai lettek. Dehát az Puskin, Gogol, Majakovszkij! . . . Nekünk, főként azért, mert fiatal íróink nyelvi kultúrája nem valami magas, mert nem igen ismerik a nyelv törvényeit, s mert nyelvtani ismereteik fogyatékosak, igenis propagálnunk, nem pedig támadnunk kell a nyelvtant. Emlékezzünk Puskin szavaira: A nyelvtan nem írja elő a nyelv törvényeit, de a nyelvszokást megvilágítja és szentesíti.

Ilyen nyelvtanra az írónak is igen-igen nagy szüksége van, s ha ez a nyelvtan éppen iskolai nyelvtan, ám legyen. Jugov az iskolai nyelvtan ellensége, a történeti nyelvtan híve. Pedig — először is — semmi szükség arra, hogy ezt a kettőt szembeállítsuk egymással, hiszen az iskolai nyelvtan sok tekintetben épp a történeti nyelvtanra támaszkodik, és — másodsor — aki csak a történeti nyelvtan híve, az lemond a nyelv szabályozó erejéről és az író önkényére bizza magát, egyszóval anarchiát akar teremteni a nyelvben.«

Taraszenkov azt is észreveszi, hogy Jugov egyetlen egyszer sem emlékeztet M. Gorkijnak a szépirodalom nyelvéől írt munkáira. Ez nyilván nem véletlen — mondja. »Sőt, miközben hevesen védelmezi a tájnyelvi szavakat és az ú. n. provincializmusokat, éles, ámbár gondosan álcázott vitába keveredik Gorkijjal. Pedig kritikánkban először éppen Gorkij emelte fel igen erősen a szavát az ellen, hogy az orosz irodalmi nyelvet a tájnyelvi beszéd dudáival rontsuk. Mindnyájan emlékezünk rá, hogy Gorkij mily szenvedélyesen harcolt a szovjet irodalom egységes orosz nyelvéért, s mily haragosan gúnyolta ki azokat az írókat, akik tájnyelvi szavacskákkal tetszelegtek. Ezt a harcot pedig nem holmi kötekedő és kényeskedő izlés nevében vívta, — nem, Gorkij ennek a harcnak igen nagy elvi jelentőséget tulajdonított. Így írt:

»Jómagam szintén igen sok levelet olvasok, amelyet munkás és parasztudósítók, kezdő írók és tanuló ifjak írtak, s nekem is az a benyomásom: a orosz nyelv romlik, vulgarizálódik, szabatos formái kitárgulnak, mert tájnyelvi kifejezésekkel, a nemzeti kisebbségek szokincseiből fejszivott szavakkal stb.

tömik meg, — a nyelv kevésbé szemléletesé, kevésbé pontosá és találóvá, viszont egyre bőbeszédűbbé nyúlósbá válik, a szavak mögött igen gyakran nincs is gondolat.

Taraszenkov végezetül leszögezi, hogy a szovjet irodalom Sztálin nyelvészeti munkáira támaszkodik, követi a nagy Gorkij által kijelölt utat, és mind az »archaizmus-pártiak« és »tájnyelv-pártiak« törekvéseit, mind a »divatos« szógyártók formalista bűvészmutatványait elutasítja magától.

6. Makszim Gorkij álláspontjának erősebb megvilágítása végett — egy kis kitéréssel — hadd emlékeztessenek arra, hogy Gorkij »Irodalomkritikai tanulmányaiban« több helyen is félreérthetetlenül felszólalt a »dialektizmusok ellen és élesen bírálta pl. F. Panfjorovot a dialektizmusokkal való visszaélései ... és nyelvi naturalizmusa miatt ...« Gorkij rámutatott arra, hogy »Panfjorov helyi jellegű kifejezésekkel rontja az irodalmi nyelvet, s a szavakat gyakran úgy írja, a h o g y a n h a n g z a n a k : *proklit*-ot ír *prokljat* átkozott' helyett, *pizzsaj*-t ír *pojezsaj* ,utazz el' helyett, *traszjuha*-t *traszjogurha* ,barázdabillegető' helyett.«¹¹ Gorkijnak persze esze ágában sem volt mindent kizárni az irodalom nyelvéből, ami »helyi« és »provinciális«, sőt éppen Puskinnal kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a klasszikusok mellett a nép nyelvéből, »az egyszerű dajkák, kocsisok, halászok, falusi vadászok s más nehézsorsú emberek nyelvéből« tanulhatunk leg-többet, de »ki kell választani belőle a legszabatosabb, legvilágosabb, legtalálóbbszavakat«, vagyis csínján kell bänni velük.¹²

7. Gorkij nyomdokain halad és Taraszenkov mellé szegődik a vita további hozzászólója, K. Csukovszkij is. Előljáróban rögtön kijelenti, hogy Jugov »rossz módszert ajánl a nyelv elsatnyításának, a stílus vérszegénységének gyógyítására«, amikor holmi archaizmusokat és ruscizmusokat emleget. Jugov sokat hivatkozott pl. V. Dalra, aki a mult század hatvanas éveiben szótárszerkesztő elveit egy, a nyelvet szintén ilyen jugovi »örök óceánnak« tekintő szemlélet alapján dolgozta ki. Dal sok cikket és elbeszélést írt annak idején tájnyelven. Csukovszkij ezeket a tájnyelven írt munkákat egyszerűen »siralmasnak« mondja, s világos, hogy Jugov hasonló törekvéseit is siralmasnak véli. Kimutatja azt is, hogy Jugov nagyon is célzatosan válogatta ki idézeteit. Belinszkij pl. távolról sem minden ruscizmust pártfogolt, »mivel a maga részéről mindig rendkívül szigorúan járt el a tájszavakkal szemben.« Részletesen foglalkozik Nyekraszovnak, a nagy orosz költőnek nyelvével is. Nyekraszovról tudjuk, hogy szorgalmasan gyűjtötte a nép dalait, közmondásait, szólásmondásait, meséit, s maga is sok olyan verset írt, amelyek később népdalokká váltak. Csukovszkij több példával bizonyítja, hogy Nyekraszov a népdalok tájnyelvi szavait rendszerint átírta az orosz köznyelvben használatos alakokra, s hogy következetesen igyekezett belőlük kiszorítani a régiességeket és a helyi tájszólások jellegzetességeit. Nyekraszov saját költeményeiben csak elvéve használt tájszavakat, »mivel azok eltérnek az egész nép nemzeti nyelvtől és tengődésre vannak ítélve.« Azt persze Csukovszkij is tudja, hogy helytelen lenne kategórikusan megtiltani a tájszók használatát. Meg is jegyzi: »Természetesen nem írhatjuk elő az írónak, hogy egy-egy találó szót csak azért ne használjon, mert nem ismeri az egész nép. A nagy írónak megvan az a hatalmas képességük, hogy egy-egy ritka, csak távoli vidékeken ismert szót kiemeljenek a maguk szűk környezetéből, és meghonosítsák az egész nép nyelvhasználatában.«

De mi az a mérték, amelyhez igazodva eldönthetjük, hogy melyik régiességet, ruscizmust, tájnyelvi sajáttságot szabad vagy lehet beágyazni az irodalmi nyelvbe? Csukovszkij — Puskin nyomán — a stílusérzékert tartja ilyen »megbízható mértéknek«, »mely nélkül semmiféle írói munka el nem képzelhető«, és Puskin szavaival próbálja még megfoghatóbbá tenni a stílusérzék fogalmát: »Az igazi művészi ízlés nem egy-egy szó, egy-egy kifejezés ösztönszerű kivetésében, hanem az arányérzékben és mértéktudásban rejlik.«

Csukovszkij a »nyelvi unifikációról« is megszívlelendően gondolkozik :

»Egyes* írók csodálkoznak azon, hogy az iskolai nyelvtanok egységesíteni igyekeznek a nyelvtani alakokat. Ezeknek a fülében szinte káromkodásnak hangzik az »egységesítés« szó. Holott az orosz nyelv

¹¹ M. Gorkij : Irodalomkritikai tanulmányok. (529. l. Oroszul.) Lásd erről V. V. Novikov »Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkái és a szovjet irodalomtudomány kérdései« c. tanulmányt. (Moszkva 1951 Akad. Obscs. Nauk. Magyarul : Irodalomtud. Ért. 1951. 2. sz.)

¹² Ua. 588. l. Oroszul.

zenialis nyelvtana, bölcs nyelvtani szabályai egy sokévszázados nagyszabású egységesítésnek az eredményei. És ezt az egységesítést maga a nép hajtotta végre... Persze az igaz, hogy a nyelvtan nem matematika. A nyelvtani törvények nem olyanok, mint az egyszerűek. A nyelvtan igen gazdag a szabálytól eltérő változatokban is. Minden nagy író stílusa bőségesen él ezekkel a változatokkal. De ezek a változatok épp azért oly kedvesek nekünk, mert mögöttük is ott érezzük a szabályt.*

8. V. Sklovskij is abból indul ki, hogy az egyes írók stílusa, nyelve ugyan különböző; »de a közös nemzeti nyelven alapszik.« »Ez a különbözőség akkor haladó, ha nem bontja meg a közös irodalmi nyelv alapjait.« »Az író nyelve tudatosan kiművelt, választékos nyelv.« Puskin és Majakovszkij nyelvében is akadnak régiességek és tájszók, »de ez nem jelenti azt, hogy a nyelv minden rétege, minden lehetséges alakja egyszerre él vagy élhet« ahogy Jugov képzelte. »Jugov — mondja Sklovskij, — túllő a célon, amikor azt állítja, hogy a különféle nyelvi formák egyaránt élők és életrevalók. Ha ez igaz lenne, akkor a nyelvnek nem is volna története.« Kétségtelen, hogy a szovjet íróknak az orosz nyelv minden lehetőségét, a népnyelv egész gazdagságát ki kell aknáznia, de, mint Osztrovskij mondotta, »a nép számára nem azon a nyelven kell írni, amelyen a nép beszél, hanem azon, amelyen a nép a maga vágyait kifejezi.« »A nép pedig — teszi hozzá Sklovskij — a népköltészetben, közmondásokban, a népi ékesszólás emelkedettebb nyelvén fejezi ki vágyait, ábrándjait.« Ez, magyarán, ismét a választékosságra, csiszoltabb, kifinomultabb nyelvi eszközök felhasználására buzdít. Sklovskij azzal is zárja cikkét, hogy a szovjet írók nyelvi munkájának nem az a célja, hogy »naturalisztikusan másolja a beszélt nyelvet, vagy a nyelv múzeumi ritkaságaival gyönyörködtesse, hanem hogy az irodalom emelkedettebb nyelvét mindennapi nyelvünkbe tegye, s minden olyasmitől megtisztítsa ezt a nyelvet, ami elhomályosíthatja a gondolatot.«

T. Trifonova, aki elsősorban a szakszókincsnek, a mesterségyszavaknak, ahogy ő mondja, »technicizmusoknak« irodalmi felhasználásáról elmélkedik, szintén hangoztatja, hogy csak a »helyénvaló« régiességek, provincializmusok és műszavak nem szakítják meg a mű szövetét. Mivel pedig »az irodalmi nyelvnek sincsenek egyszerismindenkorra megállapított szabályai«, mindig a mű tartalma, eszmei célkitűzései határozzák meg, hogy mi a helyénvaló s mi nem.

9. A Jugov-cikk körüli vitába végül az olvasók is bekapcsolódtak. A Lityeraturnaja Gazeta szerkesztősége szászámra kapta a leveleket, amelyek egy-egy szónak, kifejezésnek, nyelvtani szerkezetnek a helyességét vagy helytelenségét latolgatva a gyakorlat irányába, a konkrétumok területére térítettek az elméleti fejtegetéseket. Nem célom és feladatom, hogy az ismertett vita tanulságait összegezzem. Ezt ki-ki elvégzi maga is. Amnyi azonban bizonyos: a szovjet írók és tudósok tisztában vannak vele, hogy az irodalmi nyelvnek (és az irodalom nyelvének) kérdései korántsem eldöntött, végleg lezárt kérdések. Sarkalatos tételeik főbb vonalait ugyan már kidolgozták (ilyen pl. az a megállapítás, hogy »a nagy orosz klasszikusok munkája, akárcsak a szovjet írók munkája, a fejlődésében egységes orosz nyelv alapjain nyugszik«)¹³, de hátra van még az irodalmi anyagnak, az egyes műveknek sokszempontú, tüzetes, részletekbemenő tudományos vizsgálata, hiszen ki tagadhatná Tomasevszkij szavait: »Csak az az elmélet szilárd, amely gonczosan áttanulmányozott és helyesen átgondolt tényeken alapul.«¹⁴

Szöke István

KOSSUTH ÉS PETŐFI KORÁNAK KÖZNYELVÉHEZ

Írta: Zsoldos Jenő

Népi demokráciánk tudománypolitikájának jóvoltából szocialista történetírásunk mind szélesebb területen felkutatott forrásanyagra támaszkodva tárhatja fel népünk multjának valóságos történetét, emelheti ki a polgári történetírás osztályszemléletének hamis rétege alól haladó hagyományaink igaz tartalmát. Ezeknek az új történetírás feladatait támogató forráskiadványoknak sorában jelentős értéket képvisel *V. Waldapfel*

¹³ An. Taraszenkov: Az orosz irodalmi nyelv gazdagodásáért és tisztaságáért. (Novij Mir. 1951. 2. sz.)

¹⁴ B. Tomasevszkij i. m.

Eszter közel ötszáz levelet tartalmazó szöveggyűjteménye: *A forradalom és szabadságharc levelestára I—II.* (Összeállította, jegyzetekkel és bevezetéssel ellátta V. W. E. Közköztudásügyi Kiadóvállalat. I. 1950, II. 1952). Az első levelek a reformkor utolsó szakaszának, a forradalom előestéjének küzdelmeit, a haladó és konzervatív erők harcait szemléltetik. A későbbiek a pesti forradalom mozzanatait vetítik elénk, a főúri és klerikális reakció mesterkedéseit leplezik le, a kormány és a radikális balszárny viszonyát világítják meg. Az utolsó levelekben a szabadságharc súlyos fordulójának, a főváros elvétele nyomán előállott helyzetnek eseményei rajzolódnak ki. Valamennyi levél a történések közelségében és a magánközlések őszinteségével rögzíti a levélíró állásfoglalását, politikai magatartását. A levéltárak osztályérdekeltsége következtében népi szemléletet tükröző levél csak elvétve juttatja hanghoz kötetünkben a népi-plebejus véleményt, de a közölt levelek még így is igazolják dolgozó népünk tudatos forradalmiságát. A levelek végső soron közvetve és közvetlenül Kossuth lenyűgöző egyéniségének valóságformáló erejét és hatását éreztetik, s ellenmondás nélkül, önleplező erővel bizonyítják az uralkodó osztály tagjainak néppellenes, áruló tevékenységét. A levelek nyelvi anyaga nem egy ponton bővíti ki ismeretünket Kossuth és Petőfi kora köznyelvéről. Néhány esetre rámutatunk:

1. *Állam* szavunk mai jelentésében 1847-ben bukkan fel először. Kezdeti terjedésének eddig csak szűk körét ismertük (Nyr 72 : 155, 76 : 383). Kiadványunk újabb adatokkal egészíti ki a szó történetét: Bíró Sándor rétyi református pap tájékoztatja Kossuth Lajost: Világi vezetők híján a háromszéki kálvinista és unitárius alsópapság vállalkozott arra, hogy a szabadság védelmére megszerveze a népet. A reakció táborának könynyebben akadt vezére. A horvát érzelmű Petritsevits Albert 800 pengővel »ma is több fizetést húz az állam pénztárából mint a többi székely fő tiszték...« (2 : 161). A levelekben a szó új összetételével is találkozunk. Fogarasi János 1848. május 22-én kelt levelében még *statusitkár*t ír, Szabó Imre, a hadügyminiszterium hivatalának vezetője, 1848. november 5-ével jelzett levelében már a magyar összetett szót használja. Görgeyt értesíti: A haditanács beolvad a hadügyminiszteriumba. »Nádós *álladalmi titkár* lesz... én azt gondolom, ha Nádós lesz az *államtitkár*, Gombos elmegy...« (2 : 276). Az irodalomban és a magánlevelekben előforduló *állam* szótól a forradalom és szabadságharc idején a hivatalos nyelv még idegenkedett. *Statusitkok* vagy *álladalmi titkok* volt a miniszter helyettese. Maga Szabó Imre is 1849-ben így ír alá egy harctéri kitüntetésről szóló rendeletet: »Budapesten, jun. 28. 1849. Hadügyminister helyett az *állad. titkár*, Szabó Imre, ezredes.« (Közlöny. 1849. 549).

2. Az ország kapitalista átalakulásával kapcsolatban erősen megszaporodott *bér-* előtagú szavaink száma. A forradalmat megelőző évek köznyelvében előforduló összetételek azonban nem kaptak helyet a NyUSz-ban. A *bérruha* összetételt a NyUSz Ballagi nyomán csak 1890-ből idézi, holott Eötvös már 1839-ben használja a szó melléknévvé képzett alakját: *bérruhás cselédjeink* (A carthausi. Budapesti Árvízkönyv. 1839. 1 : 241). Széchenyi nyelvében találjuk a *bérdajka* szót (A kelet népe. 1841. Szily-kiad. 181), Kuthy Lajos *bércselédek*-et említi (Hazai rejtelmek. Pest. 1846. 2 : 437), Pálffy Albert a *bérszállás* fogalmát ismeri (Magyar millionaire. Pest. 1846. 2 : 92). A külföldi munkások bérharcait idézi ez a kitétel: »az angol gyári napszámos... *bérfelemelést* követel töképezés urától« (Életképek. 1846. I. 641). Kossuth ítélete szerint a pecsovicsok programjában »*bérikikötést*, s bérért szolgaság-ajánlást lelünk« (1847; Viszota: Széch. írói és hírlapi vitája K. L.-sal. 1930. 850). A jobbgagyviszonyokat a reformkor haladó politikai szemlélete a *bérszerződés* és a *bérrendszer* kérdése felől közelíti meg (Pesti Hírlap. 1847. 69). Birányi Ákos értékelésében Lajos Fülöp abszolutizmusa »minden *bérrerő* daczára már elkorhadt vén fához hasonlita.« Meggyőződése szerint a nemzetőrséggel szemben a »*bérsereg*ek nemsokára végkép eltűnnek a föld színéről« (Pesti forradalom. 1848. 11—12). Heilprin Mihály így buzdít szabadságharci helytállásra: »Mutasd meg az ellenségnek, hogy a bátor kezében a kasza, a csép, a dorong többet ér a gyáva *bérszoldos* puskájánál s ágyujánál.« (Respublica. 1849. 42). Levélgyűjteményünkben is találunk adatot: A székelyföldi reakciós nemesek, földesurak »*bérszámadásra*, robotadásra erőszakolják zselléreiket« (2 : 162). Az árenda-viszonyok rendezetlensége miatt elismerés járt annak, aki »a legpontosabban fizeti meg a *Bérpénzt*« (2 : 317).

3. A NyUSz I. *nép*-előtagú szavainkat mint német mintára keletkezett összetételeket nem méltatja kellő figyelemre,¹ pedig a szó a maga áttekinthetetlen változataival a reformkor társadalmi harcainak összefüggésében igazolja szókincsünk gyarapodását. A forradalom és szabadságharc napjaiban írt művek és levelek már mintegy gyűjteményesen mutatják az elmúlt évtizedek során alkotott *nép*-kezdetű szóösszetételeket. Amidőn 1848 forradalmi pillanata Petőfit *népköltő* megjelöléssel idézi (Birányi Á. : Pesti forradalom 1848. 42 ; Zerffi G. : Martius 15-dike Pesten. Egy lap *néptörténet*. 1848. 19), amidőn Egressy Gábor szerint Petőfi március 15-én »felemelkedik . . . mint megtestesült *népszenvedés*« (Életképek. 1848. 1 : 405), vagy amikor Tánicsics megállapítja, hogy »a kedves *népembert*, Petőfit megbuktatták!« (Munk. Ujs. 1848. 1 : 210) és Jókai »babonás *népfetishek*«-ról szól (Életk. 1848. 1 : 642), akkor már nyelvünkben a *nép*-összetételű szavaknak messzire visszanyúló multjuk van, s alig állapítható meg, vajjon 48 teremtette-e őket, vagy már előzőleg éltek irodalmunkban.

Nehéz tettenérni a szóösszetételek születésének pillanatát. *Népember* szavunkat pl. már Széchenyi 1843-ban használja (Viszota : Széch. írói és hírlapi vitája K. L.-sal. 302). Gáldi László (Nyr 72 : 155) Vasvári nevével kapcsolatban említi *népelem* szavunkat (magam is forrásmegjelölés nélkül 48 szóalkotásai közé soroltam, Nyr 72 : 165), a szó azonban már 1844-ben Kossuth szóállományához tartozott (Viszota-kiad. 292), a *népmozgalom* összetett szót a Mult és Jelen 1848. lapjairól idézi, holott a szó már 1839-ben Eötvös szókincsében szerepel (Bud. Árvizkönyv. 1839. 1 : 247), *népszabadság* szavunkat Kossuth Hírlapjából emeli ki (48 szavai között említtem én is : uo.), pedig a szót Kőlcsey már 1832-ben leírta (M. M. Toldy-kiad. 1860. 6 : 67), a *népnevelő* szóval összefüggésben Eötvös beszédjére utal (Nyr 72 : 153), a szót ugyancsak 1848-ban néhány hónappal előbb Ney Ferenc is használja Németh Imre »Testvéri szózat a *néptanítókhoz*« c. röpiratának előszavában (Pest. 1848. V.). A NyUSz *népiskola* szavunkat Széchenyi nyomán 1843-ból közli, jóllehet a szó a Társalkodóban már 1833-ban előfordul (245). Itt jegyezzük meg : *népnevelés* szavunkat Eötvös már 1841-ben említi (Kelet népe és Pesti Hírlap. 40), az Életképek a *népnevelői pályáról* ír (1848. 1 : 762), Vörösmarty 1848-ban a *népoktatók* felvilágosító munkájának szabadságvédő értékét hangsúlyozza (Ö. M. 1885. 7 : 374).

Nyelvünk szóalkotó ereje a *nép*-előtagú összetett szavak területén első ízben az 1830. júliusi francia forradalom eseményeinek közelében termékenyült meg, s lendülete továbbfokozódott a reformkor antifeudális harcaiban. Ilyen jellegzetes és a NyUSz-ból hiányzó szavaink : *Nép-szószóllók* (Magyar Kurir. 1830. 1 : 10), *néplázadás*, *népegyesület*, *néptöbbség*, *néptolonlgás* (Jelenkor. 1832. 52, 444, 516), *népsajátság*, *néppártfogás*, *népboldogság*, *népszám* (Kőlcsey. M. M. Toldy-kiad. 1860. 5 : 194, 6 : 133, 135, 138), *népbélyeg* (Literaturai Lapok 1836. 1 : 181), *népismertetés* (Regélő. 1837. 153), *népszózat* (Eötvös. Bud. Árvizkönyv. 1839. 1 : 247), *népvegyület* (Széchenyi. 1843.), *népszenvedély*, *népsöpredék* (ua. 1845 ; ezt és az alább idézett népcsoport szót 48 szavaként idéztem : Nyr 72 : 165), *népcsalád* (ua. 1846. Viszota-kiad. 93, 208, 453, 663), *gyapju-népruhák* (Kutly L. : Hazai rejtelmek. 1846. 2 : 4), *népharag* (Pálffy Á. : Magyar millionaire. 1846. 1 : 93), *népcsoport* (Életk. 1846. 7. sz. borítékl.) *nép-izzadás*, (Petőfi : A nép nevében. 1847), *néperkölc*s, *néptörzsök* (Kossuth. 1847. Viszota-kiad. 873, 878.), *néppárt* (Tánicsics. 1847. Nép szava . . . 5) stb. 48-as forradalmunk szókincsébe újabb hullám sorolja *nép*-összetételű szavainkat. A nemesi vármegyével szemben a forradalom létrehozta a *népmegye* szervezetét (Ábrányi Alajos : Átalakulási vázlatok. 1848. 67) ; Arany János a *népvers* hatásának megjelenési körülményeiről írja meg véleményét (A. és P. levelezése. Hung.-kiad. 1948. 117) ; Vasvári Pál szerint a kormány úgy véli, hajója biztosan áll az emelkedő *néphullámokon*, Vas Gereben »a legmulatságosabb *népmódban*« magyarázta az ország népének az új átalakulás lényegét (Nyári Albert : A magyar forradalom napjai. 1848. 21, 31), a Népelem első száma közvetíti a *néptöbbség*, *néptársaság*, *népkevesébség*, *népösszeség* szavakat (1848. júl. 1), később a lap a »senatus« magyar megfelelőjeként a *néptanács* szót használja (uo. 44), a Radical Lap a *néphivatás*, *néplázongás*, *néphűség* összetételekkel sűríti meg a forradalom szókészletét (1848. 11, 14, 21), Sebe-

¹ A II. kötet már egyenként, forrásmegjelöléssel veszi számba a *nép* címszó alatt felsorolt szavakat.

rényi Lajos verseiben az ifjak *népcsatára* hívó szózatot hallanak, a *népakarat* győzelemre egyesít, a *népár* rombol és terem, és ha céljainkat nem vívnók ki, »a sors *népszívünkben*« halálsebet fakasztana (Jenőfi: Forradalmi szikrák. 1848. 5, 6, 13, 12), stb. A sor vége-láthatatlan.

Kiadványunkban is akad néhány *nép*-előtagú összetétel a NyUSz adatsorainak kiegészítésére: Március 15-én hír szerint »Pesten is *nép zendülés* volt« (1 : 119), március 16-án »voltak nagyobb csoportozatu *néptolongsók*« (1 : 124), Rakodczay Pál öccse a Károly-kaszárnyában elszállásolt olasz ezred és a magyar nemzetőrség között kitört összeütközésből »anyi baj után a *népszaladásnak*« csak nagynehezen menekült meg. (1 : 298). Egy ismeretlen levélíró ezt tanácsolja barátjának: »kocsissod nem igen szereti a lovak gondviselését : — nézz egy kissé magad utánna : — *néptársak* vagyunk« (1 : 335). Pestről írja szeptember 14-én egy haladó szellemű gazdasági alkalmazott : »Bétsbe újra nagyszerű *népzaj* ütött ki tegnap előtt« (2 : 39).

4. Számos levél tartalma érinti közelről vagy távolról a szabadságharci eseményeket, utal harci mozzanatokra. A levelekben olyan *hadi* jelzős szerkezetek fordulnak elő, amelyek a NyUSz-ban felsorolt szókapcsolatok között nem szerepelnek : Hertelendy főhadnagy képesnek érzi magát »valamely *hadi tisztségnek* megfelelni« (1 : 312). Kossuth-Lajos súlyosan elítéli Görgey állandó visszavonulását : »a gallai posítot is elhagyta a fővezér s a *főhadi szállással* retirált Bicskére« (2 : 405). Ugyancsak ő közli Szemere Bertallannal a kedvező ténnyt : »Bem már *főhadi* testével Marosvásárhelyt van« (2 : 433). Majlthényi Andor nyugalmazott katonatiszt a maga életmozzanatai között megemlíti : »... a külföldön legtöbbet Stambult tartozkodván egy Sisthematikus nagy *hadi munka* ki dolgozásával foglalatokodtam« (2 : 419). Bolyai Jánost megrongált egészségi állapota távortartja a *hadi szolgálat* szerencsésjétől és a *hadi zajtól*. Az itt közölt jelzős szerkezeteken kívül a NyUSz adatai között hiányoznak az efféle összetételek is : *hadisereg*, *hadimesterség*, *haditudomány*, *hadigyakorlás* (Lánghy István: Encyclopaedia. Pest. 1828. 233, 239, 234), *hadirend* (Magyar Kurir. 1830. 2 : 108), *haditörvényszék* (Jelenkor. 1832. 405), és nincsenek meg ezek a szókapcsolatok sem : *hadi kormány* (uo. 166), *hadi tanfolyam* (Közlöny. 1848. 871).

A miniszteri tárcák végleges megjelölése változatos formákon át bontakozik ki. Például : *Belső Minister-Statustitoknok* a belügyminiszteri állantitkár címe (Magyar Kurir. 1830. 2 : 3), 1832-ben a *belügyek ministeréről* olvasunk (Gáldi, Nyr 72: 156), a következő évben már felbukkan a *belügyminister* szóalak (Jelenkor. 1833. 495), de előfordul a *belminister* (Gáldi i. h. forrásmegjelölés nélkül), sőt a mi kiadványunkban a *belügyi Minister* is (1 : 314). A Jelenkor a *hadiminister-t* és a *hadminister* alakot egyaránt használja (1832. 413, 424). A forradalom idején mind az irodalomban, mind a hivatalos nyelvben a *hadügyminister* szóalak állandósul, jöllehet a magyar független miniszterium hadügyi tárcáját a törvény szövege szerint a *honvédelmi minister* vezeti (1848-dik évi... törvénycikkelyek. Pest. Trattner és Károly könyvnyomtató. 49). A forradalom levelestárában a hadügyminister szó átmeneti alakját találjuk : »*hadi ügy minister*« (1 : 312). Bolyai János az általánosabb *hadi törvény* helyett a *had-törvény* összetélt használja (2 : 140). A *honvédi* szókapcsolatok közül a *honvédi biztos* (2 : 153) és a *honvédi bizottmány* (2 : 271) fordul elő a kiadványban. (A NyUSz a *honvéd* címszó alatt csak a *honvédelmi bizottmányt* idézi).

5. A levélszövegekben található szóösszetételek közül megemlítjük még a következőket : Karacs Teréz pedagógiai elveit védelmezi. A vaskalapos, magoló módszerrel szemben : »én józan okosságom sugáiraival világítgatám meg *tanmodorom* helyességét« (1 : 208). A NyUSz nem ismeri a szót, nem említi a következő összetételeket sem : *tantárs* (Kuthy i. m. 437), *tanelvek* (Pesti Napló. 1850. 12. sz.). A *tanmenet* szót Ballagi nyomán 1857-ből idézi, holott Dallos Gyula már 1853-ban elkészítette angol nyelvtanát angol írók »gyakorlati *tanmeneteik* szerint« (Budapesti Hirlap. 1853. 182). Zala megyében érezhetővé vált az illir propaganda hatása : »sok országos bajhoz ezen *tájbjaj* igen igen rossz következésű« (1 : 320). A márciusi napokban folyt »az őrsereg be- és összeírása a város több részeiben, nagy buzgalom, de egyszersmint (!) némi *zajjelek* között« (1 : 125). A szabadságharci hangulat hatására született meg ez a szóösszetétel : »Most lődözünk a lelkesedés *szópuskaporát*« (2 : 62). Bolyai János szerint az emberiség a leglényegesebb

kérdések megfejtését tekintve még sötétben botorkál: »És itt *déltűt* jelelni — ki . . . jobb és kívánatosabb: mint az egész Föld-gömböt« (2: 141). A reakciós Bártfai József főispáni titkár a hazaárulók magatartását leleplező hazafiakat »*emberpatkányok*«-nak nevezi (2: 220). Egy ismeretlen levélíró közli: »Táborunk lelkesülése rendkívüli, mióta Kossut [1] lángkeble — a lelkesedés ez *ugrókutja*, — közepette« (2: 251).

Az *árjegyzék* szó mai jelentésétől eltérő értelemben fordul elő: Ha Gírgel üveges a palack »leköszörüléséért írva valamit, kérjük tessék kifizettetni, köszönettel visszatérítendjük, egyébként Ő Méltóságok Gírgelnél szokott vásárolni, tehát ha ő úgy akarja *árjegyzékbe* is teheti munkáját.« (2: 319).

6. A levelekben tájnyelvi szóalakok is feltűnnek. A *tönkre*-előtagú igei összetételek hangváltozatát két levélben is megtaláljuk (vö. Nyr 75: 400). Egy Halmiból keltezett levélben ezt olvassuk: » . . . lehetetlen még egy ily év alatt *tenkre* nem *jutni* (1: 332). Halmi: kisközség Ugocsa megye tiszántúli járásában. A másik adat: »Ha a város *tenkre-tételét* nem félténénk, Blomberget a többi csapatjaival, régen *tenkre tettük* volna« (2: 204). A levél írásának helye: Arad. A levélíró itt teljesít honvédelmi szolgálatot, de valószínűleg aradmegyei. Erre utal feleségéhez intézett kérése: »A Simándi dolgainkban intézkedjél.« Simánd nagyközség Arad-megyében.

Sass István orvos, Petőfi sárszentlőrinci iskolatársa és barátja a *suttyom* szót *suttom* alakban használja (vö. Nyr 76: 158): » . . . ugy beszél mintha *suttomba* semmi sem történt volna« (2: 351).

7. Néhány levél azt mutatja, hogy fővárosunk egységesített neve, *Budapest* már a magánélet területén is használatos volt 1848-ban: Egressy Gábort a márciusi eseményekkel kapcsolatban arról értesíti unokaöccse, hogy a »forradalmi választmány megkeresésére a helytartótanács minden kétféjű sast *budapesten* levetetett«, továbbá, hogy az »egyetem részéről Jedlik a többi Dekanusokkal szinte a *budapesti* petitionális küldöttséggel ma indultak Pozsonyba« (1: 121). Bártfai József a szenttamási harcokhoz fűzött megjegyzései közt írja: »Már majd hinni kezdem, . . . hogy az új törvényeket *Budapesten* Jellasics fogja sanctionálni . . .« (1: 395). Németh J., feltehetőleg főúri nevelő, (lehet, hogy azonos a »Testvéri szózat a néptanítókhoz« c. röpirat szerzőjével) a magyar fegyverek győzelmébe vetett hittel közli egykori házigazdájával »*Budapest* 848 Septemb 17-én östve 6 óra« keltezésű levelében: »*Budapest* erősítéséhez holnap fognak« (2: 61). Egy főúri intéző a forradalmi átalakulástól idegenkedve panaszkodik: » . . . jöttek a czeglédiek kaszákkal kecskemétiék *budapestiek* ugy hogy minden háznál 20 — 25 ember volt quartirozva« (2: 180).

A fenti adatok nem hathatnak meglepetésszerűen (vö. Nyr 75: 452). A jelenséget természetesen kell tartanunk, ha arra gondolunk, hogy irodalmunkban már másfél évtized óta járja Budapest alakban a főváros neve. Tudomásunk szerint elsőnek Széchenyi használta 1831-ben: »*Budapesten* a város nagyságához s népességéhez képest . . . koránt sincs elég különféség« (Világ. Franklin. 1903. 299). Amidőn pedig Széchenyi elgondolásainak támogatására megindul a Jelenkor, a lap már első számának első cikkét *Buda-Pest* helyjelzéssel vezeti be (1832. 1). Majd később augusztus 20-ával összefüggő híradásában a szó végleges alakjával találkozunk: »Mult évkor a dulakodó járványgörcs akadályozván *Budapesten* e nagy ünneplést, annál fényesebben vala szándék megülni azt az idén . . .« (1832. 529). Ettől az időponttól kezdve irodalmunknak szinte minden területén felbukkan a szó és melléknévi alakja. Megjelenik várostörténeti átnézetben: »A ki *Budapestnek* nevéről szónyomozólag kíván értesíttetni, azt nagy tudományu tek. Horvát István urnak erről irt értekezéséhez . . . utasítjuk« (Regelő. 1835. 771); egyszerű tudósításban: »*Budapesten* hangász egyesület« alakult (Hasznos Mulatságok. 1838. 2: 337); kiadványok, újságok címében: *Budapesti Árvizkönyv* (1839), *Budapesti Szemle* (1840), *Budapesti Hiradó* (1844); folyóirataink állandó rovatcímeiben: *Budapesti élet* (Nagy Ignác rovata. Athenaeum. 1841—42), *Budapesti séták* (Életképek. 1846); a politika szóhasználatában: Széchenyi, Kossuth nyelvében (1843. Vizota-kiad. 60., 256), szépirodalmi művekben: Bernát Gáspár egyik freskóképének címe: *Nagybátyám Budapesten* (Honderú, 1844. 2: 57). Ő írja a fővárosról: »Magyarország szívében, *Budapesten* vagyunk« (uo: 1846. 2: 309) Gaal József humoros életképében így idézi a főváros népét: »És emlékeztek-e még, lakosai *Budapestnek*, a magyarok földé fővárosának,

a zordon télre?» (Életképek 1845. 1 : 799.) Kuthy Lajos szerint : »*Budapest* a nagyvárosoknak csak formájával bír« (Hazai rejtelmek. Pest 1846. 1 : 381) stb.

1848-ban Budapest neve az irodalom lapjairól szétárad a forradalmi élet területére : A 12 pont második követelménye : »Felelős ministeriumot *Buda-Pesten*.« »Az 1848 dik évi magyar országgyűlésen alkotott törvénycikkelyek« megfogalmazásában : »A ministerium székhelye *Buda-Pest*« (Trattner és Károly könyvnyomtató. 10). Ott találjuk a nevet a miniszteri rendeletek szövegzőre keltezésében : »*Budapest*en, 1848. májusban. — Szemere Bertalan belügyminister« (Bud. Híradó. 1848. 530) ; forradalmi röpiratainkban : »A ministerium, bár 10 millió kölcsönvételre hatalmaztatott fel, a nélkül, hogy a munkások élelméről gondoskodnék, magas szemöldökkel jár fel s alá, s kényelmesen időzik *Budapest*nek barátságos falai között« (Orsz. Levéltár. 1848/49. nyomtatv. 11. köteg) ; az Egyenlőségi Társulat közgyűlést meghirdető plakátjának időjelzésében : »*Budapest*, dec. 21-kén 1848 (uo. 10. köteg) stb.

A főváros nevének írásában Táncsics Mihály eljárása a legkövetkezetesebb. Elvi kérdéssé minősíti a szó írásmódját. Álláspontját *Budapest* címmel közölt cikkében magyarázza : »Kedves barátim, kendtek közül sokan nem fogják tudni, mért irom én újságomban a két város nevét egy szóba össze így : *Budapest*, tehát elmondom okát. Ez azért történik, mert a két város a jövő országgyűlésen egy várossá olvad össze. Minél több ember egyesül valaminek kivitelére, annál könnyebben megbirja azt; vagyis minél több kisebb erőt egyesítünk, annál nagyobb munkát vihetünk vele végbe. . . Pestnek és Budának nem csak nevét akarjuk egy szóban írni, hanem érdeküket összeolvasztani, a bennök szétágazó különféle tehetségeket egy célra összepontosítani, irányozni. . .« (Munk. Ujs. 1848. 97—99).

A 48-as kiadványok címlapján feltüntetett nyomdai helymegjelölésben is feltűnik az egyesített városnév : Táncsics Mihály Nép szava Isten szava c. röpirata »*Budapest* 1848«, Dinnyési Mihály Magyar törvénykönyve »*Budapest*en 1848«, stb. jelzéssel jelent meg.

8. Néhány összetett mondat kötőszava a jelentés fejlődéstörténeti alakulását mutatja. Simonyi Zsigmond megállapítása szerint a *tehát* kötőszó eredetileg 'akkor' jelentésű szó volt, s csak utóbb lett következtetővé (A magyar kötőszók. Bp. 1881—83. 1 : 248). A *tehát* egykori jelentéstartalmát tünteti fel Jancsó Lajos kolozsvári tanár levélének ez a két mondata : »Enyeden jöttem által, s *tehát* láttam a helyet, hol egykor laktál« (2 : 2.). »Ha a világzajból néha bontakozva vissza gondolsz multadra s *tehát* az egykori Erdélyre : jusson eszedbe, hogy annak egyik zugában dobog egy szív . . .« (2 : 3).

A *valamint* kötőszót 'azelőtt határozatlan névmásul is használták', 'akárhogyan' jelentésben (Simonyi : uo. 3 : 159). Talán ezt a hozzávetőleges, határozatlan jelentést kell éreznünk ebben a szerkezetben is : »A szejzeria most még mintegy nyolcz fejős tehénből, s *valamint* 16—20 borjuból áll . . .« (2 : 319).²

A levelek *illetőleg* szavunk használatát átmeneti állapotban rögzítik. A tárgyalt időszakban a szó még gyakrabban fordul elő határozóként, de már ellenőrizhető kötőszóvá formálódásának folyamata. Pl. Petőfi prózájában mindkét alakkal találkozunk : »Kedves barátom, levelet kapsz s *illetőleg* leveleket fogsz kapni tőlem . . .« (1847. Uti levelek I) ; »Tennap délután vitte szállásomról holmimat a Fehérhajó fogadóba Ignác barátom és *illetőleg* szolgám.« (uo. II.) ; »Kedves öcsém, *illetőleg* bátyám! élsz-e még?« (Levél A. J.-hoz. 1849. febr. 14). Ugyanígy a levelestárban. Kossuth Zsuzsa levelében : »el vállalom a meg bizást a Ministeriumot fel szállítani teygen erélyes határozatot s *illetőleg* rendeletet közzé . . .« (1 : 267). Viszont egy hadihelyzetről tájékoztató levélben : »Stajer országból, Csehthonból, és Galliciából a mi huszárjaink mind haza sietnek, *illetőleg* haza szöknek erővel, kedves hazájokért vivni, győzni vagy halni« (2 : 203).

9. A levelek stílusát nem egyszer szemléletes hasonlatok, izes szólások színezik : »A huszárók szörnyű dulást tésznek a német katonák s német tiszték között : — úgy vagdossák azokat mint a répát« (2 : 251) ; » . . . úgy el vagyok fáradva mint a vadászkutya a jó hajtás után . . .« (2 : 390) ; » . . . a patriotismus fogalma minálunk is talán több fokozatu mint a melléknév a nyelvtanban« (2 : 373). A kedvezőtlen helyzetre vonatkozó

² Véleményünk szerint itt az s kötőszó felesleges s akkor a *valamint* jelentése : 'úgy szintén', 'egyszer-smind'. A szerk.

szólások: »kutyául állnak a dolgok« (1 : 303), »ebül megy nálunk a dolog« (1 : 321), »csehül vagyunk« (2 : 69). Az ingadozó, opportunistá magatartásra utal ez a szólás: »... így ítél a Szász Nemzet is, mely eddig ugyan két hajóba evezett...« (2 : 135). Kosuth levelében: »Ha Olmüczben is illy értelemben tétethetnék egy bolhát a fülükbe, igen jó volna« (2 : 367). Egyéb szólások: »Mintha hájjal kennék az ember hasát« (1 : 14); »az ország gyűlésen tapétra fog kerülni« (1 : 32; a szólás magyarul is előfordul: »közszőnyegre kerülő... kérdések« 1 : 138); »kiállta emberül a sarat« (2 : 364); »dobbal nem fogunk nyulat« (2 : 133); »az árulásnak... rövid pört szoktak csinálni« (2 : 391). A reakciós Bártfai József félelmében, hogy »más lesz itt a gazda«, várja 1849. tavaszát: »addig elválik hány zsákkal tellik« (2 : 397).

A forradalom és szabadságharc levelestára az érintett nyelvi jelenségeken kívül még számos egyéb adat számbavételére is bő lehetőséget kínál.

EGY KÉSZÜLŐ SZÓLÁSGYŪJTEMÉNY ELÉ

Írta : O. Nagy Gábor

Több, mint negyedfél évszázaddal ezelőtt, 1598-ban látott napvilágot az első magyar szólásgyűjtemény, Baranyai Decsi János ötezer görög-latin-magyar adagiuma. Azóta a 19. század végéig — nem számítva a rendszerint szólásokat is bőven tartalmazó szótárakat — mintegy húsz jelentősebb gyűjtemény sorol fel nagyobb tömegben magyar szólásokat. Szólásgyűjteményeink ilyen gazdagsága mellett feltűnő, hogy Margalits Edének a millenniumra készült *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* c. könyvének, az eddig legteljesebb magyar szólásgyűjteménynek a megjelenése óta, tehát csaknem 60 éve egyetlen tudományos jellegű magyar szólásgyűjtemény sem hagyta el a sajtót. Ennek nyilván nem az az oka, hogy Margalits munkája teljesen kielégíti mindazokat az igényeket, amelyeket egy korszerű szempontok szerint készült szólásgyűjteménnyel szemben támasztani lehet, hanem az, hogy századunk első felében feltűnően csekély volt a tudományos szótárak és az ezekhez hasonló jellegű művek iránt való érdeklődés. Egyrészt ugyan komoly, bár több szempontból szervezetlen gyűjtőmunka folyt az akadémiai nagyszótár számára, a Magyar Nyelvőrben, a Magyar Nyelvben, a Nyelvészeti Füzetekben és hasonló kiadványokban nagyszámban jelentek meg tájnyelvi és nyelvtörténeti közlések, másrésztől mégis a tudományos élet üzleti kiszolgáltatottsága lehetetlenné tette nagyobb szabású nyelvtudományi műveknek, így a magyar szókincsnek és az ennek szerves tartozékát jelentő szóláskincsnek a tudományosan rendszeres közzétételét.

A felszabadulás előtti évtizedeknek ezt a mulasztását a magyar szókincsre vonatkozólag a rövidesen elkészülő Értelmező Szótár és az éppen mostanában meginduló akadémiai nagyszótári munkálatok vannak hivatva pótolni. Egy készülőben levő, sőt az anyaggyűjtést illetően már a befejezéshez közelálló szólásgyűjtemény megszerkesztésének az alapelveit pedig — a Magyar Nyelvőr olvasóinak szíves észrevételeit várva — az alábbiakban vázolom.

A készülő szólásgyűjteménynek az eddigi hasonló tartalmú művekkel szemben el kell különítenie a szólásmódot és a szóláshasonlatot a közmondástól. A szólásmódoznak és a szóláshasonlatoknak (tehát a tulajdonképeni *szólásoknak*) rendszerint nyílt, változtatható, azaz a beszéd alkalmi folyamatába beleilleszkedő formájuk van. Olyan szókapcsolatok ezek, amelyek jelentésánilag rendszerint csak valamelyik *szóval* azonos értékűek, és éppen úgy, mint a szavak, nem valamilyen ítéletet, hanem csak az ítéletek, nyilatkozatok megalkotásához szükséges elemeket adják meg a beszélő számára. (Pl. *zöldágra vergődik* 'boldogul', *kosarat ad* 'visszautasít'; mondatban: *nem sikerült vele zöldágra vergődnöm, ne adjon nekem kosarat!* stb.) A közmondás ezzel szemben legfeljebb a *mondatok* sorába, de nem valamely mondatba illeszkedik bele. Minden közmondás valamilyen mások által már régen elgondolt és megfogalmazott gondolat kész kifejezése, amelyik mint idézet kerül bele a beszédbe, és amelyik a *nyelvi* elemzés szempontjából nem alkot külön vizsgálandó egységet, legfeljebb csak annyiban lehet ennek tárgya, mint

akármely népdalból vagy népmeséből kiszakított idézet. Ebből viszont az következik, hogy a készülő szólásgyűjtemény, mint elsősorban nyelvtudományi érdekű munka, ki-rekesztheti köréből a közmondásokat, illetve ezeket csak akkor veszi fel a szólásgyűjteménybe, ha valamelyik szólásmód vagy szóláshasonlat eredetére vetnek fényt vagy ilyeneknek a közismert változatai.

Ha címszólásként nem szerepel közmondás a készülő szólásgyűjteményben, szólásmódot és szóláshasonlatot viszont annál többet felöllelhet a tervezett munka. Tartalmaznia kell a régi és ma már nem egyszer könyvészeti ritkaságszámba menő nyomtatásban megjelent szólásgyűjtemények, Decsi, Kisviczay, Faludi, Wagner, Szaitz, Noszko, Kovács Pál, Szabó Dávid, Szirmai, Dugonics, Gaál György, Ballagi, Erdélyi, Szabó Román, Pelkó Péter, Sirisaka és Margalits gyűjteményeinek, valamint három legfontosabb, kéziratban maradt szólásgyűjteményünknek (Kresznerits, Földi János és Horváth Ádám kéziratosszólásgyűjteményének) a sok ismétlés és pusztaság ellenére is értékes szólásanyagát; ezt ki kell egészítenie a nyelvészeti folyóiratokban, néprajzi tanulmányokban és újabb szótárainkban (különösen Csúry és Kiss Géza szótárában, valamint Biró és Schlandt gyakorlati célokat szem előtt tartó magyar-német szólás- és fordulatgyűjteményében) közzétett szólásokkal, és végül gazdag, még feltáratlan anyagot kell adnia régibb és újabb irodalmi nyelvünk, valamint a mai beszélt nyelv szólásanyagából. Kimaradhatnak azonban belőle a káromkodás jellegű, egyértelműen durva szólások, továbbá azok a főleg helyi adomákhoz kapcsolódó és csak szűk körben állandósult szókapcsolatok, amelyek nem tekinthetők a magyar szóláskincs meghonosodott elemeinek. Kimaradhatnak végül — bár ebben a vonatkozásban rendkívül nehéz a határvonalat meghúzni — azok a gyakori nyelvi fordulatok, kifejezések is, amelyeket a hangulati tartalom hiánya és a bennük foglalt kép közvetlenül érthető, a nyelvtudat számára minden nehézség nélkül elemezhető volta miatt nem érzünk igazi szólásoknak, noha ezeknek legalább is egy része szókapcsolat létére jelentéstanilag csupán a szóval egyértékű, tehát erősen megközelíti az igazi szólás fogalmát. Ilyenek pl. *esküt szeg, egy fedél alatt él vkivel, karban tart, kenyeret keres, szívesen lát stb.*

Régebbi szólásgyűjteményeinkkel szemben, amelyek csak alkalmilag, ötletszerűen értelmeztek egyes szólásokat, a készülő gyűjteménynek következetesen meg kell adnia minden szólás jelentését illetve jelentéseit, sőt még a fontosabb jelentésárnyalatokat is figyelembe kell venni. Kívánatos, hogy utaljon a gyűjtemény olykor rokonjelentésű szólásokra is, de csak abban az esetben, ha ezek az utalások hozzájárulnak a szólás jelentésének, alkalmazási körének vagy fogalmi tartalmának a pontosabb megértéséhez. Kimerítő szinonimikát adni azonban kívülesik a gyűjtemény feladatának körén.

A korszerű tudományos igények szem előtt tartásával készülő szólásgyűjtemény nem elégedhet meg az értelmezett szólások vezérszavak szerint való pusztasorszámozásával sem: egyrészt meg kell jelölnie a szólások használati körét, másrészt felvilágosítást kell adnia a szólás élettartamára vonatkozólag, vagyis lehetőleg meg kell jelölnie azt az időpontot, amelytől kezdve az illető szókapcsolat szólásszerű használata kezdődik, az elavult szólásoknál pedig legalább évszázadnyi pontossággal meg kell határozni az elavulás időpontját. Ennek azonban csak akkor van igazi értéke, ha az évszámok mellett történeti rendben megadja a gyűjtemény a szólás valamennyi fontosabb alakváltozatát is előfordulásuk helyének pontos megjelölésével.

Számos szólásnál maguknak a változatoknak a felsorolása rávilágít a szólás kialakulásának a folyamatára. De ezen túlmenően is kutatnia kell a készülő gyűjteménynek szólásainak eredetét. Tolnai Vilmos, Kertész Manó, Berze Nagy János, Csefkó Gyula és még számos más kutatónk szólásainak keletkezésével foglalkozó tanulmányainak eredményei sem hiányozhatnak a gyűjteményből. A leíró és történeti jellegűen túlmenőleg tehát magyarázó jellegű is lesz a gyűjtemény, vagyis a lehetőséghez képest szótárszerű rövidséggel ugyan, de vázolja azt a művelődéstörténeti, néprajzi, természettudományi vagy más háttérrel, amely érthetővé teszi a szólásban végbement jelentésváltozást, vagy amely megadja annak a szemléletnek a megértéséhez szolgáló alapokat, amelyek szemlélet a szólás kialakulásának forrásául szolgált. Erről azonban természetesen csak akkor lehet szó, ha az eddigi kutatások már tisztázták az illető szólás eredetének a kérdését, vagy legalább bizonyos feltevések már vannak erre vonatkozólag. Ugyanez a helyzet

akkor is, ha nem eredeti magyar szemléletből fakadó szózással, hanem jövevény-szózással van dolgunk. A készülő munka meg fogja kísérelni, hogy szólásaink idegen nyelvi kapcsolataira is rámutasson, mivel azonban éppen ebben az irányban rendkívül kevés előtanulmányra támaszkodhat, az összehasonlító jelleg következetes érvényesítéséről az esetek nagy részében le kell mondania.

Mivel a gyűjtemény az egyes szólások alakváltozatait egy helyen, az alatt a cím-szólás alatt sorolja fel, amelyik a mai köznyelvi alaknak megfelel, vagy amelyekre a régiségből illetve a népnyelvből a legtöbb adat van: előfordul, hogy olyan szólások kerülnek közös címszólás alá, melyeknek egyetlen közös szavuk sincsen (pl. *elmentek hazulról és nincsenek nála otthon*; *kecskére bízza a kertet és bakot tesz kertésszé* stb.), vagy ha van is közös szavuk, ez éppen nem az, amelyik alatt a gyűjtemény használója feltehetőleg keresni fogja az őt érdeklő vagy általa ismert változatot. Ez a körülmény feltétlenül szükségessé teszi, hogy a gyűjtemény végén olyan »szózásmutató« álljon, amelyik valamennyi szózásváltozat valamennyi lényeges szava alatt utal arra, hogy melyik lapon vagy melyik címszólás alatt talál az olvasó változatokat, értelmezést illetve magyarázatot a keresett szózással kapcsolatban.

Hogy mit jelentenek ezek az elvek a gyakorlatban, vagyis hogy milyen lesz a készülő szózásgyűjtemény a jelenlegi szerkesztési elgondolás alapján, azt a gyűjtemény már kidolgozott részének egy kis szemelvényén mutatom be. Példaként álljanak itt a *bagoly* vezérszó alá felvett szóláscikkek abban a rendben, ahogy azokat a gyűjtemény is tartalmazni fogja.¹

[BAGOLY]

annyit ért hozzá, mint a bagoly az ávemáriához [*gúny, elav*; XVI. sz. v. — XIX. sz. e. — a) RÉG. 1598: *Igen ért hozzá, mint az Bagoly az Aue Mariához* 'qui circa salem et fabam' (Decsi 1, 1, 2, 2, továbbá ui. 2, 6, 1, 8 és 5, 10, 5, 3; innen Kísv. 60, Kov. 100 és Erd. 23), 1613: Más fő ember elő ízólván, monda néki: *Ertelz te e'hez, mint az bagoly az Ave Mariához* (Pázm: KalApp 6), 1668: Mit fzemtelenkedel hát a' fordítárok körül, mert csak *annyit tudz te ahoz, mint a' Bagoly az Avé Mariához* (Matkó: BCsák 145), 1819: *Tudsz hozzá, mint a' bagoly az Avé Mariahoz* (PHorv 75). — b) NÉP. *Ért hëzza, mind a bagoj az ábc-höz* (hol? Nyr 14: 567, vö. BiSchla) egyáltalán nem ért hozzá, fogalma nincs róla'.

Hogy miért lett a bagoly más kapcsolatban is (vö. *Isten *baglya*, továbbá 1639: *Bagollyal* himet varratnak, *Izamárral* hegedűt vonyatnak, Nyr 6: 221) a mamlaszság, butaság jelképévé, azt a régiek így okolták meg: »Az éjjeli Huhogó Bagoly . . . ábrázolója a' Bolondoknak, mert ez igen tsufos, maga tsudáltató, és ugrádozó Madár« (Misk: Vadk 434). Az ávemáriára azért hivatkozik a szózás, mert a régi egyházi-katolikus nevelésben ennek az imádságnak a tudása számított az ismeretek alapjának. — Rok: *annyit ért hozzá, mint *tyúuk az ábécéhez*.

a bagoly csőrében is észreveszi a fényeset [szól. v. csak alkalmi szókapcsolat? — Egy adat 1889/1910: De iszen; Porosznoki Gábor mégis derék ember, aki *a bagoly csőrében is észreveszi a fényeset* (Mikszáth 8: 84)] 'szemes, ügyes'.

¹ Az egyes vezérszavakon belül a szólások elrendezése a következő: előre kerülnek azok a szólások, melyekben a vezérszó ragtalan alakban fordul elő, majd a vezérszóhoz járuló ragok betűrendjében a többi szózás. Ezen belül a sorrendet a vezérszó után második legfontosabbnak tartott szó betűrendje szabályozza. — A szózásgyűjteményeket szerzőjük teljes vagy rövidített névvel idézem. A kevésbé ismert rövidítések a következők: Bal: MNySz = *Balassa József*: A magyar nyelv szótára. 1—2. köt. Bp., 1940. — Ball = *Ballagi Mór*: Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye. Szarvas, 1850. — BiSchla = *Biró Izabella* — *Schlant Henrik*: Szólások és fordulatok magyar-német gyűjteménye. Bp., 1937. — Erd = *Erdélyi János*: Magyar közmondások könyve. Pest, 1852. — Kov = *Kovács Pálnak* Magyar példa, és közmondásai. Győr, 1794. — Kr: Kézir = *Kresznerits Ferenc*: Válogatott Közmondások, melyeket Egybeszedni kezdett 1791 esztendőüül fogva. Kézirat, MTA, M. Nyelvtud. 4rét 12. — Marg = *Margalits Ede*: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp., 1896. — PHorv = *Pálóczi Horváth Ádám*: Ezer-nyolcszáz-tizen-kilencz Magyar Példa-Beszédek, rövid Nyomós és köz-Mondások. 1829. Kézirat, MTA, M. Irod. 8rét 47. — Sir = *Sirísaka Andor*: Magyar közmondások könyve. Pécs, 1891. — SzhSz = *Csúry Bálint*: Szamosháti szótár. 1—2. köt. Bp., 1935—36. — Szirm = *Szirmay Antal*: Hungaria in parabolis. Budae, 1804. — A többi forrás-rövidítés megegyezik a NySz és Nyr szokásos rövidítéseivel. Más jellegű rövidítéseim nem szorulnak magyarázatra. Az idézetek előtti évszám a törtjel előtt az idézett mű írásának vagy megjelenésének az évét, a törtjel után pedig annak a kiadványnak vagy sorozatnak a megjelenési évét mutatja, ahonnan éppen idézem. — A nem a saját vezérszava alatt említett szózásban * áll az előtt a szó előtt, amely alatt a szózást a gyűjteményben tárgyalom.

Er. isml.²

érte is leesett a bagoly a fáról [*nép, ritk.*, újabb fejlemény? — 1851: *Te érted is leesett a bagoly a fáról* 'te is érdemelsz valamit' (Erd 23, Ball: TeljSz.), *Értünk is leesett a bagó a fáról* 'mi is érdemlünk egy kis eledelt' (Vác, NyF 10: 48), *Énértem is leesett a bagó a fáról* 'engem sem a gólya költött, engem is számba kell venni' (Szamoshát, SzhSz; Szatmár, Szabolcs, Ugocsa m. Nyr 9: 135.)) 'ő is itt van még, őt sem lehet kihagyni'.

Er. isml. — Talán valami olyan babona az alapja, mely a bagolynak a fáról való leeséséből gyermek születését jósolja meg. Ilyen hiedelem közlésére ugyan nem találtam, de közel áll hozzá ez a szlovák babona: Amely házon reggel a kuvik megszólal, ott nem-sokára leánygyermek fog születni (Ethn 5: 340), valamint ez az orosz szólás: *Сова близ дома кричит к новорожденному* 'a bagoly a ház közelében kiált az újszülötthöz' (Dal: TolkSzlov.). Megjegyzendő, hogy a baglyot, különösen a kuvikot nem mindenütt tartják halálmadárnak, hanem épp ellenkezőleg: mint szerencsét hozó madarat igen megbecsülik (Brehm: Madarak 2: 206). A szólás egyik változatát (*érted is leesett a *varjú a fáról*) Beke a vadászok nyelvéből származtatja (Nyr 73: 111).

Isten baglya [*nép, ritk.* — Egy adat: *Te, Istem bagja!* (Szamoshát, SzhSz.)] 'ügyetlen, mamlasz'.

Szemléleti alapja az a megfigyelés, hogy a nagyobbára éjjel vadászó baglyok a számukra szokatlan napvilágon rendszerint ügyetlenül, gyámoltalanul viselkednek. Az *Isten* szó éppúgy csak érzelmi nyomósítás kedvéért került a szólásba, mint pl. ebbe is: *majd megveszi az Isten *hidege*. (Vö. ol. *gufo*, *allico* 'bagoly' és 'fajankó'.)

a bagoly rugja meg [*tréf, nép*; XIX. sz. k. -tól. — 1. Rozzant épületről a) 1848/94: e nyomorult, *bagolyrugta* viskók mohos nádtetői között (Jókai 8: 48), 1893/1925: azért, hogy csárdának hívják, nem valami *bagolyrugta* nádfedélű ház (Jókai 48:19, vö. MNy 6: 94). — b) 1872: Bolond építette csárda Csak kacsingat jobbra, balra; *Hogy a bagoly rugná széjjel* (Vajda J.: Kis. költ. 98). — 2. Emberi öltözetről: *Megrugdosták a bagjok 'szakadozott öltözte van'* (Háromszék, Nyr 5: 465) vö. milyen *bagjosan* ötözött 'minden öltözetét magára hányta' (uo.) — 3. Tréfás szidalomként a) 1855: Mondtam már, *rugjon meg a bagó*, hogy három huszas kell (egy cigány káromkodása, Vas G. 1: 143), *Hogy a bagó rugjon még!* (Csallóköz, MTsz), 1947: *Hogy az a . . . kerekszemű acsai bagó rugja meg* (Szabad Föld Vas XII, 28). — b) 1857: Medve pofozza meg, *A bagoly rugja meg* (Erd: VáNépd. 130), 1895: *Rugja meg a bagoly*, aki kitalálta (Gárd: Pöhölyék 43., vö. BiSchla) — Vö. még: 1880—81/1904: Hát a harmadik levél? Azt a kuszált *bagolyrugdalást* előre kitalálhatta, hogy kié (Jókai 62:15) és *megrugdosta a *sas*] 'a csuda vigye el'.

A szemlélet valószínűleg abból indult ki, hogy a baglyok nappalra rendszerint elhagyatott, dűledező épületekben, romokban húzódnak meg (vö. *Pusztá pajtábul is repül olykor bagoly*, Erd 318). Eleinte tehát nyilván csak rossz állapotban lévő házakra mondták tréfásan, hogy *bagolyrugta*, vagyis olyan, mintha a benne fészkelő baglyok rúgták volna szét, vagy mintha rozogasága miatt már a baglyok is elhagyták, oldalbarúgták volna. Később hasonlósági alapon rongyosruhájú emberekkel kapcsolatban is használták a szólást, majd pedig ott, ahol az eredeti képzetkörből csupán a 'pusztulás' fogalma maradt meg, tréfás rosszkivánsággá, humoros szidalomná vált a szólás. — Rok: a **macska rugja meg, csipje meg a *kappan*.

úgy néz, mint a bagoly [*nép, közny, ritk.*; XIX. sz. k-től. — a) 1851: *Ugy néz mint a bagoly* (Erd 23, továbbá Ball: TeljSz, Békés m. MNy 12: 91), Csivázta a fejit az a rücskös, és *nézett rám mint a bagó* (Kovári vid. Ipoly völgye Nyr 17: 425). — b) 1851: *Bagolyszemmel néz* (Erd. ih.), 1862: A diák *bagolyszemmel meredezett* a társalgókra (Kemény: Zord i. 1: 109)] 'mereven, kidüllesztett szemmel néz'.

Annak a megfigyelésén alapszik, hogy a bagolynak — különösen a nem ragadozó madarakkal ellentétben — feltűnően nagy, előrenéző, tágpupillájú és domború szeme van. A szem nagyságát több bagolyfajtánál az is kiemeli, hogy a szemet a test többi ré-

² Hogy a szólás nem népi eredetű, bizonyítja a nyelvújítási *csőr* szó, amely a *cső* és *orr* összevonása. A szerk.

szét fedő tollazattól elütő színű tollkoszorú, ú. n. fátyol veszi körül. — Rok : *úgy néz, mint a *bakcsó*.

bagoly mondja a verébnek, hogy nagyfejű [*gúny, közny, nép, gyak*; XIX. sz. v-től. — *Bagoly mondja a verébnek nagy fejű* (Sir, innen Marg, SimB, Bal : MNySz stb.), *Bagó; monygya a verébnek, hogy nagy a feje* 'más szemében meglesi a szálkát' (Szamoshat, SzHsz)] 1. 'olyan dorgál, aki hibásabb, mint akit dorgál', 2. 'a maga hibáját másnak rója fel'.

A bagoly tollazatának feltűnő lazasága miatt látszik még a valóságosnál is nagyobb fejűnek. A verébbel való szembeállítását az magyarázza, hogy egyrészt a verébnek aránylag kis feje van, másrészt pedig, hogy a veréb a legtöbb bagolyfajtnak kedves tápláléka. Feltehető azonban az is, hogy nem a közvetlen szemlélet, hanem valami állatmese a szólás forrása. (Másképp : Szarvas, Nyr 22 : 426).

virraszt, mint a bagoly [*rég, ma már inkább csak az e*] változat él, szólás-jellege elhomályosulóban; XV. sz. 2. f-től. — XV. sz. ol'í'a löttem *mikent bagol* kalitkaban, *Vigaztam* ('virrasztottam') és löttem *mikent vereb* : egedől a haiazaton (a CI. zsoltár 7—8. verse, Apork 62), 1851, stb : *Egész éjjel virraszt mint a bagoly* (Erd 23, CzF, stb. vö. Bal : MNySz). — *b*) 1582 : *Eyel iarnac mikent az bagtioc* mert semmit sem tudnac (NySz), 1713, stb : *Ejjel [!] járíz, mint a' bagóly* 'vespertinum amas, sed matutinum odisti' (Kisv 528, Kov 143, SzD : MVir 258, BiSchla). — *c*) 1598 : *Mint az bagoly nem alufzik éyel 'lychobius'* (Decsi 4, 4, 3, 8). — *d*) 1819. kör : *Éjjel jaró bagoly* (emberről, PHorv 23). — *e*) 1851, stb : *Éjjeli bagoly* (emberről, Erd i. h., CzF stb). — Vö. *baglyoskodik* (MTsz, SzHsz.) 'sokat éjtszakázik'.

Bár első előfordulásai bibliafordításokban találhatóak, mégsem kell jövevényszólásnak tekintenünk, hiszen az alapul szolgáló szemlélet, a baglyok éjtszakai élete, annyira magától adódó megfigyelés, hogy pl. a latinban maga a 'bagoly' (*noctua*) szó is az 'éjjel' (*nox*) szóból származott.

bagolynak sólyom fia [*rég, nép, gúny v. tréf*; tkp. egy változatokban gazdag vándorközm. szólásváltozata. — *a*) RÉG. 1793/1922 : ő kegyelme... olyan mint a korcs agár, *Sólonnak bagoly fia* ('elfajzott utód', Csokonai : Cult. 341; vö. még uó. : Gers. 2. felv. 12. jel.). — *b*) NEP. *Bagolynak sólyom fia* (arra mondják, aki gyermekei szépségével, tehetségével dicsekedni szokott, Nagybánya, Nyr 10 : 473). — Közm-ként : 1598 : *Soha nem láttál bagol'nak Solyom fiát* (Decsi 5, 9, 4, 4; vö. Káldi : VasárnPréd 115; Kisv 144; Kov 111; Szirm 111; Ball 30; Erd 22; NySz), 1713 : *Bagoly-is azt véli, hogy folyom ő fia* (Kisv 445, 374, 176, Ball i. h., Erd i. h. CzF.), 1713 : *Bagolyhoz kapván el-fzalatztotta a' Solymot* (Kisv 113; vö. Kov 108, Ball 31, Erd i. h., BiSchla); távolabbi kapcsolatok 1598 : *Ki hitte volna, hogy variúnakis Sólyom fia legyen* (Decsi 2, 8, 3, 2. stb), 1791 kör. : *A' sólyom madárnak nem lessz galamb fia* (Kr : Kézir 15 b) stb] 'hitvány szülőnek derék gyermeke'.

A bagolynak sólyommal (sással) való szembeállítása már a latinban is megvolt (*aquilam noctuae comparas* 'sast hasonlítasz össze bagollyal'), és ismert más európai nyelvben is. (Vö. ném. 1545 : *Eine eule hecket keine falcken*, Wander : SprLex.; szlovák 1825 : *Sowa newisedi Sokola* 'a bagoly nem költ ki sólymot' Bern : 'SiSlov.; távolabbi kapcs. az or.-ban, vö. Dal : Tolkszlov s. v. сова. A szembeállítás alapját Erasmus abban kereste, hogy a sas szemhunyorítás nélkül szembe tud nézni a nappal, a bagoly viszont kerüli a napfényt (Adag 272). Sokkal valószínűbb azonban az, hogy a sólyom mint igen értékes és bátor vadász-madár vált a nemes emberi tulajdonságok megtestesítőjévé, a bagoly pedig többek között azért lett megvetés tárgya, mert régi megfigyelés, hogy »tsufja és tsudája a' Bagoly minden egyéb Madaraknak« (Misk : Vadk 493). A bagolynak ezt a tulajdonságát a régiek egyébként úgy is felhasználták, hogy a *solyomászathoz* szükséges madarakat az erre a célra kitett *bagoly* csúfolására odaseregülő szárnyasok közül fogdosták össze.

Nyelvünk történetéhez

NÉVSZÓUL ÉS IGÉÜL EGYARÁNT HASZNÁLT SZAVAK

Írta: Prohászka János

A nyelvtudomány megállapítása szerint a mondat legkezdetlegesebb formájában csak egyetlen szóból áll. A nyelv legprimitívebb korában tehát ez, az ősmondatot alkotó egyetlen szó egymagában egy teljes érzelem vagy gondolat kifejezője volt (vö. Beke, Nyr 54: 77). E korban még egy és ugyanaz a szó töltötte be az ige és a névszó szerepét, egy és ugyanaz a szó szolgált az állapot- és tárgyfogalom kifejezésére. Nagyon sok idő és igen hosszú fejlődés kellett hozzá, míg az ige és a névszó közti fogalmi különbség megszületett. S érdekes, hogy még ma is vannak olyan szók, amelyeknek minden alakképző nélkül megvan a két külön kategóriába eső jelentésük, egyaránt lehetnek névszók és igék, tehát a mondatban akár alanyként, akár állítmányként állhatnak, mint pl. a *les* ige és a *les* főnév, a *fagy* ige és a *fagy* főnév, a *nyom* ige és a *nyom* főnév, a *vész* ige és a *vész* főnév stb.

Nem tartjuk érdektelennek nem nyelvész olvasóinkat is beavatni az ilyen felemás szók — az úgynevezett igenévszók (nomen-verbumok) — világába s azért alább bemutatjuk őket. Mivel azonban az ilyen igenévszókat az avatatlanok könnyen összevetészhetik az ugyanazon alakú, de elütő jelentésű — úgynevezett azonos- vagy egyalakú — szavakkal, azért előbb röviden rá kell mutatnunk az ilyenfajta szópárok különböző voltára, meg kell mondanunk, miben különböznek az egyalakú szók és az igenévszók egymástól.

Nézzük a következő mondatokat: Ott a *vár*, benne a védősereg ellenséges támaszra *vár*. Az özvegy a *sír* mellett áll és keservesen *sír*. Ez a *nő* magas, de fiatal, még magasabbra *nő*. Gyáva és csak *jél* ember az, aki mindenkitől *jél*. — Szaporíthatnám az ilyen mondatok számát, de ezekből is eléggé kiviláglik, hogy a kiemelt szavaknak, névszóknek és igéknek, az alaki hasonlóságon, jobban mondva a teljes alaki megegyezésen kívül semmi rokonsági kapcsolatuk nincsen egymással. A nyelvtanban az ilyen, csak véletlenül egyező alakú szavakat egyalakúaknak (homonimáknak) nevezzük. Ilyen sok van nyelvünkben, pl. a fenti mondatokban használtakon kívül csak úgy kapásból sorolunk föl néhányat: *bán* — *bán*, *csap* — *csap*, *fal* — *fal*, *fej* — *fej*, *lép* — *lép*, *ír* (orvosság) — *ír* (ige) — *ír* (nép), *hat* — *hat*, *hal* — *hal*, *hány* — *hány*, *szán* — *szán*, *terem* — *terem*, *tűz* — *tűz*, *jog* — *jog*, *szűr* — *szűr*, *koboz* — *koboz*, és még igen sok más.

Egészen más a helyzet azoknál a szavaknál, amelyek minden alakváltoztatás nélkül, minden külső ismertetőjel nélkül ugyanabban a formában igei és névszói funkcióban egyaránt használatosak. Ezeknél nem két külön szóval van dolgunk, hanem egy szónak két fogalmi (állapot- és tárgyfogalmi) körbe tartozó jelentésű használatával, mint pl. a fentebb említett *les* — *les*, *fagy* — *fagy*, *nyom* — *nyom*, *vész* — *vész* esetében. Az ilyen szavakkal szerkesztett mondatok első tekintetre tökéletesen hasonlítanak az előbbiekhöz, mert szintén azonos alakú igét és névszót tartalmaznak, mint pl.: A vadász ül hosszú, méla *les*ben és türelmesen várva *les*. Megjött a tél, nagy a dér és a *fagy*; ma erősen *fagy*, *lefagy* a füléd. Nagy a *vész*, mindenki pusztul és oda *vész*. Nagyot *nyom* rajta. Ott marad a *nyoma*, a lábnyom. Közlelebbről nézve a dolgot, ráeszmélünk, hogy ezekben a mondatokban nem rokontalan, véletlen alaki egyezésű szavakat emeltünk ki, hanem itt a nyelvészet tudományos módszereivel kimutathatóan egy és ugyanaz a szó szerepel igeként és névszóként. Ezt a megállapítást a szófejtés (etimológia) a nyelvhasználat eredményeinek fölhasználásával bizonyítja. Aránylag elég kevés ilyen igenévszó van nyelvünkben. Többnek finnugor eredetű megfelelőjét is kimutathatni.

Az efféle szópárokról a nyelvtudományban sokszor esett már szó. Simonyi azt írja róluk: »Egyrészt kétségkívül még a történelmi korban keletkezett, mint pl. a következők: *les* — *les*; *vesz*, *vész* ige — *vesz*, *vész*, (szél)vész főnév; *lep* — ágy-*lep* ágynemű, tkp. ágylepel, lepedő, BesztSzj és Székelyföld (l. NyK 22: 308 és MTsz); *nyom* — *nyom*; *jen* — (kasza)jen, jen(kő); *vagy* (igető) — *vagy* (főnév, a. m. vagyon, l. *vagy* és *vagyatlan* NySz) . . . S a legrégebb ilyen esetek alkalmasint a következők: *fagy*

(eredetileg ige, l. Setälä NyK 26 : 410), továbbá a szükség végzésére vonatkozó obszcén kifejezések (ezekről Budenz NyK 10 : 61) és a *vadász, halász*-féle szók (eredetileg igeik)« (Nyr 38 : 241).

Az ilyen szavakkal kapcsolatban önként fölvetődik az a tréfás kérdés, melyik volt meg előbb: a tyúk vagy a tojás, azaz hogy az igéből lett-e a névszó vagy a névszóból az ige. Hogy a szók a beszédnek kezdő korában egész mondatértékűek, azaz igetermészetűek voltak-e vagy pedig a látott tárgyak, dolgok, személyek nevei: erre nézve a nyelvészek véleménye eltérő és véleményüket természetesen csak föltevésekre alapíthatják. Messzire vezetne ezeknek a felfogásoknak még a legrövidebbre fogott ismeretése is. Legelfogadhatóbbnak látszik W. Wundt felfogása, aki a Völkerpsychologie című híres munkájának a nyelvről szóló részében kifejti, hogy a nyelveknek nagy többségében a névszó és az igefogalom különbségét nem fejezik ki határozott szóalakok. Az ilyen nyelvekben a névszó veszi át az ige állítmányi szerepét, vagyis a kijelentés tartalmának legfontosabb része — a mondat állítmánya — nem állapot-, hanem tárgyfogalom. E tárgyfogalomhoz csak utólagosan járulnak az állapot fogalmát jelző elemek, olyanformán, mint az indoeurópai nyelvekben. A névszófogalmaknak ez az átnyúlása az igefogalmak területére azt bizonyítja, hogy névszó és ige nem eredetileg közönyös (névszó-igei) töből fejlődött, hanem mindenütt, ahol a két szóalak között nincs szoros alaki különbség, a névszó az eredeti s csak a fejlődésnek későbbi fokán csatlakozott hozzá vagy ágazott el belőle az ige (vö. Gombocz Z. NyF 7 : 38—39).

Valóban több igealakról kimutatták mind a finnugor, mind az indoeurópai nyelvekben, hogy eredetileg névszó, mégpedig igenév volt: a magyarban *ők tanultak* tkp. a. m. *ők tanult emberek*, a finn *menevät* 'mennek' tkp. *menevä-t* menő-k stb. (Simonyi : MNyelv 2. kiad. 317).

Kovalovszky Miklós erre vonatkozólag így ír: »A nyelvtudománynak sokat vitatott kérdése, hogy az ősi nyelvekben mi volt a szókincs kialakulásának első állomása. Minek a megnevezésére volt előbb és inkább szükség: a tárgy- vagy a cselekvésvogalmakéra, azaz melyik szófaj született meg elsőnek: a névszó (nomen) vagy az ige (verbum)? A nyelvészek abban a valószerű feltevésben állapodtak meg, hogy a nyelvek őskorában olyan szavak keletkeztek, amelyek a cselekvést is, a megfelelő tárgy fogalmát is jelentették, ú. n. nomen-verbumok (pl. a magyarban *lak, fagy, les, nyom*). A finnugor nyelvekben a további fejlődés, úgylátszik, névszói irányban haladt, ennek egyik jele és bizonyítéka nyelvünk jellemző, sok más nyelvtől élesen megkülönböztető sajátága: az, hogy a magyar mondatban névszó (főnév, melléknév stb.) is lehet önmagában állítmány. Pl. »Az asszony is ember. Az élet szép.« (Magyarosan, 1945-46 : 27.)

Zsirai Miklós szerint is azt a kétségbevonhatatlan megállapítást, hogy tárgyias igeragjaink azonosak birt. személyragjainkkal, »csak úgy tudjuk helyesen értelmezni, ha feltesszük, hogy a mai névszó és ige közti különbség másodlagos elkülönülés eredménye« (Nyelvünk alkata : Mi a magyar. 1939, 211. l.).

Ezek előrebocsátása után rátérhetünk az igenévszónak tartható régi nyelvi és népnyelvi, két kategóriába sorolható jelentésű szavak bemutatására. — A szükség végzésére vonatkozó néhány obszcén kifejezést mellőzöm, bár kétségkívül ezek a legrégebbi ilyen igenévszók.

I. A régi nyelvben névszói és igei használatban egyaránt előforduló szavak közül több-kevesebb határozottsággal igenévszónak (nomen-verbum) tarthatjuk a következőket: *agg névszó* — *agg ige*. A névszó jelentése: 'öreg', az igéjé: 'öregszik'. A Nyelvtörténeti Szótár tanúsága szerint mind a névszó, mind az ige sűrű használatú volt a régi nyelvben és már a 15. sz.-ban is előfordult: *Agg* ellenség: *hostis antiquus* (Jókk), *aggok* és *hewsek*: *senes et iuvenes* (uo.); *egygyt kel aggani* velec (Pécsi : HÉnek), *agghik* és betegeskedik az ember (LépPTük); az ige *bele-, ki-, meg-, vissza-* igeikötővel is járatos volt (l. NySz.). — Vö. *meg-aggik*: túróvá keményedik (a tej) Palócság (MTsz.). *agy főnév* — *agy ige*. A főnév mai jelentésében már a 14. sz.-ban előfordul a BesztSzj-ben s a kódexekben gyakori használatú: *En agyamot* (thalamum) ne ferteztesse meg (Jókk), *Wetwt agy* (VirgK). — Magát az *agy* igét nem találjuk meg a NySz.-ban, de megvan benne az *agyás* szó, mely nyilván igéből való származék. — Az *agyini* ige a népnyelvben ma is járatos, jelentése 'agyásol, gabonakévéket cséplés v. nyomtatás alá a szérúre

tereket' (Háromszék m.); *be-ágy* (*bé-ágy*) az *ágy*ni igével azonos jelentésben (Székelyföld, Háromszék m.). Az idő miatt nem lehet *beágy*ni (Szatmár m.); a *beágy*ni másik jelentése: 'a kicséplendő kényeket az udorból lehányva a csűr egyik oldalában összerakja' (Udvarhely m.). A cséplők *beágy*tak (Háromszék m.); *lő-ágy* is előfordul az *ágy*ni ige jelentésében a Székelyföldön (MTsz.). — A szóra vonatkozóan I. Beke fejtegetését NyK 53 : 247.

akad főnév — *akad* ige. A főnevet az OklSz már 1400-ból idézi: In medio Danubii in loco Salamonakagya vocato; 1449-ből is: In medio danubii quidam magnus lapis Salamon akagya vocatus; a Salamon *akadja* e szerint egy közsírt neve a Duna közepén. — A főnevet ma is használják a népnyelvben, de csak ragos alakban: *akadba menni* 'akadóba menni a hálóval, azaz olyan helyre, ahol a háló tőkébe, keleviszbe akad' (Komárom, MTsz.). — Az *akad* ige a NySz-ban több jelentésben és különböző igekötőkkel kapcsolatosan is sok adattal szerepel: *be-, bele-, elő-, föl-, föl-~~ra~~-, meg-, öszve-, reá-, szembe-akad*, valamint több belőle képzett névszóban és igében is.

csal főnév — *csal* ige. A főnév a régi nyelvben ismeretes 'csel' jelentésben: A gerjesztő nyájaskodás *tsal* (v. tsel), nem próbakő (SzD : MVir). — A *csal* tkp. a *csal*nak magashangú párja; az utóbbi elavult, de némely régi szólásban a mai népnyelvben is járatos, pl. a régi nyelvben: Mikor (az asszony) leg-hívebbnek látszik hozzád lenni, mint a siren, akkor szokott *csalra vinni* (Gyöngyösi : MV 76). A tatár félrevett úttával annak *tsalt vetvén*, eltévesztik végre (KJ. 118). — A népnyelvben ilyen szólások járatosak: *csalba hannyi* (Máttra vid.), *csalba v. csóba hanni* (Baranya m. Bélye) 'megcsalni'. *Csált vetni* 'lesbe állani, cselvetni, gáncsolni, gáncsolni' (Balaton mell. Zala m. Kővágóórs; Kiskúnhalas; Székelyföld) MTsz.

es főnév — *es, es-ik* ige. Az *eső* 'pluvia, Regen' jelentésű főnév már a 15. sz-elejéi SchlSzj-ben megvan és kódexeinkben gyakran használt szó, pl. Urnac *essi* es harmati: omnis imber et ros domini (Bécsi K). *Esset* zomiuhozo zero (uo. 'esőt szomjuhozó szérű'). Zallot le es (MünchK. Apork). — Az *esik* az *eső* 'pluit, es regnet' jelentésű ige is gyakori a régiségben, a főnévvel együtt használva is, pl. *Essev es* vala (DomK). *Eső es* (DebrK). Az *eső* beuöbbsen *ees* (NagyszK) NySz. — A népnyelvben is megvan mind a két használatú *es*: *es* (Erdély), *és* (Szilágy m.) 'eső'; *es, ess, es-ik*: 'esik az eső': Hallod-e hogy *ess* odaki? (Székelyföld). *Esseni* akar (Háromszék m.). *Es az eső* (Szalonta). *Es az es* (Erdély). *Es az es* (Szilágy m.). *Ess az eső* (Háromszék m.; Brassó m. Hétfalu, Bácsfalu; Csík m. Jénőfalva; Moldva) MTsz.

fagy főnév — *fagy* ige. Mindkét használatot megtaláljuk már a kódexekben: a *fagy* főnév 'algor, gelu, gelicidium; Frost' jelentésben pl.: Vettetenec eynec *fağara* 'vetettetének éjnek fagyára' (BécsiK). [A völgynek] égő oldala telyes vala tűzzel es ammasic (a másik) nag hidegsegős havas *fağgal* (NádK) NySz. — A 'gelasco, glacio; frieren' jelentésű ige pl. ezekben: Ó neky ruhay testeehöz ees az sebőkhez ragattanak es *fağtanak vala* (WinklK). Ki al vala a nag h hidegre, es a vizes ruhat magahoz hağza *fağnia*, es hog *meğfağvala*, be megen vala a nag heusegben (NádK) NySz. — Mivel ennek a szónak kimutathatóan finnugor az eredete, ezért a legrégebb ilyen igenévszók közé tartozik.

fen ige — *fen* főnév. Az 'acuó, allido; schärfen, wetzen, spitzen' jelentésű *fen* igét a NySz a 16. sz.-ből idézi: Nem gondolok vele, kiral *fen*tie kargiat (Kákonyi 1574-ből); de megvan már a BesztSzj-ben is (14. sz.). — A *fenkő* összetétel pedig, melynek első tagja nem a *fen* ige, hanem az elavult és nyelvjárási 'fenkő' jelentésű *fen* főnév, szintén megvan már a BesztSzj-ben és a NySz-ban a *fen-kő* 'cos, acone, Wetzstein' címszó alatt idézett adatokban, pl.: Az szőő miues, mikor kapalni auagy metczeni megyen, nem chac kapat auagy mető kest viszen uelle, hanem *fen köuet* is, hogy legyen miuel elesiteni az kapat es az mető kest (Tel : Evang). A *fenkővel*, kaszakővel élesittyük a tompultakat (Comenius). — A népnyelvben ma is járatos a *fen-kő* (Csík m.), *fen-küő* (Göcssej), *fen-tok* (Szatmár m.), *fen-kő* (Székelyföld; Erdővidék, Olasztelek; Csík m.), *fen-kü* (Kiskúnhalas), *fen-tok* (Abauj m.), *kasza-fen* (Zala m.; Zenta; Heves m.), *fen* (Palócság), *fény-kő* (Szeged), *fin-kő* (Aranyosszék), *fin-kü* (Mezőtúr), *fin-tok* (Nagykúnság; Mezőtúr), s mindezekben a *fen* főnév jelentése 'fenő kő, kaszafenő kő'. Kicsinyítő

képzővel is megtaláljuk a MTsz-ban : *fenke* : 'kis fenkő' (Duna mell.). — Nem lehet kétséges, hogy a *fen* ige és a *fen* főnév azonos, tehát igenévszó.

gyak főnév — *gyak*, *gyak-ik* ige. A 'pugio, sica ; Dolch ; szúróeszköz, tőr' jelentésű főnév régi szótárainkban ismeretes ; a *szuromgyak* főnevet a NySz 'hajítódárda, lándzsa' jelentésben Baróti Szabó Kisdéd Szótárából idézi : leöklelte *szurom-gyakkal* a lóról. — A ma már elavult *gyak* 'szúr' igére a NySz több régi adatot idéz, pl.: Aspasius paranchola, zent Agnes azonnak torkában tevtr *gyaknya* (CornK). A fővises bogáts *gyak* (Comenius) stb. Az ige a régi nyelvben *által*-, *be*-, *föl*-, *hozzá*-, *le*-, *meg*-, *mellé*-, *red*- igekötővel is gyakori. — Nyilván azonos vele a népnyelvi *gyak-ik* trágár jelentésű szó, melyet a MTsz több helyről idéz (Baranya m. Csúza ; Szatmár vid. ; Ugocsa m. Gődényháza ; Rimaszombat ; Székelyföld), valamint az *által-gyak* 'átfúr' ige is (Erdővidék).

hurut főnév — *hurut* ige. Mindkettőt megtaláljuk a régi nyelvben is, a népnyelvben is. A 'tussis, tussedo ; das Husten' jelentésű főnevet csaknem minden régi szótárunk ismeri, de megvolt már a kódexek korában is, pl.: Almat euen, a *horut* nagi erőssen reiaia esett (DebrK). A 'tussio ; husten' jelentésű igét is megtaláljuk régi szótárainkon kívül már a Jókai-kódexben is : Ha hagyapna (kópne) auagy *hurutna* auagy fohazkodnak, ew mend azokott tezyvala (NySz). — A népnyelvben is megvan a főnév : *horot* (Bereg m. Beregrákos és Munkács vid.), *szamár-horott* (Gömör m.), *hurótt* (Baranya m. Ormányság), jelentése 'turha'. Kipöködöm a *hurutot* (Vas m. Jánosháza). Megvan az ige is : *horot* (Gömör m. Krasznahorka-Váralja ; Rozsnyó vid. ; Beregrákos és Munkács vid.) ; jelentése 'köhög' (Székelyföld ; Háromszék m. Uzon ; Bukovina ; Moldva). Van *ki-hurut* is, jelentése 'kiköhög' (Székelyföld Udvarhely m.) MTsz. — A mai köznyelvből az igei használat már kipusztult s csak a főnévi használat járatos.

köp főnév — *köp* ige. Régi alakváltozata : *pök*, mely a népnyelvben máig megmaradt. A *pök* 'köpet, köpés' főnevet a NySz Calepinus, Molnár Albert és Pápai Páriz—Bod szótárából idézi 'sputum, Speichel' jelentésben. Egy adat : A *pököt* szükség keszkenőbe fogunk (Vajda : Kriszt). — A *pök*, *köp* 'spuo, exspuo ; speien' igére számos adatot hoz föl a NySz, pl.: *Pökenec* ő orcaiaara es nac capasockal vericuala őtet (MünchK). Az ige az *alá*-, *be*-, *föl*-, *fönn*-, *ki*-, *le*-, *meg*-, *red*-, *vissza*- igekötővel is megvan a NySz-ban. — A MTsz adatai szerint a *köp*, *pök* főnévi és igei használatban egyaránt járatos az ország különböző vidékein. A főnév 'köpet, köpés' jelentésben megvan Szegeden : Tele van a szám *köppel* ; Csetényben Veszprém m. : Azok a *pökök* maj beszínek heléttünk ; Háromszék m.-ben : Az én *töpöm* fejérb, mind a te *töpöd*. A *köp*, *pök* ige is többfelé járatos a népnyelvben : *köp-ik* (Brassó m. Hétfalu), *lő-puk* (Baranya m. Csúza), *töp* (Székelyföld, Háromszék m. ; Csíkszentkirály), *töp-ik* Székelyföld ; (Háromszék m.).

követ főnév — *követ* ige. A *követ* főnév már a 14. sz.-i BesztSzj-ben megvan s a NySz a kódexek korából és későbbi nyelvméleinkből számos adatot idéz rá, pl.: Ywnek *kwuete*k (júnek küvetek) Egyiptomból (KeszTK). Kwldenek tyztesseseg *kwuete*ket (ÉrsK). — Nyilván azonos vele az ugyancsak a kódexek korától kezdve ismeretes *követ* ige, pl.: Mert nem *kőuettel* ifiakat zegeneket auag kazdagokat (BécsiK). Evrewk zerzesnek, constitutionak myatta *keuuetny* tartany hagyak (DomK). Simonyi szerint (Nyr 38: 242) »a főnévi *követ* eredetileg követőt jelenthetett, e mellett szól a Peer-kódex Szent László énekének következő sora : iesus cristusnakh nyomdoka *köwety* (Jesu Christi vestigia terens ; Szilády : RMK 1 : 281).« — A *követ* szó eredetére vonatkozó megkísérelt magyarázatok Bárczi SzófSz-a szerint nem fogadhatók el, mindamellét bizonyosnak látszik, hogy igenévszóval van dolgunk.

lak főnév — *lak-ik* ige. A *lak* 'villa, domicilium ; Wohnung' főnév már a 15. sz. első felében, a Soproni Szójegyzékben előfordul s nyelvméleinkben elég gyakori, pl.: Egbé gvelekezénc menden kőfalos varasoc z'erent es kő falotlan varasocban *lac* helécben es égeb helécben (BécsiK). Ma is : *Nagylak* helynév (Csanád m.), *nyári lak* ; »Kis lak áll a nagy Duna mentében« (Petőfi). — A *lak-ik* ige is megvan már a 15. sz.-beli Jókai-kódexben : Frater Bernald *lakykuala* egy erdewben (NySz). — A népnyelvben '3, megvan mind a főnévi (*lak-hely*), mind az igei használata. — Nyilván igenévszó.

lát főnév — *lát* ige. A *lát* ige a régi nyelvben (már a Halotti Beszédben) is, a mai nép- és köznyelvben is szélteben használt ige. A NySz számos adatot idéz rá különböző jelentésben és szóláshasználatokban. — A *lát* főnévre Simonyi ezt az adatot idézi : »egy

lát-ra kevés gyümölcsöt vettem észre a fán« (néhol a népnyelvben; Nyr 38:241). — A szónak nincs finnugor megfelelője, a főnévi használat helye és ideje sem határozható meg, ezért igenévszóról biztos határozottsággal nem beszélhetünk.

les főnév — *les* ige. A *les* 'insidiae, subsidiae, subsessa; Hinterhalt' főnév már a 15. sz.-i Sermoines Dominicalesban megvan és a NySz is több adatot hoz föl régi nyelvbeli használatára. Több szólásban is előfordul: *lesben áll, lesben van, lesre megy, lest vet* stb. A *les* igére több adatot találunk a NySz-ban. — A szó ugor eredetű, nyilvánvaló igenévszó.

nevet, mevet főnév — *nevet, mevet* ige. A régi nyelvi *mevet, mövet* főnév, melynek jelentése 'risus, irrisio; Gelächter; nevetés', elavult, de a kódexekből még idézi a NySz: A rezög embőr istennek lezön gúlósegős, angaloknac vlatatos, embőrőknecc *möuete* (GuaryK). Gvakorta nap estig hiuolkodol, zoluan es halgatuan artalmas es hiuolkodo es *meuettre* ingerlő bezedeket (VitkK). — A *nevet* ige, mely a régi nyelvben *mevet* alakban is járatos volt, még ma is általános használatnak örvend.

nyit főnév — *nyit* ige. A *nyit* főnevet csak birt. személyragos alakban használjuk: *nyitja vminek*. Helyesen állapítja meg Czuczor—Fogarasi Nagyszótára: »Csak harmadik személyraggal divatozik, *nyitja*, s a. m. valaminek kulcsa, mely által annak elzárt titkaiba juthatni. Nem tudom a *nyitját*; megtaláltam a *nyitját*, v. *nyitjára találtam; nyitjára jöttem; mindennek megvan a maga nyitja; Titok nyitja*. »Nézte alattomban, sátora szűk *nyitján*« (Arany: Buda halála). Azon szók osztályába való, melyek rokon értelemben igék és nevek, mint *nyom* 'premit' és *nyom* 'vestigium'; *zár* 'claudit' és *zár* 'sera'; *les* 'insidiatur' és *les* 'insidiae' stb.« — A *nyit* ige már a 15. sz. első feléből származó Jókai-kódexben előfordul, a NySz számos adatot idéz rá nyelvmélekeinkből, szólásokban is gyakori, igekötővel is előfordul (*el-, föl-, ki-, meg-nyit*). — A szó ismeretlen származású, de nyilvánvalóan igenévszó. Simonyi a *vminek nyitja* főnevet ebből a föltehető régibb alakból magyarázza: *vminek nyit-t-a*, mintegy *nyitata* (Nyr 38:246).

nyom főnév — *nyom* ige. A *nyom* főnév már a Besztercei Szójegyzékben előfordul. A NySz sok adatot tartalmaz a szóra, valamint szólásokban és összetételekben való használatára (*ember-nyom, fél-nyom, hangya-nyom, láb-nyom* stb.). Ime egy-két régi példa: Kezdeh čudalni, hogi ki vitte uolna a tanert az pusztaba, myert hogi simmi embőr *niom* ot nem vala (DebrK). A vadász a vadaknac *nyomokat* nyomozza (Comenius). A *nyom* igét is számos adatban idézi a NySz, pl.: Hyvseges hadapasokat (csókokat) *nyom* uala seabeknek helyere (JókK). Az thőwysekből font koronath feyeben *nyomak* (ÉrsK). Szólásokban és igekötős (*be-, belé-, el-, föl-, ki-, le-, meg-* stb.) alakokban is sok adatot találunk a NySz-ban. — Kétségtelen, hogy az ugor eredetű *nyom* főnév a *nyom* igével azonos igenévszó.

ok főnév — *ok-ik* ige. Az *ok* főnévnek régi jelentése 'okosság; ratio, Vernunft'. Pl.: Meltatlan haragutam, kyt sem *ok*, sem igasság, sem twrueny nem atta volna tennem (VirgK). Nag' *okkal* feelelemmel keel otalmazny [a szűzességet] (ÉrdyK) NySz. — Az *ok* főnév a népnyelvben is megvan 'okosság' jelentésben: Naon okos fiju, az egész gyeörök csuppa *ok* (Göcsej). Ez a gyerök mindent ojjan *okkal* néz: 'okosan, értelmesen, figyelmesen' (Tolna m.). Teli van *okkal*, mind a tordai malac kossal (Székelyföld), MTsz. — Az *ok-ik* igét is ismeri a NySz a régi nyelvből: *Belé okik*: addisco, condisco, prudentiam consequor (Kass.). Minthogy az lőveshez nem *okot*, giakorta tsak kárban és heiában lő (Lép: FTü.): — A *bele-okik* 'beletanul' a népnyelvben is megvan (Csallóköz, Palócság, Székelyföld). Nem tud *beleokni*. Maj csak *beleokik* (Kiskúnhalas). Nem tud ez a fiú még semmit a mesterségiből. — Sosé bāncsa, maj *beleokik* idővel (Miskolc), MTsz. *El-* igekötős alak is van egy népnyelvi szólásban: *elokik rajta* (v. *vmín*) 'meg tudja tanulni, eltalálja a nyitját' (Palócság). Az ige [állítólag] tárgyhasználatban iktelenül is előfordul: *meg-ok vmít* 'kiáll, eltúr' (Gyergyó-Ditró, Nyr 12:282). — A szó, mely még a honfoglalás előtt került szókincsünkbe valamelyik török nyelvből, nyilván igenévszó.

tér főnév — *tér* ige. A NySz a régi nyelvből kimutatja a 'tágas, tēres; spaciosus, planus; weit, geräumig' jelentésű melléknevet is a *tér* főnév mellett, pl.: Ez tenger nagy es ijngen *teer*: hoc mare magnum et spatiosum (KulcsK). Soc nyaia vala mind az völgyekben, mind az *ter* földén (Kár: Bibl). — Ugyancsak a régi nyelvből idézve van az 'elfér, belefér' jelentésű *tér* ige is: Alig *térnek-el* a házban: aedes vix capient, PPBI, NySz. — A népnyelvben is megtaláljuk mind a kettőt: *tér* melléknév: *térb* 'térsebb' (Szatmár m.

Kapnikbánya és vid.); — *tér* ige: *bele-tér* 'befelé' (Baranya m. Ibafa). Nem sok *tér bele* (Somogy m.); *el-tér* (*e-tér*) 'elfér' (Zala m. Arács; Tolna, Baranya, Somogy m.; Hegyalja; Hont m. Ipolyság; Székelyföld). Úgy látszik, a *tér* szó esetében is igenévszóval van dolgunk. — A Czuczor—Fogarasi Nagyszótár is azonosítja az 'eltér, befelé' jelentésű *tér* igét a *tér* főnévvel s azt írja, hogy »azon szók osztályába tartozik, melyek ugyanegy alakban nével és igéke. (Vö. Munkácsi Nyr 54: 59, Beke Nyr 71: 59.)

vagyon főnév — *vagyon* ige. A ma általánosan használt *vagyon* főnév — melyet a régi nyelvben is megtalálunk (pl.: Elege van mindenbenn, a *vagyonnak* elegeben, bőségében gázol, SzD: MVir. NySz) — nyilván azonos a *van* ige egyesszám 3. személyű *vagyon* alakjával. A két szó azonosságára már Szinyei rámutatott (NyK 33: 243). A régi nyelvben azonban gyakoribb volt 'vagyon' jelentésben a *vagy* főnév, melyet a NySz a Bécsi-, Münchener és a Döbrentei-kódexből 11 adatban idéz, pl.: Elragada ő *vağokat* auag ő iavokat, mellyeket zerzesben leltönc (BécsiK). Ággad meg ennekem a iobol rezemet, mel' engemet illet; es meg oza ő neki a *vağot* (MünchK). Ez a *vagy* főnév azonos a *vagy* igetövel (I. Simonyi, Nyr 38: 241). — A népnyelvben a MTsz bizonyága szerint a *van* igealak is főnevesült 'amije van az embernek, vagyon' jelentésben: Könnyű a *van* mellett éni, Könnyű anni a *vanbú* (Cegléd). Elitta a kis *vanját* (Alföld). Ékötötte azt a kis *vanját* (Kiskúnhalas). Kicsinyítő képzővel is: Ékötötte azt a kis *vankáját* (Kiskúnhalas). Igaz, hogy vót egy kis *vankája*, de tán nem a nyakára hágott volna, ha még annyi lett volna is! (Csongrád m. Szentcs.) — Figyelmet érdemel Simonyinak az a véleménye, hogy a népnyelvben járatos *vagyon*-, *van*-, *nincsen*-féle tréfás szólások — pl.: A *vanbúl* nem tudott megélni, most a *nincsenbúl* is muszáj, Nyr. 4: 277; Mig tőt a *vanbul*, addig könnyű vót (Debrecen); Semmin vették, most *nincsen* árulják, (Dug. Péld. stb.) — keletkezését és elterjedését a *vagyon* szó kettős jelentése mozdította elő (Nyr 38: 243).¹

vész főnév — *vesz*, *vész* ige. A 'veszedelem' jelentésű *vész* főnév már a 15. sz.-i Sclágliszójegekben megvan, s a NySz tanúsága szerint a régi nyelvben meglehetősen sűrű használatú volt, pl.: Wettesseek ky az test az tengerben, mert myg yt welönk lezen, addeegh az *wez* meg nem czendezedyg (ÉrskK). Az tengeren nagy *weez* tamadot (Pesti). A szó ma is járatos, főképp a *szélvész* összetételben. — Bizonyára azonos vele a finnugor eredetű *vesz*, *vész* ige, mely ugyancsak gyakori használatnak örvend a régi nyelvben már a 15. sz.-tól kezdve s ma is él. — Simonyi szerint ez a szópár is kétségtől meg a történetelőtti korban keletkezett (id. h.).

vet főnév — *vet* ige. A *vet* főnév régen is csak az *ok-vet* összetételben jelentkezik. A népnyelvben: *ok-vet nélkül* 'minden bizonnal' (okvetlenül) jelentésben (Ormányság, Nyr 1: 424).

villám főnév — *villám-ik*, *villam-ik* ige. A *villám* főnév már a kódexek korában is használatos volt: *Vellam* zalla reaiok az eegből (DebrK). Használatára a NySz több adatot idéz. A szó ma is általános használatú. — A *villám-ik*, *villam-ik* 'fulgeo, fulguro; blitzen; villámlik' ige ma már nem használatos, elavult, de a régi nyelvben elég járatos volt, pl.: A villamat *villamuan* fenlic meñ alat (MünchK). Fénlic es *villamic*, északra nagy szél és zapor iő (Cis. G.). — A szó kimutathatóan finnugor eredetű igenévszó többől való.

II. A sok régiességet megőrző népnyelvben szintén szép számmal találunk olyan felemás szokat, melyek minden alakváltoztatás nélkül névszóként és igeként egyaránt használatosak. (Természetesen itt sem gondolunk az egyalakú, de homonim szavakra.) A legtöbb ilyen népnyelvi szónál azonban a kétféle használat korát nem tudjuk megállapítani, s így nem dönthetjük el, hogy régi, eredeti igenévszóval van-e dolgunk, vagy pedig a kétféle használat egyike újabb keletű-e. Ilyen szópárok a következők:

bak főnév — *bak-ik* ige. A MTsz-ban a *bak* főnév nyolc jelentése közül az első 'hím'; *bak macska*, *veréb*, *galamb*, *réce*, *pulyka* (Baranya m. Csúza; Somogy m.; Székelyföld). — A *bak-ik* igét Karancs vidékéről közölték (MTsz).

ciklend főnév — *ciklend* ige. A MTsz adatai szerint a főnév jelentése 'az evező beakasztására való peckes szíjburok' (Körös-Tarcsa). — Az ige jelentése 'kavarva, tartóztatva evez, kivált kecézéskor' (uo.).

¹ Kevés a *van*. Sokkal több a *nincs*. Betegség, halálozás, jégverés könnyen rongálhatja azt a kevés *vant* is, ami *van*. (Tömörkény I.: Vándorló földek, 1953. 17. l.)

csap főnév — *csap* ige. A főnév a népnyelvben használatos 'pof, arcul-ütés' jelentésben: Ugyan *csapot* adok, hogy! Jó *csapot* kapott a képire (Brassó m. Hétfalu). — Az ige 'üt' jelentésben általánosan járatos.

döng főnév — *döng* ige. A főnév a MTsz-ban megvan 'hátbaütés' jelentésben (Székelyföld; Marosszék; Háromszék m. Kovászna, Uzon). — A *döng* ige ugyancsak a Székelyföldről van közölve *deng* alakban; vö. *dönget* 'ököllel ütve veszekedik' (Székelyföld; Moldva, Klézse), *döngöl*, *dengel*, *dengöl*, *dönget*, *püföl*, *hátha ütöget*' (Székelyföld; Marosszék; Háromszék m. Kovászna).

dug főnév — *dug* ige. A főnév 'dugó, dugasz' jelentésben ismeretes a népnyelvben (Zala m. Göcsej, Nagylengyel; Vas m.; Somogy m. Szőke-Dencs; Gyórszentmárton); *dugig* 'tömve, zsúfolásig' (Nagykúnság); *dugig* van a zsák; *dugig* eszik 'addig eszik, míg az ujjával el nem éri' (Abauj m.). Simonyi szerint a *dug* ige a tréfás szólásokban lett névszóvá (Nyr 38 : 242).

esk főnév — *esk* ige. Mindkettőt megtaláljuk a MTsz-ban. A főnév jelentése 'eskü', az igéje 'esküszik'. Mindkettőre a Székelyföldről idéz példát a tájszótár: Nem vették bé az *eskít* neki; 'nem fogadták el az esküjét'. Erőssen gyanóba vót fogva a verekedés mián, de a felétetéskor *eleské* a dógot.

küzd, *küzd* főnév — *küzd*, *küzd-ik* ige. A főnév csak e szólásban használatos: *küsdbe menni* 'birookra kelni' (Székelyföld, Háromszék m.). — Az ige 'birkózik, mérkőzik' jelentésben használatos (Szilágy-Somlyó; Székelyföld; Háromszék m. Uzon, Csík-szentkirály), de előfordul 'küszködik' jelentésben is a Székelyföldön és a moldvai csángó nyelvjárásban: Hejába *küszdik* az ember velük MTsz. — Itt alig lehet igenévszóról beszélni; inkább elfogadható Simonyi magyarázata, mely szerint a *küzd* ige vált névszóvá a tréfás használat eredményeképpen.

lejt főnév — *lejt* ige. Az ige általánosan használt, a főnév azonban csak ebben a szólásban: *lejtnek* megy: 'partnak megy' (Pest m. Veresegyháza, MTsz).

motoz főnév — *motoz* ige. A *motoz* főnév 'rögeszme' jelentésben előfordul Debrecenben (MTsz), általában azonban csak ebben a szólásban használatos: *motoz van a fejibe(n)*: 1. 'meg van kergülve (a birka)' (Heves m.); 2. 'hóbertos, bolondos (az ember)' (Nagykúnság); 3. 'részeg' (Gyöngyös vid.). *Motoz* van a fejiben, mint a bolond birkának: 'hóbertos' (Szeged). — A *motoz* igének többféle jelentése közül bennünket itt csak a 'megkergül (a birka)' érdekel, melyet a MTsz a Duna mellől, továbbá Somogy megyéből idéz. Bárcai Szófejtő Szótára szerint a *motoz* ige hangutánzó-hangfestő eredetű szó, tehát aligha kapcsolható a *motoz* 'juhbetegség' szóhoz. Simonyi viszont a *motoz v. motozka van a fejibe* egészen tréfás szólásmódot a birkabetegséget jelentő *motoz* igével kapcsolja össze (Nyr 38 : 243).

szeg főnév — *szeg* ige. A *szeg* ige *el-*, *meg-* igekötővel is járatos 'vág' jelentésben, a *kenyér* főnévvel kapcsolatban. Érdekes szólás pl.: *Szegjük elő ja kenyért*: vála kózzunk szét [mondják a ház- és vagyonszösségben élő családos testvérek, mikor már nem tudnak megférni az apai házban] (Palócság, MTsz). — A *szeg* főnév viszont a népnyelvben kenyérdarabot jelent: Ezt meghagyom *szegnek* 'ezt pillének hagyom' [mikor u. i. a kenyéret megszegik, a levágott darabot, a pillét magát hagyják egy szelvénynek]. Jó *szegnek* hatta' 'jókorát vágott a kenyérből, mikor megszegte' (Cegléd, MTsz). — Ez a szópár kétségkívül azonos. Az a föltevés azonban már valószínűtlen, hogy a *szeg*, *szög* 'szöglet' főnév a *szeg* 'vág' igével azonos igenévszótó.

szel főnév — *szel* ige. Ez a szópár a *szeg* szópárral azonos jelentésben fordul elő a népnyelvben: *szel* 'vág' (kenyeret) és: *szelnek hagy* 'nem szel többé a kis darabra lefogyott kenyérből, hanem az egész darabot kezébe veszi' (Kiskúnhalas, MTsz).

szēm főnév — *szēm* ige. A *szēm* főnév 'darab' jelentésben általános ismeretes és járatos: *szēm borsó*, *kukorica* stb. — A népnyelvben van *szēm* ige is: *szēmni*. Jelentése 'szemel' (Kúnszentmárton). Borsót v. lencsét *szēmnek* (Háromszék m., MTsz); *kiszēm* 'szemenként kiválogat, kiszedeget'; *kiszēmni* (Győr m.).

szip, *szip* főnév — *szip*, *szip* ige. A főnév jelentése: 'csorgóskút, amelyből folyton foly a víz' (Brassó m. Hétfalu; Bácsfalu). Eriggy a *szíphoz* vízétt! (Hétfalu). — Az igét 'szí' jelentésben a MTsz az egész Székelyföldről (Háromszék, Udvarhely, Csík m.) idézi.

szorog melléknév — *szorog* ige. Az ige 'siet' jelentésben a Székelyföldön járatos: Ne *szorogj* úgy! Ne *szorogj* ojan erősen, mintha hónap világ vége lenne! (Székelyföld). *Szorogjatok* egy kicsit ügyübe, met minnyát este van! (uo.). Ne *szorogj*! (Háromszék m.). Ez a *szorog* 'siet; festino' ige a régi nyelvben is használatos, már a 15. sz. első felében a Jókai-kódexben előfordul (vö. NySz), származékai a mai nyelvben is járatosak: *szorgalom, szorgalmas*. — A *szorog* melléknév ebben az összetételben használatos a népnyelvben: *szorog-hét* 'az ünnep előtti hét v. ennek utolsó napjai, mikor már nagyon sok és sürgős a dolog, mikor az embernek már a körmére égett a munka' (Háromszék m. Uzon, Lécfalva). Hát erre a *szoroghétre* hattad, koma, a csepesz-csinálást? (Háromszék m. Uzon).

topor főnév — *topor* ige. A főnév jelentése 'kis kézi balta, faragó fejsze, rövidnyelű bogárnárfesze v. ácszekerce' (Zala m., Aszófő; Balaton mell.; Veszprém m. Kenese; Pápa; Somogy m. Szökedencs, Csurgó; Szekszárd-Palánk; Fehér m. Seregélyes, Csákberény; Komárom m.; Szeben m. Szászsebes). Ezt a főnevet Beke kimutatta egy 1658-i adatban is: egy *topor*, mely érne 12 dénárt (MagyCsal. 3: 332, Nyr 66: 99). — Az ige: *topor, toprani*, jelentése 'szekerével farag' (Baranyaszentlőrinc, MTsz).

túr főnév — *túr* ige. Az általános használatú és régi *túr* ige mellett a *túr* névszó csak szólásokban fordul elő és ezek nyilván tréfás használatból erednek, pl.: Ha es soká im mégy, *kitürök* a *türbű* 'kifogyok a türelemből' (Veszprém Nyr 7: 474, MTsz). Minden nyavalyának legjobb orvossága a *túr olaj* (Dug. Péld. 1: 282, Nyr 38: 243). — Ehhez hasonló tréfás névszói igehasználatok még: Es az es, meg *jú* a *jú* (Nép, Szentés); nagy *tudja* van: nagy a tudománya, nagyon ért hozzá (MTsz); *fáj* lesz a lábam, *fáj* volt a mellem (Zenta); *fázikja* van (Erdély) stb., l. Simonyi, Nyr 38: 243.

III. A *halász, vadász*-félék nyilván a legrégebb ilyenfajta, két kategóriába tartozó szók közé sorolandók. Az *-ász, -ész* képzővel egyaránt lehet igét is, meg főnevet is képezni, tehát a *vadász-félék* teljesen egyformán használatosak igeként is, főnévként is. Ilyenek: *aranyász*: 1. 'aranymosó' (Torda-Aranyos m. Sinfalva, Szentmihályfalva, Topánfalva); — 2. 'aranyat mos' (uo.). Mindkét jelentésben ki van mutatva a régi nyelvből is, l. NySz.

cserkész: 1. 'kereső, kutató' (Sárospatak); 'erdő-őr' (Veszprém m.); *cserkész, cserkesz*: 'halász-segéd a jég-alatti halászatnál' (Balaton mell.; Herman O. Halászat K.; Zala m. Kővágó-Órs, Veszprém m.); — 2. 'keresgél, kutat, (eleséget, vadat) keresve, kutatva, böngészve jár-ke' (Sopron m. Rőjtök; Veszprém m.; Bihar m. Furta vid.; Sárospatak). A disznók szerte-széllyel *cserkészték* (Csongrád m.) Hajcs ki a malacot, hacs *cserkészsze* ki magát (Debrecen); 'leányt néz, leánynézőbe megy': Estve emmőnök Bangyival *cserkésznyi* (Gömör m. Radnót); 'segédkezik (hálót húz) jégalatti halászatnál' (Zala m. Kővágó-Órs) MTsz. — A főnevet a NySz a 18. század második feléből mutatja ki, az igét pedig az EtSz 1796-ból.

csikász: 1. 'csíkfogó, csíkkalász' (Göcsej; Sárrét, Ecsed, Bereg m. Szernye Herman O. Halászat K.). — 2. 'csíkot fog' (Göcsej; Szatmár m. Nagydobos).

darvász főnév és ige (Sárrét, Ethn. 56: 23).

galambász: 1. 'galambtenyésztő; columbarius; Taubenwärter' — 2. 'galambot fog, tenyészt; columbas capio; Tauben fangen'. — A NySz mindegyikre egy adatot idéz Apáczai Csere Encyclopaediájából (1655), illetve Miskolczi Gáspár Egy jeles vadkertjéből (1702).

gombász: 1. 'gombát szed' — 2. 'gomba-szedő'. A MTsz mindkettőt Göcsejből jegyezte föl.

gyalmász: 1. 'gyalomhálóval halászó' (Székelyföld Herman O. Halászat K.); — 2. 'gyalomhálóval halászik' (Szerencs vid.; Székelyföld Herman O. Halászat K.) MTsz.

halász főnév és ige; nem szorul magyarázatra. Ugyanezt mondhatjuk a *horgász* főnévről és igéről is.

kórász: 1. 'keres, kutat, böngész' (Vas m. Kemenesalja, Marcal mell.; Zala m. Tapolca; Göcsej, Nagy-Lengyel; Veszprém m. Torna; Somogy m.). Azonos a *kórász* igével, melynek jelentése a 'csavarog, kószál' mellett ugyancsak 'keres, kutat, böngész' (Csallóköz; Háromszék m.); — 2. 'böngésző' (Zala m.). Vö. *éhenkórász*.

lopész: 1. 'tolvaj' (Vas m.; Kemenesalja); — 2. *lopész, lopisz* 'lopogat, lopkod' (Balaton mell.) MTsz.

madarász : főnév és ige. A NySz tanusága szerint mindkettő megvolt a régi nyelvben.

rétész főnév és ige; van *rétész-kedik* is (Sárrét, Ethn. 56 : 25, 26).

tyúkász : 1. *tikác, tikász; tikkász* 'baromfikereskedő, aki házról-házra, faluról-falura járva összevásárolja a házi szárnyasokat' (Vas m. Órség; Balaton mell.; Zala m. Sümeg vid.; Zala m. Hetés; Tolna m. Felső-Nyék); *tyúkász* 'tyúktolvaj' (Cegléd); *tikász* 'tojáskereskedő, aki a szekerevel faluról-falura járva összevásárolja a tojást' (Fehér m.); — 2. *tyúkász, tikász* 'tyúkot lop'. Már megint *tikásztak* azok a csavargók az éjjel (Győr-szentmárton; Göcsej); 'tojást keres, szed' (Vas m. Kiscell vid., Sárvár vid.; Veszprém m. Pápa vid.)

vadász : nemcsak ma, hanem a régi nyelvben is általános használatú mindkét jelentésben, l. NySz.

vargányász : 'vargányaszedő' és 'vargányát szed' jelentésben találjuk a MTsz-ban Göcsejből.

IV. Felsorolhatnánk még elég szép számban olyan szavakat, amelyeknek minden alaki különbség nélkül megvan a tárgy- és cselekvésvogalmi jelentése. Ezek legtöbbször azonban az egyik (az igei) jelentésnek a másiktól való létrejötte megmagyarázható, s így igenévszóról nem beszélhetünk. Ide tartoznak pl. mindazok, amelyeknek névszói eredete kimutatható, s azért váltak igévé, mert végződésük valóságos igék végződésével azonos, vagy legalább is hasonló hozzá. Így kezdték a *szabad* melléknevet is igeként ragozni a vele rokonjelentésű és szintén főnévi igenévvel szerkesztett *lehet, illik*-féle igék analógiájára. Ugyanígy igerzerű hangzása mozdította elő a réginyelvi *sandal* 'kancsal' melléknévnek, valamint a *gyámol* főnévnek igévé válását (Simonyi, Nyr 38 : 242). Zolnai Gyula a következő névszók igeként való ragozását és továbbképzését mutatja be : *ábráz, acél, arcél, bolt, fátyol, jédél, gyámol, hagymáz, hamar, héhel* (és *léhel* 'gereberezh'), *kalász, kalóz, lemez, mordály, ösztön, penész, póráz, tegez, téhely* ('vakol'), *tömlőc, üdvöz, zugoly* (MNY 40 : 153—8). Ugyancsak nem beszélhetünk igenévszóról azoknál a szavaknál sem, ahol a névszói használatból az igei kimutatható, mint pl. a *zár* ige a szláv eredetű *zár, zává*r főnévből (Simonyi, Nyr 38 : 244, a régi nyelvben : *záról, zárl, závárt*), vagy a réginyelvi *bolt(ani)* ige a valamelyik neolatin nyelvből való *bolt* főnévből, melyben a nyelvérzék a *-t* műveltető képzőt érezte (Simonyi Nyr 6 : 197, Zolnai i. h., Bárczi, MNY 44 : 81—94).

Íróink nyelve

EÖTVÖS JÓZSEF KÖRMONDATAI

Irta : Herczeg Gyula

I. 1. A magyar középiskolai tanártovábbképzés keretében a magyar szakosok számára kiadott tananyag¹ Eötvössel foglalkozó részében a szerző a stílusról szólva megrója Eötvöst azért, mert — mint mondja — »nyelvi és stilisztikai demokratizmus tekintetében messze elmarad Jókai és Mikszáth mögött. Friss népiességükkel szemben Eötvös regényeit a körmondatosság, a kitérőkre, eszmélkedésekre, retorikára való hajlam nehéz olvasmánnyá teszi.« Aztán : »Nyelvében nem áll közel Petőfihez. A falu jegyzője nyelve: szavai és mondat szerkesztése egyaránt a deákos-nemesi irodalom hagyományain nevelkedett. A feudális vármegye szétzúzásaért harcoló, az elnyomott nép szenvedéseit feltáró író a feudális vármegye nyelvén szól s még jobbágyalakjait, a nép fiait is ezen a nyelven beszélgeti.« Mégis magának a tanulmány szerzőjének kell egy másik fejezetben megállapítania, hogy nehéz olvasmány mivolta ellenére, nagy hatást tett a maga korában. »Ferenczi Zoltán számol be arról Eötvös-életrajzában, hogy felserdült lányok adták

¹ A Pedagógus Továbbképzés Tananyaga, Harmadik időszak, 1952. január—február, Magyar nyelv és irodalom. A továbbképzésben résztvevő magyar szakos középiskolai nevelők részére. Kézirat, Budapest, 1952. 19—31 l. Fazekas László : Eötvös : A falu jegyzője.

kézről-kézre a regényt, s amikor a gyertyájuk elfogyott, úgy segítettek magukon, hogy egyikük folyton rakta a pozdorját a tűzre, míg egy másik ennek lobogó fényénél fennhangon olvasta, míg elvégezték.« Az említett Ferenczi-idézetből következteti a tanulmány szerzője, hogy Eötvös nemcsak nagy hatást tett korára, hanem »minden körmondatosága és nehézsége ellenére kedvelt olvasmánya volt korának.«

Komoly nyelvészeti problémával állunk szemben, amelyet kötelességünk megoldani, amint az irodalomtörténészeknek is feladata e rendkívül szellemi és irodalmi nagyságnak, Eötvösnek helyes értékelést adni.

2. Előjáróban két döntő tényre szeretnénk felhívni a figyelmet éppen Fazekas fenti, egyébként Szerb Antaltól származó (M. I. 1943.327) megállapításai alapján.² Az első általánosabb, a másik már közelről érinti Eötvös stílusát. Vitathatatlan, hogy Eötvös regényei a maguk korában, a Szabadságharc körüli évtizedekben igen kedvelt olvasmányai voltak a magyar közönségnek, mégpedig széles rétegeknek. Ezen miért csodálkozunk? Azért talán, mert ízlésünk megváltozván, ma úgy találjuk, hogy Eötvös nehézkes és nehéz olvasmány? Minden írásművet a maga korában kell vizsgálni, nem pedig a korból kiragadva, autonomizáltnak, arra gondolva, hogy a »stílus az ember«; tehát minden stílusban »az örök emberinek« egy vagy más aspektusa nyilatkozik meg, amit tértől, időtől függetlenül szemléltethetünk. A stílus nem azonos a nyelvvel: az 1950. évi Sztálin-deklarációval lezártnak tekinthetők a nyelv és a társadalmi-politikai fejlődés közötti összefüggés körüli viták oly értelemben, hogy a nyelv és a társadalmi változás közt nincs szoros párhuzam. A nyelv élete, a nyelv változása nem függ okvetlenül a társadalmi tényektől; tehát nem feltétlenül szükséges, hogy a nyelv rendszerében pl. a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején mélyreható, alapokat megingató változások jöjjenek létre.³

Hogy állunk azonban a stílussal? Vajjon az írásmű stílusa éppen olyan független a politikai, társadalmi változásoktól, mint a nyelvi vagy nyelvtani rendszer?⁴ A kérdésre nemmel kell válaszolnunk. A stílus változik a társadalmi struktúrával, a stílus közel sem olyan állandó része a nyelvi rendszernek, mint a hangtan, alaktan és mondatlan. Van tehát korstílus, csak stíluskor nincs olyan értelemben, mint Angyal Endre fejtette ki a Gótikus ízlés irodalmunkban c. tanulmányában, Műhely, Pécs, 1938. évf. Angyal középkori irodalmunkban barokk jegyeket keresett azon az alapon, hogy önmű barokk stílusjegyek léteznek tértől és időtől elvonatkoztatva és azokat mindentől függetlenül ki lehet mutatni bizonyos korokban. — A társadalmi körülményektől kondicionált stílus természetesen nem öli meg az egyéniséget, de biztos, hogy az az egyéni stílkultusz, amit pl. a franciák üttek, revizióra szorul. A legnagyobb stíliszták sem emelkednek ki toronymagasságban kortársaik közül stílusuk révén, mert hisz az nagy vonalaiban a koré. A másik oldalról viszont nem lehet az egyéniség megnyilatkozását sem tagadni, mert az egyén tanultságából, jelleméből, sajátos érzelmi és gondolatvilágából folyó tendenciák, szándékok szintén megvalósulhatnak a stílusban, sokszor úgy, hogy a kor stílusa és az egyéni stíluselképzelések között éles összeütközés keletkezik. Jó példa erre Benvenuto Cellini önéletrajza, amelyet a magyar közönség Fűsi József jeles tolmácsolásában olvashat. A 16. századi Cellini korában a korstílus a hosszú, körmondatos, bonyolult stílusideált követelte meg. Ebben a stílusban írtak a kor legnagyobb irodalmi nagyságai. Ebben a stílusban képszerűült írni maga Benvenuto Cellini is, akinek egyénisége pedig a legélesebb ellentétben állt a komplikált stílus terjengős, kényelmes kifejezőmódjával. Eruptív, heveskedő, türelmetlen természetének sokkal inkább megfelelt volna rövidmondatos, anakolutikus, elliptikus, kihagyásos szerkesztés. S valóban gyakran előfordul nála, hogy kiesik szerepéből, a korstílus diktálta ünnepélyes, latinizáló mondatok szövevényéből: és a nép fia előbukkan a maga meztelen valóságában egy-

² Ugyanigy: Sötér István: Eötvös József, Művelt Nép, 1953.

³ Mindebből nem következik, hogy a társadalmi, politikai változások és a nyelvi változások ne lennének kapcsolatban egymással. L. a szöveg: nyelvtudomány kérdései. Szikra 1950, 218 l.

⁴ A stílusváltozás társadalmi értelmezését a szerző Boccaccio stílusreformja c. 1951. okt-ben az Olasz irodalmi munkaközösségnek bemutatott és az 1954-ben megjelenő Kardos Tibor: Renaissance-tanulmánykötetben helyetfoglaló dolgozatában részletesen kidolgozta és konkrét (olasz) példákon szemléltette.

⁵ L. ehhez O. Nagy Gábor megjegyzéseit: A magyar irodalmi gótika problémája, Pap Károly emlékkönyv, Debrecen, 1939.

egy constructio ad sensum-mal, egy-egy értelmetlennek látszó, anakolutikus képlettel, egy-egy félbehagyott, elharapott mondattal.

A korstílus tehát a magyarázata annak, miért olvasták szívesen Eötvöst még a »serdült leányok« is szívesen. Nem találtak kivetnivalót körmondatosságán, mert az a levegőben volt; sokan írtak — mint Eötvös — nagy körmondatokban, és a közönség megszokta, kívánta is a hasonló stílusmegoldásokat. Tetszett neki, gyönyörködött benne, kifejezte szükségletét, amit kifejezni csak szeretett volna, de nem tudott, mert az irodalmi adottság hiányzott nála. Ép ez a stílus volt az, ép ez a körmondatosság, amely az akkori olvasókat érzelmileg és értelmileg megrázta, és az esztétikai élvezetet képes volt bennük felkelteni. A rövidmondatos alkotásokra valószínűleg sokkal kevesebb meghatottsággal tekintettek volna, sokkal kevesebb lelki emóciót találtak volna benne, mint a körmondatosságban. Nyilván ugyanígy volt az író maga is, aki egyúttal természetesen mindig olvasó is, és — legalább is a stílus tekintetében — közel sem áll olyan messze kora ízlésétől, mint azt egyes romantikusabb szemléletű irodalomtörténészek sok íróról vagy költőről a műalkotás gondolatvilágával kapcsolatban szeretik feltételezni.

3. Hogy jött létre ez a körmondatosság? Milyen szerkezete volt Eötvös körmondatainak? Ez dolgozatunk elsődrendű problematikája. Az út azonban elég hosszú a megoldásig: először negatív kell a kérdéshez közelítenünk. Azt kell mindenképp előttem mondanunk, mi nem Eötvös stílusa. Fazekas azt mondja, hogy Eötvös, az író, »a deákos-nemesi irodalom hagyományain nevelkedett«, »a feudális vármegye nyelvén szól«. Ez az állítás tévedés, de nagyon hálásak vagyunk érte, mert ösztönzést ad nekünk egyrészt a deákos-nemesi stílus, a feudális vármegye nyelvének elemzésére, másrészt arra, hogy rámutassunk, miszerint Eötvös a maga körmondatos nyelvét éppen a deákos hagyományok ellenében fejlesztette ki, minthogy a kor prózai stílusa szembe fordulás a deákos-nemesi stílussal.

Meg kell jegyeznünk, érdekes, Eötvös maga nem foglalkozott stílusának elméleti kifejtésével; az az Eötvös, aki regényeiben, novelláiban, szónoklataiban, parlamenti felszólalásaiban, elméleti, politikai műveiben annyi mindenféle kérdés megvitatásának szánt időt és figyelmet. A Vojnovics-féle 1903-i 20 kötetes Eötvös-kiadás figyelmes átolvasása után nem találtunk egyebet stílusra vonatkozóan, mint az alábbi négy idézetet:

»Nincs hiba, mely az irodalmi pályán veszélyesebb s melynek káros következéseitől nehezebben órizkedünk, mint a szerföltti könnyűség« (19: 123).

»A jól épített sorhajó ép oly könnyűséggel úszik a víz fölött, mint a cserdugasz; s nem súlynak hiánya, hanem az egyes részek kellő elhelyezése s egyensúlya az, mitől a könnyűsége függ. Ily könnyűség az, mely után irodalmi műnél törekednünk kell« (19: 214).

Ezzel a két idézettel mintha ellentmondásban lenne a most következő kettő:

»Alig képzelhető nagyobb hiba, mintha valaki oly hasonlatokat használ, melyeket a közönséges olvasó csak hosszú magyarázat után érthet meg. Minden hasonlatnak egyedüli célja, hogy a tárgyat, melyről szólunk, új világításban mutassa fel, s azt érthetőbbé tegye; haszontalan ékességek a stílusban, mint az építészetnél, csak az egésznek szépségét és arányát rontják meg.« (19: 125).

»Nagy igazságok nemes érzések úgy kimondva, hogy azokat mindenki megérthesse s valóságukról meggyőződjék: ez az, mitől a szónoklat nagyszerű hatása függ. A szavak mesterséges rendezése, a szónoklat szabotossága, s azon szónoki fogások, melyek a műbíró előtt nagy becsben állnak, a fórumon többnyire elvesztik hatásukat. A tér nagyobb s a hallgatók kevésbé műveltek, semhogy az apró szépségeket felfoghassák.« (19: 126).

Eötvös tehát látszólag két ellentétes dologról beszél: hangsúlyozza a stílus közérthetőségének, világosságának szükségességét; ugyanakkor azt is mondja, hogy a stílus ne legyen túlságosan könnyű, hisz bizonyosfajta nehéz stílusnak mindazonáltal követendő mintaképnek kell lennie. (L. a sorhajó hasonlatot.) Mindehhez adjuk hozzá Eötvös rendkívüli tartózkodását abban a tekintetben, hogy stilisztikai vagy stílus kérdésekről írjon és nyilatkozzék. Milyen következtetéseket vonhatunk le mindebből?

Eötvös minden figyelme gyakorlati kérdésekre összpontosult: regényeiben, egyéb írásaiban társadalmi, politikai feladatok megoldásával foglalkozott. Egész életét nemzeti szempontból döntő kérdések megoldásának szentelte, a közéletben mindig a legaktívabb szerepet vállalta, parlamenti és miniszteri feladatokat. Eötvös homo politicus volt; ha regényein kívül írásait áttekintjük, látjuk, milyen kevés hely jut irodalmi kritikának és milyen döntően sok mindannak, ami nem volt irodalom, hanem politika, közügy, társadalmi kérdés. De irodalmi tanulmányaiban is, pl. az általa oly nagyrabecsült Victor Hugo értékelésében is; az író és költő jelentőségét társadalmi és a közösségre gyakorolt

hatásban látja. Mivel használ az író vagy költő a népek: ez a fontos neki.⁶ — Magától értetődően az ilyen magatartás kizárja az elefántcsonttoronyba bezárkózó író körmönfönt ügyeskedéseit az irodalmi stílus minél komplikáltabbá tételéért. Eötvös nem a »literáto« aki egyik legfőbb feladatát különleges stílus megteremtésében látja. Nem kedvel a komplikáltságot, kerüli a mindenfajta bonyolultságot, a stílus nehéz fordulatait. A stílus többé-kevésbé egyszerűsíteni akarja, egyrészt, mert nem töpreng barokkos stílus-fogásokon, másrészt azért is, mert célja az általános közérthetőségre törekvés, hiszen egy bizonyos nemzetegyetemhez ír mindenkit érdeklő, nagyon sokaknak húsába vágós kérdésekről. Ez Eötvös stílusbeállítottságának egyik oldala: a túlságos komplikáltság kerülése.

Ennek azonban van határa: a határt maga jelöli ki a fentebb hozott idézetek közül az első kettőben. A világosságra törekvés, a stílus bonyolultságának kerülése, az antiliterátus beállítottság nem terjedhet túl egy bizonyos mértéken. A túlságos könnyűség veszélyes; a beszélt nyelv visszaadása a maga pongyolaságaival: ettől Eötvös éppúgy tartózkodik, mint túlságos bonyolultságtól. Stílusa feltételez »részeket«, nyilván a főmondaton kívül álló mondattesteket: tudja, hogy a részeket el kell helyezni. Nincs szándéka »részek« nélkül dolgozni, holott egy extrémista, világosságra törekvő komplikáltságot kerülő író számára az lenne a legegyszerűbb megoldás. Megtartja a részeket, de belátja, hogy az ő stílusideálja — neki, a homo politicusnak, az aktív, közéleti férfiúnak csak az lehet, hogy a »részeket« arányosan, kellően helyezze el. Ha »részek« vannak is, a stílus bizonyosfajta könnyűsége megmenthető úgy, hogy a »részek« harmonikus, világosan áttekinthető elhelyezése biztosítva van. Ezt ne felejtjük el. Eötvös stílusának későbbi elemzésénél a vezérfonal a részek harmonikus elhelyezkedésének kielemezése lesz.

4. Gondolt-e valakire vagy valakikre, esetleg egy egész irodalmi irányra, amely az ő »stílus«-elképzeléseivel nem egyezett, esetleg azzal éles ellentétben állt, esetleg olyan táborra, mely politikailag is ellenzéke volt neki? — Igenis, gondolt. Eötvös stílusának, egész korának ellentéte volt az a hagyományos nemesi-deák-stílus, melyet Fazekas nem szerencsésen éppen Eötvösnek tulajdonít. Mik voltak a hagyományai ennek a stílusnak, mik voltak azok az eszközök, melyek révén megvalósult? Nem nehéz erre válaszolni annak ellenére, hogy a magyar irodalomban jóformán nincs tanulmány vagy fejtegetés, mely útmutatónak felhasználható lenne. Kivétel Zolnainak 1929-ben a Minervában megjelent tanulmánya, melyben nem kevés van a problémameglátásból, azonban szempontjait az erőltetett szellemtörténeti magyarázatadás és a kérdés nem nyelvészeti kifejtése zavarja. — Deákos-nemesi vagy inkább klasszikus stílusnak nevezem azt a speciális körmondatosságot, amely végső elemzésben a reneszánsz korában fejlődött ki Magyarországon, először a 15. század második felében neves humanisták: főpapok és politikusok leveleiben, bevezetéseiben, önálló értekezéseiben, a 16. századtól pedig áttevődött magyar nyelvű prózairodalmunkba.⁷ Ez a klasszikus stílusrealizáció az egymásbafonódó, szorosan egybekapcsolódó, csigavonalszerűen előrehaladó mondatláncolatokon alapszik. Leglényegesebb kelléke a számtalan alárendelt mondat, amelyek hol a főmondat testébe ékelődnek be, hol pedig — gyakran megtörténik — a főmondatból kiinduló mellékmondat szekunder mellékmondatot keletkeztet, a szekunder mellékmondat pedig harmadrendű mellékmondatot, a harmadrendű mellékmondat viszont negyedrendű mellékmondatot és így tovább. A mellékmondatok elhelyezkedését illetően rend vagy harmonizációs törekvés nem érvényesül. Számtalan esetben egy és ugyanaz a kötőszó, legtöbbször a vonatkozó kötőszavak, sorozatosan megismétlődnek. Ugyanakkor a mondatkolosszusok terjedelmességét mégcsak növeli a beékelődő igeneves színtagmák hálózata.⁸ Sietek megjegyezni, hogy klasszikus stílus és barokkstílus nem ugyanaz: a kettő közt szoros kapcsolat van, azonban a barokkstílus egy fokkal talán még bonyolultabb, mint a klasszikus stílus, amelynek tulajdonképpen egyik változata; az udvar és az előkelő főrangúak körében létrejött variánsa.

⁶ L. ehhez Huszti né Révhegyi Rózsai: Eötvös esztétikai álláspontja, Budapesti Szemle 1914 448. l.; külön is.

⁷ A humanista stílus keletkezésének részletes kifejtése, a történeti előzmények bemutatásával l. szerző: A magyar kódexpróza előzménye, a középkori latin prózastílus, kézirat.

⁸ A klasszikus stílus nyelvtani lényegére l. szerző: Boccaccio helye az olasz prózastílus történetében. EPhK 1948: 41—51.

5. A klasszikus deákos-nemesi stílus tehát a reneszánsz óta az uralkodó magyar irodalmi stílus. Okainak kifejtése nem ide tartozik, elégedjünk meg a ténnyel magával. Nagyobbára ebben a stílusban íródott a 17–18. századnak majd minden prózai munkája, a 18. század számos, a 19. század elejének pedig jónéhány műve. Jelen dolgozatban nem az érdekel bennünket elsősorban, milyen volt maga ez a stílus, — bár a felsorolt elemek megismerése nélkülözhetetlen az Eötvös-stílus megértéséhez is, hanem a sorsa: mi lett vele a századok folyamán, különösen a minden tekintélyt és minden hagyományt felülvizsgáló és megingató 18. században, nemkülönben a 19. század elején, amikor olyan fontos mozgalom vert gyökeret, mint a romanticizmus. És amennyiben a stílusváltozások bekövetkeztek, az a lényeges a mi számunkra elsősorban: melyek azok a társadalmi és politikai okok, amelyek a változásokat létrehozták, vagy legalábbis döntően közrejátszottak keletkezésükben.

Nyissuk ki egy pillanatra Zrínyi Miklós leveleinek az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent Markó Árpád-féle kiadását. Nem nehéz olyan példákra akadni, amelyek szemléletesen illusztrálják a klasszikus stílus jellegéről fentebb elmondottakat. Végeredményben akárkihez fordulhatnánk a jelzett századokban, — az eredmény nem maradna el. Zolnai idézett cikkében Rimai Jánostól idéz egy olyan szakaszt, amely tökéletes klasszikus mondatképleteket tartalmaz.

Az első idézendő levélrész II. Rákóczi Györgyhez a nádorválasztás ügyében írt emlékiratból való: dátuma minden valószínűség szerint 1653 november. Az idézendő mondat — bár eléggé bonyolult — az egyszerűbbek közé tartozik — természetesen a klasszikus stílus mértékével mérve. Sokkal jellemzőbbek Zrínyinek különféle pereivel kapcsolatban írt, latinizmusoktól hemzsegő levelei; azok azonban oly mértékben bonyolultak, hogy hosszú magyarázatokat és értelmezéseket kellene hozzájuk írni, ami ebbe a dolgozatba nem illeszthető be. Ezért inkább megelégedtünk egy kevésbé jellegző példával, amely az első látásra is világos.

És *noha* őnagysága ismeri és maga is vallja, *hogy* az őnagysága nagyságodhoz való kötelessége oly nagy, *hogy* sem levéllel, sem követséggel, hanem maga személyével tartoznék azt megbizonyítani, de *mi e-hogv* nagyságos uram, *amint* maga nagyságod a maga fejedelmi ítéletével kegyelmesen megítélheti, a mostani idők olyanok, *amelyben* a jó kívánságok ártalmasak és a jó szándékok halálos vétéknek ítéltetnek lenni; azért nem veszi nagyságod gonosz néven az én uramnak és a nagyságod alázasat szolgájának, *ha* a maga devotióját és kötelességét publicumra mostan nem teszi, és csak a maga lelkiismeretében magának tartja és együtt kívánja, *hogy* Isten adjon módot, *miképen* ezt az ő nagysága és minden jó magyar kívánságát effectussal, sőt a nagyságod szolgálatával megmutathassa (Markó: Zrínyi levelei, 1951, 26 l.)

A kötetben van jónéhány latin, pár olasz és egy-két horvát nyelvű levél. Mind-egyikük stílusa, tekintet nélkül fogalmazási nyelvükre, hasonlóképp bonyolult. Utolsó példának idézünk egy latin mondatot, amelynek fordítása az eredetivel stílári szempontból is megegyezik. Az idegen nyelvű leveleket kísérő fordítások nem egységesek: nagyon sokszor a fordító — nyilván rosszul értelmezett jöszándéktól vezetett — nyakló nélkül rövidít, hogy jó magyarságát senki meg ne támadhassa. (Természetes, hogy feltétlen latinizmusok nem maradhatnak meg a magyarra fordított szövegben, de azért a *stílus* eredetiségét sem szabad feláldozni.) Az idézendő levélben, szerencsére nem ez a helyzet: a fordító ügyes arányérékkel és mégis — a körülményekhez képest — jó magyarsággal fordít. Nézzük a levél első és általunk idézendő egyedüli mondatát:

Domine, Domine Clementissime! (A királynak ír) Revisionem illam, quae ex clementibus Maiestatis Vestrae Sacratissimae resolutionibus publico articulo, per fideles Status et Ordinis Inclyti Regni sui Hungariae confirmato contra excessus Alexandri Mikulich in coelum clamantes mihi demandata extitit, qua benignitate quave clementia differendam intenderit, et vel ea ratione, quod idem Mikulich uti ex fidei relatione Maiestati Vestrae Sacratissimae constare gratiose scriberet, poenitentia ductus, sese iam melius accomodare diceretur ex Clementi Maiestatis Vestrae Sacratissimae in Casto Luxemburgh die vigesima quarta men. May anni currentis emanata commissione humillime cognovi.

Magyarul: Felsőgednek Luxemburgban, f. évi május 24-én kelt kegyes megbízásából legalázatosabban tudomásul vettem, hogy azt a felülvizsgálatot, amelyet Felsőged kegyes elhatározásából Magyarország hú rendei kihirdetett és királyi megerősítéssel ellátott törvénycikkben Mikulich Sándor égbekiáltó hatalmalkodásaival kapcsolatban reám bíztak, — milyen jóindulattal és kegyességgel óhajítja elhasztalni, talán ezért, mert felséged megbízható jelentés alapján megbizonyosodott arról, — mint írni kegyeskedett, hogy az említett Mikulich megbántástól indítva javulást ígérne.

Figyeljük meg a latin szerkezetben, hogy a főmondat eleje és vége a legmesszebb kerül egymástól: *Revisionem illam . . . die vigesima quarta mensis Mai, anni currentis . . . humillime cognovi*. A mondat váza az idézett néhány szó. Ebbe az aránylag egyszerű vázba ékelődik bele a rengeteg elágazás, a *quae . . . mihi demandata extitit*: jelzői

mellékmondat, szorosan a tárgyhoz kapcsolódóan; *qua benignitate ... intenderit* tképen előrevetett tárgyi mellékmondat, amelyet a *cognovi* vonz, viszont az ... *intenderit* (elhalasztani szándékozik) mellékmondatnak szekunder mellékmondata van, mely okhatározó ételmű: *ea ratione quod* kötőszóval bevezetve. De ebbe az okhatározó mellékmondatba egy harmadfokú hasonlító mellékmondat is beleékelődik: *uti ... Maiestati vestrae ... constare videtur*. Mindezek felül a szekunder és harmadfokú mondatokba infinitivális, mondatértékű, rövidült mondatú színtagmák is bekapcsolódnak — *constare ... scriberet melius accomodare diceretur*. — Ezután a latin szöveg után vegye valaki kézbe Anonymust, vagy akár Thuróczyt, aki pedig Anonymushoz képest sokkal díszesebb és terjengősebb stílusban ír⁹, és mindennél meggyőzőbben és szemléletesebben fogja érzékeltetni a klasszikus stílus lenyűgöző hatását.

6. Ez a stílus, amelyet megismertetni igyekeztünk, — csak vázlatosan, mert a mélyrehatolás nem ennek a tanulmánynak a feladata, — szavaival, formáival és természetesen szerkezetével szorosan összefert azzal a társadalmi berendezkedéssel, amely a Habsburgok uralma óta különösen megerősödött Magyarországon; a nemesi Magyarországgal, amelynek e stílus szinte éppoly intézménye lett, mint a vármegyei rendszer, a nálunk meghonosodott sajtós nemesi bíraskodás vagy a rendi országgyűlés. Ez a lényegében véve importált stílus, — mert hiszen létét nálunk is, mikép Európa minden más országában, az olasz reneszánsznak köszönheti; onnan terjedt szét a kontinens mindazon államaiba, amelyek a reneszánszot befogadták, — összefortt a rendi magyarsággal, sajátja lett, szerves alkotóeleme. S ez érthető is. A nemesi Magyarország nem akart egy lenni a néppel és polgársággal. Minden eszközt megragadott, hogy elkülönültségét, partikularizmusát megerősíthesse; minden alkalomnak örült, amely féltett pozícióit más társadalmi osztályok behatásától védte. S vajjon a nyelv nem védőbástyája-e pl. a hivatalok elnyerésekor? Mit mondott Kölcsey felháborodva a latin nyelvről az 1832—36. országgyűlés után, amikor a főrendiház véglegesen visszavetette a magyar nyelv hivatali használatának törvényjavaslatát?

⁹Soha senki el nem fogja velem hitetni, hogy azon okok, melyeket a főrendiház előhoz, meggyőződésemből, szívből származtak volna. Nem kívánnak egyebet, mint a latin nyelvből oly szent nyelvet csinálni, mely őket a sokaságtól elkülönözze. (Kölcsey Vál. Művei. Szépirodalmi Kiadó, 1951. 1: 29.)

Itt van a kérdés gyökere. Ez a bonyolult stílus, amely a latin kuriális stílussal azonos — és komplikáltságával, nemkülönben a latin nyelv fenntartásával állampolitikai vonalon, a nemesi osztály elkülönülését volt hivatva szolgálni és alátámasztani — áthattotta egész prózairodalmunkat. Hiszen szépirodalmunkban sem volt fontos a széles tömegekhez szóló. Tömegek helyett az irodalom is kevesek magánügye volt, szűk kiváltságos osztályé, mely egyenesen óvakodott attól, hogy olyan stílusban írjon, vagy olyan stílust kívánjon, amely esetleg nagyobb tömegek bekapcsolódását tette volna lehetővé az irodalmi s — ami ennél sokkal veszélyesebbnek látszhatott — talán még a nemzeti, állami életbe is.

Ezekből a fejtegetésekből azonban fontos tények következnek. Ha ez valóban így van (t. i. a kuriális, klasszikus stílus ilyen szoros összefonódása a nemesi Magyarországgal), akkor nem lehet kétséges vagy vitatható ezen stílus megrendülése azokban az időkben, amikor a rendi Magyarország bástyáit is ostromolják. Ez kellően bizonyítható is: bizonyítható a válság a 18. sz. folyamán, amikor a klasszicizáló irány párhuzamosan fut egyéb stílusreformáló törekvésekkel és tökéletesen igazolható megszűnt a magyar elbeszélőprózában a 19. sz. első harmadában. Bizonyítható azokívül párhuzamos példák-
kal is pl. a francia és az olasz prózanyelv történetéből, ahol szintén volt a magyaréhoz nagyon hasonló stílusváltás. E fejlődésnek a részletekbe menő vázolását fenntartjuk egy később megírandó tanulmány számára, most csak néhány tényre fogunk rámutatni, amelyek főleg a 18. sz. második felétől következtek be. Foglalkozni fogunk a nyelvújításnak bizonyos aspectusaival, de egészen más szemzőgből, mint idáig tették.

7. A nyelvújításnak eddig főleg egyik oldalát nézték csupán. Nem vették figyelembe, hogy a magyar nyelv megújulásának ez a mozgalma sokkal komplexebb jelenség, seminthogy szigorúan csak a szavak síkjára lehessen szorítani. A nyelvújítás értéke-

⁹ L. Mályusz Elemér: Thuróczy, Értekezések a történelemtudományok köréből, 1944. okt. 15.

lésében nem elégedhetünk meg többé az eddigi közkeletű megállapításokkal, amelyek sommásan összefoglalva mind így hangzanak: A 18. sz. végén a latin és a német szavak nagyon elárasztották a magyar nyelvet s az irodalom felébredése nagyon érezte az írőkkel a magyar nyelv szegénységét szavakban. Néhány merész és izléstelen újító merész és erőszakos módon gyártotta százával az új szavakat. Sokan megütközéssel és gúnnyal fogadták ezt az újítást, s az író és olvasóközönség két párta szakadt. Az újítók a magyar nyelv gazdagítását tűzték ki célul, míg az ősiaknak gúnyolt ellenpárt a magyar nyelv elforzítását, meghamisítását látta az újítók munkájában. Ezek a mondatok egyik jónevű irodalmi lexikonunkból származnak és Balassa József szavai.

A nyelvújítás a felvilágosodásban gyökerező politikai mozgalmak nyelvészeti vetülete, de semmiesetre sem marad meg csupán a szavak felfrissítésénél. Annál sokkal tovább néz. Kazinczy pl. a Magyar Múzeum hasábjain az 1788. és 1789. évben többször hangoztatja, hogy újítanunk, változtatnunk kell a nyelven, mert »ha mindég a régi mellett maradunk — úgy minden írásaink Cathedrai Styllussal lesznek írva, és bizonyoságai lesznek az ekkoráig is le nem vetkezett ostobaságnak.« Idézet Kazinczy leveléből Aranka Györgyhöz, 1791. ápr. 8.¹⁰ De tudjuk azt is, hogy e negatív megállapításon túlmenően melyik volt az a stílus, amelynek Kazinczy rajongója volt s amelyet követendő példának tűzött ki maga elé. Semmiesetre sem a népies, dugonicsi, amelynek számos kapcsolata volt a barokkal¹¹ is, és amelyet a különböző költői irányok közül a legkisebb elismerésben részesített. Ő is úgy volt, mint Kölcsey, aki Révai József megállapítása szerint »két fronton hadakozik . . . a polgári izlés nevében lép fel a nemesi ünnepélyesség (Révai utóbbi szavai roppant fontosak; mi már tudjuk nyelvészeti pontosan meghatározva, mi ez az ünnepélyesség) és a paraszti közönségesség ellen . . . Kifogásolja a klasszicizmus — a görög és latin példaképekhez igazodó költői irányzat — rendi elzárkózását a néptől, és kifogásolja a népiesek felolvadását a parasztságban . . . Berzsenyivel kapcsolatban nyilvánvaló, hogy lényegében a feudalizmus érzelmvilága ellen hadakozott.«¹² Ugyanazt akarta, amit Kölcsey egy-két évtizeddel később: pallérozott, polgári, európai nyelvet. Ahogy Révai mondja: »Kölcseyék irodalmi harca lényegében arra irányult, hogy az érzelme kifejezésének eszközét (t. i. a nyelvet, a stílust) . . . polgárosítsák . . .«¹³ A polgárosítás mintaképeit a rendi államot megdöntő Franciaország irodalmi nyelvéből vették és vette elsősorban Kazinczy (sokszor a francia mintákat másoló német stílusfordulatokon keresztül), de vették pl. az olaszok is, akik az ő curiális stílusuk megdöntésére mintáért szintén a franciákhoz fordultak abban a történelmi pillanatban.

Nyilvánvalóan nem véletlenség ez, és nemcsak annak köszönhető, hogy a francia nyelv tekintélye oly nagy mértékben megnőtt a világon. A francia nyelv tekintélye valóban hatalmasan emelkedett a 18. sz. végére, de ez nem elég magyarázat, hanem inkább következmény. A nyelvújítók nálunk is, az olasz államokban is forradalmiak, a rendi állam ellenségei, az alkotmány kiterjesztésének, az emberi jogok széles körben való megnövelésének feltétlen hívei. A nyelvújítók politikai álláspontja, beállítottsága tehát szükségszerűen meghatározta azt a stílusképletet, amelyet alkalmaztak, amelyhez folyamodtak az általuk gyűlölt és megvetett rendi stílus felváltása céljából. Ha nem lettek volna haladó, sőt forradalmi beállítottságúak, nyilvánvalóan nem a francia irodalomhoz fordultak volna tanácsért és segítségért, és legkevésbé sem a francia irodalom haladó, polgári izlésben és stílusban megírt műveivel.

Ismeretes, hogy Kazinczy nagy tisztelője volt Báróczi testőrtisztnek, és ez a határtalan tisztelet, amely irodalmi vonatkozású volt elsősorban, élete végéig megmaradt. Báróczi 1775-ben lefordítja Marmontel Contes moraux c. művét igen szép fordulatossá, mondanunk sem kell, hogy a klasszicizáló stílustól gyökeresen elütő, rövidmondatos, latin szavaktól mentes stílusban.¹⁴ A fiatal Kazinczyt rendkívül elbűvölte e stílus.

¹⁰ Czeizel János: Kazinczy Ferenc élete és működése, 1930. 218 l. L. még: Jancsó Elemér: Aranka György levelezése. Kolozsvár, 1947.

¹¹ Baróthi Dzsó: Dugonics András és a barokk regény, Szeged, 1934. L. még: Némédi Lajos: A Kártigám nyelvéről. Pap Károly Emlékkönyv. Debrecen, 1939: 317—333.

¹², ¹³ Kölcsey Vá. Művei. Szépirodalmi Kiadó Révai József előszavából

¹⁴ Horváth János: Báróczi Sándor, Budapesti Szemle 1901, 107: 92—103 és 193—231.

Tudjuk, hogy a 19. század elején ő is lefordítja újra. Marmontelről egyébként, ami műveinek eszmei tartalmát illeti, nincs nagy véleménnyel a francia irodalomtörténet, annak ellenére, hogy a Nagy Enciklopédia irodalmi rovatai, amelyeket ő szerkesztett végig, ma is megkapják az irodalomtörténezesek elismerését.

A Contes moraux-t azonban nemcsak Báróczi fordította le, hanem Báróczi fordításának évében, tehát 1775-ben Kónyi János strázsamester is. E két fordítás stílusának összevetése meggyőzően igazolja, amit stílusreform és politika, ill. társadalmi forma összefüggéséről mondtunk. Bayer Alice: Marmontel Magyarországon c. értekezésében az összevetést, ha nem is részletesen, de a mi szempontunkat kielégítően elvégezte.¹⁵ Megállapítja, hogy Báróczi fordítása rövidmondatos, nagyon gördülékeny, nincs benne elődeinek nehézkessége, bőbeszédűsége, hosszadalmas körülírások, elnyújtott vagy kifordított szórendű mondatok. (Mi már tudjuk: mit jelentenek azok a megállapítások, hogy nehézkesség, bőbeszédűség stb.) Ezzel szemben mi a helyzet Kónyinnál? Bayer — akiről nem mondtatjuk, hogy esetleg a mi 1952-es szempontjaink befolyásolták volna több, mint három évtizeddel ezelőtt — megállapítja a következőket. Annak ellenére, hogy Kónyi, aki gördülő stílusú, rövidmondatos eredetiből fordít (Marmontel egy sikerült német fordításából), egyáltalában nem marad hű ez eredetihez, hanem tudatosan bővít és told, a gördülékeny stílust szándékosan terjengőssé és nehézkessé teszi, mert — mint mondja — emelni akarja a »Tanító beszédek« szépségét. Számára ez a szép, mert ő távol esik Kazinczyék polgáriasodni akaró körétől. Kónyi, ha nem tartozik is a nemesi osztályhoz, annak stílusideálját átvette, mert a haladó mozgalmakkal sem értelmi, sem lelki közösséget nem érzett. Származása ellenére gondolat- és érzésvilágában a nemesség embere. Erre számos példa található az irodalmi életben. Nem kelt meglepetést tehát, hogy kitekert, cikornyás mondataiért Bessenyei keményen kigúnyolja a Philosopusban.

Bessenyeiről Szauder József mutatta ki nemrég (Bessenyei, Művelt Nép, 1953, 15—16 l.), hogy nem folytatja a közvetlenül előtte lévő magyar irodalmat; írónak, tudatos alkotónak csak a reakció ellen való harcában, a *latinnyelvűségnek* megtagadásával lesz. Bessenyei harcához a francia felvilágosodás szolgáltatta a fegyvereket. A felvilágosodás eszméivel *német, francia* nyelven ismerkedett meg. (A német nyelv ebben a korszakban nem jelenti a germán orientációt vagy németbarátságot. Szerepe kizárólag közvetítő jellegű: a francia felvilágosodás eszmevilága megjelenik haladó német írók műveiben is: *ezekhez* a német nyelvű írókhoz fordulnak legjobb gondolkozóink az eredeti franciák mellett. Az ilyen német írók természetesen hűen követik a geometrikus francia stílust.) Ugyanakkor Bessenyei egyike a legkevésbébbé latin műveltségű magyar gondolkozóknak. Nem tanult meg jól latinul, nem mélyítette el klasszikus műveltségét, sohasem rajongott a feudális rend latin kultúrájáért. A fiatal Bessenyei kezdetben németül próbált írni, annyira idegen számára a Magyarországon egészen természetesen ható latinnyelvűség. Magyar prózáját latinizmusok, idegen szavak, idegen mondatfűzés, provincializmus nem zavarja meg. Igyekezett „mentül rövidebbre venni a szólásnak formáját“, hogy „annál nagyobb világosságot, erőt“ mutassanak. (146—147 l.) Kevés író tud nehéz, elvont témát oly könnyedséggel megeleveníteni, mint Bessenyei.

Szaudernek *Bessenyei népiessége* c., mindössze egy lapnyi terjedelmű fejezetével azonban nem értünk egyet. A világosságra, egyszerűsége, közérthetőségre való törekvés, a rövidmondatosság — (Szauder említett fejezetében az idézett Bessenyeitől származó példákban alig van alárendelt mondat, csupa kevés bővitménnyel rendelkező, egymást pattogva követő, kiterjedelmű mellérendelt mondat: ... *nézd a kis urf gyermekeit: meglát a parasztiunál valamely tarkán hántott, kockázott ficjabotot, kiált utána, elfakad sírva, meg kell állni hat lóval, kocsival, ha násznéppel még is, oda kell szólítani a parasztyermekeket s botját meg kell venni tőle* (85—86 l.) — a geometrikus stílus sajátja és tudatos, mégpedig a legnagyobb fokú írásművészet megnyilatkozása. Rövidmondatosan nehezebb írni, mint terjengősen, mert a rövidmondatos, jó stílusnak feltétlenül plasztikusnak és erővel teljesnek kell lennie. Ne

¹⁵ Budapest, 1926. Wessely Ödön: Marmontel és négy magyar író, EPhK, 1890: 477—488 szerint is, Kónyi stílusa „pregnans példája a korabeli cikornyás és izléstelen áradozásnak.“

vezessen az bennünket félre, hogy a közbeszédben lehetőleg egyszerűen fejezzük ki magunkat. Ne felejtjük el, hogy egyáltalában félmondatokkal, egyszavas mondatokkal, erősen intonált szavakkal, kézmozdulatokkal, felkiáltásokkal beszélünk. A rövidmondatosság nem a közbeszéd avagy a paraszti beszéd adekvát visszaadása.

A klasszikus, deákos-nemesi stílus megdöntésére megtörténtek haladó oldalról az első kísérletek; a francia rövidmondatos, 18. századi stílusideált állították követendő példaképül,¹⁶ és ez annál könnyebben ment, mert volt előfutára, aki ezt a stílust használta: Faludi.¹⁷ (Mikes levelei csak 1794-ben jelentek meg először nyomtatásban, és bár ő szintén francia példák nyomán haladt, késői megjelenése folytán nem számíthat úttörőnek. Kétségkívül Mikes rövidmondatos stílusban írt. Király György 1912-ben megjelent értekezésében pl. (EPHk 21—28) megállapítja, hogy bizonyos kéziratos fordításában a dagályos francia stílust nem tudta követni. Ahol lehet egyszerűsít.)

8. A nyelvújítás politikai háttere, mint mondtuk, tisztázatlan részleteiben; nagy vonalaiban azonban megegyezik az általunk előadottakkal, amelyeknek csak az a fogatékossága, hogy mélyebb dokumentációt kívánnak.¹⁸ Azt hisszük, a magyar viszonyok még teljesebb megértésében segítenek azok a szempontok, amelyeket az olasz nyelvújítás, melynek Schiaffini nagyon helyesen krízis elnevezést adott,¹⁹ vet fel, és amely bővelkedik politikai mozzanatokban. A két tábor tisztán és világosan kikristályosodott: az arisztokratához tartozik, sőt azok vezére Carlo Gozzi gróf, akinek neve nálunk sem ismeretlen Pruccini Turandotja, újabban pedig az Állami Bábszínházban nagy sikerrel bemutatott Szarvaskirály c. darabja révén. Gozzi a 18. sz. második harmadában számos vitairatban harcol a régi stílus visszaállításáért. A régi stílus: a körmondatos, nemesi-deák, klasszikus stílus, melynek legművészebb megvalósítója, akármilyen furcsán is hangzik, — a nagy Boccaccio, aki a klasszikus stúdiumoknak is nagy művelője volt. Gozzi harcol a boccaccioi stílusért és kegyetlenül támadja az ellentábort, amelynek főképviselői a felvilágosodás politikai eszméit magukévá tett liberális, polgári filozófusok és irodalmárok, akik közt nem egy pap van, pl. az abate Chiari, akivel Gozzinak különösen éles vitái vannak. Az ellentábor lapja a Velencében, Goldoni városában megjelenő *Il Caffé*, ahol pl. Beccaria értekezik a stílusról. De megnyilatkozik Baretti és Cesaretti is. Az *Il Caffé*-ben érdekesen jut kifejezésre a két tábor közötti ellentét. Tkp. a civilizáció és a műveltség ellentétéről van szó. Gozzi a régi retorika iránti tisztelet hanyatlását a kor tudományos vívmányainak tulajdonítja és támadja a tudományos haladást, sokszor azon az alapon is, hogy a morális haladás ugyanakkor a háttérbe szorul. Beccaria nemcsak elismeri az új szavak használatának feltétlen jogosultságát és szükségességét, nemcsak leszögezi, hogy új szavakat bárholonnan lehet meríteni pl. egyenesen franciából is, hanem kerekén megmondja, hogy a régi, retorikus stílus helyébe praktikus, világos, geometrikus stílus kell. Baretti pedig híres *Frusta Letterariájában* egyenesen kijelenti, hogy úgy kell írni, ahogy jön, sőt Boccaccio helyett az impulzív Cellini propagálja stílusideálul. Cesaretti kijelenti, hogy stílusideál, követendő stílusminta egyáltalában nincs, mert az emberi természet lényegében tökéletesen egyenlő minden éghajlat alatt és minden korban; a stílusban sem lehet kitűnés, kiemelkedés valamely korszak vagy iskola vagy ember javára. Az egyenlőség hangoztatásával odáig megy, hogy minden nyelv abszolút egyenlőségét jelenti ki, megállapítván, hogy ebből kifolyólag nem baj, ha az olasszal rangban és szépségben vetekedő franciából pl. szavakat vesznek át. A stílus formálója a minta helyett — és ez nagyon fontos — mindenki számára saját érzelmi világa.²⁰

¹⁶ *Baranyai Zoltán*: Francia eredetű széppróza fordításaink a 18. században. M. Ny 1917.

¹⁷ *Gráber Emma*: Faludi stílusáról c. értekezésében megállapítja, hogy Faludi stílusának alapja a társalgás nyelve.

¹⁸ *Tolnai V.*: A nyelvújítás, 1929. — *Pogány A.*: Kazinczy nyelvújítása, 1928. — *Sziklay L.*: Kazinczy az irodalom kérdéseiről, 1934. — *Zimándi P.*: Kazinczy véleménye kora irodalmáról, 1936. — *Dániel Tiborné*: Kazinczy Ferenc esztétikai törekvései, 1940. E legújabb művek a nyelvújításról azonban egymásnak ellentmondanak, nem látják meg a lényegét. Kiemelkedik *Dörffer N. Sándor* Quintilián és a magyar nyelvújítás, 1931. kitűnő dolgozata. A politikai szempontokat azonban ő sem látja. Mint háttér: *Hencze B.*: Kazinczy és a francia felvilágosodás, 1928.

¹⁹ *Aspetti della crisi linguistica italiana nel Settecento* (Zeitschrift für romanische Philologie, 1937)

²⁰ L. mindehhez a két éve elhunyt egyik legnagyobb olasz irodalomtörténésznek, Carlo Calcaterra tanítványának remekbekészült cikkét: *A. A. Bobbio*: Carlo Gozzi e la polemica su la lingua italiana. *Convivium*, 1951, 31—58 l. Mindehhez l. *Szauder* id. műve 146 l.: irok, amint tudok .. Végre, én hivattallal

Vitathatatlan, hogy a hangoztatott elvek teljesen forradalmiak voltak: azt mondani pl., hogy írásunk milyenségét nem a retorika tekintélye szabja meg, hanem mi magunk; azt mondani, hogy úgy írjunk, ahogy tetszik, ahogy jön: mindez alapján rázta meg a régi világot, a feudális világuralmat a stílus, a stilisztika, a retorika síkján. A régi világ híveinek erőfeszítései erőtlennek bizonyultak társadalmi berendezésükkel, hatalmi állásukkal együtt a régi stílus fenntartására: a geometrikus, világos, praktikus stílus egyelőre győzedelmeskedett, legalábbis a 18. sz. közepétől évtizedekre.

9. A nagy kérdés most már a következő: megmaradt-e ez a stílusmegoldás, amelyet olyan öntudatosan és olyan világosan megmagyaráztak és megvédtek? — Nem, ez a stílus a 19. század első harmadában egyelőre hosszú évtizedekre eltűnik az európai irodalmakból és a magyarból is, hogy jó félévszázad elteltével feltámadjon a 19. sz. második harmadának végefelé. Ennek a kérdésnek tisztázása már egészen közel visz bennünket Eötvöshöz, mert a »geometrikus« stílus bukása után az eötvösi stílus uralma következik. A probléma megértéséhez meg kell vizsgálni a történelmi helyzetet.

Ismeretesek a II. Lipót alatti események, nemkülönben az első magyar köztársaság megteremtésére irányuló kísérletek; az utóbbiba számos középneves származású intellektuál, író is belekeveredett. Közülük sokan börtönbüntetést szenvedtek. De talán nem az a legfontosabb az események szempontjából, hogy ez a kis társaság, a haladó és forradalmi érzésű írók és költők szétszóródtak: a politikai helyzet is megváltozott. Kik voltak, kik lehettek az ő támogatóik? A polgárság, a gazdag iparosok, kereskedők, bankárok? Kevesen voltak, nagyrésztük még nem volt magyar anyanyelvű; s emellett nem szabad elfelejteni a különleges magyar politikai viszonyokat sem. Míg pl. az olasz államokban a 18. században a polgárság virágzott, gyarapodott és gazdagodott, Magyarországon ugyanakkor az ipar és kereskedelem jobbra elsorvadt a bécsi gyarmatosító politika hatására, melynek fázisai eléggé ismeretesek. Az Ausztriából Magyarországra hozandó árukat vámkedvezményben részesítették. A Magyarországról Ausztriába szállítandó iparcikkeket 10—30% vámmal sújtották. A Magyarországon létesülő manufaktúráktól minden adó- és egyéb kedvezményt megtagadtak és lehetőleg még létrejöttüket is megakadályozták. Ha volt is ipar nálunk, az majdnem teljes egészében kézműves ipar volt. 1777-ben Magyarországon kb. 31 ezer ember foglalkozott iparral, s ezek közül 14 ezer mester, 12 ezer legény és 5 ezer inas volt. Ezek a számok azt mutatják, hogy a mesterek jelentős részének nyilván olyan kicsiny műhelye volt, amelyben alkalmazott nélkül, egyedül dolgozott. De nemcsak a magyar ipar sorvadt el ily módon, hanem a magyar kereskedelem is. A magas vámok elvágták Lengyelország és az olasz államok felé vezető régi kereskedelmi útvonalainkat, az Ausztria felé irányuló kereskedelmet pedig egyre nagyobb mértékben az osztrák kereskedők sajátították ki. Mindezek következtében Magyarországon nem fejlődött ki számottevő ipari és kereskedő polgárság s még kevésbé kézműipari munkásság.²¹

A »geometrikus« stílus támogatói a vázolt körülmények következtében nyilvánvalóan nagyjából a köznemesi osztály soraiból kerültek ki. S ez nem is lehet csodálatos a magyar viszonyok ismeretében, hiszen nem szabad elfelejteni, hogy nálunk számos feladatot, amelyet egyebütt a polgárság végzett el, a köznemesek haladó rétegei vállaltak magukra. A köznemesség 1790 körül valóban nemzeti értelemben tevékenykedett, nemzeti jelszavakat hangoztatott, sőt kényszeríteni akarta az uralkodót olyan hitlevél aláírására, amelyben mondassék ki, hogy Magyarország és az osztrák örökös tartományok közt más kapcsolat nincs, mint az uralkodó személye. A köznemesség ilyen irányú tevékenységét a porosz udvar is támogatta. A köznemesség éles ellentétben állt a főnemességgel. A köznemes Bessenyei tragédiáiban pellengérré állítja a haladás ellenégeit, a gonosz tanácsosokat, akik a főrangúakat jelképezik, s akik megrontották a viszonyt a nemzettel és az uralkodó közt. Bessenyei a jobbágykérdésben is elítéli nyilatkozik a nagy urakról. — A felbuzdulás ellenére mégis megegyezés következett be az udvar és a nemesség közt. Ennek főoka a francia forradalom radikáliszmusában kere-

nem élek; mint magános lakos, szántóvető gazda, úgy írok; kötelességem kasza, kapa, malachagyás. • Így írta a *Tariménes* III. könyve elejére tett Emlékeztetésében. Vajjon nem Baretti elveinek hangoztatása-e ez, anélkül, hogy Bessenyei ismerte volna Barettit?

²¹ *Heckenast—Karácsonyi—Lukács—Spira*: A magyar nép története, 1951, 182. l.

sendő, amely megijesztette a haladó érzelmű, intellektüel köznemeseket is. Ehhez járult még az 1790-ben kirobbant paraszttmozgalom az Alföld északkeleti részén, amelyből csak azért nem lett komolyabb felkelés, mert a nemesség még a kezdetén fegyverrel elfojtotta. Mindezen körülmények arra bírták a köznemesség haladottabb rétegeit is, hogy a forradalmi eszmevilágtól elforduljanak, következőképpen az a stílus is, amely mintegy hordozója, kifejezője volt a forradalmiságnak, elvesztette hitelét, érdekét az irodalom iránt szinte egyedül érdeklődő, de az akkori történelmi helyzetben pillanatra megalkuvó köznemesi tömegek előtt.

A századforduló éveiben a magyar nemesség következetesen támogatta az osztrák kormánynak a francia forradalom, majd Napoleon császársága ellen viselt háborúit. A sűrűn egybehívott országgyűlések készségesen megszavazták az udvar által kívánt adót és katonát. A magyar nemesség hűsége nagyobb bizonyosságául négyizben indított nemesi felkelést, a felkelő seregnek azonban csak negyedszerre sikerült ellenséget látnia (1809-ben), hogy Győr alatt ész nélkül megfusson előle. A nemesség azzal a lehetőséggel sem élt, amelyet 1809-ben Bécs elfoglalása után Napoleon felajánlott neki, hogy t. i. szakadjon el Ausztriától. Attól tartott ugyanis, hogy Napoleon felszabadítaná a jobbagyokat Magyarországon is. Ferenc császár már 1808-ban így fejezte ki a magyar uralkodó osztály hűségével való melegegedettségét: »Szívem legkedvesebb magyarjai, egyek vagyunk, egyek maradunk, és csak a halál választhat el egymástól.«²²

Kissé hosszabban időztünk itt a történelmi események szemléleténél, hogy megértsük, mi okozta a geometrikus stílus bukását. A 18. század stílusát — amely könnyűségénél fogva mindenki számára nyitva állt az elsajátításra, tehát jobbagynak, nem nemesnek is — politikailag veszélyes volt fenntartani. II. Józsefnek 1785-ben kiadott törvényét, amellyel megengedte, hogy jobbagy szabadon mehessen értelmiségi, ipari pályára, a nemesség többszöri sürgetése ellenére sem vonták vissza. Kész öngyilkosság lett volna a nemesség számára, ha ilyen viszonyok mellett az érvényesülésnek egyéb eszközét is még a jobbagyság kezébe adta volna. Ezzel függ az is össze, hogy éppen ebben az időben, amikor a nemesség oly élesen harcol a német államnyelv ellen, eszébe sem jut ugyanakkor a magyar államnyelv érdekében síkraszállni, hanem mint Szekfü²³ megállapítja, »a latin nyelvet különben oly hazafiak is a magyar alkotmány lényeges részének tekintették, kiknek nemzeti érzésében pillanatig sem kételkedünk.« Nem is a nemzeti érzésben volt a hiba, hanem abban, hogy osztályérdekeiket a nemzeti érzés fölé helyezték ilyen döntő kérdésben is.

Ez a kor, a századvég, a századforduló és a 19. sz. eleje a geometrikus stílus elvetése után egyelőre a klasszikus stílus felelevenítésének jegyében felik el. Az akciónak a reakciója a tegnapha való visszanyúlás volt, bár mindenki érezte, hogy az a mult végleg lejárt és annak eszméivel stilisztikai vonalon sem mennek semmire. A magyar viszonyok méntiségére felhozhatjuk, hogy mindez egész Európában így volt. A francia klasszicizmus utolsó nagy propagálója, a reakciós La Harpe ekkor adja ki Lycée c. 14 kötetes tanulmánygyűjteményét, amely teljes egészében a nemesi világszemléletet tükrözi, a romantizmus előtti utolsó pillanatban kétségbevonhatatlanul reakcióképpen. La Harpe elve, hogy a stílusnak megingathatatlan példaképek, modellek után kell kialakulnia az új nemzedékben. Nem szabad változtatni, újat hozni. Különösen ez volt aggasztó a feudális világrend képviselői számára. Minden újságtól betegesen félték, mert uralmukat féltették.

10. Ez a korszak nem sokáig tart: a politikában is változások következnek be: a köznemesi osztály szövetsége a főnemességgel és az uralkodóval, amelyet a forradalom eseményei s főleg a jobbagyfelszabadítástól való félelem hozott létre a II. Lipót alatti hangoskodások után, megbomlik. Ennek főoka a háborúk megszűntével bekövetkezett mezőgazdasági válság volt, amelyhez az 1811-es devalváció is járult. Az 1811-es országgyűlésen a rendek már nem szavazták meg a kért adót. 1812-től osztrák abszolútizmus vette kezdetét, az országgyűlést 13 évig nem hívták össze. A politikai és társadalmi előfeltételek adva voltak ahhoz, hogy az irodalmi ízlés tekintetében irányváltozás következze be és a haladó elemek újra előtörjenek és szavukat hallassák. A stílusformában

²² U.o. 194, 198 l., sok helyen szószerint.

²³ Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1916. 175 l.

is válaszut előtt álltak, mert nyilvánvaló volt, hogy a deák hagyományokhoz, a klasszikus nemesi-feudális stílushoz visszatérni már nem lehet. Ennek a stílusnak utolsó fellobbanása, létének utolsó politikai támasza a napoleoni háborúk alatt politikai érdekből bekövetkezett együttműködés a király és a rendek között. Ez az együttműködés azonban erőltetett volt; amint lehetett, igyekeztek felszámolni. A felszámolás bekövetkeztével egyre jobban előtérbe kerül a polgárosodni igyekvő nemes, sőt lassanként a polgár maga is, és az irodalmi ízlés kialakításában folyton erősebben kér részt. A polgárosodó nemes és a feltörekvő polgár stílusa a romantikus stílus, amely teljes erővel jelentkezik nálunk is az 1820-as évektől.

A klasszicista stílus szidalmazása, becsmérése kezdettől fogva napirenden volt. Nem következett azonban ebből egyúttal az is, hogy visszanyúltak a múlt század második felében propagált »geometrikus« stílushoz? Nagyon fontos kérdés, melynek a megoldása megadja az eötvösi stílus kulcsát is. Emlékezzünk, milyen eszmék tapadtak a geometrikus stílus hordozóihoz: kozmopolitizmus, a nemzetek egyenlősége, társadalmi egyenlőség és szabadság, a stílus legyen olyan, amilyennek akarod stb. A stílus könnyűségéről vallott elképzelés a feltörekvő polgárságnak és polgárosodni akaró nemességnek nem tetszett. Kellemetlen dolgokra emlékeztette őket: az előző század végén bekövetkezett véres eseményekre, amelyek a polgárság érdekeit is sértették. A romantizmus ideológiáját számos reakciós egyén is fejlesztette, sőt egyik megalapozója, Chateaubriand minden kétséget kizáróan a romantizmus jobb szárnyához tartozott. A romantizmus egyszerre két irányban harcolt a stíluseszmények frontján: támadta a feudális rend stíluselképzeléseit, azonban egyúttal elfordult a felvilágosodás eszméitől is. Nem kellett neki a feudális-nemesi körmondat, viszont idegenkedett a »geometrikus« stílustól is. Szét akarta törni a feudális Magyarországot, de a maga érdekeit is meg akarta védeni a negyedik rend ellen.

A megváltozott atmoszféra, az előző századvég korlátlan liberalizmusának elvetése, és azzal párhuzamosan a klasszikus hagyományok felszámolása, amely esztétikai és nyelvi vonalon is jelentkezik, mind bizonyíték arra, hogy a múlt század első negyedében, pl. a nyelvújítás körüli, kezdeti merév szembenállás és a pontosan kimért két táborra oszlás, az ortológus és neológus ellentét fokozatosan egy harmadik, kompromisszumos irányban oldódik fel. Kezdve Pápay Sámueltól, akinek 1808-ban megjelent A Magyar irodalmi eszmérete c. első magyarnyelvű irodalomtörténete csak kisebb részben foglalkozik magával az irodalmi rendszerezéssel, nagyobbik fele nyelvi vonatkozású (ezt a részét Horváth István erősen megtámadta Kulcsár lapjában, a Hazai és külföldi tudósításokban), egészen a Tudományos Gyűjteményig és az Erdélyi Múzeumig egyre erősebbek lesznek a közéletet kereső hangok. A lassan kibontakozó romantikus stílus elméleti előkészítői ezek a megnyilatkozások, hogy azután az új nemzedék, az Auróra, Kisfaludy Károly, Bajza nemzedéke a század 30-as éveiben teljesen hatalmába vege eszméivel és — ami itt bennünket érdekel — stílusával a magyar irodalmi életet.

Az új kort bevezető első megnyilatkozások egyelőre erős hangsúllyal az ortológusok és a latinizmus hívei ellen irányulnak: a deákos szellem, a régi kancelláriai gyakorlatban gyökerező stílus végkép halálra van ítélve. Sokkal érdekesebbek ennél azok a kevésbé nyílt, de azért félre nem érthető nyilatkozatok, amelyek tulajdonképp Kazinczy-nak a multszázadi, túlságosan szabadelvű stílus- és filozófiai elveit támadják. Halála előtti években Kazinczy erősen el is távolodott attól a szárnyait bontogató mozgalomtól, amely évtizedekre birtokába veszi a magyar irodalmat, mindannak ellenére, hogy még 1820 körül látszatra együttthaladnak. Az a terület, amelyen leginkább megfigyelhetjük az új stílusnak, Eötvös stílusának elvi, elméleti előkészítését, a nyelvújítás körüli viták. E vonatkozásban Pápay is, a Tudományos Gyűjtemény sok munkatársa is látszólag Kazinczy körül csoportosul; kétségkívül egyetértenek a legdöntőbb kérdésben, t. i., hogy valamennyien hívei a nyelvújításnak. A nyelvújítás mértékét illetően azonban az új iskola egyre jobban távolodik az idősebb mestertől. A viták lassan-lassan nem a deákos-ság és a magyarság körül csúcsosodnak ki, mivel mindenki elfogadja az új iskola hívei részéről a nyelvújítás tényét és szükségességét, és az ortológiai irány egyre inkább az elmúlt idők és rendszerek történelmi emlékévé válik; a megújított magyar nyelv területén az újítás terjedelmét vitatják. A romantikus iskola szellemi előkészítői itt vissza-

koznak Kazinczy mellől: Kazinczy túlságos merésznek tetszik nekik. Az újak elkezdik hangoztatni az *uzus* fontosságát és támadják Kazinczy elvét, amelyet ő bámulatos ma-kacssággal hangsúlyozott egész élete folyamán, hogy t. i. a nyelvújítás mértéke az írói szabadság; az írónak tulajdonképpen mindent szabad (mindig hozzátette azonban, hogy ez a szabadság ne legyen ellentétben olyan tényekkel, amiket a magyar nyelv világosan tilt, így pl. a Tud. Gyűjt. 1819, XI. köt. 3. l.-től: Ortológus és neológus nálunk és másutt). Kazinczy ezen elvei az ő határozottan szabadelvű, világosan francia forradalmi elveire mennek vissza. Kazinczy gyűlölte a feudális megkötöttséget és ezzel az elvével mintegy biztosítékot akart arra nézve, hogy a nyelv a megkötöttségektől mentesen fejlődhessék. Egy pillanatra se gondoljuk, hogy ezzel a megállapításával a mindenféle megokolatlan szabadosságnak engedett volna szabad bejárást az irodalom berkeibe és a nyelv életébe. Egész életének nyelvfinomító törekvése és szakadatlan tevékenysége ez ellen szól. Az írói szabadságnak két oldala van: egyrészt valóban biztosíték irodalmonkívüli törekvések irodalomgátló beavatkozása ellen, másrészt ugyanakkor szolgálhatja a szükséges féket és korlátot a helytelen irányú nyelvhasználat ellen, mert aki valóban író, ebből a magatartásból, különleges műveltségéből következően tudni fogja a helyes mértéket alkalmazni. Hogy Kazinczy milyen következetes módon ragaszkodott az írói szabadság elvéhez s a rendi társadalomtól a nyelvre kényszerített kötöttségek felszámolásához, bizonyítja az a magatartása, amellyel a francia és német irodalmat megítélte. Kazinczy-ról elterjedt, de hibás vélemény, hogy a német irodalom nagy barátja volt, és ugyanakkor nem becülte a franciákat és a francia irodalmat. A probléma megoldása egész más, ha tekintetbe vesszük Kazinczy viszonyát a forradalomhoz: a szabadelvű Kazinczy valóban elég kedvezőtlenül nyilatkozik XIV. Lajos korának, általában a francia klasszicizmusnak irodalmáról, kiemelve, hogy akkor az udvar, irodalmonkívüli erők, a feudalizmus megkötötte az írók szabadságát és kényszerítette őket úgy írni és főleg olyan formában, ahogy neki tetszett, ahogy érdeke megkívánta. Kazinczy polémiája nem a franciák nagysága vagy irodalmuk értéke ellen irányul, hanem a feudalizmus ellen, a feudalizmus szülte irodalom tartalma, de elsősorban formái ellen. Rajong azonban azért a francia irodalomért, amely véleménye szerint a feudalizmus felszámolását tűzi ki feladatává, pl. Marmontéért, Báróczyért, akinek forradalmi francia kapcsolatai ismeretesekek. Ez a rajongása természetesen nem korlátozódik a franciákra, hanem áttérjed a korabeli világirodalom valóban haladó megnyilatkozásaira is. Kazinczy annyiban németbarát, amennyiben a német gondolat a felvilágosodás és a forradalom szolgálatában áll és antifeudális. Tudjuk, hogy éppen az ő fiatalágában voltak rövid évtizedek, amikor Goethe és még néhányan a német irodalmi megújulás antifeudális, polgári korszakában valóban nagyot alkottak, de hogy ebből, az európai szellemmel való német találkozás szerencsés, de rövid korszaka iránti jogos tiszteletből Kazinczy németbarátságára kelljen következtetni, merőben hamis állítás.²⁴ A szabadság gondolat rendíthetetlen megvallása nyilatkozik meg nála akkor is, amikor következetesen és igen sokáig szembenáll az Akadémia megalapításával. Az Akadémiától fél, mert azt hiszi, hogy majd az irodalmonkívüli, feudális erők képviselője lesz, és a szabad írói fejlődéssel szemben fog állni. És itt szintén francia példára, a francia akadémia példájára hivatkozik, amely gúzsakötötte az írói szabad megnyilatkozásokat. Később is, amikor meggyőzők és enged merev álláspontjából, nem szűnik meg hangsúlyozni: »Minthogy minden tudós társaságot óhajt, nem merem kimondani, hogy én azt nem óhajtom . . . én csak recenziókat s literatúrbrifeket óhajtok, és azt, hogy nyelvünk szabadon műveltség, mint a német, nem parancsolva, mint a francia akadémiától függő szolga francia.« (Mindvégig csak »tanácskoztok óhajt, nem »parancsolót«; 1808-ból). S amikor végül résztvesz az Akadémia megalapításában, leszögezi, hogy nem szabad mindenkinek szabad szót engedni, a nagy írók nyelve legyen pl. mértékadó a nyelvművelésben.

Kazinczy ezen elvei a 18. században és az ő forradalmi multjában gyökereznek. Nem csoda, hogy ezek az elvek a következő század elején a köznemesi irodalmi tábor körében kevésbé kedvelté válnak, mert túlságosan emlékezteti őket a számukra minden haladottságuk ellenére is kellemetlen francia forradalomra, amely alapvetően

²⁴ Hasonló a helyzet Bessenyeivel. Ez a tösgyökeres magyar ember is kezdetben németül próbált írni vonzotta őt a német nyelv, mint a haladó kultúra kifejezője L. Szauder id. m. 16. l.

tisztázta a jobbágyok és a nemesség viszonyát. Azonban, bár elfordultak Kazinczytól, a deákos eszmékhez nem akartak visszatérni: annál ők is haladóbbak voltak. Kazinczy túlzásaival szemben (ami csak számukra volt az, hisz emlékezünk az olasz Baretire, aki még ezen túlmenően azt mondta, hogy írj úgy, ahogy tetszik, tehát még az írói stílus sem lehet döntő elv és norma) kitalálták az *uzus* fogalmát és részben a deákos iskola, másrészt nemkevésbé az agg mester ellen — egyszerre két fronton — a nyelvhasználat fegyverével hadakoztak. A nyelvhasználat felvetése tetszetősnek látszik, de minden nyelv művelésének egyik legnehezebb kérdése. Százötven évvel ezelőtt még nehezebb volt, mint ma. A legelső kérdés, ami vele kapcsolatban felmerülhet, az, hogy: nyelvhasználat: rendben van. De kinek a nyelvhasználat? Az *uzus* hangoztatóinak akkori hívei nagyon jól tudták, hogy ez a probléma nemcsak nyelvi, hanem politikai is. A választadás pontosan tükrözi a forradalom utáni idők köznemességének politikai nézeteit, amelyek a Kazinczy-féle túlzott szabadoosság és a főrendiek túlzott reakcióssága közt középuton helyezkedik el.

»Azt mondjuk tehát, hogy a magyar haza belső kebelében és hogy ezen földterületet néminemű meghatározással is kitegyük, szinte a Bakony erdejénél kezdve egészen az erdélyi székelyekig, az ezen két végpont között egy kerületben lakozó felsőbbrendű magyaroknak közönségesen megegyező nyelvszokása az, melyen a jó magyarságnak s az igaz írónyelvnek alkotása fundáltatik. . . . Kik légyenek pedig az itt általunk értett felsőbbrendű magyarok s melyik felekezetenél választja őket a határ az alsóbbrendűektől, azt csak általában mondhatjuk meg inkább, hogy sem szoros meghatározással bizonyos választólineát tudnánk köztük húzni, mert ez az ugrást nem szenvedő természetben teljes lehetetlenség. Elég az, hogy az ilyen különbség bizonyosan megvagyon, mely a szebb erkölcsökben, jobb izlésben, diszesebb szólásban a főrendeket, papokat, tudósokat, tisztviselőket, művészeket és várósi előkelőbb polgárokat a sült parasztságtól, amint mondjuk, elhatárolja . . . (Pápay, id. m. 91 l.)

E sorok elég világosan beszélnek; természetesen Pápayra azért rosszat nem mondhatunk. Érdemei mindenképp igen nagyok,²⁵ azért nem haragudhatunk rá, hogy nem volt korábban forradalmi gondolkodó, amikor annak is örülni kell, hogy a reakciók ellen-ségeként a haladó táborhoz tartozott.

Hasonlóképpen az *uzus* mellett tör lándzsát a Tud. Gyűjt. egy ismeretlen cikkírója 1818-ban. Lehetetlen a nyelvészeti megjegyzések mögött meg nem látni a politikai célzatosságot.

»De a természet rendes menetelét jó, úgy tartom, követnünk. A nagy erőlködés ritkán ütött jól ki; a hirtelen formálás, kivált a széles kiterjedésű s régtől fogva tartó dolgokban nem igen ért jó kimenetelt . . . ha a nyelvet egyszerre arra akarjuk által formálni, úgy az eddig voltat . . . elveszítjük, ki ért bennünket? (Tud. Gyűjt. 1818. II. 93.)

Kazinczy hangja, amellyel az új iránnyal szembeszáll, egyre jobban elhalkul, bár még a huszas évek körül is több ízben leszögezi, néhányszor a Tud. Gyűjt. hasábjain is, hogy az *uzussal* szemben az író szuverén úr. Már nagyon jól értette, hogy az *uzus* ismételt hangoztatása milyen törekvéseket fed, viszont tisztában volt azzal is mindenki, hogy az általa unos-untalan ismételt írói szabadságnak tulajdonképpen mi a valódi jelentősége.

11. Kazinczy forradalmi szemléletével szemben kialakult egy köznemesi, haladó; de nem forradalmi nyelv- és stíluszmélet, hogy ez mennyire tény, legyen szabad itt idézni Fábian Pál egészen más céllal írott cikkét²⁶, amelyben egy-két évtizeddel későbbi időből Fábian foglalkozik a nyelvművelés kérdésével és megállapítja, hogy létezett egy bizonyos nemesi nyelvszemlélet, amely a nyelv nemesítését bizonyos szűkebb keretek közt a maga osztályszemléletének megfelelően akarta megvalósítani. »A magyar nyelvet társasági nyelvvé kell tenni, olyanná, mely könnyen folyó, kellemes hangzású, a gondolatnak, érzelemnek, nyájaskodásoknak kiejtésére képes legyen. Melly nyelvet magasb, mivel társaságok nem pártolnak, nem surolnak, darabos marad az és merevedett.« — Lehetetlen e sorok és Pápay, vagy akár a második Tud. Gyűjt.-idézet közötti összefüggést félreismerni: egészen nyilvánvaló az a tendencia, hogy a Kazinczy-féle

²⁵ Még Farkas Gyula is dícsérte őt a Magyar Szellem Felszabadulása, egyébként erősen németbarát és tendenciózus művében, Budapest, 1944.

²⁶ MNY 1950. :346

szabadabb lehetőségeket leszűkítsük, anélkül azonban, hogy a hagyományokhoz visszatérnénk és a kuriális stílus szabályait elfogadnánk.

Ilyen előzmények után — miután már a tér szabadabbá vált — lép porondra a romantikus gárda. Szava az Auróra 1822. megjelenésétől egyre határozottabb lesz, esztétikája, irodalmi elvei évről-évre jobban tisztázódnak és öntudatosodnak. A romantikus prózaírók stílusválasztását az eddig ismertetett körülmények döntően meghatározták: nem a kuriális stílushoz, sem pedig a Kazinczy-féle 18. századi, szabadelvű, geometrikus stílushoz nem folyamodhatnak ők, akiknek politikai beállítottságát és társadalomszemléletét ugyan a haladó szemlélet és eszmék, de egyúttal a forradalmiság kerülése is jellemezte. A romanticizmus a feltörekvő polgárság irodalmi mozgalma, nálunk elsősorban a polgárosodni, haladni akaró köznemességé. Ezt a haladni akaró köznemességet politikailag jól ismerjük; ebből megérthetjük ízlésbeállítottságukat is. Mit fognak csinálni, hogy fogják megoldani az égető kérdést: annak a stílusrealizációnak megtalálását, amely lelkivilágukhoz, elképzeléseikhez legközelebb áll? A magyar romantikus stílus kialakításában döntő szerepe van a nacionalista ideológia megerősödésének, de közreműködnek korabeli, idegen stílushatások, elsősorban francia utánzások is.

A nacionalista ideológia alapján politikai érv a haladó köznemesei osztály kezében; annak bizonyítására szolgál, hogy a magyarság a középkorban önálló életet élven, ehhez most is joga van. A magyar nacionalisták a középkori történelemből vett példák segítségével küzdöttek a nemzet függetlenségéért és ebből a szempontból haladók voltak. (Igaz, hogy a magyar nacionalista jelszavak használata elkeserítette a nemzetiségeket, akik — azonos indítékok hatására — szintén a multból keresték a bizonyítékokat saját nemzeti önállóságuk kivívásához, mint pl. a románok. Gondoljunk az ebben az időben Pesten működő Petru Maiorra vagy Samuil Micu-Kleinre, a latinos iskola tagjaira, akik már a románok ókori történetéből kovácsoltak bizonyítékokat a nacionalizmus nevében a magyar uralom ellen). — A középkori történelemhez vagy általában régi korok eseményeihez való visszanyúlás nem mindig szolgál haladó célokat: jelentkezhet úgy is, mint menekülés a jelen fojtogató levegőjéből egy »jobb«, egy »szébb« világba. Párosulhat elégedetlenséget takaró, oktató mozzanattal: a multat ábrázoló író meg akarja mutatni, milyennek kellene lennie a jelennek, amely, sajnos, elrugaszkodott a »rég, szép idők«-től. Mindezt nem mondhatjuk a magyar nacionalizmusról, melynek a magyar középkorral való foglalatosságára éppen nem »menekülés« volt. — Ennek a politikai mentalitásnak megvolt a maga vetülete az irodalomban is. Felesleges, hogy közkeletű tényeket emlegessék: Kisfaludy Károly a Tatárok Magyarországon c. művétől kezdve hemzsegek a középkori tárgyú novellák, elbeszélések, epikus művek, nem is beszélve a magyar előidőkről.

Figyelmünket irányítsuk különösen a középkor iránt feltámadt érdeklődésre. Ez már a 18. század közepétől igen erősen jelentkezik. Gondoljunk itt pl. a kitűnő Schwandtnerre, aki háromkötetes művét 1746-ban adta ki. A 18. sz. végéig Anonymusnak hat kiadása jelent meg, ezenkívül két magyar fordítása is. Kovachich a századforduló körüli években és évtizedekben adja ki a magyar középkor jogi és eseménytörténetének számos felbecsülhetetlen emlékét, többek közt 1799-ben a stílustörténetileg igen nagyjelentőségű, Nagy Lajos korabeli Ara notarilis-t, a Formulae solemniss styli-t, amelyben a jogi stílusra vonatkozó igen fontos példatár van. Horváth István ezekben az évtizedekben fejti ki meghökkenítő eszméit; emellett ő a magyar középkor szorgalmas bűvára is és a Tudományos Gyűjteményben nem egy terjedelmes (főleg nyelvészeti, de középkorú tárgyú) tanulmánya jelent meg. A sor természetesen folytatható: itt van Virág Benedek történelme, de különösen Fessler Ignácé, aki különös szeretettel foglalkozik, neofita protestáns létére, a középkor történetével, s még sokan mások.

Miért lenne csodálatos, ha az új stílus kialakulásában közrejátszott volna a nacionalizmus eszmevilága, azé a nacionalizmusé, amely politikai okoktól vezetve a középkor felé fordul, hogy a magyar nemzet önálló állami létére bizonyítást kapjon. A nacionalizmus divattá teszi a középkort és a középkor írásait; a középkori krónikákat, legendákat, jogi iratokat: az a haladó köznemesség, melynek a politikai életben oly nagy szerepe van és az irodalmi életben is döntő részt vesz, még kitűnően tud latinul, annak ellenére, hogy

egyébként a latin ellen fordult és a magyar államnyelv érdekében kardoskodik. Kitűnően tud latinul és élvezettel olvassa a magyar középkor latinnyelvű iratait. Miért lehetetlen elképzelni, hogy nemcsak olvasta, hanem p. el is leste, el is tanulta a magyar középkor bizonyos századaiban divatos stílusművészetet. Nem a humanista írói modort és az első krónikák kimért, száraz, rövidmondatos stílusát, hanem a Nagy Lajos után kialakult, de főleg a 15. században írt és pl. Thuróczy által szeretettel használt pompázatos, díszes, de azért nem túlságosan bonyolult ritmikus prózát, egy olyan prózát, amely az eötvösi elképzeléseknek, a fentebb olvasott eötvösi idézeteknek maradéktalanul megfelel. A középkori magyar földön írt latin prózastílusról értekezni nagyon messze vezetne. E sorok írója másutt ezt az eddig egyáltalában nem érintett, de centrális problémát kidolgozta és keresztül-kasul megvilágította nemzetközi vonatkozásaiban is.²⁷ Hogy mi a ritmikus próza lényege, azt rövidesen tárgyalni fogjuk Eötvös prózájával kapcsolatban. Vitathatatlan tény, hogy ez a stílus a középkor bizonyos, a romantikusoktól és a magyar nacionalistáktól különösen kiemelt századaiban közkedvelt volt Magyarországon is. A magyar nacionalisták ettől a középkori latin prózától tanulták el azokat a méltósággal teljes, de a kuriális stílustól mégis távolálló fordulatokat, amelyek a kor minden nagy írójánál az 1820-as évektől kezdve 30—40 éven keresztül közkeletűek voltak.

Az autochton magyar fejlődést erősítették a külföldi, különösen francia hatások. Romantikus regényíróink előtt nem volt ismeretlen a korabeli francia és angol irodalom. Nagyon mély hatást nem lehet kimutatni, de oktalanság lenne tagadni bizonyos tényeket. Eötvös Karthauzijának francia példaképét részletesen nyomon követték,²⁸ de Eötvös egyéb regényében is, ahol közvetlen hatás nincs, bizonyos francia ihletés elvitathatatlan.²⁹ A korabeli francia és angol stílus pedig szintén a ritmikus prózán, az ismétlődéseken alapszik; kimagaslik itt mindegyik közül Victor Hugo ifjúkori stílusa, amelyet elég részletesen fel is dolgoztak.³⁰

A magyar romantikus korstílus — amelynek klasszikus és kimagasló képviselője Eötvös — tehát politikai okoknak: a haladó nemesség deákos-ellenes, Kazinczy vonalától elforduló álláspontjának köszönheti létét; ehhez járul a nacionalizmus ideológiájának megerősödése, amely a középkori prózaritmusra irányította az írók figyelmét. Ebben a tendenciájukban támogatták őket a korabeli francia irodalom szolgáltatta stílusminták.

(Folytatjuk.)

Népek és nyelvek

A PALEO-SZIBÉRIAI NÉPEK ÉS NYELVEK

Írta: Hajdú Péter

Szibéria tundrás és tajgás területeinek lakói között nyelvrokonainkon a manysikon és chantikon, valamint a szamojédokon (nyenyecéken, enyecéken, nganaszanokon, szelkupokon) kívül a legkülönbözőbb nyelvcsaládokhoz tartozó északi népeket találjuk. Szibéria lakosságának túlnyomó többségét a szláv, mandzsu, tungúz valamint a török és a mongol nyelvcsaládokhoz tartozó közösségek alkotják.

Néhány, a legutóbbi időkig a fejlődésben elmaradt kis szibériai nép nyelvéről azonban az eddigi kutatások nem tudták határozottan megállapítani, hogy milyen más nyelvekkel állíthatók kapcsolatba, s hogy melyik nyelvcsalád kereteiben tárgyalhatók. Ezeket a rejtélyes, ismeretlen eredetű nyelven beszélő népeket nevezi a nyelvészeti és néprajzi szakirodalom paleo-ázsiai vagy paleo-szibériai népeknek. A két elnevezés

²⁷ A magyar kódexpróza előzménye, a középkori latin prózastílus. Kézirat.

²⁸ Kasztner Jenő: A Karthauzi helye regényirodalmunkban, 1913. Haraszti Gyula ötlete nyomán a Karthauzit *Sain e-B u* : Voluptéjével veti össze.

²⁹ Berkovics M. B.: Eötvös József és a francia irodalom (Chateaubriand), 1924. — Novák L.: Az ifjú Eötvös és a francia irodalom, Budapest, 1930. — Elek O.: A Karthausi és forrásai, Budapest, 1934. — Muzsnyay: V. Hugo hatása a magyar regényirodalomra, Pécs, 1930.

³⁰ A Ledu: Le groupement ternaire dans la prose de Victor Hugo. Paris, Hachette, 1929.

közül nyelvészeti szempontból egyik sem helytálló, mert egy csoportba foglalja össze a legkülönbözőbb eredetű nyelveket. Amikor tehát paleo-ázsiai vagy paleo-szibériai népekről beszélünk, akkor nem egy nyelvcsaládhoz tartozó népeket kell értenünk ezen a kifejezésen, hanem az »északi népek« fogalmának egy leszűkített változatát.

Sokáig gondoltak arra, hogy ezek a paleo-szibériai népek Észak-Szibéria eredeti őslakosságának utódai, a legújabb kutatások azonban kiderítették, hogy — bár Szibériában őslakosoknak tekinthető nagy részük — szinte kivétel nélkül majdnem mindegyikük délibb vidékekről költözött mai lakóhelyére, s hogy köztük egyesek összetartoznak, egy nyelvcsaládot alkotnak, mások nem. Ilyen formán lehetségessé vált a paleo-szibériaiak bizonyosfokú, nyelvtípusok szerinti osztályozása.

1. *Jeniszejiek.* A jeniszeji népek közé számítjuk a keteket (jeniszeji-osztjákat), kottokat, arinokat és asszánokat. Az utolsó három nyelvet csak történeti forrásokból ismerjük. A jeniszeji nyelvcsalád egyetlen ma is élő tagja a ket. A ketek a Jeniszej középső folyása mentén élnek, legnagyobb csoportjuk a két Inbackoje falu¹ (Verhnye- és Nyizsnye-Inbackoje) környékén; szétszórva megtalálhatók egyes kisebb csoportjaik Turuhanszktól északra, valamint délen a Szim² és mellékfolyója, a Kasz mentén is. Számuk Kai Donner századeleji számításai szerint 1099 fő, az 1926. évi szovjet statisztika szerint 1428 fő. A kottok Dél-Szibériában Kanszk vidékén éltek (Castrén szerint 1846-ban öten beszélték ezt a nyelvet), az arinok és asszánok pedig a Szajáni szteppén éltek, nyelvük még a 18. században jeniszeji típusú volt.

A ketek főleg halászáttal foglalkozó meglepedett életmódot folytató nép. Foglalkoznak vadászattal is, és a réntartás sem ismeretlen náluk. Azonban a halászat legfontosabb és legtöbb eredeti vonást felmutató termelő águk, réntartásuk pedig idegen (első-sorban szelkup és tungúz) hatásra alakult ki. Néprajzi tekintetben sok egyező vonást mutatnak a velük szomszédos szelkupokkal és tungúzzal, s ez a hatás nyelvi téren is megnyilvánul.

A ketek nyelve szóképzésében és nyelvtani rendszerében elüt minden más ismert nyelvcsalád nyelvétől, mégis hosszú ideig részben az altaji nyelvcsaládhoz tartozónak vélték, részben pedig — a régen használatos jeniszeji-osztják elnevezés megtévesztő volta miatt — az ugorokkal hozták őket kapcsolatba. Ez a zűrzavar természetes következménye volt annak, hogy a ketek nyelve a múlt század közepéig ismeretlen volt. Castrén nevéhez fűződik annak a ténynek a felismerése, hogy a jeniszejiek nyelve sem az »altaji«, sem az ugor nyelvek közé nem sorolható.

Igen nehéz feladat lenne röviden jellemezni a jeniszeji nyelveket, de néhány olyan sajátosságát, mely a környező finnugor, ill. török nyelvektől elválasztja őket, mégis megemlíthetjük. Ilyen sajátossága pl. a ket és kott nyelvek az, hogy bizonyos ablaut-szerű jelenségek mutatkoznak benne. Ugyancsak teljesen elüt a fenti nyelvszerektől a ket igeragozás. Az igeragozásban személyragok nincsenek, az igerő tulajdonképpen változatlanul marad, s a jelentést módosító, viszonyító elemek prefixumok vagy infixumok alakjában jelentkeznek (pl. *leng* 'többől Sg. 1. sz. praes. *d'edeleng* 'én dolgozom'; *d'ino* 'meghaltam', *k'ino* 'meghaltál', *d'ino* 'meghalt'), a többesszám jele azonban (*n*) már az igerőhöz járul (pl. *dagafuot* 'várok', *kagafuot* 'vársz', *dagafuot* 'vár', *dagafuotn* 'várunk', *kagafuotn* 'vártok', *dagafuotn* 'várnak'). A ket névszóragozásban ugyancsak a suffixumok jutnak szerephez. A névszóragozás terén egyébként jelentős különbségek vannak a ket és a kott nyelv között. Míg a ket névszóragozás meglehetősen fejlettnak mondható (nominativus, genitivus, accusativus, dativus, locativus, ablativus, instrumentalis, prosecutivus, caritivus), addig a kottban csak nominativusról és genitivusról beszélhetünk, a többi határozós eseteket a genitivushoz járuló névutók, ill. névutószerű ragok fejezik ki. A ket és a kott nyelv között egyéb jelentős hangtani különbségek is vannak (ket *əf* — kott *d'ipi* 'levél'; ket *tuń* — kott *uńi* 'ott'; ket *ol* — kott *ful* 'nyél' stb.). A kott különbséget tesz egyes esetekben a ragozás során az élő és élettelen szavak között, ill. néha a nemek között is.

A jeniszejiek nyelvének és történetének kutatása azért is fontos, mert ezzel a nyelvcsaláddal a magyarsággal rokon szamojédok nemcsak a mai időkben állnak helyen-

¹ A Jeluguj torkolatától északra és délre.

² A Szym a Jeniszej középső folyásának baloldali mellékfolyója.

ként igen szoros kapcsolatban, hanem már az időszámításunk kezdete körüli időben is volt érintkezés közöttük. Ez az érintkezés természetesen nem Észak-Szibériában zajlott le, hanem jóval délibb vidékeken, az Irtis folyása körül, a kirgiz szteppétől északra.

Arra vonatkozólag, hogy a jeniszejiek régen mai lakóhelyüknél jóval délebbre éltek, több bizonyítékot szoktak felhozni a kutatók. A legelső észrevételek még a mult századi Bergstadi, majd később Radloff nevéhez fűződnek. Ők mutattak rá arra, hogy a ketek mai lakóhelyétől délre gyakran található olyan folyónevek, melyeknek második tagjában a ket ses, sēs 'folyó' jelentésű szó ismerhető fel, s melyeknek első tagja is ket eredetűnek bizonyul (*Kamsas, Amsas, Sinsas* stb.).

A jeniszejiek nyelvét vizsgálva a finn Kai Donner és B. G. Ramstedt azt is megállapította, hogy az a sino-tibeti (indo-kínai) nyelvcsaládba tartozó Si-hia nyelvvel mutat összefüggéseket, rokonságot. Ezen az alapon a jeniszeji nyelveket a sino-tibeti nyelvcsalágba sorolták.

Radloff, valamint utána K. Donner és Ramstedt azt a nézetet vallotta, hogy a mai kirgizek a jeniszejiek egyik eltörökösödött ága, s ezzel kapcsolatban hivatkoztak a kínai történeti munkáknak a kirgizekről, ill. az ezek elődeiként számontartott kien-kun népről szóló beszámolóira.

Bár a jeniszeji nyelveknek a tibeto-burmai (végső fokon a sino-tibeti) nyelvcsaládba való tartozása még nincs bebizonyítva, lehetséges, sőt talán valószínű is, hogy a kutatók ebben az irányban sikerrel fognak járni. Az a kísérlet azonban, hogy a kien-kun népben a jeniszejiek elődeit lássuk, nem tekinthető teljes egészében sikerültnek. Az erre vonatkozó bizonyítékok megrostálása után csak annyit mondhatunk, hogy a kien-kun törzsszövetségben minden bizonnyal voltak jeniszeji törzsek is, s még talán az a következtetés sem túlzott, ha azt állítjuk, hogy éppen a jeniszeji elemeknek nagy szerepük volt a kien-kun birodalomban. Ezzel a feltevéssel időben is, helyben is rögzíteni tudjuk azokat a kétségtelenül megvolt érintkezéseket, melyek az i. e. 2. és i. u. 2. század között, az Irtis középső folyása mentén a még aránylag egységes nyelvű szamojédok és a jeniszejiek közt lezajlottak.

Sz. I. Vajnsztein szovjet tudós, aki legutóbb foglalkozott a jeniszejiek etnogenetikai kérdéseivel, összegyűjtötte a ketek déli eredete mellett szóló érveket és megállapította, hogy a ketek és a kirgizek összetételében egy közös etnikai elemre lehet következtetni.

Vajnsztein bizonyítékai között a következők szerepelnek:

1. A ketek között élő hagyomány szerint valaha sokat hadakoztak a »felülről jött *kincs* néppel». A *kincs* nép ismertette meg velük a kenyeret, s ezek szorították északra őket. Vajnsztein ezt a népnevet azzal a névvel azonosítja, amellyel a tibetiek a kien-kunokat nevezték.

2. A ketek elől nyitott téli és nyári ruhadarabjai erősen emlékeztetnek a belső-ázsiai népeknél elterjedt ruhadarabokra.

3. A ket kovácsmesterség igen közel áll a sórókéhoz.

4. Ramstedt és Donner alapján figyelembe veszi a szerző a ketek nyelvének a tibetivel való hasonlóságát.

5. A ketek nyelvrokonai a 17. században a Jeniszej déli folyásánál éltek.

Vajnsztein ezek mellett rámutat még azokra az elemekre is, melyek a keteknek mai lakóhelyükre jövele alkalmával az eredeti őslakos törzsek hatásának, a velük való keveredésnek tulajdonítható.

Ezek alapján a jeniszeji nyelvcsaládot a sino-tibeti nyelvcsaláddal valószínűleg rokoni kapcsolatban lévőnek ítélnéljük. Elődeik a történeti korban Dél-Szibériában, a kirgiz szteppén, a Szaján és Altaj hegység vidékén bukkannak fel, s a kien-kun, törzsszövetséghez tartoznak. Ennek a birodalomnak a bukása után a jeniszejiek egy része szétszóródik a Jeniszej folyása mentén, ezek közül a kisebb csoportok lassanként elvesztik nyelvüket, s beolvadnak a környező törökségbe. A kirgizek pedig valószínűleg a kien-kun birodalomhoz tartozott csoportoknak egy másik olyan ágát alkotják, mely délen maradt, s már az i. u. 8. századi török feliratokban török népként szerepel.

2. *Odulok (jukagirok)*. Észak-Szibéria két egymástól távolesó területén, egymástól elszigetelten élnek. Az északi csoport a Kolima torkolatától északnyugatra, az Alazeja

folyó mentén, és az Alazeja és Kolima³, valamint az Északi Jeges Óceán által határolt tundrán helyezkedik el. Déli csoportjuk pedig a Kolima felső folyásába ömlő Korkodon és Jaszacsnaja folyó mellékén él. Elhelyezkedésükből adódik nyelvjárási tagozódásuk is. A két csoport nyelve között egyesek szerint nagyjából olyan viszony van, mint a svéd és a norvég között.

A jukagírok felsorolásánál meg kell még emlékeznünk a csuvancokról is, akik az Anadir folyó mentén élnek, s valaha a jukagír nyelvet beszélték, ma azonban a nimilan (korják) vagy luoravetlan (csukcs) nyelvet használják.

Jochelson statisztikai adatai szerint a jukagír nyelven beszélők száma 433, közülük azonban csak 126 a tulajdonképeni jukagír, a többi eljukagírosodott tungúz. Az 1930-as évekből származó szovjet statisztika szerint az odulok száma 443 fő.

A jukagír név tungúz eredetűnek látszik. Ők maguk az *odul* 'hatalmas, erős' jelentésű szót használják önmaguk megnevezésére, s ebből arra következtethetünk — ezt történeti ismereteink, valamint a szájhagyomány is megerősíti —, hogy egy valaha nagytekintélyű és hatalmas, harcias nép utódaival van dolgunk. Az odulok pusztulása részben a hajdani háborúk, a kedvezőtlen életkörülmények, valamint a szomszédos tungúz és jakut népcsoportokba való beolvadás következménye. A tungúz hatás igen erősen megnyilvánul nyelvükben, életmódjukban és antropológiai alkatukban is. Nyelvük izolált helyzetű. Szókinése és alaktana nagyban különbözik az uráli és az ú. n. altaji nyelvektől, ennek ellenére Björn Collinder és Karl Bouda 1940-ben megkísérelték, hogy egyezéseket mutassanak ki az uráli nyelvek és az odul nyelv között. Minthogy azonban az odul nyelv hangtörténete és nyelvtani rendszere, kialakulásának története egyáltalán nincs feldolgozva, a finnugor és szamojéd nyelvekkel való összehasonlításához semmi alapunk nincs. Másfelől, ha egyezéseket mutat is az egyéb paleo-szibériai, valamint a tungúz, jakut stb. nyelvvel, ezek az egyezések nem rokonság, hanem kizárólag érintkezés bizonyítékai. Ilyenformán a jukagír nyelv eredetének a kérdése megoldatlan még, s megoldatlan etnikai összetételük kialakulásának kérdése is, bár biztosra vehető, hogy nem őslakosok ezen a vidéken, hanem délibb területekről költöztek északra.

Tundrai csoportjuk vándorló réntenyésztő, vadász, a Kolima-mentiek viszont elsősorban félig megtelepedett kutyatenyésztő halászok és vadászok.

A század elejéről származó leírások szerint társadalmi életükben a patriarchális nemzeti szervezetre dominál, de a matriarchátusnak igen sok csökevényes nyoma található meg köztük: házasságkötéskor a férfi feleségéhez költözik, a gyermekek néha anyjuk nevét viselik, az első gyermekek az anya nemzetiségéhez tartoznak; a zsákmány elosztását a nők végzik; az exogámiának és a csoportházasság csökevényének is megvannak az emlékei.

A kollektívizmus nyomai nemcsak a zsákmány elosztásában lelhetők fel, hanem a tulajdon-viszonyokban is. Az egyéni tulajdon u. i. csak egy bizonyos szűk körre korlátozódik, a termelőeszközök zöme társadalmi tulajdonban van.

3. *Csukcs—korják—kamcsadál csoport.* A paleo-szibériai népek közül a nimilan (korják), a luoravetlan (csukcs) és az itelmen (kamcsadál) olyan egyezéseket mutat, hogy ezt a három népet s nyelvüket is azonos eredetűnek tartják, s ezen az alapon beszélünk csukcs-korják-kamcsadál nyelvcsaládról, annak ellenére, hogy nyelvrokonságuk módszeresen megbizonyítva még nincsen.

Hogy e nyelveknek a szerkezetéről némi fogalmunk legyen, mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy az ú. n. inkorporáló (bekebelező) nyelvek közé tartoznak, azaz egy szó több önálló tóvet is tartalmazhat (bekebelezhet), különböző mondatrészek töveit egy egységes mondatot kifejező szóvá egyesíthetnek. Vagyis egy grammatikai forma betöltheti a mondat szerepét: van benne jelző, tárgy, állítmány, alany, de emellett a prefixális vagy suffixális használatától függően ugyanaz a forma, mint egységes grammatikai alakulat igeiként vagy főnévként is használható.⁴

³ Mindkét folyó az Északi Jeges Óceánba ömlik.

⁴ Ilyen jellegűek Észak- és Közép-Amerika indián nyelvei is, de természetesen genetikai kapcsolat köztük és a szibériai inkorporáló nyelvek között nem mutatható ki.

A nimilanban pl. a *tükapkantüvatük* szó jelentése 'csapdát állítottam'. Ebben az alakulatban a *tü-* prefixum és az *-ük* suffixum együttesen a multidő egyszám 1. személyét jelzi, a *-kapka-* a 'csapda' jelentésű szó töve, a *-ntüvat-* pedig a *jütvatük* 'állítani' ige töve.

Az *acshachojanmatük* komplex alakulatban az *acshan* 'háj, zsír' főnév töve (*acsha-*) itt jelzőként 'zsíros, kövér' értelemben szerepel. A *-choja-* elem a 'szelíd rén' jelentésű *chojanga* főnév töve, a *-nmatük* elem pedig a *tümük* 'megölni, levágni' ige infinitivusza. Ilyenképpen az egész szóhalmaz jelentése; 'kövér rént levágni'.

A *majngüjan* szó jelentése 'nagy sátor', s a következő részekből áll: *majng-* = a *nümejüngchin* 'nagy' melléknév töve; az utána következő *-ü-* hang kötőhangzó; a *-ja-* elem pedig a *jajanga* 'sátor' főalakra. A szóvégi *-n* az abszolutívusz (alany-tárgyeset) ragja.

A főalakra felismerését és használatát bonyolítja, hogy némelyik szónak kétféle töve is van. Pl. az egyik példában szereplő *jütvatük* 'állítani' ige szókezdő helyzetben szereplő töve: *jütvat-*, szóközépi helyzetben azonban a *-ntüvat-* tö szerepel.

A nimilan nyelv jellegzetességei közé tartozik, s ez a fenti példából is jól látható, hogy a prefixumokat és suffixumokat egyaránt használja. Legszembetűnőbb ez az igen bonyolult igeragozási rendszerben. Az *ekmitük* 'fog' ige tárgyas ragozása egyszám 1. személye 2. személyű tárgyra vonatkoztatva: *tükekmitgi* 'én téged foglak'. Ebben a szóban a szókezdő *t-* az egyszám 1. személyű alanyt jelzi, az utána következő *-k-* elem a jelenidő jele, a *-gi* suffixum pedig a második személyű tárgy ragja. Az igező: *-ekmit-*. Egy-egy nyelvtani kategóriát gyakran nem prefixum vagy suffixum fejez ki, hanem prefixum és suffixum együttesen. Pl. a névszóragozásban a társ- és eszközhatározó kifejezésére a *ge-*, *ga-* prefixum és a *-te*, *-ta* suffixum, vagy pedig a *gavun-* prefixum és a *-ma* suffixum együttesen szolgál (pl. *jajanga* 'jurta, sátor, jarang', töve: *jaja-*: > társhat. *gajajata* 'sátorral együtt'; *chojanga* 'rénszarvas', töve *choja-*: > társhatározó *gavüchojama* 'rénnel' stb.).

A nimilan nyelv ismeri a magánhangzó-harmóniát is, és egyes nyelvjárásaiban következetesen alkalmazza. A nimilan magánhangzó-harmónia azonban más jellegű, mint a finnugor nyelvekben. Ha ugyanis egy szó *i* (*e*) vagy *u* magánhangzót tartalmaz, s egy *a* vagy *o* magánhangzós szó vagy affixum járul hozzá, akkor az *i* hang *e-re*, (az *e* hang *-a-ra*), az *u* pedig *o-ra* változik. Az *a* és *o* hangot tartalmazó szók magánhangzója azonban változatlan marad, bármily más magánhangzót tartalmazó szók vagy szórészek, suffixumok járulnak is hozzá.

A luoravetlanok (csukcsok) a Csukcs-félszigeten laknak, Északkelet-Szibéria legtávolibb pontján. 3000 főt kitevő partmenti csoportjuk az Északi Jeges Óceán és a Bering-tenger partvidékén él. Az ú. n. réntartó luoravetlanok (számszerint kb. 9.000) külön nemzeti körzetben a Csukcs-félsziget belsejében laknak: az Indigirka torkolatától az Anannon fokig (Oljutor-öböl) húzott egyenestől északkeletre.

A csukcs elnevezés a *csaucsu* 'rénszarvasban gazdag' szóból ered, ez azonban csak a félsziget belsejében élő, réntartó luoravetlanok és a réntartó nimilanok megnevezésére szolgál. Saját összefoglaló nevük: *luoravetlan* 'igazi, valódi ember'.

A nimilanok (korjások) a nagykiterjedésű korják nemzeti körzetben laknak: a réntenyésztő-korjások (kb. 3700 fő) a luoravetlanok déli lakóhelyeitől kezdve a Kamcsatka-hegység nyugati lejtőig, főleg a Gizsiga folyó völgyében. Nyugati határukat a Sztanovoj-hegység gerince képezi. A vándorló réntenyésztőkkel szemben a parti-korjások (kb. 3800 fő) az Ohocki-tenger partvidékén telepedtek meg.

Önelnevezésük, *nimilan*, tulajdonképpen csak a parti-korjásokra vonatkozik; jelentése: 'teleplakó'. A réntenyésztő nimilanok *csaucsu*-nak nevezik magukat, ugyanúgy, mint a réntartó luoravetlanok. A *korják* név valószínűleg a nimilan *koraki* 'rénszarvasos' szó eloroszosított alakja.

A nimilanok és luoravetlanok etnikailag is igen szoros kapcsolatban állanak egymással. Mindkét nép két nagy csoportra oszlik: megtelepedett partlakókra és nomád réntartókra. A partlakók halászzattal, rozsmár- és fókavadászattal foglalkoznak (a jellegzetes eszkimó-csukcs típusú bőrcsónakokat, kajakokat használják). Kutyatenyésztésük igen fejlett, s kultúrájuk jellegzetes tartozéka. A kutyákat szánjaik húzására fogják be, rendszerint 6—7 kutyát párosával. A luoravetlanok kutyaszánja szerkezetében teljesen

különbözik a többi szibériai kutyaszán-típustól. A kutyát a teherhúzáson kívül a vadászatban, és áldozati állatul is felhasználják.

Réntartásuk későn fejlődött ki. Azon csoportjaik, melyek ma réntenyéztéssel foglalkoznak, valaha szintén partlakók voltak. Nyájaik nagyok (általában 600—800, de néha 3—5 ezer rén volt egy háztartás birtokában, míg kolhozaik létre nem jöttek), s a réneket húzásra, táplálkozásra, ruházkodásra használják. Bogoraz tungúz hatást lát a korják-csukcs réntartás kialakulásában, de ennek ellenére sok különbség van a korják-csukcs és a tungúz réntartás között (pl. a korjások és csukcsok általában nem hátalják meg, nem fejik a rént stb.).

A parti és a réntartó csoportok közötti kulturális különbség más területen is megnyilvánul. Így pl. az eredetibb állapotot őrző parti korjások jellegzetes lakóépítménye a földbevájt, fagerendákból épített nyolcszög alakú kunyhó, melynek elől is és a tetején is van kijárata. (Az utóbbinak részatosan kiemelkedő szélvédő falai vannak, s télen használják, amikor az elülső bejáratot befújta a hó. A tetőnyílás egyben füstnyílásul is szolgál.)

A réntartók kettős kerek bőrsátrat használnak. A nagyméretű külső sátor belsejében egy vagy több kisebb háló-sátor van, aszerint, hogy hányan laknak benne.

Társadalmuk patriarchális felépítésű nemzeti rendszeren alapul, de a matriarchátus sok csökevénye megtalálható körükben. Családi életüknek egyik legérdekesebb vonása a menyasszonyért való »megdolgozás« szokása, amely abban áll, hogy a vőlegénynek hónapokig, sőt néha évekig kell menyasszonya családjának sátrában laknia, szolgálnia kell jövődöbelijéért, erejéről, ügyességéről, képességeiről kell tanúságot adnia ezzel. A szeniorátusnak fontos szerepe van ugyan a társadalomban, de a munkaképtelen öregek elvesztik tekintélyüket (az öregeket régebben meg is ölték).

Az egyéni tulajdon fogalma legkevésbé a partlakó nimilanoznál van meg, ahol a ruházat kivételével minden háztartási eszköz, a halászat és vadászat eszközei, amuletek, állatok stb. a társadalom tulajdonát képezik. Hitéletükre a tűz, valamint a totem-állatok és a természeti jelenségek tisztelete jellemző.

A csukcs-korják-kamcsadál csoport harmadik tagja az itelmen (kamcsadál) nép. Ezek a Kamcsatka félszigeten laknak. Számuk 4200 fő, közülük mintegy 800 beszél anyanyelvén. Az itelmenek folyók mentén laknak földbevájt kunyhókban, melyek a korják-típustól annyiban különböznek, hogy elülső bejáratuk nincs, csak a kunyhó tetején lévő, s egyben füstnyílásul is szolgáló bejáraton lehet bemászni lakásukba. Nyáron ellenben — az árvizek ellen való védekezés céljából — cölöpökre épített szalmafedelű, kúp alakú építményekben laknak. Letelepedett életmódot folytatnak, elsősorban halászatból tartják fenn magukat, de fontos szerephez jut életükben a vadászat is (erdei prémes állatok, valamint foka, cet, rozsmár). Sajátos típusú szánjaikat kutyákkal vontatják.

Társadalmukban igen sok vonása maradt fenn a matriarchális berendezkedésnek. Náluk is megvan a menyasszonyért való »megdolgozás« szokása, és még egy-néhány sajátos intézmény (vendéglátással kapcsolatos hetérizmus, asszonycsere, szororátus stb.). A közös holló-óstól való származás tudata ugyanúgy él köztük, mint a nimilanoznál.

A csukcs-korják-kamcsadál csoport népei minden bizonnyal nem őslakosok mai lakóhelyükön. Nemcsak nyelvi nyomok vannak arra vonatkozólag, hogy délibb vidékekről származnak (pl. a luoravetlanok a »víz hónap« jelentésű szót használják az április kifejezésére, holott a folyók csak május végén indulnak meg a Csukcs-félszigeten), hanem ezt igazolják egyéb etnológiai és antropológiai jelenségek is. Ennek bizonyítékként tartják nyilván pl., hogy az itelmenek mitológiájában a Holló-ös levélből készült öltözéket visel. Mindhárom nép antropológiai alkatának vizsgálata (Levin, Debec) azt mutatja, hogy déli (részben szibériai kontinentális, részben délkeletázsiai) elemek mutathatók ki közöttük. Nem hanyagolható el etnogenezisük kutatása szempontjából az eszkimók őslakosságának kérdése sem. Az ázsiai eszkimók e vidék lakosságának ma ugyan már csak igen csekély töredékét alkotják, a nyomok azonban arra mutatnak, hogy ők voltak a régiségben az ú. n. Bering-tengeri kultúra képviselői, melynek a csukcs-korják-kamcsadál népek kultúrájának kialakulásában nagy szerepe lehetett.

4. *Ázsiai eszkimók, aleutok.* Az Északkelet-Szibériában lakó eszkimók száma nem nagy, mindössze 1300 főt tesz ki. A partvidéken szétszórva laknak, az Anadir-öbölből

a Czukcs-félsziget belsejébe benyúló Kreszt-öböl és a Bering-tenger partján, továbbá a Wrangel- és a Diomid-szigeteken. Sajátmagukat *juit*-nak, azaz 'igazi, valódi ember'-nek nevezik.

Az eszkimók közé sorolandó még a Parancsnok-szigeteken élő kb. 350 főt számláló aleut (saját nevén *unangan*) nép.

Az unanganok és juitok az északi sarki övben szétszóródott eszkimóság elszakadt csoportjai. Behatóbban nem is foglalkozom velük, csupán azt a kérdést szeretném megemlíteni, hogy miképpen kerültek az eszkimók Szibériába. Az amerikai tudósok az eszkimó nyelvet az indián nyelvek közé sorolják, s általában úgy vélik, hogy az ázsiai eszkimók nem régi lakói a Bering-tenger partvidékének. Az eszkimó nyelveknek az indián nyelvekkel való rokonsága egyáltalán nincs bebizonyítva, hiszen még az egyes indián nyelvcsaládok közötti rokoni kapcsolatokat is kétkedve kell néznünk. Ehelyett a szovjet kutatások (Zolotarev, Levin stb.) arra mutatnak rá, hogy az ősi Bering-tengeri vadász-kultúra hordozói a valaha nagy számban itt élt eszkimók voltak, de beolvadtak a lakóhelyükön megjelent csukcsok-korjások és kamcsadálók csoportjaiba, s ezek kulturális és etnikai arculatát átalakították.

5. *Nivhek (giljások)*. A vadászattól és halászatból élő nivhek⁵ az eddig tárgyalt népeknél jóval délebbre, az Amur folyó mocsaras partvidékén és a Szahalin-sziget északi felének partvidékén élnek. Számuk kb. 4000. A két csoport között nagy különbség van, ami nemcsak egymástól való elszakitottságukból adódik, hanem abból is, hogy az amurmenti nivhek hosszú ideig mandzsu elnyomás alatt éltek, míg a szahaliniak az idegen hatások elől jobban el voltak szigetelve. Ez a különbség nemcsak nyelvi vonatkozásban áll fenn, hanem az anyagi kultúra területén is. Pl. az amurmelléki nivhek mandzsu jellegű papírablakos faházakban laknak, a szahalini nivheknél viszont megvan még a korják-típusú félig földbevájt téli lakóhely, ill. az itelmenekre jellemző cölöpökre épített nyári kunyhó.

A nivhek erős nemzetségi szervezetben élnek. Sternberg leírása nyomán már Engels is idézi »A család, a magántulajdon és az állam eredete« c. könyvében a nemzetségi viszonyoknak azt az érdekes képét, melyet a nivhek társadalma mutat. Minden nivh férfi jogot tarthatott testvérei feleségeire és felesége nővéreire egyaránt. A csoportházasság nyelvi tükröződése pl. abban a tényben is láthatók, hogy az 'apa' jelentésű szó nemcsak a vérszerinti apát jelöli, hanem az apa férfitestvéreit is. Az 'anya' jelentésű szó pedig az apa testvéreinek feleségeire és az anya nőtestvéreire is vonatkozik. A nemzetség az apa valamennyi fiú- és nőtestvéréből, ezek apáiból és anyáiból, valamint a fivestvérek és az apa gyermekeiből áll (tehát a nemzetségen belüli házasság tilos). A nemzetség kollektív tudata még a múlt században is oly nagy mértékben megvolt, hogy a rászorulókat a nemzetség tartotta el, s az elhaltak vagyona a nemzetségre szállt.

A nivhek eredete, nyelvének hovatarozása még ma is kérdéses. Az eddigi kutatások elsősorban a régészeti és embertan területén nyújtanak útbaigazítást a nivhek etnogenezisére vonatkozólag.

Az Amurvidék és Szahalin szigete már az újkőkorszakban is aránylag egységes gazdasági és kulturális terület volt (megtelepedett halászkultúra), mely elsősorban Kelet-Ázsia délibb részeivel (Korea) mutat kapcsolatokat, s amellett sok egyezése van a nivhek (valamint az Amurvidék más lakóinak) kultúrájával. A bajkálmenti elemek ezen a vidéken később hatolnak csak be, s a tungúz és mandzsu nyelvű törzsek betelepedésével hozhatók kapcsolatba. Az antropológiai adatok azonban a nivhek esetében még erős ajnu hatásra is mutatnak.

Levin az antropológiai adatok vizsgálata alapján arra a következtetésre jut végeredménykép, hogy a nivhek etnogenezisében mindezekkel az elemekkel számolnunk kell, de végső fokon azon »paleoázsiai« őslakosság maradványának tekinthetők, melyek a tungúzoknak az Amur vidékére való betelepése előtt mai lakóhelyeinél jóval nagyobb területet népesített be ezen a vidéken.

⁵ A *nivh* szó jelentése: ember.

6. *Ajnu*k. Egyesek a paleo-ázsiai népek között szokták felsorolni az ajnuakat is, úgyhogy röviden róluk is kell néhány szót szólni. Az ajnu Szahalin szigetének déli felén és a Kurili-szigeteken, továbbá Japánban: Jesso és Hokkaido szigeten élnek (számuk kb. 15—16 000). A többi szibériai és keletázsiai néptől elütően jellegzetes, erős, zömök testalkatú, dús szőrzetű, de egyben bizonyos mongolos jelleget is mutató nép. Szalmából, nádból vagy háncsból készült kunyhóban laknak, elsősorban halászatból, vadászatból tartják fenn magukat, de ismerik a kapás földművelést is. A japán hatás életük sok területén megnyilvánul (nyelv, anyagi kultúra stb.). Régebben Japán őslakóit látták bennük, de az újabb kutatások kiderítették, hogy ez a nézet erősen vitatható. Nyelvi, antropológiai s néprajzi tekintetben különböznek Szibéria minden népétől, de a környező ázsiai népektől is.

Sternberg mutatott rá arra, hogy az ajnu nem őslakók mai lakóhelyükön, s hogy őshazájuknak Ausztrónézia tekinthető. Az ausztrónéziai maláj-polinéziai eredetet Sternberg a kultúra több területén is bizonyítja. Így pl. az ajnuknál használt fahánscrúha, szövöszékük, indonéz-típusú buzogányuk, ernyős tengeri csónakjuk, ornamentikájuk stb. — melyek szomszédaiknál ismeretlenek — az ausztrónéz népeknél megtalálható.

A vallásos élet területén az *inau* (medve) és a sárkány tisztelete is Ausztrónéziára utal. Sternberg az ausztrónéziai és az ajnu nyelvek között is sok rokon vonásra mutat rá, s az ajnu antropológiai alkatát is alapjában austroid típusúnak véli, amely ezen kívül csak Ausztráliában, Dél-Indiában és Nyugat-Óceániában van meg.

Sternberg elmélete sok kérdést hagy nyitva (hogyan, mikor és miért kerültek az Ohocki-tenger szigeteire), magyarázata azonban megalapozottabbnak látszik, mint az a feltevés, amely Japán őslakosainak tekinti őket, s ezért komoly ellenvetés az ajnu ausztrónéz származása ellen még nem merült fel.

*

A paleo-ázsiaiokról szóló rövid összefoglalásban láttuk, milyen sok kérdés megoldatlan még e népek eredetével és az általuk beszélt nyelvek eredetével kapcsolatban. Ez részben abból is adódik, hogy ezeket a népeket, néptörödékeket, s nyelvüket a legutóbbi időkig alig ismerték, s alig tanulmányozták. Néprajzi, régészeti és antropológiai anyag ma már ugyan aránylag bőven áll rendelkezésére annak a kutatónak, aki a paleo-ázsiaiakkal foglalkozik, e népek egynemelyikének nyelvét azonban jóformán nem is ismerjük.

A paleo-ázsiaiak megismerésében csak akkor állott be változás, amikor a szovjet tudomány elvállalta azt a nagy és szép feladatot, hogy e kis népek multjára fényt derítsen. Az tehát, amit e népek és nyelvek eredetéről elmondhatunk, elsősorban a szovjet etnogenezis-kutatók fáradhatatlan vizsgálódásainak eredménye.

Meg kell jegyeznünk másfelől azt is, hogy mindaz, amit a Szovjetunió e kis népeinek kultúrájáról, társadalmi viszonyairól elmondunk, ma már a múlté. A Szovjetunió nemzeti politikájának az volt a célja, hogy ezeket a fejlődésben elmaradt népeket a kultúrforradalom tevékeny részesévé tegye, hogy kiemelje őket elmaradt állapotukból, hogy a társadalom fejlődésének közbeeső fokait átugorva a szocializmus építésébe őket is be tudják vonni. A Párt és a szovjet kormányzat nagy feladatra vállalkozott, amikor ezt a célt tűzte ki maga elé. Sok nehézséggel kellett megküzdeni. Meg kellett alkotni e népek irodalmi nyelvét, fel kellett számolni az írástudatlanságot, harcolni kellett a samánok és a népet kiszípolozó kulákok ellen, akik a nemzeti rendszer fenntartásával saját hatalmukat akarták meghosszabbítani.

De az éveken át tartó küzdelem a haladó-erők győzelmével végződött. E kis népeknek irodalmi nyelvük van, iskoláikban saját anyanyelvükön tanulnak gyermekeik, kórházak, egészségügyi állomások, kultúrházak épültek. Rénszarvas- és vadász-halászkolhozok jöttek létre. Megvan a lehetőségük a továbbtanulásra: egyetemre, főiskolára iratkozhatnak be, nem egy művész és tudós került ki közülük, íróikról nem is beszélve. Egyszóval: mint a Szovjetunió minden hajdan elnyomott nemzetisége, beléptek egyenrangú félként a szocialista nemzetek táborába.

VASALÁS ÉS MÁNGOLÁS

Írta: Beke Ödön

A vasalás és mángolás voltaképpen azonos művelet. Az első a másodiknak csak tökéletesítése, s ahol nemcsak vasalják, hanem mángolják is a ruhát, ott az utóbbi az előbbinek előkészítése. Céljuk: a vászon, szövet, posztó, s egyéb fehérnemű és ruházati anyag simítása, puhítása, fényesítése. A testi fehérnemű és ágyiruha érintkezése a testtel általuk kellemesebbé válik, a felső ruha, asztalnemű pedig szebb is lesz. Sőt díszítésre is fel lehet használni a vasalást, így a redők, ráncok, lerakások készítésére.

Mindkét műveletben legfontosabb mindenesetre az anyag simítása, azért némely vidéken magát a *simít* igét használják a vasalás kifejezésére. Így a MTsz szerint a Székelyföldön *simitt* 'vasal' és *simittó-vas* és *simittó-réz* 'vasaló'. Mindenesetre kár, hogy ez elnevezéseknek a helye csak ily nagy területről, s nem az egyes községek megnevezésével van megjelölve. Van azonban néhány újabb adatunk, amelyek ebben a tekintetben már pontosabbak. Így *Viski* szerint Tordán *simít* 'vasal', és *kisimít* 'kivasal' (NyF 32: 58), s Nagyszalontán *simittó* 'vasaló' (uo. 69: 41). A MTsz Zilahról is közli a *simít* igét 'vasal' jelentésben, egy újabb közlemény szerint azonban Zilah vidékén a szó így hangzik: *simít* (Nyr 28: 58). Székesfehérvárt *simáz* 'vasal' (MTsz). Zalabaksán a *simittó* egy síma deszka, melynek közepére léc van erősítve, a léc két végén fogantyú, s ezzel tologatták a ruhán a lécet (*Bódei János* szíves értesítése). Ez a primitív eljárás másúnnét még nincs följegyezve. A *simittó* különben más eszköznek is a neve. Így Győrben a takácsok *simittó*-ja, 'Reibrügel' (Nyr 11: 383), a Balatonfelvidéken a *simittó* (NyF 40: 39, 66), Tatatóvároson *simittó* (Nyr 39: 83), Szamosháton a *simittó* (*Csűrű*) a kőművesek szerszáma, hátán fogantyúval ellátott falap, mellyel a falra csápot habarcsot elsimítják. Nyitra vidékén *simít* 'mos, meszel' (Nyr 28: 497).¹ A somogy megyei Szenán *kisimitt* 'tésztát sodrófával elnyújt' (*Nyíri Antal* A zselicségi Szenna és vidéke magy. nyelvjárása 164) Szintén az eljárás megnevezése a vasaló moldvai csángó *nyomtató*, *nyomtatóvasz* neve, s *nyomtat* a. m. 'vasal' (Nyr 31: 85, 30: 109).

Hasonló kifejezéseket használnak a vasalásra más népek is. Így az északi németben *plätten* 'vasal', tkp. 'simít, lapít, egyenesít', *Plätte* 'vasalás; vasaló', *Plätteisen* 'vasaló', *Plattbrett* 'vasalódeszka', *Plattfrau* 'vasalóné'. Az irodalmi nyelvben és a déli német nyelvjárásokban használatos *Bügeleisen* 'vasaló', *bügeln* 'vasal' (régen *Biegeleisen*, *biegeln* alakban is) csak 1678 óta van följegyezve, s valószínűleg a *Bügel* 'ivalakban meghajlított vas v. fakengyel; kosár füle, foga' szóval azonos, s a *biegen* 'hajlított, hajlik' ige származéka. Az angolban *smooth* 'vasal', tkp. 'simít, síma, sík', *smoothing-iron* 'vasaló', tkp. 'simító vas', *flatt-iron* 'vasaló', tkp. 'lapos vas'. Az oroszban *gladity* 'vasal' és 'simít', a szlovákban *hladiť* 'vasal' és 'simít'.² A finn *silitää* 'vasal' eredeti jelentése szintén 'simít', *silitys* 'vasalás', tk. 'simítás', *silitys-* v. *silitin-rauta* 'vasaló' (*rauta* 'vas').

Az angol *iron* 'vas' szó igeként is használatos, s *to iron* a. m. 'vasalni'. A magyarban is használják az eszköz anyagát magának az eszköznek a megnevezésére is, s így a *vas* szó jelentheti magát a vasalót is. A népnyelvből a *vas* 'vasaló' jelentésben csak a bács-bodrogi megyei Ada vidékéről és Nagyszalontáról van följegyezve (NyF 37: 22, *vaszdeszka* 'vasalódeszka' Nagyszalonta Nyr 42: 461), de bizonyára másutt is használatos ez a név, magam is hallottam pl. Somogykéthelyen (vö. még fent: *simittóvas* Székelyföld). A vasalónak ma használatos legközönségesebb fajtája a *szenes vasaló*, amelyet Ada vidékén egyszerűen *szenes vas*-nak, a vas megyei Csákánydoroszlón *senyvas*-nak (*Csaba József*) neveznek, s izzó faszénnel hevítene. Ez a vasaló általánosan az I. világháború alatt kezdett elterjedni, azelőtt az olyan vasaló volt gyakoribb, amely szintén hegyben végződő, de

¹ Vö. *simittó* 'tapasztásra használt sárga agyag' (Vác NyF 10: 68; Zilah vidékén a sárgaföld vasas föld, amivel smezselni is szoktak, kifestik a házat vagy kemencét, Nyr 18: 184).

² A szlovákok különben átvették a német *Bügeleisen*, *Biegeleisen* szót is: *piglajz* (Pest m. Albertiirsán *glisz* 'vasaló', *pigluyaty* 'vasal' *Bori Erzsébet*), ez pedig átment nyitrai vidéki magyarság nyelvébe *piglajz* 'vasaló', *piglajzuonyi* 'vasalni' alakban (Nyr 18: 452, 497). Rozsnyón *biglajz* (33: 222).

felső részében görbe felsejü réztokból és egy ebbe beleillő vasmagból áll. Csákánydoroszlón lapostetejű réztokot is használtak (*Csaba József*). Ez azért ment ki a divatból, mert a háború alatt a rezet beszedték hadi célokra. Ennek a vasalónak a neve egyszerűen *réz Zilahon és vidékén* (Nyr 14: 431; 28: 58, 232), Tordán (*Viski Károly*), a marostordamegyei Abafája és vidékén (*Inczeji Géza* 32), *simittő-réz* a Székelyföldön (MTsz). Marosvásárhelyt a *simittő rézt téglázó réz*-nek is nevezik, s a vasalónak ez a neve használatos Csík megyében és Zilah vidékén is (Nyr 26: 428; 28: 58, 232). Van dunántúli adatunk is a Bakonyaljáról: *tiéglázuóriéz* (NyF 34: 58).

Bacsó Gyula Az adavidéki nyelvjárásban a vasalónak három fajtáját említi. Az egyik a már említett *szenes vas*, a másik a *gömbölyű vas*, a harmadik a *téglás vas* (NyF 37: 22). Amint az előbb említettük, a rézvasaló gömbfelsejű, s így nem hiszem, hogy tévedek, ha kimondom, hogy az adavidéki *gömbölyű vas* csak az említett rézvasaló lehet, hisz a nép minden görbe felszínű testet, még hengert is gömbölyűnek mond. Minthogy pedig a szenes vasalón és a vasmagból meg réztokból álló vasalón kívül a négyszögletes, téglalaakú, vagy legalább is hozzá hasonló tömör szabóvasaló használatos, véleményem szerint az adavidéki *téglás vas* nem lehet más, mint a szabóvasaló. Minthogy azonban mind a *gömbölyű vas*, mind a *téglás vas* csak erről az egy vidékről s csak ebben az egy adatban van följegyezve, nagyon kívánatos volna, ha a Nyelvőr olvasói értesíteni sziveskednének, hogy ezek az elnevezések használatosak-e másutt is, s az illető vasalóról pontos leírást adnának, éppúgy mint a következőkben előadandó vasaló és mángoló eljárásokról és azok neveiről s még inkább azokról, amelyekről eddig még egyáltalán nem történt említés.

A *téglázó réz*-nek megfelel a *téglázóvas* név, amely a vasmegyei Iváncon és Szentkeresztben (*Musits Jenő*), Zalabaksán (*Bódei János*), a Zala folyó mentén (*Kertész*, NyF 9: 48), Somogy megyében (Nyr 44: 380), így Marcaliban (*Gábor Ignác*), Kéthelyen (*Fürst Ilonka*), Somogyzilben (*Kovács Vilma*), Csurgón, Alsokon, Csökölyön (*Nyiri Antal*), Baranya m. Szaporcán (Kiss—Keresztes: Ormánysági Szótár), a Duna-Tisza közében pedig Baján (Nyr 33: 531) használatos, s melyet a vasmegyei Rábagyarmaton (*Musits Jenő*) és Csákánydoroszlón *téglázu vas*-nak ejtenek (*Csaba József*). A *téglázó vas* nevet a MTsz. is közli Somogy megyéből és a bácsbodrogi megyei Kishegyesről. A somogy megyei Alsósegeden *téglázó vasaló* a neve (*Nyiri Antal*). Egyszerű *téglázó* neve használatos Tordán (*Viski*, NyF 32: 60) és Szegeden (MTsz.). Egy közlemény szerint Rimaszombathban a szabóvasaló neve *téglázó* (Nyr 15: 474), s ez az adat megerősíti azt a feltevésemet, hogy az adavidéki *téglás vas* is 'szabóvasaló'. Szegeden a timárok bőrsimító vashengere is *téglázó* (MTsz.). A szó természetesen a *tégláz* ige származéka, mely 'vasal' jelentésben a Zala folyó mentén (NyF 9: 48), a tolnamegyei Simontornyán (Nyr. 40: 330), Baján (33: 531), Tordán (NyF 32: 60), a marostordai Abafája és vidékén (*Inczeji id. m. 32*), a csikme gyei Tapolcán, Gyergyószentmiklóson, Kézdiszentléleken (*Szócs Lajos*) és Csík-Gyimes-Bükkben (Nyr 30: 544) használatos. A MTsz Zilahról, Szegedről, Dunántúlról és a Csallóközből idézi, de megvan már CzF szótárában is. Van két régi adatunk is a *téglázóvasra*. Az egyik *Farkas János* 1771-ben megjelent Ungarische Grammatikja: *téglázó vas*: Begeleisen (így idézve Nyr 32: 93), a másik *Pápai Páriz* 1708-ban megjelent magyar-latin szótárának pótlékában: *Téglázó vas*: Ferrum pressorium. Az OklSz 1597-ből a következő rejtélyes adatot közli: *Fosztan Teglázó fa* 1. A *fosztán* a NySz szerint 'Leibroch ohne Aermel', vagyis újjatlan hosszú kabát. Már az oklevél keletkezése is valószínűtlenné teszi, hogy itt vasalásról van szó. A vasalásra a NySz egyetlen régi adatot közöl a két *Rákóczi György* levelezéséből, tehát a 17. századból: *Az vasalt fejér selymet küldd ki minnél hamarább*.

A sárgaréz vasalótokba azonban nemcsak forró vasat, hanem cserepet (*sindőt* Zalabaksa *Bódei János*), tégladarabot (Zala m. Karácsonyfa *Relković Davorka*, Zalabaksa *Bódei János*, Győr *Zsoldos Jenő*, Gyergyószentmiklós, Kézdiszentlélek *Szócs Lajos*), követ (Pest m. Szada *Gönyi Sándor*, Hajdúnánás *Dráviczky László*, N. Bartha *Károly*, Szabolcs m. Nyírkálás *Relković Davorka*) is tesznek. *Gönyi* szerint Szadán ezt *kővasaló*-nak hívták. *Bódei* szerint a vasaló asszony a téglá forróságáról úgy győződik meg, hogy ráköp az újjára, egy pillanatra hozzáérteti, s ha nagyot *pörccenik*, akkor jó.

A tolnamegyei Pálfán sárgaréztok nélkül is vasaltak *sindellel*, melyet a tűzhelyen megmelegítettek, s a vasalendő ruhára szép sorjában, lehetőleg szorosan egymás mellé fektettek (*Palotay Gertrúd*).

Forró követ is raktak fehérneműre. Így *Musits Jenő* értesítése szerint a vasmegyei Iváncón és Szentkereszten a vízzel meghintett fehérneműt igen szépen és pontosan összehajtogatták s téglá nagyságú és alakú, ú. n. *sóskövet* tettek rá oly forrón, hogy a ruuhát ki ne égesse. A kövekből egymás mellé többet is raktak, szép sorjába. Ezt a vasaló módot Szombathelyen is használták, s ilyenkor azt mondták: „*Mast kúve dunctulunk!*” A *sóskú* „nagyobb darab kavics, ha nincs issósíze” (Szombathely, Pápa, Veszprém Nyr 25 : 407). Szlavóniában a *sóskú* „egy nagyobb darab kavics, amivel a sőt török” (Nyr 23 : 311). Ez az adat egyben magyarázatát is adja a név eredetének.

A vasmegyei Rábagyarmaton ruhába takart melegített téglával először végigsimogatták a fehérneműt, aztán egy darabig rajtahagyták. Ezt a műveletet *téglázás*-nak hívták (*Musits Jenő*),

Szőcs Lajos értesítése szerint egy 70 éves asszony emlékezett arra, hogy gyermekkorában *forró téglával is tégláztak*. A téglát pusztá kézzel szedték ki a tűzből, s az egyik kézről a másikba dobálták, hogy meg ne égesse kezüket. A téglát pásztánként tették a kisimítendő fehérneműre. Természetesen csak a nyakat, mellet téglázták ezzei a szaporátlan eljárással. *Bartha Károly* szíves értesítése szerint *Takács Zoltán* tanítójelölt tanítványának édesatyja a háromszéki Futásfalván látta, hogy a ruhát forró téglával vasalták. A téglát a sütőbe tették melegedni. A nadrágot az asztalra fektették, vizes ruhát terítettek rá, s mikor a téglá forró volt, egy ruhadarabbal kivették a sütőből és a ruhához nyomogatták.

Ezek az adatok egyben magyarázatát is adják a vasalás *téglázás* nevének. Tehát itt egy olyan jelenséggel állunk szemben, amikor egy régebbi művelet nevét átviszik egy hasonló célú, de más eszközzel végzett műveletre. Hasonló ehhez a cséplőgép *nyomtató-masina* neve, amely a MTsz szerint a baranyamegyei Csúzán használatos, s Wichmann is feljegyezte a moldvai északi csángóknál *nyomtató-műszina* alakban. Ugyanitt *nyomtot* ‚treden, dreschen‘. Egy klárafalvi (Torontál m.) balladában is nyomtatnak cséplőgéppel: »Apák, anyák, én rúlam tanújzatok, A lánytokat *nyomtatni* ne hagyjátok! Véletlenül beleesik a dobba, Kezít, lábát etőri a masina!» (Kálmány: Szeged népe 3 : 10). A nyomtatás és a cséplőgéppel való cséplés közt volt még egy állomás: a cséppel való cséplés. Kétségtelen, hogy ezt is mondták valamikor nyomtatásnak, mint Comenius Januaja 1673-i kiadásának következő helye bizonyítja: »A *nyomtatóc avagy cséplőc szérűn csépelnek*» (NySz). A moldvai északi csángó adat is ezt a jelentést őrizte meg, mert bár Wichmann külön nem mondja, hogy a *nyomtot* ige cséppel vagy géppel való cséplést jelent, valószínűnek tarthatjuk, hogy mindkettőt jelenti, mert a német *dreschen* éppúgy, mint a magyar *csépel* ige, mindkét eljárás megnevezésére használatos, bár a géppel való cséplésre más igénk is van a népnyelvben, a Zala m. Kővágóórsön följegyzett *masináz* (MTsz), de tudomásom szerint ezt másutt is mondják, így Ojczár Margit értesítése szerint a fejemegyei Dunaadonyban is. Tehát a lóval vagy más barommal való tiportatás mesterszavát átvitték az újabb eljárásokra. A gabonát aratják, a füvet meg kaszálják, s bár ma kaszával aratnak, még se mondják, hogy a búzát kaszálják, mert eredetileg csak sarlóval arattak, de az aratás neve megmaradt a kaszával való műveletben is.

A *téglázóvas téglavas* neve CzF. szótárában fordul elő, de itt nem az egész vasaló neve, hanem csak azé »a téglához némileg hasonló alakú vasdarabé, melyet tűzben izzóvá tesznek, s rendszeren tokba zárva ruhaneműek és más szövetek kisimítására használnak.« A tolnamegyei Simontornyán a nép valóban *téglavasnak* hívja a vasaló magját (Nyr 40 : 430), Somogykéthelyen pedig egyszerűen *téglának* (*Fürst Ilonka*). Az adavidéki *téglavas* és a rimaszombati *téglázó* ,szabóvasaló adat is arra vall, hogy eredetileg csak a szabóvasalót hívták így, ez lehetett a vasaló legrégebbi alakja, s csak később kezdtek használni az üreges rézvasalót belső vasmagjával. Ez mindenesetre fejlődöttebb fokot mutat, mivel a hevített vas így nem érintkezett közvetlenül a vasalendő ruhával, nem égethette ki olyan könnyen és nem is piszkította be, mint a tűzbe tett vas, amelyet, mivel tokba zárva vasaltak vele, jobban is meg lehetett tüzesíteni. Nagyon érdekes,

hogy a franciáknak külön kifejezésük van a fehérnemű vasalására, s a szabókéra. Fehérneműt vasalni a. m. *repasser*, ruhát szabóvasalóval vasalni pedig: *passer le carreau sur . . .* A *carreau* (a latin *quadrus*-ból) a. m. „négyzög, négyszögletes lap, kőlap, kályhacserép”, tehát hasonló szemléleten alapul, mint a magyar *tégláz* ige, mert nálunk nemcsak téglával, hanem cseréppel is vasaltak. Tehát eredetileg csak a szabóvasaló neve lehetett *téglavas, téglásvas, téglázóvas*, később azonban a tokból és vasmagból álló egész vasaló átvette a szabóvasaló *téglázóvas* nevét.

A szabóvasalóhoz hasonló az a háromszög alakú, drótkengyellel ellátott vas (v. ö. a német *Bügel* nevet), amilyent a vasmegyei Rábagyarmaton a kovács készített vasalás céljára, s amelyet természetesen szintén melegítve használtak. Használtak két háromszög alakú vaslapot is a vasaláshoz melegen. Az egyik lap kbl. 4—5 kg-os, ezt a ruha alá tették, a másik kbl. 2,5 kgos, ennek közepén fagógos vasnyele volt. Téglalakú vaslapot is készítették a kováccsal, ennek vastag drótból készült a fogantyúja, melyet fagógóba húztak. De úgy is vasaltak, hogy a melegített vaslapot ruhába takarták, vagy a meleg vaslapot befődték a vasaló ruhával, s erre órákig nehéz követ tettek (*Musits Jenő*).

Szöcs Lajos értesítése szerint a csíksomlyói múzeumban van egy cserépvasaló, sajnos azonban cédulája elveszett, s így senki sem tudja, honnan való, mikori, s hogyan használták. A mai villanyvasalóra emlékeztet, vékony égetett cserép, szelelő lyukak vannak rajta, hátul kis ajtó, amelyen szentet, vasat vagy téglát tettek bele. Belseje nem füstös. Hosszúsága 25 cm, szélessége 14 cm. Színe cserépszínű, mázas, »varas«. *Bódei János* arról értesít, hogy Zalabaksán egy öregasszony elbeszélése szerint régen készítették agyagból vasalót s ezt kiegészítették.

Az eddig tárgyalt simító eljárásoknak az a fő jellemvonásuk, hogy a simítás forró tárggyal, fémvel vagy kővel történik, s első sorban ez választja el a mángoló eljárásoktól, ahol nincs szó a hevítésről. A vasaló módszerekhez kell tehát számítanunk azokat az eljárásokat is, amelyeknél a simítás, ha nem is fémvel vagy kővel megy végbe, de meleg tárggyal történik. *Szöcs Lajos* a csíkszemeyi Tapolcáról közli, hogy ott régen forró vízzel megtöltött edénnyel is nyomtatták a téglázóvasalót. Itt valóban csak nyomtatásról lehet szó, mert a vas vagy cserépedény nyitott, nem lehet tehát a ruhán huzogatni, mert a víz kiömlenék. (Vö. főntebb a vasaló moldvai csángó *nyomtató* nevét).

Ennél általánosabb, mert majdnem az egész országban ismert eljárás a frissen sült kenyérral való vasalás. *Musits Jenő* szerint a vasmegyei Iváncon és Szentkeresztben *dunctulás*-nak hívták ezt a vasaló módszert is. Itt is meghintették meleg vízzel a szépen összehajtogatott fehérneműt, s aztán a kemencéből kiszedett forró kenyeret fehér ruhába takartan rátették. Igen szépen vasalt. *Csaba József* értesítése szerint a szintén vasmegyei Csákánydoroszlón egy régebben elhalt öreg néni ke nagymosáskor szokott kenyeret sütni, s ekkor az összehajtogatott fehérneműre a kemencéből kiszedett meleg kenyeret rakott. Ezért megszólták a falubeliek még az unokáját is. „Igen piszkos fejrén, de nem csuda, mer a zegisz famédliajo ollan vót. Az öregamya is ollan lusta vót, hogy a ruhát soha nem mánguta meg, hanem kenyérsütisko mindig meleg kenyereket rakott rájő“. *Palotay Gertrúd* szerint a tolnamegyei Pálfán a frissen sült kenyeret szorosan egymás mellé rakták a ruhára, Rábagyarmaton meleg kenyeret húzogattak az összerakott ruhán, s néha a simára kiterített fehérneműt vasalták vele (*Musits Jenő*). *Dráviczky László* szerint Hajdúnánáson nem nagyon szerették ezt az eljárást, mert a ruhát megsárgította (*Bartha Károly* gyűjtéséből).

Lerakott szoknyák vasalására is ezt az eljárást alkalmazták. *Bartha Károly* értesítése szerint *Papp Pálné* 53 éves gyulai gazdálkodóné leánykorában vasalt így. A szoknyát előre berakták ráncba, rátették a kanapéra, leterítették egy kendővel, hogy ne legyen piszkos a kenyér aljától. Mikor ez megvölt, kiszedték a forró kenyeret a kemencéből s rárakták. Reggelig rajta hagyták, s reggel benne mentek a piacra. Mezőkövesden deszkára teszik a szoknyát, erre nedves ruhát, majd forró kenyeret tesznek, vagy a földre teszik a szoknyát nedves ruha nélkül, s csak a forró kenyeret rakják rá (*Hancsók Kálmán*). *Herkely Károly* A mezőkövesdi matyó nép élete c. munkájában írja, hogy a szoknyát apró ráncokba szedik, ezeket a ráncokat levarrják (*bejűzés*), erre meleg kenyeret tesznek és ezt egy nap és éjjel rajta hagyják, ezáltal megmaradnak a ráncok (73. l.). *Noga Tibor*

értésetése szerint a nógrádmegyei Ipolyvecén és Nagyorosziban nemcsak a lányok szövetségnyájára rakják a forró kenyeret, hanem a legények ráncos gatyájára is, s addig hagyják rajta, míg a kenyér ki nem hűl.

Somogy megyében, pl. Porrogszentpálon, *Nyíri Antal* értésetése szerint nem használnak forró kenyeret, hanem a vízbe mártott szoknyát az asztalon egy vizes ruhára kiterítik, azután kézzel ráncokba, redőkbe rakják le. Az így lerakott apró redők, ráncok az egész szoknyán körülmennel. Mikor a lerakással végeztek, akkor a lerakott nedves ruhát az alatta levő vizes ruhával együtt sodrófára tekerik, madzaggal erősen rákötik és fölakasztják száradni. A megszáradt lerakott szoknya köröskörül redős szép szabályosan. Újabbban már természetesen vannak olyanok is, akik vasalóval csinálják ezt a lerakást, de általában még ez a régi mód divatozik. A bő gatyák redőit is ugyanígy csinálják.

Zalabáksán a rakott szoknyát pokrócra igazítják, deszkát tesznek rá, s erre káposztáskövet (*Bódei János*). Rábagyarmaton fehérműre is raktak hideg köveket. A kő nem volt téglalakú, de az egyik fele lapos volt. A követ használat előtt lemosták. Vagy két deszka közé tették a fehérműt, ágyiruhát, s rá nagy követ, így hagyták órákig. Máskor meg két asszony kihúzogatta az ágyneműt, simán összerakta a szekrényben, egy nagy követ tettek rá, s az állandóan préselte. Megint más eljárás, mikor a lepedőt két szék háta közt kifeszítették, a székekre nehéz követ tettek, s aztán evezőforma léccel ütötték (*Musits Jenő*).

A beregmegyei Szernyén, *Balog Sándor* értésetése szerint, a gatyá ráncolásához egy kb. 40 cm hosszú, 2 cm széles lapos túszerű eszközt használnak, melynek az egyik végén tűfokszerű nyílás van. Ebbe húzzák a gatyamadzagot. A másik vége hegyes. Ezt a ráncoló fát bedugják a gatyá *gorcába* s vele behúzzák a madzagot. Ezt a ráncoló fát *gatyaszedőnek* is nevezik. A gatyá *gorca* kb. 3 cm visszahajtott és levarrott rész. A kimosott és teljesen megszáradt gatyának a *gorcába* beledugják a gatyaszedőt úgy, hogy az egész gatyakorc a *sedőn* van, de természetesen ez a művelet apródonként megy végbe. Az asszony ülve dolgozik. A *sedőfa* egyik végét a hasának merőlegesen állítja, míg a másik vége a térde felé felső lábszárával párhuzamosan áll. A *sedőfán* a gatyá *gorcát* sorban ráncba szedi, a *sedőfára* ráfér az egész gatyá. Természetesen nagy ügyesség kell ahhoz, hogy a gatyá *gorca* egyforma ráncokba *sedődjék* a *sedőfán*. Van asszony, aki sohasem tanulja meg szépen beráncolni a gatyát. Az ilyen titokban ebben ügyes asszonnal csináltatja meg. Mikor a *sedőfán* a gatyá *gorca* már szép sorban ráncolva áll, akkor a *sedőfa* két végét két lábának nagy és következő lábujja közé helyezi s a gatyá alsó rojtos vége az ölébe kerül. Most maga mellé helyez egy csuporban hideg vizet s ebből a gatyá bal lába felől eső egy részét gyengén meglöcsölja s a *sedőfán* összetolt ráncok szerint ráncba szedi sorban ráncok szerint a gatyá szárát. Lassú művelet. Tíz-tizenkét ránc fér a bal kezébe. Egy-egy marokkal összeszorítva a térde közé helyezi s ott tartja, míg újabb marokkal tesz hozzá. Mikor a gatyá egyik szára be van ráncolva, ezt lehúzza a *sedőfáról* s a karosláda fedele alá teszi, míg a másik szárát is ilyen módon beráncolja. Ez azért történik, hogy a másik szár ráncolásának ideje alatt az előbbi szét ne úgorjék. Ehhez is ügyesség kell, mert hisz a gatyá egy darabból van, s ilyenkor az egyik rész préselés alatt, a másik pedig munkában van. Mikor az egész gatyá be van ráncolva, összefogja az egészet, mint egy harmonikát, s a madzagjával végig körül csavarja. Ilyenkor karvastagságú a gatyá, s így tartják másnapig, mikor a férfi fölveszi. Rendszerint szombatn ráncolják vasárnapra.³

A női pendely ráncolása Szernyén varrásakor történik. Ez u. i. *gorcába* már beráncolva van bevarrva, úgy hogy a pendely *gorca* síma, a *gorcába* bevarrt felső része ellenben ráncolt. Mosás és teljes megszáradás után kiverik. Ez úgy történik, hogy összefogja a ruhadarabot a *gorcánál*, s egy kartalan székhez csapdossa, majd a másik végét fogja össze s megismétli a csapdosást mindaddig, míg a kérgessége meg nem szűnik. Azután a két végét megfogva kötélszerűen összecsavarja, majd a két végét egymáshoz keresztbe téve az érintkezésnél madzagjával átköti. Így teszi el lábába másnapra. Alakja ilyenkor ilyen: 8.

³ Vö. *Luby Margit*: A parasztélet rendje, 219. l.

Palotay Gertrúd szerint a nógrádmegyei Rimócon a nők ünneplő szövet-, stb. szoknyáikat, amint levetik, az asztalra fektetve apró ráncokba szedik (a már meglévő ráncolás szerint), s mikor kész, a szoknya megkötőjével erősen összekötik karvastagságúra, s így teszik el a ládába.

Kalotaszegen a sűrű és mély ráncba szedett *fersinget* úgy ráncolják be, hogy a fersinget az asztalon lenyújtóztatják, vizesen, aztán ráncba szedik és minden ráncot letűznek. Ha a fersing megszárad, kemény lesz és ráncai megmaradnak. A ráncoknak persze a fersing gallérjától az aljáig szabályosan és pontosan kell egymásra következniük (*Jankó, Kalotaszeg* 94).

Ezek az eljárások mutatják, hogy a nép a bonyolultabb módok és a városi lakosság által nélkülözhetetlennek tartott eszközök nélkül is megvan, mert egyszerű eljárásokkal is eléri ugyanazt. Már a nyomtatásra szolgáló kő és egyéb nehezebb is eszköz számba megy, legprimitívebb eljárásoknak tehát azokat kell tekintenünk, amelyeknél semmiféle eszközre nincs a népnek szüksége.

A mángolás és vasalás közt átmenetet alkot az üvegtárgyakkal való simítás. Azért kell átmenetnek tartanunk, mert némelyiket hidegen, másikat melegen használták. Így pl. Baranyában, ahol, mint *Baksay Sándor* 1897-ben írta, vasalót csak az újabb időben kezdtek használni, ezt az a nyakas pohártalp vagy gombaalakú üvegeszköz pótolta, melyel patyolat fehérneműt tetszetős ráncokba *sikálta* (Nyr 26 : 422). Ennek a neve *sikáló* volt. *Kiss Géza* szerint az Ormányságban *sikálóval sikáták* simára a finomabb felsőruhát. Kerek, sötétzöld színű, kicsit gömbölyű, csiperkegomba formájú üveg volt, közepéről gombaszárszerűen föllálló böckös, jól megfogható fogóval vagy szárral (324, 275 *fümöntés* a.). Zalabaksán is emlékszik egy öregasszony, hogy valami gömbölyű üveget használtak vasalásnál, de már se nevét, se használatát módját nem tudja (*Bödei János*). A nógrádvecei Ipolyvecén és Nagyoroszbiban 50 évvel ezelőtt is még üveggombával hidegen vasaltak a finom selyem holmit. Ma már nem lehet találni ilyent (*Noga Tibor*). Mezőkövesden a stoppolófa alakú üveget a bubosban megmelegítik, a ruhát *beszentelik*, famángorlóval a ráncokat majdnem egészen lesimítják, a szoknyát kifeszítik, a ráncokat kidörzsölik úgy, hogy az üveget nedves ruhával fogják, hogy meg ne égesse kezüket s közben a nedves ruhával meg is párázzák a szoknyát, mint a szabó vasalás közben a nadrágot (*Hancsók Kálmán*). Ezt az üvegvasalót üreges szárán át forró vízzel is meg lehetett tölteni. Hasonló alakú üvegvasaló használatban volt Finnország nyugati részeiben is (képét I. *Sirelius* Suomen kansanomaista kulttuuria II. 132), ahova Svédországból jött. Itt a Dalarna tartományban az 1800-as évek elején egy gyár készített ilyeneket. Németországban forró vízzel megtöltött közönséges üvegpalackokat is használtak e célra. (Vö. még *Nécsy*: Vászonsimító üveg, Népr. Ért. I. 97.)

Rábagyarmaton a kőművesek habarcssimítójához hasonló fogós simító deszkával is *simították*, s ezt is *sikálúnak* hívták (*Musits Jenő*).

A kézi mángorlóval való mángolás is csak a vasalás primitívebb fokának tekinthető. A somogy megyei Alsósegeden a *téglázó vasaló*-val csak a boltban vett holmikat vasalták, pl. a *kontyfüzőket*.⁴ A magukszötte ruhánakvalót csak mángolták, s ott ezt a műveletet is *sikálásnak* nevezték (*Nyiri Antal*). A kisimítandó ruhát sodrófára tekerik, vagy amint ott mondják: *összetűrik*, aztán a *lapickával sikálik*, az asztalon mögvergyük vele,« mondják. A lapicka volt egyúttal a *mosólapicka* is (*Nyiri*, A zselicségi Szenna és vid. m. nyelvjárása 140). A vas megyei Rábagyarmaton szintén *lapickával sikátok*, fölsőruhát, szoknyát, réklit is. A szoknyát simára kihúzva göngyölítették a fára, a réklinek először az ujját külön, majd a többi részét is *sikáták*. Ezt a műveletet *sikálásnak* nevezik (*Musits Jenő*). Zalabaksán szintén *sikálás* e művelet neve s ott a *lapickát sikálúnak* is nevezik (*Bödei János*.) Baranyaózdton is azt kérdik: *»Mög van-e má sikáva a ruha«* (Nyr 27 : 287). A Pálócságban a tésztanújtó alakú mángorlófa neve *sikár* vagy *sikálló* (Nyr 26 : 316), *sikálló* (22 : 79), s ott *sikárnyí* 'súrolni, mangorolni'. Borsodszemerén is *sikálófára* hajtják a ruhát és fogas sulyokkal jó keménven *sikálják* (*Kovács Albert, Hancsók Kálmán* gyűjt.). Gömör megyében *sikall* (Nyr 46 : 243).

⁴ A *kontyfüző* öt vagy több cm széles és 2 m hosszú fehér szalag, melyet kikeményítve és vasalva a *káplira* rábókdóstelek a kontykészítésnél (*Papp Juliánna*).

Óbáston *sikā(-)lok* 'mángorol' (Magyar Népryelv, I. 159). Különben maga a laskanyujtó neve is *sikárló* (Rimaszombat, Nyr 17 : 574), *sikálló* (Kassa vid. 25 : 384), *sikáló* (Mezőkövesd, *Herkely* 40), *sikárlófa*, *sikálófa* (Hegyalja, MTsz) és *sikál* 'kinyujt (tésztát)' (Kassa vid. Nyr 20 : 573, Mezőkövesd, *Herkely* uo.).

A *sikárló* 'mángorló kamra' jelentésében már egy 1693-i levélben előfordul: küldtem négy vég vásznat *sikárlóban*, azt is ... készítsétek el (LevT. 2 : 392). Más simító eszköznek is ez volt a neve. Így egy 16. századbéli szakácskönyvben olvassuk: Végy más *sikárló fát*, melynek az temérdeksége (a. m. vastagsága) és szélessége legyen három ujjnyi (*Radvánszky*, Régi magy. szakácskönyvek 287); végy gömböleg *sikálló fát* (289); végy egy *sikálló gömbölitő fát* (291). Győrben a *sikálló* a takácsok simító szerszáma (*Reibprügel*, Nyr 11 : 383), a *sikálófa* pedig nyeregyártó szerszám (*Zurichteisen*, uo. 430); a torontálmegyei Magyaritében *sikár* a takácssimító neve (8 : 487).

A *sikárol*, *sikál* jelentése eredetileg a m. simít, mint a köv. népryelvi adatok kétségtelenné teszik: *sikárlani*, *sikállani*: »Mikor a házat megtapasztják és a tapasz megszárad, annak hasadékait arra készített híg sárral bekenik, mely azokat befogja. A repedt tapaszos házat *sikárló*-val bemázolni; innét *sikárló*, marhagané, lúgzott hamu s agyagból készült híg kenedék' (Székelyföld, Tsz. 1838); *megsikárolni* 'lágú agyagpeppel megkenni és finoman homokkal beszórni a szoba földjét' (Kolozs m. Bábony MNépry. I. 52); *sikárol* 'agyaggal simára tapaszt' Csík m. Nyr 32 : 54); *sikál* 'simít tapasztáskor' (Vadr., Háromszék m.); *sikárol* ua. (Nagykükküllő m. Halmágy, NyK 31 : 398, Torda, NyF 32 : 58), *sikárol* 'másodszor tapaszt' (Koltó, *Szabó István* 58), *siká* 'mázol'⁵ (a ház fögyit először sározzák, azután *sikálik*, Szenna, *Nyiri* 163; földé *sikálik föl a pitvart* 51); *kisikárni* 'kitapasztani' (pl. a szoba földjét) (Moldva, *Rubinyi*, Nyr 30 : 174), *sikár* 'mit Lehm bestreichen (z. B. den Hausboden, die Wand, die Risse im Ofen)' (Moldva, északi csángó, *Wichmann*), *besikál* 'betapaszt (lyukat)' (Marosvásárhely, MTsz), *sikálni*, *fehértetni* 'kimeszelni (a házat)' (Zala m. Göcsej Tsz. 1838), *sikál* 'meszel' (Vas m. Őrség Nyr 3 : 283, Baranya m. Mecsekhát, MTsz 1841), *sikáló* (Őrség i. h.), *sikálu* (Csákánydoroszló *Csaba József*) 'meszelő', *sikálás* 'meszelés' (Csákánydoroszló), *sikárlani*, *sikállani*, *sikulni* 'gyalulni' (Moldva *Szarvas Gábor* Nyr 3 : 3). A szónak e jelentése megvan már a régi szótárakban: Trullisso, *Megtapasztom*, *Sikárlom*; Trullisatio, *Tapasztás*, *falsikárlás* MA. Trullisso, *Vakolom*, *Sikárlom*, *Téhelyezem*; Trullisatio, *Vakolás*, *Sikárlás*, *Téhelyezés*; Trulla, *Sikárló*, *vakoló kalán* PP.; eoniaties — *Sikárló*, *mászoló*; tector — *Sikarlo fal ziulo* Calepinus, *Sikarló*, *Falszinló*; tectorius — *Feieritő mez fal si karlo mez* (a. m. fejeritő *mész*, *fal sikárló mész*) Calepinus; *sikarlo mész*, *szinló*, *falfestőmész*, *Tectorium* MA. A *sikárol* igéből elvonás útján keletkezett a *sikár* 'agyag' szó (Komárom m. Kürt Nyr 19 : 188). A *sikárol* alapszava a *sík* melléknév, melynek eredeti jelentése 'sima, sikos' volt: *sík* 'glatt, glitschig, schlüpfrig' (Hétfalu), *sík* 'eben, flach, glatt', *síkit* 'glätten, schleifen, polieren; streicheln, kosen' (Moldva, *Wichmann*), *sikogat* 'simogat' (Moldva Nyr 9 : 531, *megsikogatnám* 4 : 336), *sikogat*, *síkitt* 'tenyérrrel vmit simít, egyenget, elken; falat, kemencét tapaszt', *síkító* 'a kőművesek simító szerszáma' (Csík-szereda *Szőcs Lajos*), *síkitt* 'simít tapasztáskor' (Csík m. Háromszék m. MTsz), *sík-mol* 'sima ruhaanyag' (*mol* 'finom batiszt' Somogy m. Szenna *Nyiri* i. m. 188, 162 *ruha* a.). Már a régi szótárakban: *sík*, *Lubricus*, *Aequus*, *Laevis*, *Planus*, *Planities*; *síkítom*, *Lubrico*; *síkos*, *Lubricus*, *laevis*, *planus*; *Laevatus*, *Sima*, *Simitott*, *Sikosított* MA; *lubricus*, *lubricum* — *Sík*, *síkamló*; *lubrico* — *Meg síkítom* Calepinus.

A somogymegyei Csurgón *Pókos Jánosné* nevű öregasszony elbeszélése szerint a *sikálás*nak egyik eljárása a következő volt: Jó hosszú és széles asztal két végére egy-egy sodrófát tettek, a két sodrófára föltekerték a ruhát, mint egyszerű sikáláskor. Mikor a ruha a két sodrófára föl volt göngyöltve, rátettek egy deszkát úgy, hogy mindkét sodrófát befördje. A deszkára súlyos követ tettek, s ekkor a deszkát úgy görgették a két sodrófán, mint a lapicák. A nehéz kő súlya a ruhát kisimitotta (*Nyiri Antal*). Ez az eljárás lényegében megegyezik a mángorló gép munkájával, amelyről később szólunk.

A vasmegyei Nagymizdón, Iváncon és Csákánydoroszlón *dörgülisnek* nevezik a *sodrufával* és *dörgülítlapickával* való mángorlást (*Musits Jenő*, *Csaba József*). A mán-

⁵ Vö. *mázal* 'a szoba földjét sárral kitapasztja' (Bihar m. Jánosfalva NyF 29 : 31, Tárkány MNy 10 : 335).

gorlófa Kemenesalján is *dörgüllő* (NyF 33 : 21), s a Bakonyalján *dörgöl(l)* 1. mángorol (fehéreneműt); 2. súrol (pl. kerék a löcsöt) NyF 34 : 91. A zalamegyei Bókaházán *ruhát dörgöl* a. m. 'egyenletesen vastag sodrófával és lapickával mángorol' (Nyr 44 : 382). A vasmegyei Rábagyarmaton felszázaz állapotban is *dörzsütik* a ruhát, s utána még kitergették száradni, s ott az eljárás neve *dörzsülés* (*Musits Jenő*). A *dörgöl* ige, 'súrol' jelentését a MTsz is közölte a zalamegyei Gelséről. A MTsz szerint Gelsen és Göcsejben *dérgál* a. m. 'mángorol'⁶, *dergáluófa* pedig Göcsejben 'mángorlófa'. Az Őrségben és Hetésben *dérgál*, 'a len bugáját leszaggatja a gerebeneden', *dérgálu* 'lenbugatisztító'. Tekintve, hogy a szó csak a nyugati nyelvjárásokban fordul elő, szlovén eredete nyilvánvaló; vö. szlov. *držati* 'reiben, wetzen, fegen'; cseh *drhati* 'den Flachs raufen, riffeln'; kisor. *derhätý* 'raufen hecheln'. Összefügghet ezekkel a nyitravideki *derénguónyi* 'mángolni' és *deréngelyuófa* 'mángoló eszköz' (Nyr 28 : 495), s a háromszékmegyei *dorhol*, 'hengerel, mángorol' is (MTsz).

Csákánydoroszlón csak finomabb fehéreneműt, így inget, keményített női alsószojnyát és női felsőruhát vasaltak, a rojtos gatyát, törülközőt, lepedőt és általában a durvább fehéreneműt *dörgüjék*, csak újabban mondják a *dörgülést mángulásnak*. A dörgülés a konyhaasztalon történik. A ruhadarabot rendszerint a teljes megszáradás előtt veszik munkába, vagy ha száraz, meglocsolják, *befeiktullák*. Most ketten *kéz között kihuzzák*, vagyis meghúzzogatják, összehajtogatják úgy, hogy a *sodrufa* hosszának megfelelő szélességű legyen. Feltekerik a sodrufára, leteszik az asztal elejére, majd a *dörgülü lapicka* végét rászoritják és erős nyomással előretolják, miáltal a sodrufa előgördül. A sodrufát most visszateszik az asztal széléhez, s a gördítést megismétlik néhányszor, s ezzel a ruha simítása megtörtént (*Csaba József*).

A pozsonymegyei Tejfaluban (Csallóköz) is csak kézi mángolót használtak régebben, ma azonban a mángolás után még külön ki is vasalják a ruhát. Az eljárás neve itt *patéllás*, a mángorlófa neve pedig *patélló*. Ez kb. 50 cm. hosszú, 6 cm. széles nyeles deszkalap, házilag készül és készítője rendszerint ki is vési, virágokkal, cirádákkal díszíti. A *patélló* eredeti rendeltetése azonban nem a mángolás, hanem a sulykolás, s a *patélló* eredetileg 'mosófa, sulykoló lapocka' volt. A csallóközi dunamenti falvakban máig is a *hibáló-patélló* mosás-forma járja, különösen vászonzélek, zsákok mosása történik ezzel az eljárással. A ruhát kosárban viszik a folyóra, beáztatják, majd a *patéllóval* a *patélló-padon* megcsapkodják. A ruhát azután a vízben újra *meghíbalják*, majd megint a *patéllás* következik, s ezt addig ismétlik, míg a ruha tiszta nem lesz. A *patéllópad* kb. 80 cm. magas, lábakon álló, 1 méter hosszú, 30–35 cm. széles asztallap (*Csiba Lajos*). A MTsz a *patélló*-nak csak 'mosófa, mosólapocka' jelentését közli a pozsonymegyei Bácsfáról, amely szintén a Csallóközben fekszik, s az ugyancsak csallóközi Patonyszéről. A *patél* ige 'mosófával sulykol (ruhát)' jelentésben szintén Bácsfáról közli, s ezenkívül még egy csallóközi adatban.⁷ Somogy m. északi részén pedig egy adat szerint jelentése: 'a vajból a köpülés után a vizet kipaskolja' (MTsz). A (ruhát) *patél* ige megvan már *Kresznerics szótárában*, a *patélló* pedig *Kassai Szókönyvében*. Magában áll *Dankovszky szótárának patélló* 'harang nyelve' (vö. *harangütő* CzF., *harangütőjű* Csűry, SzhSz., *harangütel* Palócság Gömör m. MTsz, Rhophalu(m), pistillum — *Harang monya, ütője Szikszai Fabricius*) és *patéllani* 'eine Schlacht schlagen' adata. A szóra legrégebbi adatunk *Baróti Szabó Kisdéd Szótárából* való: *Meg patéllja* 'verni'. A szó, mint már *Tolnai* fölvetette, összefügghet a francia *battoir* 'Schlag-Instrument, Tennenpatsche, (Erd-)Schlägel; Waschbläuel', *battre*... *avec le battoir* 'blauen', *batte* 'Schlägel, Stampfe', *b. à beurre* 'Buttersstößel, Rührstock' szavakkal (Nyr 26 : 37). Természetesen föl kell tennünk, hogy a francia szó a németen keresztül jutott el Nyugat-Magyarországra, első sorban a pozsonymegyei Csallóközbe, mert csak az osztrák és a hazai németiségben válik a *b p*-re.

Nagyon valószínű, hogy a kézi mángolás eredeti módja éppen a mosólapickával, s még előbb a közönséges sulyokkal való sulykolás volt. A marik a megszótt vász-

⁶ Újabb adatok: *dérgál* 'ruhát lapickával mángol' (Zala m. Csesztreg Bödei János, Pölöskefő Pálffy László); *dergáluófa* 'mángoló lapicka' (Pölöskefő).

⁷ Újabb adatok: *patélló* 'sulyok, ruhamosásnál használt deszka, mellyel a ruhát verik', *patéllják* (Alsó-Csallóköz Nyr 29 : 590); *mosófa, patéllófa, mosászék* (Győr m. Szigetköz, NyF 38 : 29); *patél* 'gyermeket megver' (Pozsony m. Somorja).

nat hengeres sulyokkal verték egy vastag gerendán. (Képét I. *Sirelius* i. m. II. 129). Gyergyószentmiklóson és Kézdiszentléleken, akinek nem volt vasalója, sulyokra csavarta a vizes, kicsavart ruhát (de csak gatyát és durvább anyagú fehérneműt), s azon száradás közben kisimul (*Szöcs Lajos*), Hajdunánáson *Dráviczky László* szerint a mángolást *sujkolásnak* is nevezik, a mángolófát pedig *sujoknak*. A sulyok itt nehéz széles fából készült, alsó részén fogak voltak, felső részén pedig a szűzdohányt vágták. Aki értette a módját, az szebben kisimította ezzel a ruhát, mintha vasalót használt volna. A földműves osztály még ma is ezt az eljárást követi (*Bartha Károly* gyűjteményéből). Békésen *sulyok* 'ruhamosófa', a hozzátartozó ige *sűjkól* (MNépn. I. 28). Egy másik közlemény szerint ugyanott viszont *mangollóu* 'sulyok' (uo. 75, de itt valószínűleg a sulyoknak van 'mángorlófa' jelentése). A békésmegyei Endrődön a *mangolósujok* szilva-, eper-, körte-, meggy-, cseresznyefából készül, a fiatalasszony férje készíti, s oldalára rávési bicskaheggyel a felesége nevének kezdőbetűit (*Fülöp Imre*). Szentesen *Nyíri Antal* szerint szintén *sujok* a mángolófa neve, s itt súlyosabb, vastagabb, mint a somogyi *lapicka*, s fél lapja mindig domború. A somogymegyei Alsósegesden szintén domború, Csurgón ellenben mindkét oldala lapos. A MTsz is közli a *sulyok*, *sujok* 'mángorlófa' jelentését egy pestmegyei s egy ceglédi adattal. A nógrádmegyei Ipolyvecén *Noga Tibor* szerint a mángorlófa neve *suk*, de ez is csak a *sulyok* változata.

Az oroszban az említett, tkp. simítást jelentő szón kívül *utyug* 'vasaló', *utyuzity* 'vasal'. A szó más sláv nyelvben tudomásom szerint nincs meg, ellenben átment a kazáni-tatárba *ütük*, *ütek* 'vasaló', *ütüklä-*, *vasal'* alakban (*Bálint*).^{2a} A szó etimológiája ismeretlen, de nagyon érdekes, hogy az orosz nyelvjárásokban az *utyuzity* ige jelentése még *Dal* szótára szerint: 1. *bit'* ('schlagen'), 2. *mjai'* ('kneten, treten (Lehm); brechen (Flachs); die letzte Walke geben (den Häuten); zerknüllen, zerknittern (das Kleid)'; 3. *kolotit'* ('schlagen, klopfen' (vö. *kolotuska* 'Schlagel; Handramme; Schlag auf den Kopf'). Nyilvánvaló, hogy a 'verés, sulykolás' volt a szó eredeti jelentése, tehát ez is azt bizonyítja, hogy a ruha simításának ősi eljárása ez volt. Az *utyug* főnév eredeti jelentése ezek szerint nyilván 'sulyok' volt.

A szatmármegyei Botpaládon sem használtak régen *Fürtös Sándor* szerint vasalót, hanem csak *mángorlót*. Itt a *mángorló* 60 cm. hosszú, 13 cm. széles, 4 cm. vastag téglalap alakú, felső részén faragásokkal díszített, keményfából készült eszköz volt. A hozzátartozó sodrófa neve *nyújtófa* volt. (*Nyíri* szerint Szentesen *nyütőfa*.) Mikor már jól *bemángorolták* a ruhát, a sodrófát kihúzzák a ruha közül, megvergetik vele a ruhát, s kész a simítás. Régen még az inget is mángorlóval simították, ma már csak a vászonneműt vasalják mángorlóval (*Bartha Károly* gyűjteményéből). Tehát, amikor a régi eljárások fokozatosan pusztulnak, a régi anyagnál meg megmaradnak, az új anyagokkal azonban új eljárások jönnek divatba.

Luby Margit is *mángorol* alakban jegyezte fel az igét a szatmármegyei Tunyogon és Matolcson (i. m. 219). *Csüry Szamosháti* szótárában az ige *mangurull*, az eszköz neve pedig *mangurlóu*, *mangurullóu*. Áll egy gömbölyűre csiszolt vaskos fahengerből és egy nyéllel ellátott hosszú, lapos fából, melynek egyik lapja recésen meg van faragva, hogy az asztalra lefektetett fahengert a rátekerthetett fehérneművel hengergethesse. Mángorlóval ma kendőket, lepedőket, asztalterítőket simítanak, inget inkább vasalnak. Hasonlóképp recés *mangurlóval* *mangurolnak* a beregmegyei Szernyén. Ehhez is a *laskanyujtót* használják (*Balog Sándor*). Nagyszalontán *mángurló*, gyakrabban *mángolló* a neve, a hozzátartozó ige *mángol* v. *mangurul* (Nyr 42: 395—6). Tatatóvárosan *mángolló* (Nyr 39: 77). Bakonyalján a *mángolluófa* egy gömbölyű rúd, melyhez még egy másik lapos és széles eszköz tartozik (NyF 34: 57).

Városokban szekrényes mángorlók is vannak használatban, de néhol falun is. *Kiss Géza* szerint az Ormánságban az alsóruhát *mángolón* *mángóták*: asztalfiában két fahenger, fölötté kövekkel megrakott láda, a hengerre rátekerthék a ruhát és húzagták fölötté a súlyos ládát (i. m. 324). Zalabaksán *Bődei* szerint a mángorló egy ládika tele téglával vagy kavicsal, alatta két sodrófával. Egyikre tekerődött föl, a másikkal le.

^{2a} De lehet, hogy az átvitel fordított irányú volt.

A mángorlásra nálunk a 17. századtól vannak irodalmi adatok. *Czeplédi István* Egy veres tromfosdit játszó sandal barátomnak megpricskelése c. 1666-ban megjelent vitáiratában írja: Ha *mangorlora* vonszanak is (NySz). 1679-ből: *mángorolattan vászon* (Nyr 42:363). *Berényi Györgyné Divék-Ujjalussy Klára* hozományának 1688 február 22-én kelt jegyzékében szerepel: Más fél száz réf vékony *házi vászon mangolatlan* Ötven rőf házi vászon, *meg mangolt* (*Radvánszky*: Magyar családélet és háztartás II. 379). Egy 1693-ban kelt levélben: két vég *kimangorolt abrosz*, lenből való (LevT, II. 392). 1706-ból: egy *egész vég abroszt*, a ki van *mangolva*; 1736-ból: 1 *fa mángoló* hozzá való eszközivel (Nyr 42:363). Szótározva először *Pápai Páriz Ferenc* 1708-ban megjelent magyar-latin szótárában találjuk: *mangorolni*: Telam levigare. *Mangorlott vászon, gyóltts*; Linteum levigatum. *Mongorolni*: Telam levigare, expolire, *Mongorlás*: Laevigatio, Politio telae. A *mongorolni* alakváltozatot Kriza is közölte a Székelyföldről (NyK 10:334), ahol még *mungol(l)*, *mungorol* alakban is ejtik (MTsz).

Ezekben a régi adatokban nem egyes ruhadarabok mángorlásáról van szó, hanem megszőtt vászonnól. Valóban, a mángorlás elsősorban a takácsmesterség tartozéka volt eredetileg, s arra szolgált, hogy a kész vászonnak síma és fényes felszint adjon. A mángorló tehát eredetileg vászonkészítő gép volt. A magyar *mángorol* ige a német *mangeln* átvétele, melynek alapszava *Mangel* 'mángorló'. Ausztriában csak ezt a nevet használják, Németországban inkább a *Mange* főnév és *mangen* ige volt használatban. A *mangen*, 'mángorol' jelentésben először *Tucher* Haushaltbuch-jában fordul elő (1507 után), *auf-mangeln* csak a 16. sz.-ban, a *Mange* v. *Mangelpress* 1664-ben *Duez* francia-német-latin szótárában, *Mangel* és *Mandel* 'mángorló' 1715-ben. A *Mandel* és a hozzá tartozó *mandeln* ige, amelyre az első adat 1716-ból való, a német nyelvjárásokban még ma is él. A középfelnémet *mange* (a 12. században *mango*) jelentése még 'kőhajtó gép' volt, s a hasonló jelentésű középlatin *manga*, *mango*, *mangana*, régebbi *manganum*, *manganus* átvétele, amely viszont a görög *μαγγανον* 'hajtógép' szóból származik. Ez a hadiszerszám is lényegében hengerekből és deszkákból állt, s egy kővel telt szekrény lezuhánása által hajította el a kőlovedéket. A régi Nürnbergben, a német haditudomány hazájában neveztek el ez után a kővel telt szekrényvel megterhelt vászonsimító gépeket és hengereket a 15. sz. harmadik negyedében, amikor még *mang* volt a neve. Később aztán a fehérnemű simító mángorló is átvette ezt a nevet. A kézi mángorló, melynek a németben *Rolle* neve is van, (eredeti jelentése 'henger', mint *rollen* 'mángorol', tkp. 'gurít, görget, hengerit, hengerget') csak újabb találmány (vö. *Kluge-Götze*: Etym. Wörterbuch d. deutschen Sprache; *Weigand*: Deutsches Wörterbuch, 1910; *Heyne*: Körperpflege und Kleidung, 1930, 95. l.) Nyilvánvaló, hogy a szekrényes mángorlónak nemcsak a neve került hozzánk Németországból, hanem maga a készülék is az eljárással együtt.

A vasalás és mángolás műveletének alapján véve azonos voltát bizonyítja a *lapít* ige, melynek Somogy m. szigeti járásában s Baranya megyében Sziget vidékén 'mángorol' jelentése van (MTsz), s ez pontosan azonos német *platten* igével, amely viszont Észak-Németországban a. m. 'vasal' (vö. még *lapító* 'nyújtódeszka, sodródeszka', Kolozs m. Szucsák, Székelyföld, Háromszék m. MTsz, Nyr 34:190. Vö. ezzel főntebb a *sikáló* 'mángoló' és 'sodrófa' jelentését).

Ősi soron a vászon símává tételéhez nem tettek egyebet, mint hogy a megszőtt vásznat vízbe mártották és mosószékhez verdesték (A magyarság népr. I. 371). Ez az eljárás Kalotaszegen még ma is a *fodórvászon* készítésénél. Fodórvásznat sárga- és *mis-másvászonból* (gyapotból és kenderszálból szőtt vászon) készítenek a következő eljárással: 5—10 liter meleg vízben sót oldanak fel és ebbe beáztatják a vásznat, vagy pedig a feldarabolt vászonra lúgos és szódás vizet öntenek. A nedves vásznat azután egy lapos kővön vagy deszkán *béverik* vagy *vízbe verik*.-A *béverésnél* az asszony két kézzel fogja

* Vö. *sìgnea officina fullonica alias Festò seu Mangorlo haz dicta cum machina una majori et altera minori pressoria*. Camera in qua artifex *Mangorlo* residet. (Makovica 1688-I összeírása, MNy 3:35; a második *Mangorlo* itt 'mángorló mester'), *Mángorló mesterek háza. Mángorló szín ... Mángolás mesterségéhez való pad, rajta felüljáró, kővel terhelt faláda ... Második Mángorló szín, ennek mángorló padja és kővel terhelt ládája hasonló* (Fogarasi invent. 1691-ből, MNy 10:369; az első színben 'kővel terhelt faláda' helyett a közlő 'kivül terhelt faládát' írta).

meg az összetűrt vászon egyik végét, s úgy csapja a deszkához, hogy az *fordosan* (rétegesen) nyomódjék össze, *fordozzék*. Azután a másik végét veri a deszkához, tehát váltogatva. Mikor már jól *béjdrozott*, — egy darabot 40—50 percig vernek — szappanos vízben kimosják. A fehérített vásznat is megszapulják, majd a patakra viszik és *bétűjkölják*. A sulyok lapjával sulykolják, az élével pedig kitörlik. A sulykolás a mosószeres történik, s addig tart, míg tiszta víz nem folyik ki a vászomból. A már bevert vásznat ilyenkor még egynehányszor a mosószerhez csapkodják, s a többivel együtt megszáritják (*Nagy Jenő*, A népi kendermunka műszókincese Magyarvalkón, 1938. 50—1.; vö. még *Jankó*, Kalotaszeg, 100 l.)

Rimaszécsen *Albert János* szerint a *mangolló* a *kalló'* volt, s *mangorolni* azt jelentette *'kallatni'*. A *kalló* a Rima mentén nem malom volt, hanem egy dézsaformájú edény a folyó mellett, amibe egy kis zsilipen bocsátották a vizet, s ez által benne forgó mozgásba hozódott a víz. Ebben a magyar birka hosszúszájú gyapjából szőtt fürtös szövetet mosták, puhították, s ebből készült a fürtös guba (Nyr. 23 : 32).

A beregmegyei Szernyén a zsákokat, használatban levő konyhakendőt, tarisznyát, *vonóst* (nagyobb tarisznya, melyet inkább az asszonyok hátizsákszerűen kötöznek a hátukra)⁹ egyáltalán nem *mangorolják*, csak a megszáradás után *betűrik* és egymásra rakva elteszik a ládába, azonban a következő ruhadarabokat sem mindenki *mangorolja*, hanem csak kiveri s *betűri*, azaz összehajtogatja : *férfiing*, *ingváll* (rövid, derékig érő női ing), *törülköző*, *abrosz*, *asztalkendő* (nagyobb kendő vagy kisebb abrosz, mellyel az asztalszéket terítették az evéshez), *surc* (férfi-vászonkötény), *gyermeking*, *komót-kendő* (komótterítő), *komakendő* (cifrára kivarrott vagy szedett, csíkkal bőven díszített négyzetes kendő, melyben keresztelőbe, lakodalomba ajándékot visznek) stb. (*Balog Sándor*).

Ez a művelet a következőképpen történik: A kiszapult, majd kimosott efféle vászonneműt a fejréseléd «azon kérgesen» *összeszedi*. A kimosott vászonnemű száradás közben kérgessé válik. Nem puhul és elveszti alakját. Tehát a *surc* egyik sarka pl. összezsugorodik, s ennek következtében a másik sarka lejjebb csúng. Az ily módon száradt *surc* alsó végét tehát úgy szedi össze a markába, hogy széle pontosan egyezzen. Most a már oda készített *kisszékre*¹⁰ egyik lábával rálép, hogy ne mozogjon, s a markában összeszedett s összeszorított surcot a széklap oldalához csapkodja, *veri*, ezáltal a formálatlan részek egyforma hosszúra nyúlnak, s közben az egész megpuhul, kisimul. Majd a másik végét szedi össze a markába, s megismétli a *kiverést*. Mikor kellőképpen kiverte, szétnyitja, két sarkát megfogja, s mintha poros rongyot rázna, jól kirázza, majd *összetűri*, s leteszi. Ha a vászonnemű nagyobb darab, a kiverést ugyanígy egy személy végzi, de a többi művelethez már még egy személy kell. Pl. egy zsák ha már ki van verve, egyik végének két sarkát egyik személy, másik végének két sarkát másik személy fogja meg, magasra emelik, majd hirtelen maguk felé és lefelé irányuló mozdulattal többször megrántják szemben állva egymással. Közben *meg is huzogatják*. Ez úgy történik, hogy mindkét személy előbb a jobb kezében levő sarkot meghúzza, s ugyanakkor a bal kezükben levő sarkot tágra engedik, majd fordítva kiki a bal kezében levő sarkot húzza meg, s a jobb kezében levő sarkot engedi tágra. Evvel helyrehozzák alakját. Most egyszer összetűrik, s megismétlik a *huzogást* még annyiszor, ahányszor a vászonnemű terjedelme kívánja. A *betűrést* úgy intézik, hogy lehetőleg egyenlő nagyságú darabokat kapjanak a *betűrés* után, vagy ha ez nem lehetséges, egyenlő nagyságúra tűrt darabokat, 10—12 darabot csoportosítanak össze, s helyezik el a karosládjában (*Balog Sándor*).

⁹ A *vonós* házivászonból készült rövid zsák, mely gyakran szedett-szött csíkkal van díszítve. Hosszúsága kb. 73 cm, szélessége egy *bakarasszal* rövidebb, kb. 58 cm. A zsák szája vissza van hajtvva s levarrva. Az így alakult *préme* vagy *gorcba cigánymadzag* van húzva, avvel kötik be a vonós száját. Mivel hátizsákszerűen hordják, el van látva két hosszú, vászomból készült pánttal, csak a pántok felül is a vonós széléhez vannak varrva. Ha a fejréseléd a vonóst a hátára veszi, a hosszú pántokat elül a mellén keresztül összeköti. Így a vonós nem mozog a hátán, szinte egyggyé válik testével. A vonós száját úgy kötik be, (ha egyáltalán bekötik, mert sokszor nyitva hagyják, úgylis a háthoz lapul, s nem eshet ki belőle semmi), hogy a madzagot meghúzzák s így a vonós szája ráncban összefut, azután a gorc alatt körültekerik a madzagot.

¹⁰ Minden házban van 1—3 darab *kisszék*. Ezt a gazda maga készíti, különböző nagyságúak és téglalap alakúak. A legkisebb kb. 18 × 25 cm, s 24 cm, a legnagyobb 30 × 40 cm, s 40 cm magas. Valamennyi *kisszék* négylábú. A nagyobb állandóan a tűzhely előtt áll, a kisebbek az ágy vagy az asztal alatt állnak s csak szükség esetén veszik elő. Ilyen *kisszékeken* ülve fejtik a csövestengerit, kötik a cirokseprőt, s végeznek különböző házi- vagy háziipari munkát.

A *tűr* igének 'hajtogat' jelentése másutt is megvan, pl. a somogy megyei Csurgón *étűr* 'összehajt (ruhát mángolás után)' (Nyíri Antal), *összetűr* ua. (Ua. A Zselicségi Szenna, 178), 'összegöngyöl (pl. vásznat)' (Háromszék m. MTsz). Ebből: *egy türet vászon* (Gyórszentmárton), *egy türés vagy türedék vászon v. posztó* (Székelyföld), *egy vég összehajtott vászon v. posztó'* (MTsz).¹¹ Már a régi nyelvben: *Egy türet vaszon* (1594), *egy türet vászon* (1751). *Gyolcsot egy türetben* 26 singet elloptak (1757) OklSz. *Egy ruhanak valo tafota fekete barsoni egy türetben, feier tafota mas türetben* (RMNy. 2: 149); *egy türet posztót* (Miskolczi 1702.) *Egy vég hollandiai gyóltis melly egy türet* (Vectigal Transylvanicum). *Egy türés temérdek gyolcs* (Kecsk. tört. 2: 54) NySz. Szótározva *Pápai Páriznál* (1708): *Türet*: Spira, Volumen. Alapszava e jelentésben már *Molnár Albertnél*: *Türöm*: Plico, Convolvo. *Türés*: Complicatio, Convolutio. *Pápai Páriznál*: *Plico*: *Rántzalom, Takarom, Özve-türöm. Tofeus Mihály* A szent zoltárok resolútiója c. 1683-ban megjelent művében: *bé-tární, mint a kalmárok a gyolcsot* (NySz).

A *türet* tehát, amelynek eredeti jelentése egyszerűen 'hajtogatás' volt, a 'vég' jelentésben mennyiségjelző lett. Hasonló az eset a kendermunkánál. Magyarvalkón *jetűr*, 'felgyűr, felgöngyölít (a megtépett szösz)''. A megtépett szösz guzsajba türlich fel. A finomabb, a kender tövéről lekerülő szösz, az u. n. *tövi szösz*, melyet nyolc fő, vagyis fél kíta kenderről húznak le, *türetbe türlich fel*. Tehát egy kitából két türet lesz (Kalotaszeg Magyarvalkó *Nagy Jenő* i. m. 16, 15. kép. Magyarság népr. 362).¹²

A simítás különböző műveletei arról tanuskodnak, hogy a nép ugyan készségesen tanul a szomszéd népektől és a felsőbb osztályoktól, azonban leleményessége képessé teszi eredeti eljárások kitalálására. Rájön egyszerű módszerekre, amelyekhez nincs szüksége semmiféle eszközre. S amit átvesz, azt is körülményeihez, életmódjához, a táj adottságaihoz idomítja. Nem idegenkedik attól, amit jónak lát, de nem másolja le szolgailag, fokozatosan átalakítja, ahogy céljainak s izlésének legjobban megfelel. Így a vászon egyszerű csapdosásától a sulykoláson keresztül eljut a simítás különböző, többé vagy kevésbé bonyolultabb módszereihez, a mángolás és még későbben a vasalás mindenféle eszközeit igénybe vevő eljárásaihoz.

¹¹ Veszprém m. Lovászpatonán *türet* 'tekercs'; *ét türet* vászon 'egy vég vászon' (MNy 3: 284).

¹² Végezetül kedves kötelességemnek tartom hálás köszönetemet kifejezni mindazoknak, akik tanulmányom anyagának összegyűjtésében lekötelező szívesseggel segítségemre voltak.

Nyelvjárásaink

HANGFELVÉTELES NÉPNYELVI GYŰJTÉS A SÁRKÖZBEN

Irta: Hegedűs Lajos

A magyar nép a folyóktól bezárt vízállásos területet hívja általában *sárköz*-nek. Találunk *Sárközt* Szatmár megyében és a Csallóközben is. Így nevezik Tolna megyében a Dunától nyugatra fekvő síkságot és ugyancsak így a Duna másik oldalán vele párhuzamosan elterülő vidéket. Az említettek közül szoros értelemben csak a tolnamegyeit emlegetik ma így, s általában mindenki erre gondol, ha ezt a nevet hallja, mert sajátos etnikai alakulása, pompás népviselete, népművészete, kézimunkái, csipkéi, szöttesei, táncai és dalai révén országszerte ismertté lett. Sok szó esett izes nyelvről is, de valójában csak nagyon keveset tudunk róla, mert csupán Kovách Aladárnak A tolnavármegyei *Sárköz* nyelvjárása c. (Nyr 33: 267—271, 333—338.) rövid leírása tájékoztat bennünket egy félszázaddal ezelőtt s a Magyar Nyelvőrben megjelent néhány soros szöveg- és szómutatványon kívül más nem is áll rendelkezésünkre. Ez a tény késztetett arra, hogy *Sárköz* mai nyelvallapotát tüzetesebben megvizsgáljam. 1951—52-ben a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének terve szerint több ízben bejártam községeit és minden egyes falujában hangfelvételes gyűjtést végeztem magnetofonnal, majd magnetofonról az intézet Fonetikai Osztályán hanglemezeket készítettem. A hosszú

téli estéken folytatott beszélgetések teljes anyagát hangfelvételeken rögzítettem meg és eddig 100 darab hanglemez ad hiteles felvilágosítást mai nyelvi állapotukról. A következőkben majd ebből a gazdag anyagból nyújtunk mutatónak néhány kisebb szemelvényt.

I. Sárköz (1521: Sarkez) a Sió—Koppány—Kapos vízével megbővült Sárvíznek tolnamegyei alsó szakaszán elnyúló síkság, mely a kalocsa—baja-táji Dunaszakasz jobb partján terül el és számos holtágak, »kisdunák« hazája. Nyugat felől és délről a szekszárd—bátai »högy«-sor határolja, keleten pedig a Duna. Régen ez nem volt közigazgatási határ, mert a Duna balpartja¹ is éppen olyan »sárköz« volt. A középkorban az Alföld felé eső terület egy része a Duna jobb partján feküdt és Tolna megyéhez tartozott, majd megváltozott a Duna medre.

A mai tolnamegyei Sárköz sajátos népcsoportja: Öcsény, Decs, Sárpilis, Alsónyék és Bata népe², mely népviseletével, szokásaival és nyelvvel különült el a környező német és magyar telepektől. Lakói a Sárköz ősi foglaloí leszármazottainak mondják magukat és sokan ma is büszkén emlegetik kún vagy besenyő származásukat. Kétségtelen, hogy már Anonymusnál olvashatunk Etéről, kinek nevét a sárközi Ete község emléke is megőrizte. Ez a középkorban oly virágzó falu 1619 és 1629 között pusztult el és csak a legutóbbi ásatások vetettek fényt múltjára.³ Ugyancsak Anonymus tesz fiáról, Ödről is említést. Árpád mindkettőjüknek a Duna mellett ad földet hűséges szolgálatukért, sőt arról is szól, hogy Őd a Sárköz szélén várat építtetett, mely Szekcső (ma: Duna-szekcső) nevet nyerte és »Vajtának is hasonlóképpen nagy földet adott a Sár felé számtalan néppel.«⁴

Az is történeti tény, hogy tekintélyes oklevélanyaggal bizonyítható besenyő telep-csoport volt a Sárvíz mindkét oldalán. A rájuk vonatkozó okleveles adatok a 13. és 14. századból keltek. »A korai besenyőségek tekintélyes kiterjedésű településterülete húzódik itt le a dunamenti mocsarakban; központja körülbelül a mai Sárköz. A következő helynevek jelzik a hajdani besenyőség elterjedésének határait: *Besenyői-fő* Fadd mellett, *Taskony*, *Bogra-tó*, *Besnyőhát*, *Besenyő* Szekcső mellett, *Besenyő* Sükösd mellett, *Koppány*, *Baj*, *Baja* (törzsnevek?), *Besenyő* és *Besenyőfő* Monostorszeg mellett. Lehet-séges, hogy a *Bata* víznevet is ide kell vonnunk.

Az itt lakó besenyőség már a 12. század folyamán teljesen megmagyarosodhatott.«⁵

Történeti adatokból azt is tudjuk, hogy amikor I. Béla Szekszárdon a benedek-rendi apátságot alapította, a kolostornak és birtokának a védelmére ú. n. libertinusokat, azaz szabados katonaságot is rendelt, akik a Sárközben laktak. Róluk a hazai törvény-könyv is megemlékezik 1518-ban a 26. cikkelyben.

A mocsaras, vízáradasos területen a magyarság jó búvóhelyet lelt magának a tatárjárás és más veszélyek idején is, s ősi foglalkozását, a halászó-vadászó, pákász életmódot is folytathatta. Korán megkezdhatték azonban a szőlőművelést és földművelést is, amiről a középkori pápai tizedlajstromok nyújtanak bizonyítékokat. A Sárköz a török hódoltság előtti időkben már népes, mezőgazdaságilag kultúrált táj volt és magán a Sárvízen belüli területen, — a mostaniakon kívül — az elpusztult települések egész soráról tanuskodnak okleveleink: Iccse, Gyürke, Ózsák, Nyámád, Asszonyfalva — ma Szomfova pusztja, — Pörboly nevei mind a régmúlt emlékeit őrzik. Még több község pusztult el a Sárköz peremén, a Sárvíz és a szőlőhegyek közötti terraszon és az innen nyíló völgyekben: Szentmiklós — ma Palánk, — Fejérvize, Csatár, Ebes, Almás, Ete, Nyíró, Lak, Ság, Kürt, Lajvér, Lángfő, Kesztlőc, Ujfalu, Kövesd és Farkas emlékét ma már csak egyes dűlők nevében leljük fel.

Korai népsűrűségi viszonyaira fényt vet egy 1486-ból való okirat, mely egy pörös ügyvel kapcsolatosan Pörbölön 18, Mohán 24, Ságon 64, Kesztlőcön 61, Ebesen 51, Lángfőn 19, Ujfalun pedig 28 jobbágyot említ meg névszerint. Tehát 265 jobbágyot e néhány községből, amelyek a kisebb települések közé tartoztak.⁶

A török hódoltság alatt azonban Sárköz népének évszázados munkája semmivé vált. Kászon bég 1532-ben foglalja el Szekszárdot és 1544—45-től kezdve a sárközi telepek már rendszeresen adóznak a töröknek. A 16. századi állapotokról éppen a török kincstári defterek tájékoztatnak bennünket. Az innen összeállítható kép azonban igen leverő. A lakosság nagy része elmenekült vagy elpusztult és a falvak rohamosan elnéptelenedtek. Az 1573—74-es defterben Öcsény, Decs, Ete, Pilis és Nyék még népes

falvak, a század végén, ill. a 17. század elején azonban már sorvadoznak. Sárköz 1686—87-ben szabadult fel a török uralom alól s röviddel utána, 1696-ban katonai és adózó célokra számbaveszik lakosságát. A defterekben szereplő Ete község ekkor már eltűnt s a sárköziek lélekszáma csupán egynegyede annak, amely a török adóajlstromokban volt feltüntetve. Az 1573. évi defterben Őcsény, Ebes, Decs (Asszonyfalvával együtt), Ete, Pilis és Nyék 469 adózó családot tüntet fel 228 családnéven. Az 1696. évi összeírás viszont csak 127 családot mutat ki 86 családnéven. Figyelembe véve az 1573-as és későbbi összeírásokat 1777-ig, csupán 66 olyan családnévet találunk az adózók között, amely mindegyik lajstromban szerepel, amely tehát a törzslakosság biztos leszármazottjának tekinthető. Ilyen családnévek (zárójelben a változatok): Agoston, Antal (Antalfi), Atol (Atal), Azdalos (Asztalos), Balázs (Balás), Bálint, Baracsi (Barasi), Barta (Berta?), Benedek, Bíró, Bogár (Bolgár), Bóli (Bali), Borsok (Borsos?), Boros, Bóka, Csatai (Csapai?), Cseres (Csere, Csire?), Csikós, Csonkó (Csonka), Damján (Damián), Filep (Fülöp), Gergely (Gergő), Mónár (Molnár), Szél, Szondi, Tári (Tery), Vankó (Bankó?), Varga stb.

A török hódoltság alatt elnéptelenedett Sárköz a 18. században töltődött fel telepésekkel s a mai lakosság elődeinek 80%-a akkor költözködött oda. A helyzet tehát olyan volt, mint a Dunántúl egyéb hódoltsági területén. »A Sárköz azon vidékekhez tartozik, amelyeken — bár ősi lakosságának legnagyobb része kipusztult a török alatt — talán sikerrel kereshetünk ősmagyar tradíciókat, mert református lakosságának kb. egynegyede ősi lévén, a török kivonulása utáni évtizedekben kétségtelenül erős hatással volt a később — és csak fokozatosan — bevándorolt ugyancsak szinmagyar és református népeiségre. Valószínű, hogy ez utóbbiak hasonlítottak a már itt lakókhöz és tőlük átvették a helyi körülmények, a sajátos sárközi táj hatása alatt kialakult szokásokat, hagyományokat.«⁷

A sárközi őslakosság I. Rákóczi Ferencsel együtt tért át a kálvinista vallásra »a' Sárköziek is hozzá állottak 's az ő hitét vallották; minek következtében a' libertinusságot elvesztették, noha Rákotzytól mintegy kárpótlásul szinte szabados levelet kaptak; de ennek ellenére is a' későbbi időben jobbágyi sorsra jutottak, mellyben maig tengődnek« — írja Garay János.⁸

A múlt században megindult vízlecsapolások és ármentesítések nagy kiterjedésű földeket szabadítottak fel és tettek művelésre alkalmassá s ez a tény nagy tömegeket csábított sárközi letelepülésre. A múlt század végétől kezdve azután a beházasodó és beköltözködő katolikusok megváltoztatták Sárköz vallási képét is, s mindenütt ők kerültek túlsúlyba néhány évtized leforgása alatt, amit élénken szemléltet az alábbi statisztika is :⁹

év	Őcsény			Decs			Pilis			Nyék		
	ref	ev.	rk.	ref.	ev.	rk.	ref.	ev.	rk.	ref.	ev.	rk.
1869	1991	3	191	2035	3	273	503	1	65	879	3	108
1900	1816	149	1490	1911	114	1112	488	14	267	856	7	437
1930	1508	81	1811	1806	216	2700	422	71	434	711	19	939

Sárköz zárt települése az egyke hatása és a parasztság erős rétegződése következtében bomlásnak indult, népi összetétele megváltozott, s így nyelvjárása is a fejlődésnek egy újabb szakaszába lépett. »Ma a Sárköz népeisége (10 700) 35%-ánál semmiestre sem több az a réteg, amely egy évszázaddal ezelőtt is itt lakott.«¹⁰ Az egy évszázaddal előbbi lakosság viszont alig 20—25%-ban képviselte a hódoltság előtti magyarság folytonosságát. Így tehát olyan értelemben, mint a romantikus falulatók, természetesen nem tekinthetjük »sajátos ősmagyar« szigetnek a Sárközt. Annál kevésbé, mert maga a református törzslakosság sem kizárólag a Sárközből házasodott. Az anyakönyvi bejegyzések tanúsága szerint a sárközi községek reformátusai elsősorban ugyan egymással kötötték házasságot, »de e mellett többé-kevésbé szoros kapcsolatot tartottak a közeli és távoli környék magyar községeivel is.«¹¹ Így 1771 és 1935 között a következő más községekből nősültek említésre méltó számban: Dunaszentgyörgy, Szekszárd, Bonyhád, Kölesd, Gerjén, Kajdacs, Váralja, Dorog, Madocsa, Hidas, Gyöng, Fadd, Paks, Tolna, Medina, Hógyész, Zomba, Pálfalva, Bikács, Bátaszék, Várdomb, Cece, Bogyszló (Tolna m.); Nána, Érsekcsanád, Dömsöd Uszód, Bática, Fajsz, Foktó (Pest m.); Nagypall, Kicsány, Beremend, Hidvézengővárkony, Pécsvarad (Baranya m.); Szeremle

(Bács m.) stb. A népi érintkezésre nézve jellemző házasságkötéseket figyelve, még ma is jelentősnek mondhatjuk a következő községeket: Bogyiszló, Érsekcsanád, Szekszárd, Szeremle, Dunaszentgyörgy, Zengővárkony, Hidas, Váralja. Ezenkívül bizonyosan megnő Bátaszék jelentősége is Sárköz életében, mert a német lakosság zöme a Felszabadulás előtt s közvetlen utána Németországba települt át, s helyüket felvidéki magyar és bukovinai székely telepes lakosság foglalta el. Így újabb, magában a Sárközben adódó kapcsolatokra nyílt lehetőség. Az elmondottakból máris nyilvánvaló, hogy a sárközi nyelvjárást a környező megyék nyelvjárása a házasságok révén több irányból is erősen befolyásolta mind a mai napig.

Sárköz gazdasági életét a régi világban főleg a vizek határozták meg. A pákász-halászlás életmód felett meg legjobban a táj adottságainak. A török hódoltság idején a sárközi falvak aránylag a legmagasabb adót halászat után fizették. Ete község pl. 1566-ban vásártér, mézszárszékadó, haltized és halketted címen 2800 ákcsét fizetett. 1578-ban a sárközi khászokhoz tartozó halastavak bérlete 105 000 ákcsét tett ki a defterek adatai szerint.

Halak és vízi madarak országa volt Sárköz a későbbi évszázadokban is. Wortley törökországi angol követ felesége, Montagu Mária 1717 januárjában utazott át e vidéken s többek között így ír róla: »Hihetetlen nagy számú vadmadarat láttunk, melyek puskától nem háborgatva csendesen, nyugalomban sokáig élnek.«¹² Peregrinus Ubaldus bécsi kapucinus pap 1780 körül kelt levelében a decsieket inkább vízi lényeknek, mint embereknek titulálja és fő eledelüknek a halat mondja: »Sequitur locus aequus in Saarkuz et vocant Tautsch. Incolae hyrogroditae inquam ac homines — hunno-tataricae originis — apprime naturam hungaricam exprimunt... Vescuntur piscibus sole aridis et et ungveto crudo. Condimentum ciborum est una rubra bestia — vocant Bobriga, sic mordet sicut Jabulus.«¹³

1771-ben a pozsonyi helytartó tanács kiadja vízszabályozására vonatkozó rendelkezését: »a Sárvíz eredetétől a Dunába való folyásáig minden mellékágával, patakjaival és vele kapcsolatos folyókkal a kisajátítás szempontjából vízszinteztessék... ezen mérnöki munkálat a Dunáig kiterjesztessék.«¹⁴ A rendelet kibocsátása után néhány évre, amikor megvalósításáról már komoly szavak hangzottak el, a »Nyéki, Pilisi és Detsi szegénység« 1774. szeptember 4-én hivatalos beadvánnyal fordult a Nemes Vármegyéhez szándéka megváltoztatása végett: »...értettük az ingeniensnek telyes szándékát azon lenni, hogy minden Dunából kiszolgáló fokok és erek el töltessenek és tellyességgel el zárassanak, ezen felül a Duna mentében oll Töltés vetessék, hogy annak ki áradása azzal meg gátoltassék és e szerint a föld az vízjárásoktól és kiöntésektől meg menekedjen. Valóban ha mind ez úgy meg történhetnék és végbe vitethetnék, talán valami hasznot lehetne remélni, de még akkor is a munkának század részét alig érhetné fel, sőt minékünk nyilvánosságos károkat és majd utolsó pusztulásunkat okozván Félelemmel várhatjuk. Mi pedig kik Gyermekségünktől fogva itt lakunk, és mind nagyobb, mind kisebb árvizeket értünk és a föld csimját is legjobban tapasztaljuk és tudjuk, mindenkor a vizeknek képesint vagy rendes áradása Hasznunkat szerzi, mert Szárazság idején bőséges kaszállást és Marha legeltetést tapasztalunk, az Halból pedig nemcsak élelműnket és ruházatunkat, hanem minden adóinkat és portió fizetésünket szerezhettük.«¹⁵ A rendeletet természetesen a beadványok ellenére végrehajtták, és 1776-ban lerombolták a vízimalomgátakat, majd 1812—25 között megindul a Sárvíz szabályozása. A vadvíz-ország nádrengetegje lassan fogyni kezd. »Számos posványosságok termékeny rétnek és szántóföldnek változtak által« — írja Fényes Elek 1831-ben. Hátra van még azonban a Duna szabályozása, mely szerint különösen Decs, Nyék és Pilis községet sújtja és »szörnyen rongálja«. A Dunaszabályozást 1820—98 között hajtják végre, majd megindul az országút- és vasútépítés. Az árvízről felszabadult legelőket feltörlik, a parasztság újabb földterületeket vásárol meg, társadalmilag megindul közöttük az erős rétegződés: a kulákság kialakítja a volt árterületeken tanyarendszerét, ú. n. »szállásokat« létesít.

1869-ben jóval a vízszabályozási munkálatok megindítása után Sárköz 100 000 katasztrális holdnyi területéből még 40 472 hold mindig szabályozatlan ártér. Ezek a területek csak fokról-fokra szabadulnak fel:¹⁶

1869-ben volt az árterületen :		1931-ben volt ugyanott :	
Szántóföld	1,5 %		80 %
Rét	27 %		12 %
Legelő	25 %		5 %
Erdő	11,5 %		0,25 %
Nádas	11 %		1,5 %
Terméketlen terület	24 %		2,15 %

A táj képe tehát az utolsó száz évben teljesen megváltozott. A víz teljesen eltűnik, és a mocsaras, szigetekkel tarkázott erdős táj helyén a termelő szövetkezetek traktorai törik fel a földet. A kulturált, gazdagon termő vidéken hullámzó búzatáblák, sötétzöld kukoricaföldek és fehérbe öltözött gyapottenger hirdetik dolgozó népünk tájatalakító harcának újabb győzelmét.

A tóságok, fokok, lápok emlékét ma már csak a dülönevek őrzik : Luka-tó, Nyirágy-tava, Hattyas-tó, Csin-tava, Rigyó-tava, Acsád-tó, Békás-tó, Miklós-tó, Kerék-tó, Sujmos-tó, Vitárus-tó, Gyöngédi-tó, Ágos-tó, Nagy-tó foka, Tóréve, Széket-ága, Borbás foka, Pap-tava, Györkei tó, Pálinkás-tó, Borré, Szilágyi-fok, Malomfok stb.

A Sárköz népének szívéhez nőtt a régi táj és emlékeiből szívesen ragadnak ki egyet-egyét, mely a pákász-halász világ színeit vetíti elének. Szívesen beszélnek mindenről, a magnetofon mikrofonja sem zavarja őket és csillogó szemmel adják át neki emlékeiket, hogy rögzítse meg ezt a letűnt világot is s a ma élő sárközi magyarok hangját is az utókor számára :

II. »Akkor amikor még én gyerek voltam, it mék sok nádlás volt. A lapok¹⁷ mind víz alatt átok, halásztanya volt az egész. Idősebb emberek mikor megúnták a halat enni, a fejt lőváktták, csak a dörékát étték még. Mikor aszt megúnta, akkor a dörékád dopták el és a fejt főszték még. Mikor má asztán a lécsapolás kezdődöt, mékszünt ebből a halászdabul mindén. Akkor kezdődöt nálunk asztán az, hogy nem a lapokat vitte el a víz, hanem elvitte a göröndöt¹⁸ is, mer tényleg így ált. Elvitte a göröndöt. Van nekém szép gyümölcsösöm. Ot van a Dunaszélén. Amiúta ot nincs víz, száronnak ki a fák. Hát aszt ez így mént jó darabik. Közbe gyütt a Kizsdunábó víz, kesztek éty kicsikét a fák itt levelesenni, mindén. De hát annak má nem vót értelme azér, hogy elvötte erejít, a többinek az erejít

Idehágasson, akkor mindén embér szabadon mént és halászhattott. És mit monygyak? Ujan kárászok vótak, amint a kalapnak a széle körül van. Kilós kárászok, másfél kilós kárászok voltak a tavagba, ahun máma a legjobb buza terem. Az mind elveszett, az mind eltűnt, sē hal, sē víz.

Az állattenyésztes ujan vót, kérém, hogy az uradalom, aki ittend benne ebbe a serenci birtogba, még a bograji birtogba vót, három-négy évés jószágokat kötöttek lē¹⁹ elősször, csak éccér abba a három-négy esztendőbe, akit tanítottag be ökörnek. Azokat persze azok a zottani emberek, azok lóhátón hajtottag be onnand, abbul a szabad világbul, ide be a pusztákro. Akkor vót elősször lekötvel négy év alat, mék három év alatt!

Annak az uradalmi birtoknak a lapja mind víz vót. A görönygye vót csak kaszálló mind. Égygyik része asztán legelő vót, többít mék kiatták így részibül feles kaszállatra. Aszt elhörtuk mink Bográra, ide hortuk Ujberegbe, Örbóra, Betekincsre, Sárabátáro. Hortuk kocsival. Sorompókná ott átok az illetők, együttünk, oszt mikor háromszor szénát ēhosztunk, — úgy mondom én, igaz — akkor éty sört leraktunk a magunkéná, kettőt még ēvittung be. Mégis vót ölég!”

A vadakat nemcsak elmésen szerkesztett hurkokkal, fogókkal ejtették el, hanem pásztorbottal hajították el vagy pusztá kézzel fogták meg :

»Sohasē felejtēm el, éccér jöttünk hazafelé, asztá égy nyulat láttam én futni. Hát fijatal gyerek vótam, de aszontam, hogy a nyúl sē tud jobban futni, mind én! Hát az a Bikád,²⁰ ami van itten, ot kiugrot, mer ot — tuttam, hogy — a nyúlnak ot van égy lakáso. Kiugrott a nyúl. Hát én asztán elkesztem, Hörgasig ēhajtottam körösztü. Még is foktam a nyulat. Hát még asztán a Vas Miska vót akkor a cifra-gujás, av vót a gazdám, még is haragudot, mer aszontam, eszt nem adom oda. Eszt én foktam, eszt az én anyám főzi még. Hát asztá nem teccēt neki, de azér nem lēd belőle sēmmit sē. Mékfősztük. Uan nyulat foktam én akkor, mind annak a renygye!» (Elmondta: Könczöl János 72 éves földműves, Decs.)

A régi áradásokról, vizekről is el-elmondanak egy-egy emléket :

»Kin vót a nagyapám a *tanyáná*²¹ és akkor úty hozot ki neki a nagyanyikám önni. És ujan nagy csónakjik vót, szép naty csónakjik vót és lakat hozzá, hogy ami ot van Városhelön²² az a domb, mindönkinék ot vót egy nagy kerek oszlop léásva és abba az a nagy vastag lánc bele. És ahhó kikötötte aszt a ladikját nagyanyám és akkò úty mönt föl a nagyapámhò, úgy vütte fő neki az önnivalót. Miko hazagyütt, akkor oszt fölút. Mindéék csónakon, ladikon jártak haza.«

Az öregek legkedvesebb foglalkozása a halászat volt, s ezt ma is szenvedélyesen végzik. Nemcsak *vejszekkel*, ravaszon kigondolt *rekesztésekkel*, hálókka és varsákkal fogták a halat, hanem az ügyesebbek pusztá kézzel, a víz alá bukva :

»Édősapám ügön naty halászó embör vót. Annyira halászó embör vót, hogy lebukott a vízbe és képes vót ottan éty-két percik vaty hán percig és onnan fölhoszta a naty ponytyokat, válogatva, amijent akartak. Kissebbeket odé dopta, föleméte, hogy : »Es sê kő, es sê kő!«

Ot vótunk a *szálláson*,²³ mer a mi szállásunk ez, it mēk főjt, — úty híjják, hoty — Kizsduna. Osztá abba mindig oan sok hal vót. Osztá akkor emönt édősapám, osztá hozott. Asztánd a tisztelendő úrnak a nevénapja löt másnap, mikor eszt én akarom mondani. »Hát maj megajándékozom a tisztelendő urat!« — monta a nagyanyámnak. »Jāi, nē mõny sēhova, mer bajod lössz, mer tudod-é, mit szoktak mondani: Addig jár a korsó a kútra, hogy eltörik. Tē még addig mēgy mindig a vízbe, hogy éccē ot maracc!« »Nēm édősanyám, majd *mégmutasztom*, hogy mijen naty halat hozok én a tisztelendő úrnak.«

Osztá akkor vesszöve beleütött annak a ponytynak oda a izéjébe²⁴ aszt a gúst, vessző gúst, asztá akkor rádopta a hátára, asztá akkò úgy vütte be a papnak, úty húszta a földön a farkát az a ponyty, akkorát vitt. Asztá azé má hüss²⁵ vót akkor, hüssek vótak és abba kapta a tüdőgyulladást. Mékfázott, asztá akkò abba el is pusztút őszel, uankor, hogy szüretötünk.

Kislán vótam én, odamöntem hozzá, asztá simogattam. *Öregapám*, nagyapám am mēk karagudot, hogy : »mer nem akarsz! It vannak a napszámások, szüretőnek, hát tēneköt kõne kösztük lönni! Hát minek feksző?« — még mindön. Nēm akarták neki éhinni, hogy bajja van.

Es asztá mikor este, szombat este elvégezték a szüretöt, odaütetött ú mellé, édősanyámat mēk kívü,²⁶ asztá miko elgyüttünk a második tanyáig — ott a Keményék tanyájuk, asz kis alacsony, nádas tanya vót — odájig gyüttünk, akkor mégát a lóvá, osztá visszaríztótt így. Kislány vótam, mégis úgy emlékszék rá! Így visszanézett, osztá mondta, hogy : »Judí, — édősanyámnak — mēk kisléjányom, nēm gyüvök ám én többet ide!« Új jut eszömbe, minha most is hallanám. Nēm izs gyütt. Október nyócadikán halot vót.« (Elmondta : Kubránszky Szél Judit 77 éves, Decs.)

A zombékok, nádak és mocsarak világa az élénk fantáziájú emberek elképzelése szerint különleges szörnyek, sárkányok és kígyók tanyája volt. Az újságok közléséből tudjuk, hogy az 1861. év őszén állítólag látott valaki egy kígyószőrző szörnyeteget, amelynek »a boa constrictor csak fia lehetne, mert vastagsága állítólag közel egy lábnyi átmérőjű, hosszúsága pedig 4—5 ölnyi lehetett. Ki is mentek százan Örjebbe, de a szörnyet többé nem látták.«²⁷ Nem csoda, ha ilyenről a családi hagyományok is megőriznek egyet-mást :

»Az ezéröccázás évege történt. Az elődünkre rá vót sűtvel, a nagyapánkra, a halálbéjeg, aki rátalál, aggyon hírt. Törökök vótak, nem is tudom, akkòr kivégzik, ha rátalálnak. Hád bñjkát a nádasogba éty kis fokossavó, éty kis baltával. Asztá nagyon sok fíjatláság eveszött ott. A nádas mellet vót éty kút, kijártak oda vízér. Sokan elvesztek. Mindēnnap hétnyóc elveszött. Nēm tutták, hoty hova lösznek a népek. Hát osztánd ez a nagyapánk, zelődünk, égy lányt, mikor ottand a zát, kimēnt, elkapta. [H :²⁸ Mijenfajta állat vót az?] Asz monygyák ojan, ojan krokodilszerű, oan négy lábú valami. Valami naty szörnyeteg állat vót. Nēm ismerték az állatot. Úty hallottam mindik, hogy nēm is tuggyák, nēm vót ére sēhol, nēm is hallottak oan állatrú. Belevákta a fokost, baltát, kidút néki a béle, töhetetlenné vát.

Ity kapott asztá kegyelmet a zőregapánk. Ity kerút asztá Sárközbe, ity kerút Decsre az ezéröccázás évege.« (Elmondta : ifj. Lajtos Istvánné, 41 éves, Decs.)

Rideg marhákat tartottak és kint háltak a göröndökön :

»Hát valamikor még nem vót ez a vétőtés, ami körü a határunkat fogja, a vizet, elzárja tülünk most a Dunát, nem tut kiönteni, akkòr csónakon mēntünk a marhák után.

Akkò mikò egy együtt a Szengyörgy-nap, akko má ladikok is vótak, azokra raktuk, asztá akkò úty hosztuk haza az énnivalód, de aszt is megétte a márha, mer hát nèm vót más sèmmi sè.

Akkò mikò kezdett visszaszálni a víz, akkò építöttünk oda gunyhót, ha vótunk öte vaty hatan. Akko mindéggyökn csinyát magának éty helet abba körü. Nád vót, a nát termöft ám akkor! Nèm láttung Decsre sè a náttú! Akkò a fákat leallogattuk, ésszekötöttük fenn, osztá ot tüzétünk, ot fósztünk, még mindèn. Hát ot vót az embèr akkor. Hát aszt így étünk akkor. Éggyig göröndrú a másakra mènt lè a jószág, úgy legètek.

Nèm így min mostan, hogy è van túlünk a víz zárvo! Ugy ezártak, hogy mék kíván-nánk Duna vizet, akkor is è kõne mennünk öt-hat kilométerre.» (Elmondta : Kõnczöl János 72 éves, Decs.)

A nádas, zombékos vad világból még a farkas sem hiányzott :

»A decsi határ vizenyös vót. A göröndökön vót csak itt-ot szántó föld. Akkor a legnagyobb része kaszálló vót. Ez az alföldi része ez nèm vót más. Egész a bátoji hëgyórig³⁰ ez mind legelõ vót. Abba az idõbe még rengeteg érdõ vót itt a Keskenyajján. Tõlõsök³¹ ujanok, hoty tizénynyóc, húsz, huszonégy lépés körzete vót éggy-éty fánok. Vót ujan fa, akinek a közepe üres vót, hoty kilenc-tíz embèr tanyázod benne, mind bëtyar.

Farkasok is vótak. Mikor a csikók kint vótak, még a borjúk a marhákkal, persze a farkas nèm bírta mèkközéletemi máskép, mer az annya vétte, földmèntek a szalmakazalra és onnan ugrottak rá asz anyárg és úty fujtották még és úty fokták el a csikót.» (Elmondta : Fülöp Ferenc 67 éves földműves, Decs.)

Egyik-másik szállást csak csónakkal lehetett megközelíteni. Állatorvosnak hírért sem hallották ezeken a helyeken, de minden állatbetegségnek megvölt a maga orvosága : babonás mesterkedések, kuruzslások, ráolvasások, amelyek apáról-fiúra szálltak. Lajtos bácsi, aki maga is gulyás volt, sokat elmondott ezekbõl. Felfújódott a marha?

»Hát ha fõ vót fújóddá, akkor tötteg bele subaszórt a szájába, asztá akko asztat lèön-tötték valamivel, aszt akkò attú kapott — úty tartottuk, hoty — kérõdzõt. Hát — asztak — ity csinájja az embèr a kérõdzõt neki. Subaszórt összekevertük ojan rozsliszte, akko aszt lènyomkottuk, akkò utánna fokhajmás vizet öntöttünk. Hát vót, aki mèkfordút.³² Vagy úgyis mèkfordut vóna? Hát nèm tuttuk azd biztossan.»

»Akkor még aszt is, amit a légy bepõkött!³³ Asztá hát a zivõ kõrsóját az az embèr odatette, kitette a kút szélire, — aszt én is mèkpróbáltom — asztá ha bepõkte a sebet a légy, ahõ nèm köllõt hozzányuni sèmmif sè. Aszt a vizet odavitte az embèr, asztá itt így félszakká³⁴ odaöntötte háromszó rá, az meggyógyut, az mèk kitisztút tüle. Kihullott az a fèrèk tüle mind.

Hát jeszt én is mèktéttem. Hát ez mèktörtènt énrajtam is. Apám még annyira, hoty hajnába fõkèt, ha valamèjik fèrges vót, kukacos vót, — má úgy mondom — akkor bemènt, asztá mit tudom én, kihúzott a szõribú vagy mi. Aszt ide tötte a gatyája ráncábõ. Az mikor éveszött innen, — hát régõn az öregék így gyógyítottak! — akkor emútak azok a fèrgék is.

Eszt nèm tuttam mèktanuni tüle sohasè, mer mikor csinyáta, akkor jobban³⁵ aluttam én. Csak úty hallottam, másnak emonta asztat, miko ü ijent cselekedètt.» (Elmondta: Lajtos Mihály 69 éves volt gulyás, Decs.)

A Sárköz világot a régi idõkben szépasszonyok, »boszorkányok« és különféle állatok képében megjelenõ rosszak népesítették be : állatlan lovak, csibék, kutyák, sõt malacok is megkísértették a »szõllõhöggyrül« éjjel hazatèrõ legényeket és embereket :

»È szoktak mõnni a legényök éggyik pincèbú a másigba úty szombat este. Hát asztán lèn vótak Bucsagba, ot vót nekik éty komájuk. [H : Bucsak az egy dülõ?] Nèm. It csak lèn a templomná vót éty köz, ottan lèmönni, aszt hittág Bucsaknak. Hát úty hitták, hoty Kammós, valami komájuk vót. Hát azokná vótak asztá a pincèbe.

Mõntek haza, hát ki ère mõnt, ki arà mõnt, mindõnkí hazafelé. Hát ú a Kara sógorom-mal, a Kara Istvánnal, avval gyüttek éggy uccába. Ott is laktak, még oan tesvérök, komák vótak, hogy éggyik a másika nekül nèm mõnt el sèhova sè. Hát — aszonygya — mõnnek a kössèkháza sarkáná, hát ott a híd. Ijen szélõs híd van, hát onnan gyüttek elõ kis malacok. »Fene õgye még!« De csak a Kara sógorom mindig monta, hogy : »Nisz csak hátra, gyünnek a malacok!« Asz monygya, hogy : »Gyünnek? Hács csak hagy gyüjjenek! Tudod, mi csinyálunk? Bemõnünk tihozzátok a naty kapun, asztá nyitva hagyjuk. Ha még oda izz begyõnnek utánnunk, akkor becsukjuk a natykaput, azd becsukjuk õket.»

Ucs csinátak. Annak az èdõsannya Kalán szüle, Kalán Judi vót az èdõsannya, am még minygyá, — mer mègèis a gyerõkõk is valahogyan hírt attak az annyuknak, — minygyá

kigyűtt mesztéláb, szoknyát kapot magára és *burító*val mind a hárommalacot leburította. Leterögötte, ajtót tött a burító tetejére mindöhogyan. »Nahát mos má innen ném mén ell Gyertög be, meséjjétög ē hol, hogy mi csinýátatok vaty hun vótatok, vaty honnan hosztátok a malacot!«

Míg ēmeséték, mikörra kimönte, ném vótak a malacok ēggyik sē a burító alatt ēmönte. Az uramnak szegénnek: »Istókám, el mersz mönni haza?« — pejik csak harmadik ház vót! »El mersz mönni haza?« »E. Elhāgasson ám Kalán szüle! Hon van itt ēgy balta? Aggya ide az én karomral!« Baltát a karjára fokta: »Majd agyonvágom én, csak gyűjjön ēhhozzám közell!«

De ném látot sēmmít. Aszonta, ném látot sēmmít. Be is möntünk szépön, levötte a kúcsot, zárta az ajtót, bemönt szépön.«

Sokat mesélnek azokról a búbajoskodó emberekről és »vőférek«-ről is, akik képesek voltak a lakodalmas kocsik elé fogott lovakat titkos szókkal úgy megkötni, hogy a ló egy tapodtat sem akart menni, vagy elindulni addig, míg a búbajos meg nem oldta őket:

»Az unokatesvérömnek a nagymamája Kőkedrül származott ide. És osztá az a fiu unokája vót, aki vitte a mönyasszonyt, mer a mönyasszonyt kocsin hoszták. Asztá mönt a mönyasszonyé, asz fogod be, hogy: »Ēn nēnikém, én hozom.« Nagyon gyönyörű szép lovaji vótak, két szép fekete. Asztá ijenöket, mint én is, aki hát úgy eső³⁷ rokon vót, eszt föltötték a mönyasszonyos kocsira. A kis vőféj út elő a kocsiná a kocsissal, ém mēk hátú azoknak a hátuk mögött így szömbē, mēg a két nyuszójó, mēg a mönyasszó. Hát jó van. Gyün ám most má, — elkérték a vőlegényt, — a mi vőfényünk kérte ki a vőlegént ott a másik házná. Hát most má gyün ám, kikérték. Most má gyün.

Hát mikó fölépött a kocsira a vőlegény, akkor fölāgasködött a két ló, azok a szép lovak, az az embör, — mintha most is látnám, pejik csak még akko nagyon györök vótam — minthogy a fehér fal, uan lött. Asztá ez a szögé uram, aki uram lött, av vót a kis vőféj, am mēg ném tutta *csigáni*,³⁸ hogy: »Ne gondojjon vele, Józsi bácsi! Hát ném lössz it sēmmi baj sē. Hát talán ném szokott ez, a ló ehho a sok néphö!« — mēg mindöhogyan *csiget*te. De csak a lovak mindég *összetapott*ák az istrāngot.

Akkö osztá kikét³⁹ az embör nagyon, hogy monygyák mēg! Itt az egész lakodalmi nép mögátak, ném tuttak mi csinýáni. Hát asztá akkö aszonta, hogy: »Mēgáj, Józsi bátyám, maj kinizék én a *zúccára!*« Hát asztá sok nípek közöt kimönt szögén az úccára. Úgy büt ki a sok níp között. Osztá annak *iránytyába*, ahunnan hoszták a vőlegényt, annak iránytyába vót ujan *süvénykerítés*, — hogy reęgön uant szoktak, hoty hasított vót, osztá akkor a tetejét fonták csak mēg. [H: Hoty hífták az ijen kerítést?] Próustya, próustya. Úgy. Asztán odamönt ahol az embörhó, — akit ő tutta aszt, hoty ki az, — ott át tūfelú, a próstyáhó vót támaszkodva, de a sok nípek között. Mer elmönte, akik ném hivatalossak vótak is, nízni a mönyasszont, vőlegént! Ott az úcca tele vót níppe. Ot vót kösztük az az embör.⁴⁰ Odamönt az uram, szögé, kis vőféj vót: »Elmennék kēd innen!« Ékerítötte neki. »Minygyá némjó vilāgot lát kēd! Má mēg itten katāngó⁴¹ kēd?« — mēg mindönt mondot neki. »Aj hát ide elēbem!« Oszt szögé uram odaát elēbe, osztá kihúsztá a próstyának ēty fáját valahugyan, mēkfördítötte. Tuggya, sēmmít sē ném tött egyeböt, minygyá ném lét sēmmi baja sē a lónak! Sinán ēgy üttek. Ēēn is rajta vótam a kocsin.« (Elmondta: Kubránszky Szél Judit 77 éves, Decs.)

Rontásokról mindenki tud beszélni sokat. Különösen tartották a »szömverés«-től, és füstöléssel vagy vízvetéssel háritották el a bajt:

»Mast szömverésbe van a kicsi, mikó má nagyobbacska vót, hoty kezdtt úgy csevögni. Akkor asztán szenes vizet csinátunk. Aszt három szenet: »Konyty alá, kalap alá, pártá alá!«⁴² És akkor avval mēgmosóttatták, oszt oszt az alsó *pöndő*jükkel mēktörüték a kizsgyerököket, mēg a szájugbul bukták⁴³ a vizet a pohárba, aszt abba töttek eleven szenet,⁴⁴ osztá evvel a nevetlen újjukka, evvel a kettövel így végikhúszták háromszó így a kicsikét, hogy ne árcson neki a szöm.

És tuggya, hogy mēg Decsön máma is van ijen györök, a Tócs Csanyika, aki ném tud elalunni, ha mēg ném mosóttatik szenes vízbe! Ném tud elalunni! Mer azok annyira hittek, hotyhát mögverik, mögverik a népek szömmel a györököt. Peik fenét verik mēg! De hát ez így van. [H: És ez a Tót Sanyi ez most mekkorá?] Hát oan négy-öt évöske. Hát mēgmosóttatik, mer ünállik mēg van ēggy uan valaki, aki ennek hisz és mēkcsináli vele és mēgmosóttatik.« (Elmondta: Bálintné Kati Éva 60 éves, Decs.)

Hanglemezre vettük a különbözö régi hiedelmeken kívül a népszokásokat is, melyek legtöbbször már az első vilāghāború idején eltűnt. Ilyen eltűnt szokás a legények és eladó lányok ősi *szöllőpásztortlata* fent a *hőgyön* a *háló tanyában*:

»Hát ez éggy ojan kis kúrta mulactság vót. A lányok kimöntek *bandástú*, oszt akkor ütötték aszt a finom tojasos perecöt az öreg asszonyok. A lányok möntek a hötytetőn végig danóva, a legényök meg az országúton. Oszt hát a *járó borozda*⁴⁵ meg a *szürdik*⁴⁶ vót. As sohasé vót megmondva, hogy mejik tanyára mönnek a lányok. Persze a legényök a vögybü lesték a lányokat, hogy főmönnek a hötytetőn, hogy most mejik tanyáhó mönneg be, mer akkó odarontnak, mer biztos ot főzik az ebédöt vagy a vacsorát. Hád bizon jó fő köllöt nekik kötni a gatyát, aki meg akarta tunni, hogy hun főzik a lányok az ebédöt, mer a lányok mindig oan *fineszössék*⁴⁷ vótak, hogy nem a járó borozdán jártak, hanem a szürdik partyán, ahun az a *zágazs-bogas* fák eltakarják az utat előttük, hogy né lássák. Oszt akkó el-elsurrantak vagy éggyik tanyára, vagy a másikra. De hát ők is fineszössök vótak, mer akkó utóbb aszt mésztek, hogy mejik kémény füstöl. Ezöknek ez a *tanyájuk*, emezöké amaz! De hát az öregjeink is fineszössök vótak ám, mer maj mindön lányos tanyáná meg'gyullatt ám a tűz éccőre, aszt nem tutták vóna méktaláni a lányokat. Hanem asztá mikor méktaláták a lányokat, akkó vót ám szorulás! Még oszt akkó szót a citéra, a hermónika, asztá vót ám a mulacság, a dáridó, a tánc. Ebbő át a szőlőpásztorság.« (Elmondta: Perity Mihályné 56 éves, Decs.)

»Végigrakták *szómávol* a fődét. Akkor mindönki így létakarta az ú ágyát szép fehér lepűdövel, fehér dunyha, fehér vánkös. Mindön lőjännak vót ott a *hölötanyába* ágya, de a fődön, szómán! Oszt akko kimöntek a legényök is. Hát osztán vót, aki hát ott is alutt a lányokkal.« (Elmondta: Bálintné Kati Éva 60 éves, Decs.)

Legtöbb családnak megvan a maga eredetmondája, s ezt szájról-szájra adják az utódoknak. Az ilyen visszaemlékezésekből gyakran takaros kultúrtörténeti kép kerekedik ki:

»Az ősejink Kiszászijából jöttek Prága várossába. Prága várossábo letelepöttek s nagyanyámtól hallottam, hogy a *zö* nagyapja az mind bogárnarmestör úgy gyütt ide Decse és it mégnösüt. A Székszárd várossának első káplánnya esküttete meg, de ojan feltételök mellett, hogy mikor házasságot akart kötni, az édosannyanak írt levelet, ami mék talán a tesvérömné máma is mögvan őrizedbe. Aszt válaszóta neki, hogy: »Nem vagy gyermeköm. Ha vissza nem jösz Prága várossába, kitagadod gyermeköm vagy.« És ére a levélre esküttete mék Székszárd várossa. Abba a hédbe érkezött az első káplány. Tehát ojan régóta mink it vagyunk.

A mi törzsejink sátorba laktak és meséte nagyanyám aszt is, hogy azok mék halaszadból és madarászadból és a vadak húsával étek. Azokat szivarították, száritották, füstöték. Később oszt a dombos vidékőket, a göröndőket azokat kapavá, fakapavá kapáták fő és faasóvá. Úgy munkálkottak, hogy valami kis termésük lögyön.

Az első embörnek, Kardos Mihálnak, egy nyócadozs búzája termött, aszt az egész falu odajárd bámúni, hogy mijeñ sog búzájuk vót. S aszt is hallottam tüle, hogy köllöt nekik mönni robotmunkára. Asztá hajtották őket az úccán végig és kajabáták, hogy: »Nem möhetünk, mert nincs kényerünk!« Aszt az uccát, amejikön kivonútak, aszt énevezsték »Nyiszprót uccá«⁴⁸-nak.

Varga Mihálná pedig gyullat meg az első lefödött *üvegös mécs*,⁴⁹ mer azelőt csak zsros lámpát használtak. Ronygyot töttek egy bádög edénybe vaty pedig *olajat*, anná csinyáták az asszonyok, a sárközi asszonyok, — akibe akkor is oj gyönyörűjen élt a népművészet, — a *salukáterös üngöt*,⁵⁰ a *subrikái üngöt*, a rozmaringos üngöt és a zsinoros üngöket. [H: Mijeñ volt az a subrikát?] Az ojan vót, hogy a szálakat kihúszták az *ümgöböl*, a vászombul és akko cérnával várogatták, úty szödögették össze éggy ojan cigára és kis virágokat, mintát csinyátag belőle.

Bizon a mi régi öregjeink maguk csinyáták a férfijaknak az üngöt! Az bizon kendörvaszon vót. Bizon szép finom vót, mer akkor ujan vót. Osztán vót úty, hogy a vállá kétrétü vót s avvá kerek nyaka vót neki, nem ám oan szabot, mint most, hanem az a vászony, amijeñ széles vót, két szébe szapták. Egy vót a háta, másik pedig a *zeleje*. Nem vót ám neki gomblika, hanem madzaggá vót összekötve! Még *öregapámnak* is vót éggy ujan üngie, ami a szülikém *nagyöregapjáú* marat neki, osztá rejtögette. Aszt öregapám sokszó rá-rávötte, oszt akkó mutogatta, hotyhát mijeñök vótak a régi öregek. Hát egész maskurának tartották a régi öregeknek a viseletit. Hát a maji kor mijeñnek tartaná, ha azokat most valaki rávönné, vagy úgy látná! Az a vastak kendörvaszon, bizon vót neki durva ráncaji, mer hát ha mi vállunkta talá ujan kerüne, mint férfijainknak a vállára, aszondaná, hotyhát ez összetöri, hójagot törne rajta, eszt nem lehet mégviseni.

Azután vót nekik bö gatyá. Ajis kendörvaszon vód, de nem ám hoty két szél vagy éty szél, — amint most, hogy zsagba⁵¹ járnak az embörök! — hanem ajis néty szébe vót. Ojam bö vót, mind az asszonyoknak a *rokojájuk*, hogy mikor mönteg, bizon nyáron fújta a szél rajtug, de télöm bizon melegöt adot. Mer kevés nadrág vót, mer még akkó nem igön vót

nadrág! Örútek, hogy *mándli*⁵² jutott s akkor aszt a bő, vastag gatyát belegyúrták a csizma-szárba, oszt akkor azért nem vót hideg. Akkor vót nekik kis mándlijuk, nagy mándlijuk. Bizon vót rajta jám, vótak rajta azok a *lütököl gomb*nak akit hínak, oan hogyös gombok. Aszt hiszöm, hogy még most is van. Oan fémből vót, sárgarézből vót. Asztán akkor az a fehér futtatott *pappangomb*,⁵³ pappannak is hitták. Vót akikén vót harminckettő, huszonnyóc, ki mije vót, ki mennyi gombot tudot rá vönni. Vót akikén két sor vót, vót akikén három sor vót, de ujan is vót, akikén és sor vót, mer hát az mint pénz vót, sogba került megvönni.

Fejúkön vót sapka. Bizonyos vadnak a bőribű csinyátak sapkát, oszt akko kétféle bőrt összevártak, összetákoltak, oszt aszt húszták a fejúkre, hogy né fázzon. Hajuk akkora vót, — me még az én időmbe asz monthatom, hogy ezérkilencásztizéhadba halt még égyg öreg embör, Kovács János vót ez Decsön. Kovács János, akinek a vállád borította a haja. Még ojan is tudok : a Varga Mihál bácsinak, annak még be vót fonyva a haja. Ném tudom, hán vót neki fonyva, csak it láttam elő mindik, hogy be vót neki fonyva a haja, hátú mék szabadon vót neki a sapkája alatt. Hát mind afele gyerökök, hát akko nem nagyon, máma má jobban megúzném, ha ugyan kerúne elébem. Zsírú kenték a hajukat.

A lábukon vót, a legregib viselet av vót : a *kancabocskor*. Kancabocskornak hitták, mer annak csak talpa vót, aszt akkor befűzgeték madzaggal, ronygyot tekertek a lábukra, oszt akkor aszt a kancabocskort ráhejöszték a talpukra, oszt akko a lábúszárát jó körös-körűfonták ronygyal vagy avval a madzaggal, hogy a ronygy lé né gyűjjon rajta. S aki menné csinosabban körű tutta tekerni a lábászárát, azé vót a lekszóbb. Oszt mégis megöregettek, mégis mékhátak!

A nőji ruhánknak a dísze vót, az első : a *bujavászón*. Aszt a bujavászónat a magunk asszonyaji készítöttek, de már akkor annyira fejlődött a nép réteg, hogy akkor már valahonna, nem tudom honnan, már ném emlékszők rá, csak úgy rátapintok gondoladbű, hogy Anglijábű vaty Franciaországbű, ném tudom, valamejik hejru onnan kapták eszt a szűvőfonalat. Tehát az égyyik szála. Már akkor az asszonyajink pamukot használtak. A másik szálát pedik finomra mékfonták. Ebbű készűt a bujavászón. De eszt azér kapta a bujavászóny eszt a nevet, mer rengeteg munka vót vele. Mer kihúszták a gyöpre és nap-nap, hetekön körösztül át öntöszte mindig az asszony, hogy fehér lögyön és finom és puha lögyön a *vászó*. Ebbű készűt az alsó rokoja, amit most »rokojának« neveznek. Mer má most mindönt ekörösztönek a világo. Nincs ujan, aminek nevet né aggyanak. Régön av vót a »pöndő«. A pöndő fölött amit nevesztek pedig »rokojának«, az már finomab dolog vót, mer má az gyári munka vót, vaty pedig külfödrű hosztág be azokat a szép, finom takácsvászónat vagy *gyócs* vót, vagy ném tudom ém mi, abbű csinyátak rokoját. Pöndőbe abba köllött nyóc-kilenc rőűf, a rokojába bizon köllöt tizéktettő, tizéhat, mék tizényóc métert vagy rőföt izs beleszaptak, hogy menné bőveb lögyön, hogy mikor a léján vagy a mēnyecske táncol, menné karikássab lögyön a hulámja a rokojánának, menné szélössebben kiájjon.

Hád bizo a mi asszonyajink sokad dógosztak azér, hoty szépek is, mék csinosak is lögyenek, mint a ruhájuk, mint a fejdiszük.

Amit szintén külföldi anyagból szöttek, vót a *bodorvászóny*, aki ujan mint a *krebdesin*. De ez oja, hogy amikor kimosták, égy üngöd bele lehetőb bizon égy zsepkendőbe szépe kötni, mer akkorikára összeugrod. De mikor rátekerték a sodrófára, elővötték a lapos *mángolót*, — jó kifaragott, finom ; mindön embör faragott a feleséginek égy mángolót, késivé kismidgatta aszt a jó nehéz darap fát, — oszt asztat rátekerte a sodrófára, osztá avva a sodrófán hajtogatta az üngöt mindaddig, míg ki ném nyút, míg csak egész sima ném lött. Tehát akkor av vót a vasalló!

Azután osztá akkor vót nekik még anná finomabb is, mind a *bodor*. Vót nekik ojan vékony, hogy amit el sé kébzēnének, hoty talá aszt is valami durva parasztaszó keze szötte : a sejem *sóti*. Am még ojan vékony, mint asz monhattuk a *nájlón* papiros, ojan vékony. Aszt is pedig asszonyaji kész szűtte! Ebbűl vót a legnagyobb ünneplő üngünk nyáron.

Szinte kimeríthetetlenek, amikor a régi viseletről vagy házimunkáikról, szötteseikről beszélnek. Elbeszélésükéből azt is megtudjuk, hogy a gyöngyösbokrétákból ismert pompás sárközi viselet csak a gazdagok sajátos viselete volt. Csak az egykés nagygazdák tudtak asszonyukra és egyetlen leányukra olyan sok pénzt áldozni. A szegény lányok csak sóvárögva nézték ezeket a drága ruhákat és fejdiszeket a templomban és a lakodalmakban. Sárközben az 1930-as népszámlálás adatai szerint csupán 1348 személy rendelkezik földbirtokkal (100 holdon felül : 4 ; 50—100 holdig : 55 ; 10—50 holdig : 444 ; 1—10 holdig : 845) s így csaknem 10 000 szegény a földnélküli agrárproletáriátushoz tartozik. Szegénységükért sok megaláztatás is érte őket :

»Hát itt a fíjataláságnak régön megvót az elválasztó rétege. Az égyyik vót a módosabb réteg, a másik pedig a szögényeb réteg. Hát nállunk vótak akko nappali tánc-mulató hejek :

az égyyk vót Tabamba,⁵⁴ a másik pedig — úgy mondvá — a kössék kocsmájába. Odajártak a gazdag legényök, a gazdag lőjányok. A szőgőn Bërta bácsi kocsmájába oda még jártak a szőgőny lőjányok még a szőgőny legényök. Hád bizon mikor a szőgő lőjányok émóntek a templombú kigyüve, émóntek azér úgy a gazdagok kocsmájába is, hébe-hóba mégniszték. Monygyuk má, mink is vótunk tizęhatan ętyapjítások : »Ide hágassatok, mőnynyuk fő ama kocsmába, nizzük mők, kik mőlatnak!«

Ēmóntung bizon, beátunk a karikába mink is szőpőn babázni, nótát keznyi, — hát én ęk kicsit nótafa vótam, én szerettem nótát kezdeni. Igasz, hogy jó hangom is vót akkor, nēm ijen reket, mint mos, — hád bizo ęccör csak asz vóttük észre, hogy a lekszső intótt amannak, osztá má ki is kerítóttog bennünket, má ki vótunk csapva, levátóttog bennünket. A két lőjány ősszefokta a karját, osztá má kikerítóttog bennünket. Hát em má csak sēmmisső vód, de viszont mink is visszaattuk ám a kőccsönt, mikor lęgyüttök a mi kocsmángba! Mink is kikerekítóttük űket, nēm marattunk adóssak. Hát tik így bántok mivelünk, mink is úgy! Visszaattuk a kőccsönt sokszor *duflán*.« (Elmondta : Perity Mihályné 56 éves, Decs.)

De nemcsak a régi életforma különböző megnyilatkozásairól beszélgettünk el. Megrőgőzítettük azokat a beszélgetéseket is, amelyeket tszcs. tagokkal folytattunk s amelyek kemény harcukról, mindennapi életükőről, gazdasági problémáikőről, az új szocialista munkáról adnak számot. A bátai »Vörös Zászló« tszcs. 1949-ben elhatározta:

»mők köl próbálni és naty harcal és nagy odaadó munkával és őnfeláldozó munkával köl, hogy a gyapotot termeljük. Bátaji viszonyladba is mőkpróbáltuk úgy hogy az első ęvbe vót nekünk tizęnöt kataszteri gyapot, negyvenkilendzbe. Ezzel megindultunk természetősen. Még lętt ígérve asz, hogy mész-ammonsalętrijumot kapunk, amit a földekre ki köl szőrni. De az oldozási idı három hónap. Amikor mőkaptuk, kiszórtuk és ojan talajt választottunk ki: ęty közępkötött talajt és alsó nedvel és melek talajt. Na most ezzel mőgindultunk és jó eredményt ęrtünk el az első ęvbe. [H: Voltak-e az első ęvben nehézségek?] Vótak ám! Sujjal vetęttünk. A gępekre ráraktuk a sujkot, hogy mentül męjebben kerőjjon a földbe, pedig annak csak két centiméterre szabad a földbe kerőni. [H: Na most mi lett a következménye ennek?] Nagyon nehezen kőt. Ujjainkő kapargattuk ki a földbő és valami nagy nehezen tultuk csak kikapargáni. Azér mégis lęt valami belőlle, mer áldosztunk, kíváncsijak vótunk mi is, hogy mi lęssz abbul az új termézsóbú, a gyapodbú, amit még nēm is nagyon láttunk.

Heji viszonyladba jó munkát végesztünk, jó talajt készfőtöttünk elő, sőt még földet is küttem föl stanecliba, talajmintát, vagyis földmintát, hogy mijen földbe fogjuk a gyapotot vetni akkor, amikor elkesztük. És mőg vótak elégedve vele és m g vótak elégedve azzal is, hogy annak a munkálataji dacára, hotyhát első ęvbe kesztük, mijen erőssen és ütemszerőjen męntünk. De ehősz köllött nagy agitácijős munka. Ehősz köllöttek kizsgyölésök, kaptunk fölrő brossurakat és ismertettük a dolgozó néppel nap mind nap. Mindőn este vótak kizsgyölésök, ottan ismertettük, házi agitácijőn körősztü és megértóttük a dolgozó paraszcsággal hotyhát igőnis akkor, amikor Bátán gyapotot termelhetünk, nēm köl nekünk külfölthöz szorolni, hogy eszt a drága anyagot, nyersanyagot onnan hozzug be, hanem igőnis it mők tuggyuk mi termelni belső országunk viszonylatába, azaz Bátán is mőg van a lęhetőség rá. És mindőn dolgozó paraszcság ęrcse mők, hotyhát bátaji viszonyladba vannak ojan talajok és vannak ojan lęhetőségök, hotyhát gyapotot lęhet termelni. Fogjunk hozzá! És igőnis megértette a bátaji paraszcság és hozzá is fogott. Megyeji viszonyladba a vándorzászlót mőkaptuk és elsőik vagyunk Tolna megyében a gyapottermeléssel.« (Elmondotta : RácZ János, 30 éves tszcs. tag, Bata.)

Nępgazdaságunknak evvel az újonnan megindult ipari növényével kapcsolatban szinte új gazdasági terminológia fejlődik ki az ország legkülönbözőbb tájain. A szavak legtöbbje — hangtani eltérésekkel — nagyjában megegyezik, vidékenként azonban bizonyosan születnek új szavak is a gyapottermesztes munkafolyamatának egy-egy mozzanatára vagy a növény egyes részeinek megnevezésére. Bátán pl. a gyapot gubótartó oldalszárait *gyęrtýák*-nak hívják, a gyęrtýák ritkítását pedig *tetęjölés*-nek vagy *fejölés*-nek mondják.

A termelősőzövetkezeti csoportok tagjai, akik — kiejtésük szerint — a »téeccsęghen« dolgoznak, sokat fejlődnek mind politikai és gazdasági, mind pedig kulturális tőren. A bátai »Vörös Zászló« tszcs. elnöke így beszél ezekről a dolgokról :

»Kulturális szempondbú mos már jobban fejlesztek magukat a csoport tagjai, mind az előző ęvegebe. Szóval majnēm mindőn csoportagnak vam már rádiója és eszt halgattyák

esti órágba. Szemináriumra járunk. Csupán a csoportnak, a mi csoportunkon belül, van szeminárium politikai és gazdasági vonalon. És sokszor elhúzódik nagyon sokáig, mer hozzászónak nagyon sokan. Az elejibe, mikor mögindút a szeminárium, had bizon alik szolt hozzá éty-kettő, pláne a nők! Azok égyváltalán nem akartak hozzászólni. Most már az utóbbani időgbe a nők is sokat hozzászónak a gazdaságihoz, még a politikaihoz is. Mos már érdeklí üket, hogy huygan tudnánk többet termelni, jobbat termelni! [H: Asztán újságot olvasnak-e?] Szóval a nyári alkalomba vaty kapállásná, vagy aratásná ebédidő alatt égyg óvas, — negyvenötvenen összeülünk écs csomóba, — a többi pedik hágattya még ebédől. Még az ebédidőt is kihazsnájjuk. [H: Hát ez nagyon okos dolog!] Eszt is mégvitassuk ottam minygyá helbe. Úty hoty sokszó nagyon egésségős. A csoportnak van könyvtára, úty hogy alig vam ben könyv a könyvtárba, mindik kiviszik. [H: És mijen könyveket szeretnek így a tagok olvasni?] A szovjet kultúrát. Szóval it mindönféle könyvünk van, égyyik eszt, másik aszt ugyé, de legjobban a szovjet tapasztalatokat szeretik. [H: Az időssebbek vagy a fiatalabbak viszik inkább a könyveket?] Szóval viszik esztet időssek, fiatalok. Szóval pláne most a téli időszakba nagyon elhorták a könyveket. Pejig valami ezerkéccász forintos könyftárunk van.» (Elmondta: Molnár János, 50 éves, tszcs. elnök, Báta.)

A könyv mellett kulturális életük szerves részévé válik lassan a mozi is. A Sárköz falvaiban egymásután nyitotta meg kormányzatunk a normál- vagy keskenyfilmes mozikat, s akik a régi világban egyetlenegyszer sem voltak moziban, most eljárnak. A termelő szövetkezeti csoportok tagjai együttesen is látogatják a mozit és utána a film tartalmát meg is beszélik. Nyelveljődésükre tehát a filmek köznyelvi kiejtése is hatással van, és ez is elősegíti a nyelvkiegyenlítő folyamat ütemének meggyorsulását.

A »Boldog nyár« c. szovjet film tartalmát így mondta el Lovas Bálintné 37 éves ócsényi asszony :

»Régen nem jártam moziba. Most legutób Nagydorogon eméntem éty filmet megnézni. A címe »Boldog nyár« vót. Hát ot kezdődött, — mer már elkeszték az elejét, — onnan láttuk, hogy égy lány nótaszóval hajtott két ökröt. Ném is tudom, mi vót, tehen-é, ökör-é, hajtotta és a széna tetején dalóva, nótázva ott üt és éty fiatal legén még mént a kocsi után. Az ráakasz-totta a kocsira a holmiját. Égy bóröndöt, ruháját fódopta és az is ékeszte éneköni a lánya a dalt. S akkor a lány figyelmes lett ára, hogy valaki dalol, annyira mászot hátra, annyira mászot, hogy még akarta lesni a fujatalembört, és amind biccent égyget a kocsi, — éty hídon möntek körösztul, ott éty kis fojó vót, — a lány beleesött a vízbe. Hát ére a fujatalembör nagy ijeccségébe utána ugrott. Ékezdött kijabáni és a lány a végén elöp kimászott a vízbü, mint a fujatalembör. S akkö visszantegetöt neki onnan a lány. Fokta magát, ékezdöt szalanni, de azér a legény is kimászot. Hát csurom-vízessen darabig beszélgettek és akkor monta neki, hogy mos má csak igyekezzenek haza. Oszt mögmonta, hogy ő kicsoda, hova mögy. Hát végén rájöttek, hogy ismerik is égy mást.

Akkö ez a lány égyyik kolhozna a *zelmunkássa* vót, ez a fujatalembör pedig ahhol a kolhozba kerüt könyvellőnek. S hát az a lány szerelmes lett ebbe a fujába. De viszont vót ott a kolhoszelnőknek éty szintén égy ojan *brigádvezető* lány, aki vót neki a mönyasszonyjelöltje. Valahogy annak is teccött ez a fujú. És ugyé a két lány ojan *ellentét*⁶⁵ vót. Mind a kettő ijén brigádvezető vót. Akkor égyyik-másik *ujításd be* akart *vezetni* ez az új könyvellő. Eszt a kolhoszelnök nem akarta. Ném tudom mér, de nem teccöt neki.

És akkor a tehenészetet keszték el, hogy tehenészetet akartak valahova telepíteni. Hát a lány nagyon örüt neki, ez az égyyik kislány, hogy ő fog oda kimenni. És hát ki is kerüt a végén. Hát nagyon szépén fejlődött az egész ot kint és a kislány nagyon örüt neki, hoty sikere vót. És hát boldog vót, hogy ő mostan hát mekkora *teljesítményt* tud muatni. És késöp hát kezdődött az aratás, hortág be a búzát, még mindönt és ez a gyors munka, ami ot mént ezzel a *gépesítöd* dógokkal, hát valami nagyon szép vói. Gyönyörü virágzó kertek, még mindönök vótak. Mikor a lányok esténkint möntek haza, nótaszóvá möntek haza a fődek-ről. Ott aratták a búzát, má rökfön csépöték is, onnan horták, minygyá mázsáták és onnan szállították el. Ugyé id *gyors ütembe* fojt a munka és nagyon szépön mönt. Hát igazán *szép eredményt érték el* és hát nagyon örültek neki, hogy mijen ügyessek.

A végén persze a kolhoszelnök is kibéküt a brigádvezető kislánnyal, mer elősször má fétékenykedött ára a könyvellőre, asz hitte, hogy aszt szereti. Hát a végén mégis csak az övé iött a kislány, a könyvellő pedig aszt a kislányt vötte feleségül, vagy annak vallot szerelmet, akivel elősször találkozott a széna tetején a kocsin, aki éneköve mönt s akit hát ot mégismert.

Szóval neköm nagyon teccött a darab, ojan ügyessön vót összeállítva. És teccöt neköm asz, hogy az a kislány, aki hát ott a tehenészedbe brigádvezető lött, az á három legrosszap tehenet kérte. Ó mekpróbájja azokat hát majt hejre hozni. S akkor jöt, nevetét rajta az a munka-vezető ottan, hogy az lehetetlen, mit tud abbol kihozni. S a végén ő is elcsudálkozot rajta,

hogy ez a lány má annyira hejrehozta a három tehenet, hogy az lőtt a végén a tehenészetnek a legjobb fejős tehene és naponta háromszor fejték. Mégis így sikerült a kislánynak. Nagyon ügyes, életrevaló kislány vót, brigádvezetőnek hát nagyon izs bevát, mer megmutatta, hogy milyen ügyes.»

Világosan kitetszik a fenti részből, hogy az új szocialista film milyen nevelő hatással van parasztságunkra. A filmeknek nemcsak a meséjét követik, de megragadják őket a helyesebb munkamódszer is. Lovas Bálintné pl. figyelmes lett a napi háromszori fejésre. A bátai tszcs. elnöke, aki szintén elmondta nekem a filmmel kapcsolatos élményeit, hosszasan elemzi a filmnek ezt a részét:

»Az égygyik férfi nem akarta bevezetni a háromszori fejést. Ujan időseb bácsinak nízött am má ki. A nők pejjig, azok aszt akarták, hogy a háromszori fejést bevezessék. Am mők séhogyansé akarta. No akko mégis a nő al löt a fejős brigádvezető s bevezette a háromszori fejést. A férfi, az ami ot vót, szóval égygyátallán nem akard beleégygyezni. Aszonygya, akkor ű emén, ot hagyja. Hát elmöhet. Akkor lősz csősz vagy éjjeliőr, — asz monták neki. Asztán utójjára mégis csag bele köllöt neki égygyezni, mer látta, hogy micsoda temenyiségöt vittge be csak égygy-égy nap...»

Neköm az nagyon teccöt, hogy micsoda szép tisztán bántak a tehenészedbe. Fejér köpenybe vótak és ijen fejer lépüdükkkel mosták a tőgyet, tisztán. Szóval eszt így akarjuk mink izs bevezetni a bátaji »Vörözs Zászló« téeccsébe. A háromszori fejést már mőkkesztük. Itt izs bevát, már a *tejhozamunk* szaporodott.

Asztán teccöt az aratás, cséplés. Lēhetēt látni *kombányokat* és autók horták onnand a búzát minygyá a kombány mel'ű s akkor vittég be oda a maktár elibe s azonnal szelēték és tiszta magok kerütek a hombárba. Űty szeretném má, hotyha itt is al lenne. [H: Lassan meglesz minden. Szemünk előtt alakul át minden. Itt is van már gépállomás!] A tavál eszten-döbe mők szóval a *gépállomás* atta ja *traktorkezelőket* a téeccségbe, de ezök nem visēték *szív-ügyüknek* úgy, mint ma má a téeccsék attag be *saját kebelügbü* emböröket. [H: A maguk csoportyából hány ember ment traktorosnak?] Szóval a mi csoportungbü három embör mēnd be a gépállomásr. De mos má hat embörünk van, mer három ujra beát a téeccsébe, akik *géptanfójamot* végesztek ott az iskolán. Most ity hat saját tagunk van.»

III. A hangfelvételek nyelvi elemzéséből kitűnik, hogy a sárközi nyelvjárás valóban az alföldi nyelvjárás-terület duna—drávai csoportjába sorolható, amint azt már Balassa József⁵⁶ és nyomán mások⁵⁷ is megállapították.

1. a) Legfőbb jellegzetessége az *ő*-zés. Ez az a kapocs, mely az alföldi nyelvjárás többi csoportjaival összefűzi s ez választja el a szomszédos nyelvjárás területektől. A vele szomszédos nyelvjárások zárt *é*-je helyén vegyeshangú és egytagú szavak kivételével nagy általánosságban *ő*-t találunk. Egy fél évszázaddal ezelőtt Kovács Aladár (Nyr 33: 269) még ezt írta a sárközi nyelvjárás ezen jelenségéről, hogy: »rövid zárt *é*-t, a szónak bármely tagjában forduljon is elő, általában és *feltétlenül ő*-nek ejtik ki: még: *mög*, lē: *lő*, mēnni: *mönni*, *mögy*, *möntem*, *szöd*, *vősz*, *tősz*, *őszöm* (manduco), *eszöm* (mens mea) stb.« Megfigyelése azonban már akkor sem lehetett teljesen megbízható, mert Balassa tizenhárom évvel előtte felhívta a figyelmet a nyelvhasználat ingadozására, a variánsokra: »így maga az *ő*-zés sem olyan következetes már, s gyakran enged helyét az *é*-nek« (id. m. 52. l.). A helyzet ma talán még nagyobb mértékben ingadozó, mint Balassa idejében. A hangfelvételek — hűen megőrizvén az elhangzott, eredeti nyelvi nyilatkozatot — világosan azt mutatják, hogy a beszélők egyazon szót is mindkét változatban használnak. Ugyanaz a beszélő egyszer *mög*, máskor a *még*, *möntem* — *möntem*, *tőttem* — *töttem*, *sőt*: *még*, *möntem*, *tőttem* variánsokat is használja. Természetesen a variánsok használati aránya nem egyforma. Ugyanaz a beszélő egyik változatot gyakrabban használja, mint a másikat, egyik variáns statisztikai terheltsége nagyobb a másikénál. Álljon itt mutatóba egy-egy lemez lehallgatása után nyert eredmény:

név	kor	község	ő-ző alak	é-ző variáns
Kubrászky Szél Judit	77 éves	Decs	54	23
Bálintné Kati Éva	60	Decs	72	40
Borsóné Petróczki Örsze	58	Aisónyék	90	52
Mócsi Jánosné	50	Aisónyék	81	40
Lőrinczné Széki Sára	30	Öcsény	59	30
Lajtos Mihály	69	Decs	23	53
Fülöp Ferenc	67	Decs	38	52

Az *ő-ző* alakok tehát mind a két nemnél *ē-zőkkel* váltakoznak. Szilárd, következetes *ő-zésről* tehát már ma nem beszélhetünk. Ellenben érdekesen mutatja meg csupán I lemeznyi (5 perces) beszédanyag is, hogy a nőknél, mind az idősebbeknél, mind pedig a fiatalabbaknál az *ő-ző* alakok kb. kétszeresét teszik ki az *ē-zőknek*. A férfiaknál viszont más a helyzet: az *ē-ző* variánsok már az idősebbek beszédében is gyakoribbak. A 30 éven aluliaknál természetesen ez a helyzet egészen általánosnak mondható. A hangfelvételek teljes feldolgozását majd a változatok statisztikai terheltségének pontos összeállításával végezzük el. Csak ez a módszer mutat rá igazán arra a kétségtelen tényre, hogy a nyelvjárások is változnak, fejlődnek, folytonos mozgásban vannak és nem múmikus mozdulatlanságúak, amint azt eddig a nyelvjáráskutatók általában romantikusan feltüntették. A nyelvi variánsok — s nemcsak a hangtani, de alaktani, sőt mondattani, mondatszerkezeti variánsok is — a nyelv dinamikájának legérdekesebb élő tanúi. A variánsok egy része a múltba néz és a múlt régies nyelvi állapotának emlékéit őrizi, más része a jelen nyelvhasználat jellegzetességeit mutatja vagy már a jövőbe néz.

b) Ugyanezt mondhatjuk el a diftongusokról és más hangtani jelenségekről is. A kettős magánhangzók eltűnését, elsorvadását már Kovách is sejteti, amikor az *á, ó, ő* és *ű* hang kiejtéséről ír: »Ezek közül ma már csupán az *ó* és *ő* hangzik kettősen: *áó* és *éő*-nek: *táó, száó* (ellenben *szova* e h. szava), *jáó, földéő, mié néő* stb.; egyszóval általános. Az *á* és *ű* ellenben egyszerű hang, csak néhány öreg ajakán érezhető még ki az *áá* és *őű*... Az *é* helyett, bárhol forduljon is elő, szótőben, képzőben, ragban, mindig a fentebb mondott hosszú kettőshangot ejtik: *eē: közēēp, szelēēp, eēn, vēēgig, lēēlők, néēzze, jēēnyős, Garzaóéka* (Nyr 33:268).

A diftongusok használata ma már egészen kivételes. Csak a legidősebb nemzedék ejtésében fordul elő, de ott sem következetesen és igen csekély statisztikai terheltséggel. Egy decsi hangfelvételen pl. egy teljes esti beszélgetés anyagában csupán egyetlen egy diftongus fordul elő egy idős asszony beszédében, az is emfatikus helyzetben. Férfiak beszédében jóformán már fel sem lelhető.

A hosszú *é* hang sorvadó variánsaként előfordul még az: *eē, eē: nmdēēg, eēn*: hasonlóképpen *ó* variánsként: *óū: próústya, vóút*; *ő* változatként: *őű, eő: rőűf, föld, jőőd*; *é* variánsként: *iē* (Alsónyéken): *iērtē, törtiēnt, kiērdēz*.

c) *é-ző, ē-ző* alakok következő *í-ző* változatai lelhetők még fel sorvadó tendenciával: *egisségős, kinyér, tinyér, risz, elig, níp, níz, gyikény, marik, süviny, ippen*. A két alak közötti átmeneti állapotot jelzik a ritka, magas nyelvműködéssel képzett *é*-hangú alakok: *sütemén, történt* stb.

d) Orrhangú magánhangók is előfordulnak csekély statisztikai terheltséggel. Ilyenkor a szóvégi *n* zárja elmarad és a magánhangzóval való kapcsolata nazo-orális hangszínen oldódik fel: *Istvá, tizēhat, asszō*. Néhány szóban még az is elég általános, hogy a nazo-orális hangszín teljességgel hiányzik s helyét tiszta orális hangszín foglalja el: *aszta*.

e) Egészen kivételes eseteknek vehetjük a túlságos rövid időtartamú és szinte már bizonytalan színezetű redukált hangok használatát. Az eddig átvizsgált lemezekon csupán két *sva*-hangot figyelhettünk meg: *kevēri, hárōmat*.

f) Az *l* mássalhangzó gyakran kiesik szóban és szóvégen, ilyenkor az előtte levő magánhangzó időtartama megnyúlik, sőt az idősebbek kiejtésében a hangszíne is megváltozik: *aszta* és *asztó* (sorvadó változat), *hāgat* és *hōgat* (sorvadó változat), *ēső 'első' és ēsō, rōstēte* és *rōstēte, kiket 'kikelt' és kikēt, rōggēre* és *rōggēre, ehisz* és *ēhisz, emēcő, 'halászó háló'; őszō, jekszō, viszō, tōszō; vót, jōd. kūd, zōd*; szóvégen és ragokban; *kōrū, alū, jōlū, belū, régijektū, azokū, szōrrekōtjēbū, malombū, abbū, lapokrū, gōrōndrū, Szēkszādr ū, kezivē, ruhāvō*.

g) Az *r* kiesése is gyakori szóvégen: *ēccō, hāromszō, mikō, má, hama, azē, akkō*.

h) A *-hoz, -hez, -höz* ragok *z*-je gyakran kiesik, máskor meg *l* lép a helyébe: *embōrhō, Dējākékhō, fōthōl, bāboshōl, jāhōl*.

i) Az *l, r* és *j* hangnak gyakran nyújtó hatásuk van az előző magánhangzóra, ez a jelenség azonban nem következetes, csupán esetleges: *fālba, létl, legālsō, vōrsōk, tōrta, èrdō, mōrzsol, rājzās*.

j) Sorvadó, ritka hangalakot találunk a következő szavakban: *terd* 'térd', *nekül* 'nélkül', *ügön* 'igen', *bukor* 'bokor', *hugyan* 'hogyan', *szüvöszek* 'szövöszek'.

k) A köznyelvi alakokkal szemben hosszú időtartamot találunk a következő változatokban: *bajja*, *karimája*, *kellés* 'kelés, gennyes seb', *élesztőjü*, *mitőlünk*, *belőle*, *ijeszmífelle*, *mökcsinállom*, *könyvellő*, *termelő* szövetkezet, *segíteni*, *földeríteni*, *irányítás*, *magossan*, *kedvessivel*, *tojással* stb.

l) Egymással érintkező szavak hangjai gyakran egy artikulációs mozzanatban olvadnak össze: *av vót*, *ar röttön* 'az rögtön', *mév vót*, *em most*, *ék kis*, *am má*, *méddögölt*, *ah hoszta*; de szó belsejében is: *gyakollat*, *hallak* 'hagylak'.

m) *d*-hangelemmel bővülő alakok: *ottand*, *asztánd*.

n) A határozói igenév *-va* *-ve* képzője helyett *-val*, *-vel* általános: *ütvel*, *mondval*, *eresztvel*, *leköivel*, *röndözvel*. Változatként azonban találkozunk a *-va*, *-ve* és *-val*, *-vel* hasonult alakjaival: *addá* 'adva', *ültetté*, *duggá*, *minősítte*, még *vótak esküddel*.

o) Igék jelenidejű 3. személyű tárgyas ragjaiként előfordul még az: *-i*, ill. *-ik*: *adi*, *mondi*, *hozi*, *szoríti*, ill. többesszámban: *csinálík*, *elárulík*, *csattogatík*.

Hasonlóképpen megtaláljuk még a birtokos személyragozásban a 3. személy ragjaként: *-i*, ill. *-ik*: *szömi* 'szeme', *tinyeri* 'tenyere' és többesszámban: *házík* 'házuk', *csarapájík* 'posztó cipőjük'. Erősen sorvadnak, a köznyelvi alakok már gyakoribbak.

2. Szóhasználatukban még sok tájnyelvi érdekességet találunk. A rokonságjelző szavak közül: *ügönszüle* 'dédanya', *messziszüle* 'távolabb lakó nagyanya'. Régi nyelvből maradt sajátosság a templomnak *étyház* szóval való jelölése, *limbus* 'ingoványos hely', *cigle* 'parti fűz', *Salix viminális*, *búsz* meleg 'fülledt meleg' (már a Döbrentei-kódexben) a török *bus* 'pára, gőz' szóra megy vissza. Álljon itt mutatóba még néhány sárközi szó: *dsindzsás* 'mocsaras, süppedékes', *tóka* 'kacsa', *vizi heróc* 'vizi patkány', *zihony* 'kötél', *csarapa* 'posztópapucs', *csórag* 'husáng', *fence* 'görbe, ferde', *supella* 'szányogháló', *csiszló* 'lakodalom utáni kis mulatság, tyúkverő', *szilogy* 'apró jeges hó', *kuti* 'köcsög, cserépedény', *eltökít* 'eltüntet, semmivé tesz', *csühörög* v. *csühörög* 'szemetel (az eső)', *hullározik* (a hó) 'szállingózik', *buti* 'nagy fejsze', *bönygyöle* 'gyékény vastag, lisztes gyökere', *pucella* 'disznócsorda'.

A dülönevekben, de a közszavakban is bizonyosan megkülönböztethető néhány kún-beenyő és több hódoltságkorabeli török szó. A gyűjtött szókinccs feldolgozása majd érdekes fényt vet a különböző rétegek nagyságára.

Sárköz szókinccsébe az utóbbi évtizedekben számos német szó is bekerült, hisz Tolna megye számos községe német településű volt (így magában Sárközben: Bátaszék) és a községekbe is megindult a német beszivárgás. Az 1930-as népszámlálás szerint Decsen 345, Ócsényben 102, Alsónyéken 74, Sárpilisben pedig 7 német nemzetiségű és nyelvű lakos volt. Ime néhány német jövevényszó: *mándli* 'kabát' < ném. Mantel köpenyeg, *kellner* 'pincér' < ném. KeHner 'ua.', *lancmók* 'dologkerülő, csavargó' (Nyr 33: 335), *fúrhang* 'függöny' < ném. Vorhang 'ua.', *cófli* 'posztó cipő' (Nyr 33: 334), *cifertós* 'kacsázó járású' (Nyr 33: 334), *svártli* 'disznósajt' < ném. Schwarte 'bőrke, szalonna-bőr', *griffös patkó* 'sarkos, téli patkó' < ném. Griff 'patkó, köröm', *kursmitt* 'ló gyógyító' < ném. Kurschmied 'patkolókovács', *spráje* 'támasztó fa' < ném. Spreize 'támasz, dúc' stb.

Sárköz dolgozó parasztsága bekapcsolódott a termelő szövetkezeti gazdálkodásba és csoportokat alakított. A szövetkezeti és politikai életben, az állami gazdaságokban, a gépállomásokon, a kultúrtermekben mindenütt erős köznyelvi hatás alá került. A köznyelvi hatást csak erősíti az iskola, a mozgalmi élet és a rádió, amely ma csaknem minden házban megtalálható, mivel a posta vezetékes rádió készüléket szerelt fel 1951-ben Sárköz kisebb községeiben is. A nyelvjárás zártága tehát feloldódott és a hangtani, alaktani sajátosságok elvesztették szilárdságukat, s a köznyelvi sajátosságok fokról-fokra tért nyerne. Feltűnő gyorsan kerültek be az újonnan keletkezett szavak aktív szókinccsükbe: *életszinvonál*, *brigádvezető*, *élmunkás*, valamint az újabb szókapcsolatok és fordulatok, frazeológiai egységek. A tszcs.-ben dolgozók és a mozgalmi életben résztvevők nyelvében meglepő nagy számmal lelhetők fel az új szókapcsolatok és fordulatok. Álljon itt mutatóba a hangfelvételekből néhány kiragadott részlet: *jobb oldali ethajlás*-szerűen a csoport kebelébü kiestek; *vezetőposztón* ők szerettek volna lenni; *bomlasztó*

munkát végezték; az *elítársak* éberök voltak és *raftacsapásszerűen* meglátták, hogy a csoportná baj van, ezeket a *csoport takságán körösztű fölvilágosítászerűen és ösztönszerűen* úgy az elnök, mint a többi tagok, az *taksággal karöltve ezeket az elemeket* kitiltotta; minden *pozícióját* Bátán *ők töltötték be*; eljött az idő, hogy igenis *politikailag fejlődöttünk és tudatosabbá váltunk* vagyis *tudatosabbá lettünk*, hogy ezek *nem a mi sorajingba valók és kitéttük sorajingbul*; beattuk kocsi, mindön szerszámot, ami csak létezött a *taksák köribe*; a *tanáccsal karöltve már tárgyaltunk ezzel kapcsolatosan*; negyvenkilendzbe, az első évbe példájul nekünk, mind szövetekezeti vagyis termelőcsoport, még akkor nem *tutta magájéva tönni*; *heji viszonyladda jó munkát végeztünk*, stb.

Kétségtelen, hogy a kollektív gazdasági élet, a parasztság bekapcsolása a politikai életbe a nyelvfejlődésnek is új szakaszát jelenti. A politikai és gazdasági élet új fogalmai és kifejezései bekerültek a nép nyelvébe és aktív szókincsükben¹ foglalnak helyet. Agitátorainknak, falusi pártvezetőinknek ezért nagyobb figyelemmel kell lenniök a nyelvi kérdésekre is. Egyszerű, érthető és világos nyelven kell a néphez szólniök, mert a nép bizalommal van vezetői iránt és jóakarattal sajátítja el tőlük mindazt, amit gyűléseken vagy tanfolyamokon hall tőlük. Gördülékeny nyelvüket ne tegyék nehézkesé »színtelen és szagtalann« divatos szóhalmazzal. Fordítsanak gondot a helyes nyelvhasználatra, amint a Szovjetunióban teszik.

Sárköz nyelvjárásáról tehát megállapíthatjuk, hogy zárt egysége már régen megbomlott, hiszen a török hódoltság után szinte szakadatlanul újabb és újabb bevándorló hullámokat fogadott magába egészen a Felszabadulás utáni 1945/46-os földosztásig. Az *ö-zés* az egyetlen olyan nyelvi jelenség, amely még mindig komoly mértékben érvényesül a mindennapi nyelvhasználatban, bár ennek következetessége is megbomlott és a zárt *ö* használatának terjedése mutatja a jövő fejlődés határozott irányát a köznyelvi kiegyenlítődé felé. A diftongusok teljes sorvadásban vannak és a nyelvjárás egyéb régi sajátosságai is az újabb változatokkal vívják élet-halálharcukat. A változatok harcának pontos statisztikai felderítése mutatja majd meg ennek a belső nyelvfejlődésnek valódi dinamikáját.

¹ (Ábrahámffy János—Haag Ferencz—Mennyey József): Sárközi árvizkönyv. Kalocsa, 1862. — ² Viski Károly, Etnikai csoportok, vidékek. Bp., 1938. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. köt. 8. füzet, 7, 11. l. — ³ Csalogovits József, Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén. Népr. Ért. 29: 321—333. és korábban is: Népr. Ért. 17: 1—10. — ⁴ Pais Dezső: Anonymus, Bp., 1926, 84. l. — ⁵ Györfv György, Besenyők és magyarok. Bp., 1940, 98. l. — ⁶ Békefi Remigs. A cikádori apátság története. Pécs, 1894, 96—98. l. — ⁷ Pataki József: Adalékok a Sárköz népességének történetéhez. (Pécs), 1937. Tolna vármegye múltjából, 4. sz. 11. l. — ⁸ Garay János: Sárköz. Tudományos Gyűjtemény, 1833, X. köt., 24. l. — ⁹ Kovács Alajos: Az egyke pusztítása a Sárközben. Magyar Statisztikai Szemle, 14. köt., 11. sz., 905—919. l. — ¹⁰ Pataki id. m. 14. l. Ide azonban Bata község lélekszáma nincs beleszámítva. — ¹¹ Pataki id. m. 16., majd 20—32. l. — ¹² Pataki József: A Sárköz gazdaság- és település. földrajza. Pécs, 1936, 24. l. — ¹³ Csalog József: Talpas sövényházak a tolnamegyei Duna-szakaszon. Népr. Ért. 31: 40. — ¹⁴ Pataki id. m. 14. l. — ¹⁵ Csalog József: A Tolnamegyei Sárköz népi halászata. Népr. Ért. 32: 235—236. — ¹⁶ Népr. Ért. 32: 234. — ¹⁷ *lap* 'mélyfekvésű, vízállásos hely' — ¹⁸ *görönd* 'halom, domb; hátszerű emelkedés' — ¹⁹ kötötték meg kötéllel először — ²⁰ *dülő* neve, — ²¹ *tanya* 'szőlőhegyen lévő ház. présház', — ²² a régi Ete község helyén lévő *dülő* neve, — ²³ *szá á* 'falutól messze eső földeken ház a hozzá tartozó gazdasági épületekkel', — ²⁴ t. i. *szilványába*, a feje oldalán lévő nyílásába, — ²⁵ *hüvös*, — ²⁶ t. i. a kocsiülésre, — ²⁷ *Árvizkönyv*. (Kalocsa) 1862, 7. l. — ²⁸ Hegedüs Lejos — ²⁹ *hgyör* 'a hegy, domb erősen kiugró része' — ³⁰ *tölös* 'tölgyes erdő' — ³¹ meggyógyult — ³² t. i. sebet — ³³ *felszakká* 'féloldalra fordulva' — ³⁴ leginkább — ³⁵ *buritón* 'vesszőből font csibe tartó kosárféleség' — ³⁶ *glső* — ³⁷ *csigat*, *csiget* 'csítt, lecsendesít' — ³⁸ *kikelt* magából — ³⁹ az a *bűbajos, kötő-öldő ember* — ⁴⁰ *katangol* 'csavarog, kóborog, lézeng' — ⁴¹ asszonyinak, férfinak és leányinak, bármelyik lenne is a megrontó — ⁴² *buk* 'kiköp', — ⁴³ *parázs* — ⁴⁴ *járó borozda* 'kijárt ösvény a szőlőhegyen' — ⁴⁵ *szárdik* 'hegyoldalban, kietlan-, völgyszerűen haladó bozotos út' — ⁴⁶ *fineszös* 'ravasz, agyafúrt' — ⁴⁷ *német*: nichts Brot — ⁴⁸ *lámpa* — ⁴⁹ *rácsos mintájú* — ⁵⁰ azaz szűk nadrágokban — ⁵¹ *kiskabát* — ⁵² *gyöngyház paplangomb?* — ⁵³ *Tabán* neve Decs község egy részének — ⁵⁴ *vetélytárs* — ⁵⁵ Balassa József: A magyar nyelvjárások. Bp., 1891, 52. l. — ⁵⁶ Kálmán Béla: A mai magyar nyelvjárások. Bp., 1951, 25. l. —

NÉPI CSILLAGNEVEK GYŰJTÉSE

Írta : **Beke Ödön**

Kulin György a Magyar Csillagászati Egyesület 1946 november 11-i alakuló közgyűlésén előterjesztett munkatervében szerepel a magyar csillagnevek gyűjtése is. A távcső világa 1941-ben megjelent műve I. kötetében közölt is néhány száz csillagnevet, azonban csak ezek egy részét tudta közelebbi adatok híján meghatározni, legnagyobb részüknél sejtelmünk sincs, melyik csillag nevééről van szó. A népi csillagnevek gyűjtése rendkívül fontos a magyar ősvallás, néprajz, nyelvtudomány, s talán nem utolsó sorban a csillagászat szempontjából is. De nem elég csak a nevek gyűjtése. Fel kell jegyezni mindazokat a mondákat és hiedelmeket, amelyek az illető csillagnévhez fűződnek. Sajnos, régi forrásaink nem sok csillagnevet közölnek, ezért kell a népnyelvből lévő neveket gyűjteni, mégpedig a feljegyzés helyének pontos megadásával, mert azt is tudnunk kell, hogy egy-egy név mely területen használatos. Ha ugyanis egy csillagnév egymástól távolos vidéken vagy az egész magyarság területén ismeretes, akkor nagy annak a valószínűsége, hogy régi csillagnévvel van dolgunk.

Sokan azt hiszik, hogy a *tejút* régi magyar név. Pedig ez a név, csak 1662-ben kerül elő a magyar irodalomban Komáromi Csipkés György Békéséges Tűrés Ösztöne c. munkájában egy jóval régebb névvel együtt : az *Egen lévő ország után, vagy téj úton*. A költő Zrínyi Szigeti Veszedelemében, mely 1651-ben jelent meg, még *Tejes-útnak* nevezi, s ez egyszerű fordítása a latin *via lactea* és görög *Galaxia* nevének. A másik névre legrégibb adatunk Szikszai Fabricius 1590-ben kiadott Latin—magyar szójegyzéke : *Ország út az égen*. Ki gondolná, hogy Arany Toldijában is ezt jelenti, mikor azt mondja a költő : Fölnézett az égre, az *országútjára*. S a Murány Ostromában is : Az ég szürke boltja keleten tiszta volt, *A nagy országútig* nem földte semmi folt. Arany a tejútnak ezt a régi nevét nem említett forrásunkból vette, sem más régi szótárból, mint Molnár Albert vagy Pápai Páriz munkájából, melyekben szintén megvan, hanem a szalontai népnyelvből, ahol ma is *Országút* a Tejút neve. De nemcsak ott, hanem az Alföld számos helyén, így Borsod megyében Mezőkövesden, Békés megyében Endrődön, Orosháza, Csongrád megyében Kisteleken, Szőregen és Torontálvásárhelyen. Szőregen régi *Országuttya* alakjában is használatos, hasonlóképp Békés megyében, a Hortobágyon, Hajdúhadházon és Nagykovácsán.

Van egy régi magyar közmondás : *Vén, mint az országút*. Erdélyi János közölte 1851-ben megjelent gyűjteményében, s Győrött is ebben az alakban használja a nép. Rábaközben : *Vin, mind az ország uttya*. A Szamosháton : *Ojan vén, mint az országút*. Szolnok-Doboka m.-ben : *Ajan vin, mind a zországuttya*. Dugonics 1820-ban megjelent közmondásgyűjteményében : *Éppenséggel oly vén, mint az ország uttya* (2 : 328). Kresznerics 1831—1832-ben megjelent szótárában : *Régibb, mint az országútja*, Czuczor-Fogarasi Nagy szótárában : *Régibb az országútnál*, Kovács Pál 1794-ben megjelent gyűjteményében : *Régiebb az ország útnál*. Hajdúszováton : *Egy idős az országúttá*. Ez a közmondás, amint látjuk, országszerte használatos, természetesen nem is sejtik, hogy nem a földi, hanem az égi országútról van benne szó, vagyis a tejútról. Ezt kétségtelenné teszi egy tiszafüredi (Heves megye) mese, melynek egyik részlete így hangzik : Elment, rá is talált a vén asszonyra, *vénebb volt már az országútnál, a Sántalánynak akkor még ép volt a lába, mikor ő született*. Tudjuk, hogy a *Sántalány* a Sirius csillag neve. Csongrád megyében is : *Öregebb volt az országútnál, vénebb volt az öreg isten kertészinél*.

Mivel a *tejút országút* neve ma már csak az Alföldön ismeretes, de az idézett közmondás tanúsága szerint egykor általános volt, természetes, hogy a földi országútra vonatkoztatták. Így Tolna m. Pálfán : *Vén vagyok, mint a perkátai országút*. Hajdú m.-ben : *Vénebb, mint a mátai út*. Mikszáthnál is : *Vén, mint a palojtai országút*. A közmondás alakja megváltozik, ahol a földi országútnak más neve van. Így Zala m. Alsólendván : *Vén, mint a postaút*. Vas m. Németgencsen : *Vén vaok én má, mind e postaút*. Egy palóc mesében : Találkozik egy öregasszonnyal, aki *vénebb volt a szekérútnál*.

Csikszentmihályon a fiastyúk *hetevény* neve használatos a közmondásban : *Olyan vén, mind a hetevény. Együddős a hetevénnel*. A *hetevény* a nyár derekán jelenik meg, ekkor kezdi hányni a zab a fejét. Azért mondják ott : *Még nem pillantotta meg a hete-*

vént, azért nem fejedzik. A hetevény régiségét bizonyítja, hogy innen nagy távolságra, a baranyamegyei Ormányságban is ez a fiastyúk neve, s már Pápai Páriz Ferenc szótározta (1708).

Ismeretes a Tejút székely *Hadak-útja* neve, melyhez a híres Csaba-monda kapcsolódik. Másutt a magyarság nem ismeri sem a nevet, sem a mondát, s az irodalomban is csak a 19. század elején merül fel. Annál érdekesebb, hogy a 15. században írt Schlägli-szójegyzékben már megvan *hadi út* alakban. Magára a szóra van egy 1472-ből származó oklevélben is adatunk, még régebbről *hadút* (1417), *hodút* (1211), *hodu utu* (1055), de ezekben valóban hadiútát, katonai útát, országútát jelentett.

Természetes, hogy *Égiút* (Bars m.), *Égútja* (Alsó-Fejér m.) nevét is használja a nép, az utóbbit különben már Sándor István feljegyezte 1808-ban.

Mondák kapcsolódnak a Tejútnak köv. neveihez is: *Jézus úttya* (Szöreg), *Jézuskának az útja* (Bugac), *Isten úttya* (Nógrád m. Ságfalu), *Isten barázdája* (hol?), *Görbeút* (Vas m. Rábagyarmat), *Részegék-útja* (Baranya m. Csúza), *Részeg ember úttya* (Zala m. Arács). Egy szeged—gajgonyai monda szerint, mikor Krisztus urunk Szent Péterrel ment az *Országúton*, találtak egy nyüves kutyát. Szent Péter befogta az orrát, elkerülte; Krisztus urunk csak ment a rendes úton. Hogy továbbmentek, látja Krisztus urunk, hogy egy részeg ember dülöngél az úton, káromkodik, de éktelenül; Krisztus urunk messziről kitér előle, Szent Péter nem állhatta meg, hogy meg ne kérdezze Krisztus urunkat. Azt mondta Krisztus urunk: »Látod, Péter! Az a nyüves kutya senkit se bánt, attul nem kell félni, de az a disznó mindenkivel kiköt, az elül ki kell térni.« Azóta látszik az az út az égen, amióta kitért Krisztus urunk a *Részög embőr* elül. Az elhajlás a Cepheus csillag fejénél látható, a Cepheus szeme a *Részeg ember*, mások szerint a *Nyüves kutya*, s az itt látható elhajlason Szent Péter tért ki. Egy szőregi monda szerint, mikor Szent Péter vak lovon járt, szembe jött vele a *Részög embőr*, kitért előle, de a *Részög* csak összeakaszkodott vele, s a kocsijával ledörögölte a Szent Péter szekerének az egyik oldalát. Nagyszalontán azt hiszik, hogy az *Országút* azért görbe, mert egyszer az Úr Jézus kitért rajta egy részeg előtt. A kistelekiek (Csongrád m.) szerint is meglátszik az *Országúton*, hogy tért ki az Úristen a részeg ember elől.

A mondának régiségét bizonyítják a következő közmondások: *Krisztus is kitért a részeg előtt. Ganajos szekérnek, részeg embernek Isten is kitért* (Erdélyi). *Az Isten is kitért volt a részegember előtt* (Molnár A. 1621). *Terhes szekérnek, részeg embernek az Isten is kitért* (Czuczor-Fogarasi). *Részeg ember előtt mi Urunk is kitért* (Dugonics 2: 187). A népnyelvben is: *Krisztus urunk is kitért a részeg ember előül* (Szamoshát). *Részegembőr elő az Isten is kitért* (Nagykanizsa). *Részeg ember előtt az Isten is kitért* (Veszprém m. Sztgál). *A részög embőrnek az Isten is kitért* (Bács megye Jankovác). *Részeg ember elől Krisztus urunk is férre állt* (Maros-Torda m. Kibéd). *Részeg embert az Isten is elkerüli* (Hajdúszovát). Egy régibb írott könyvecskében: *Kettő előtt hasznos kitérni: a terhes szekér előtt és a részeg ember előtt*. Egyéb változatok: *Okos ember kitér a részeg elől* (Tamási Áron: Ragyog egy csillag). *Részeg ember elől én is kitérek*, mondja Krisztus Arany A hegedű c. vig legendájában. *Részeg embernek a szénás szekér is kitér* (Baranya m. Kisherend).

Más mondakörhöz tartozik a Tejút *Cigányok uttya* neve, melyet Maros-Torda m. Kibéden jegyeztek fel, mert az ottani néphit szerint a cigányok szórták rajta végig a szalmát, amikor Egyiptomba mentek téglát vetni. Torontál m. Klárafalván úgy lopta a *Cigány a Szűrűn* a szalmát, még pedig jócskán, s már vitte hazafelé, de észrevette a Csósz, utána ment, elébe akart kerülni, de nem tudott. Amerre csak ment a *Cigány*, mindenütt elszórta a szalmát, azóta látszik az *Országútnak* nevezett tejút. A *Cigány* az Atair a Sasban, a Csósz a Vége, a Szűrű (szérű) pedig a Hattyú orra, vagyis az Albireo körül a tejút mindkét ágát befogó, kerekalakú csillagsoport. Szamosháton lopott polyvát hullattak el a cigányok a tejúton. Göcsejben *Cigányszuómázás*, Zala m. Csesztregen *Cigányok szuómázása* a tejút neve, mert a cigány elhullatta. Bihar m. Jánosfalván és Nagyszalontán *Szalmásút*-nak nevezik, az utóbbi helyen azonban Szent Péter hullatta el, mikor a *Göncölszekérrel* szalmát hordott az égen, de nem jól rakta föl a szalmát a szekérre, meg sebesen is hajtott. Komárom m. Fűrön is *szómásút*-nak hívják a tejutat. Baranya, m. Bánfán szintén Szent Péter potyogtatta el a szalmát a *Tejúton*. Bodán, mikor Szent Péter szalmát hordott, farkasok ugrottak az ökrök elé, ezek megijedtek,

fölfordították a szekeret, de az ökrök tovább rohantak, s a szalma szétszóródott az úton. Alsóegerszegezen pozdorját vitt Szent Péter az égen, azt potyogtatta el. Szeged vidékén Szent Péter is lopni akart szalmát, s a *Nagygöncölszekéren* akarta elvinni, de a Csász rajtakapta, s nem akarta engedni elhajtani. Szent Péter erre sebesen kezdett hajtani, elszórta a szalmát, s azóta látszik az égen az *Országútja*. Egy szőregi hagyomány szerint Jézus vitte a szalmát az *Országúton*, s mindenfelé elszórta, azóta homályos az *Országút*. Más monda szerint Krisztus a *Kisgöncölszekéren* vitte a szalmát. Baranya m. Bélyén a *Göncő szekere* hullatta el a szalmát. De más népek mondáiban is szerepel szalmát v. szénát lopó ember, így a kaukázusi tatároknál és egyes balkáni népeknél, kik szerint az elhullatott szalma útja ma is látszik az égen. A krimi tatárban valóban *Saman july* 'szalma útja', a törökben pedig *Saman ogyrasy* 'szamatolvaj' a tejút neve.

Ezekkel a mondákkal függ össze a Göncölszekér *Péter szekere* neve (Vas m. Sárvár), *Szent Péter szekere* (Baranya m. Boda). Ez a név nagyon régi, megtaláljuk már Melius Juhász Péter 1564-ben megjelent Jób könyvének fordításában. A mai név is régi, s *Göncöl szekere* alakban szótározta már Calepinus (1585) és Szikszai Fabricius (1590). *Göncön szekere* alakban jelenik meg az 1577 táján keletkezett Ajtai-Böloni glosszákbán, s *Kencel szekere* a 16. század első feléből származó Gyöngyösi Szótártöredékében. Legrégibb neve a 15. században keletkezett Schlägli szójegyzékbeli *szekérhúgy*. A csillag eredeti neve *húgy* volt, pl. az említett szójegyzékben *jényeshúgy* a Vénusz, *esthúgy* az esthajnali csillag, *kaszahúgy* az Orion, *húgybanézó* az asztronómus és asztrológus. A finnugor eredetű *húgy* szó fennmaradt a népnyelvben is, még pedig Borsod m. Sátán és Nagymihályon, ahol a kaszáscsillagot még *kaszahúgy*-nak nevezik. A *Göncöl* különben a *Konrád* név becéző alakja. *Gönczöl*-re első adatunk 1584-ből való, de ugyanakkor *Könczöl*-nek is írták, 1587-ben is, *Kenczel*-nek 1466-ban (kétyszer), 1355-ben pedig *Kunchul*-nek, ami valószínűleg *Küncül*-nek olvasandó. Valóban van olyan monda, mely szerint *Göncöl* az a Konrád császár, akit Lehel kivégzése előtt kurtjével agyonütött.

A *fiastyúk* (Plejades) név szintén nagyon régi. A Schlägli szójegyzékben előfordul már *fiastik* alakban. Erdemesnek tartom még *Szitástyuk* nevének említését, mert a rokon mari nyelvben is *szitacsillag* (*šoktá-šüäär*) a neve, de nem lehetetlen, hogy csuvas hatás forog itt fönn, mert a fiastyúk ott is *szitacsillag* (*alasslör*).

Befejezésül még a Sirius eddig ismeretlen *Pila* nevét említem, melyet Baranya m. Bánfán jegyeztek föl. A csillag elterjedtebb nevei: *Sánta Kata* (Vas m. Pálfa, Rábagyarmat, Zalabaksa, Somogy m., Tolna m. Kölesd, Kiskunhalas, Foktő, Endrőd, Palócság, Borsod m. Nagymihály), *Sánto Kata* (Veszprém m. Bakonyalja, Vas m. Egyházashollós), *Sánta Kati* (Nagyszalonta, Szilágy m.), sőt egyszerűen csak *Kata* (Nógrád m. Nagyoroszi), *Sántalyány* (Felsőborsod, Mátraalja), *Sántalány* (Mezőkövesd, Kecskemét, Csongrád, Szeged, Bugac, Kistelek, Szőreg, Temesköz). Nevét a göcseji nép szerint onnan kapta, mert mindig *pillogat*, villog, *lebbeliüdik*, a *Kaszások* (Orion) után *billog*, illegvebillegve viszi a szerszámot; mások szerint pislogva teregeti utánuk a lekaszált füvet vagy a fölöstökömöt, ebédet viszi. El azonban sohasem éri őket. Egyszer, mikor vitte az ebédet, elesett, kifecamította a lábát. Sántaságát onnan magyarázzák, hogy változóan, tehát sántikálva világít: egyszer erősebben, másszor gyöngébben. A rábagyarmatiak szerint is nagyon pislog, onnan nyerte nevét. Szőregi hagyomány szerint három kaszás ment a faluból kaszálni, s egy leány vitt utánuk ételt. A hátulsó kaszás elejtette a kaszáját, a leány behézagott s elvágta a lábát kétfelé. Azóta látszik, hogy a három *Kaszás* (Orion) megy elől, a *Sánta lány* meg csak úgy sántít utánuk. Kiskunhalason is olyan billegve megy az égen, mintha sántítana. Mondják is róla: Viszi mán a *Sánta Kata* az ételt az ő kaszássa után. Mezőkövesden a *Sánta lány* a *Kaszás* után a marokszedő. Billeg az étellel a *Kaszások* után. Enni visz a *Kaszásoknak* a Palócságban, Kecskeméten, Csongrádon, Szegeden, ebédet visz Borsod m. Nagymihályon, Nógrád m. Nagyorosziban, Szilágy m.-ben, Vas m. Egyházashollósán, Zalabaksán, de itt reggelit is, vizet Csanádpalotán, Temesközben, pálinkát Endrődön, a tojást szedi a Kaszás után Nagyszalontán. Egy temesközi mesében mindön bukorba, árokba fölbukik... minden árkon-bukron körösztlümgy. A *pila* név tehát azt jelenti, hogy 'pislogó', fel is jegyezték ebben a jelentésben Vas m. Kemencesalján és Somogy m. Visnyén.

A SZOLNOKI HAJÓSOK, VALAMINT A CSONGRÁDI ÉS MINDSZENTI SUPEROK MESTERSZAVAI. III.

Irta: **Betkowski Jenő**

Óradzó v. térítőja: egy 17—18 m hosszú, megfaragott fenyőszál. A végén — éppúgy mint a lintánál — egy kb. kétméteres deszkadarab. A másik vége nyélnek faragva. Ereszkedéskor a hajó orráról kormányozzák velük a hajót.

Óradzó-talu: az orradzó végére erősített deszkadarab, mint a tutajosoknál.

Öntve: a búza hajón való szállításának egyik módja: zsákok nélkül, csak úgy a szépen kisépért hambárba öntve.

Összeeresztő fűrész (S): 1. *Nagy Karnic.*

Összeverés: az elszakadt kötelet nem kötik össze, mert a csomó útban lenne, hanem ügyesen összefonják, *összeverik*. A kötélverő is *veri* a kötelet.

Övedzeni: evezni.

Övedzés: evezés.

Övedző: evező.

Órja: 8—9 m hosszú, erős, takarásra faragott árbocféle, melyre a vontatásnál van szüksége.

Órfafészek: vastag tölgyepallókból szerkesztett tok v. keret-féle. Az órfát állítják belé, ha vontatásra kerül a sor.

Órfaszeg: erős, fejes vasrudacska, mely az órfát rögzíti az órfafészekbe, hogy előre ne zuhanjon.

Pacalészta: gyönyörű vékonyra nyújtott s derelyemetszővel felszabdalt apróbb lebencsfajta.

Pajzer: a rúdról (l. ott) jobbra-balra elágazó rövidebb láncdarabok; a vontató lovak hámfáját hurkolták hozzájuk.

Pakkolás: rakodás; a szállítandó teher behordása a hajóba.

Pakli (S): ékeakra faragott fadarab, mely betölti a *bebukott* (kissé előre hajlott) oldalburkony és a hajófal közti részt. L. *kipaklizás*.

Palamár-(lánc): az anyamacska farkához kötött nagyon vastag és hosszú lánc; a hajó horgonyzó láncja.

Pallóverés: a megáradt vízen apró szigeteként úszó, egybekapaszkodott ág, nádcsörmő, szemét stb.

Paránka: olyan kulcs-féle, mint amilyen a kútoszor végén van, hogy ráakasszák a vödöröt; a vontatókötél fut rajta keresztül.

Paránkakötél v. paránkács-kötél: az órta fejében levő csigán fut át, a végére van kötve a paránka, melyet így tetszés szerint feljebb lehet húzni v. lejjebb eresztetni, ahogy a part kívánja.

Partnak jár a víz v. partnak vág: a víz sodra kanyarnál a part felé megy.

Patkó (S): 1. *lefogató deszka*.

Párna (S): 1. *fejpárna*.

Perge: olyan csónak, melynek orra és fara nagyon magasra kunkorodik.

Pezdül a víz: áradni kezd.

Péző (S): pöröly; nagy, 5—6 kilós kalapács.

Pipa: a fartőkére vert sarokvas-félék; rájuk akasztják a timont, a hajó kormányát. Nevét alakjáról kapta.

Piros föld (S): piros porfesték, melynek vizes oldatában a csapózsínórt megmerítik.

Plattolás (S): a deszkavégek összeillesztésének és összeszőgésének bizonyos módja.

Pofadeszka (S): ha a fatörzs nem adja ki annyira az orrtőkét, hogy eléggé csinos legyen, az elejére még egy tönkdarabot illesztenek; ez a *pofadeszka*.

Pofás ék (S) v. tonka ék: rövid, köpcös ék.

Preznyák: az a kocsis, aki lovas vontatásnál a legelső lovat hajtotta. Ez a ló a rúd (l. ott) legvégére volt csatolva.

Prém-(deszka) v. zimsz: vastag deszkasor, mellyel kívülről a hajó felső széle, a pereme, szegve van; innen a neve.

Prizma: az az ismert alak, melybe a partra hordott homokot rakják.

Próbavíz: ha a hajótest készen van, mielőtt vízre eresztenék, vizet hordanak v. szivattyúznak belé, hogy lássák, folyik-e valahol; ez a víz a próbavíz.

Pusztá hajó: a tetőtlen hajó egyik neve.

Rajbók (S): a nagy, kovácsolt szeg kihúzására való vasszerszám; olyan, mint egy ívben meghajlított s közepén bemetszett nagy véső.

Rajzoltatja a kötelet: a bakra szedett kötelet lassanként ereszti.

Raskéta: vaskaparó, mellyel a hajó belső falára rakódott iszapot kapargatják le.

Ráfog a gőzös a hajóra: sleppszálra (l. ott) veszi, vontatni kezdi.

Rányom: a timont erősen valamelyik oldalra fordítani, nyomni.

Rászedni a kötelet a bakra: a bakra rácsavarni a kötelet. »Rá van-i már széve?» a. m. Rá van-e már szedve? — kérdi a kormányos.

Rengő: 1. *kazalgerenda*.

Rékötél: révkötél, melyen a komp csigája szalad.

Rökafark (S): félkezi, széles, nyeles fűrész.

Rúd: hosszú, erős vaslánc. Két oldalán kiágazó rövidebb és vékonyabb láncjaihoz, a pajzerekhez, vannak hurkolva a vontató lovak hámfái. A végén van a drumó (l. ott), melyet beledugnak a lovaskötél végén levő hurokba.

Rúgó: a lovasdereglyén alul keresztbe tett erős rúd; az evező emberek neki vetik a lábukat.

Rúgótartó: a lovasdereglye két oldalán szembehelyezett két vastag deszkadarab, melyeknek mélyedéseibe a rugót dugják.

Rugtató (S): erős, rugalmas csapófa, vagyis emelő.

Sank: a jó homok tetejére lerakódott agyagos iszarréteg, melyet előbb lelapátolnak, hogy tiszta homokhoz jussanak.

Sarpán v. támasztó durung: hosszú fenyőszál, mellyel a kikötött hajó orrát és farát kitámasztják, hogy a parthoz ne verődjék.

Sas: a hajó elején, kívül a habdeszkára alkalmazott vaskapcsok; a csarnakkötelek gúzsait akasztják rájuk.

Sárkány v. sárkányfej: 1. kígyófej.

Segédhabláb v. vendégabláb: a hajó javításakor az elkorhadt habláb mellé tett új habláb.

Sifli: apró kockára vágott levestésza.

Simítóléc: 1. húzóléc.

Sleppszál: igen hosszú, erős drótkötél; vontatókötelnek használják, ha gőzös v. motor húzza a hajót.

Snigger (S): rendszeren rossz borotvából mesterkedett, merevnyelű kés. A színvesszőt (l. ott) faragják, húzzák meg vele szép laposra.

Sormószik a víz, buzgárja van a víznek: 1. buzgár.

Sója (S): a szánkók (l. ott) alá tett erős keresztgerendák. Kulimázzal szokták megkenni, hogy könnyebben csússzék rajta a szánkó.

Spógat (S): rossz, illetve már nem használt, vastag hajókötelek beléből kiszedett sodrott szál, spárga.

Sréléc (S): 1. gérléc.

Srégmósz (S): 1. gérléc.

Srégvezető (S): 1. ler.

Srégvinkli (S): 1. gérléc.

Strudlija: az óradzó tartója; elől a hajó két oldalára pipákra akasztott 2—3 m hosszú keményfadorong.

Strudligúzs: igen erős, többszörösen sodrott kötélgúzs; a strudlifára akasztják s az óradzót dugják rajta keresztül.

Strudliszeg: a strudlija lyukaiba beleillő erős facövek. A strudligúzst akasztják rájuk, még pedig egyszerre kettőre.

Sugár ék (S): hosszabb, vékonyra faragott ék; ellentéte a *pofás ék*.

Suha: valamikor a Tisza partját szinte végeslen-végig szegélyező bokros, bozótos, fás sűrű. Ha magasra nőtt, vagy sok volt benne a fa, tömörked vesződséget okozott mind a gyalog-, mind a lovas vontatóknak.

Sujtás (S): ha a deszkák köze szélesen kirohad, a romlott részt kifaragják s ugyanolyan alakú deszkadarabot szabnak belé, melyet

a beszögezés után körül is varrnak (l. ott); ez a sujtás.

Super: hajóács.

Superplacc (S): a hajóépítésre v. a javítandó hajó kitekerésére alkalmas hely; a hajóácsok munkahelye.

Süket Kata: a hajó kormányának tréfás neve. A kormányt ugyanis folyton lökdödni kell, mint a süket embert s ha egyet löknek rajta, megint csak ottmarad.

Süvegfa: a hajó tetejét tartó cölöpökre (ágas v. állvány) keresztben rácsapolt széles, vastag tölgyfage enda. Két végén a két kukajárószelemen (l. szelemen) fűt végig. Olyan hosszú, mint amilyen széles a kukajáró, melyet tart.

Süvegfás cölöp: a hajótetőt emelő cölöpök, melyeken keresztben fekszik a süvegfa.

Szaladó ár: hirtelen kerekedett áradás, mely, amilyen gyorsan jött, olyan egykettőre le is fut.

Szaladóra szegi meg a hajót: 1. megszeg.

Szaladó víz: 1. szaladó ár.

Szalajtó: a basnica felső szélére, peremére szögezett s fölül rendszeren vaslappal borított, kb. másfélméteres tölgyfagerendácska, melyen a bakokra, járgányra szedett kötelek, valamint a palamárlánc szaladnak keresztül. Rendeltetése az, hogy megvédje a hajó peremét a rongálódástól. Általában így neveznek minden hasonló rendeltetésű gerenda- v. deszkadarabot, bárhol legyen is elhelyezve.

Szaldom: ha a vontatást valamilyen okból csak a másik parton lehet folytatni, a vontató lovakat fölpackolják a lovasdereglyére s átvezetik velük a másik oldalra. Ez a szaldom.

Szapoj: nyeles falapát-féle. A hajóba szivárgott vizet hányják vele a szekrénybe (l. ott). Ugyanilyen van a csónakokban is, csak egészen rövidnyelű.

Szánkó (S): szántalphez hasonló, hosszú, hatalmas gerendák, melyeket a kitekerendő hajó alá tolnak; hogy rajtuk húzzák ki. A kulimázzal bekent sójakon csúsznak a hajóval együtt.

Szárzatekerő (S): 1. cigánytekerő.

Szedik a macskát: a. m. húzzák fölfelé.

Szegődtetés: egy hajóúthoz szükséges bizonyos számú ember megfogadása, az anyagi ügyek elintézése stb. Ez mind a krancmajszter dolga.

Szekerény: belül a hajó oldalára erősített több faladácska, melynek egyik oldala a hajódeszka. Ebbe hányják szapollyal a vizet, amely a hajódeszkán fűrt két lyukon folyik ki a folyóba. E két lyukat teher alatt begilizik.

Szelemen: a hajótető alatt, a süvegfa két végén a tető egész hosszában végigfutó gerenda, mely a tetőt, illetve a kukajárót tartja.

Szemöldökfa: a hambárablak felső harmadában keresztben fekvő vastagabb léc, mely a hambártáblákat tartja. Rakodáskor kiveszik, hogy ne legyen útban.

Szentes: a hajó fedett részének az orr felé eső végén két kis kamra-féle van egymás mellett. Az egyik a krancmajszer hálóhelye, ez az *anya-szentes*; a másik szerszámok meg limlomok raktára, ez a *viceszentes*.

Színvessző: rendszeren akácfaiból faragott, 50–60 cm hosszú, 3–4 cm széles és 3–4 mm vastag lécecske, mellyel a varrást (l. ott) befedik. Iszkákkal erősítik a deszkához.

Szirt: magas, meredek, szakadékos part.

Szirtes part: 1. szirt.

Szögszedő (S): nagy, fejes szögek kihúzására szolgáló s különböző alakú szerszámok közös neve.

Szögzűző (S): vas-szerszám, mellyel a nagy kovácsolt szögeket ki lehet ütni anélkül, hogy a hegyüket elgörbítene.

Szövés v. szövésdeszka: a basok és a víz-hányó falai, melyek a hambártól választják el őket.

Szügyes: 1. melles.

Takácskötés: két kötél összekötésének egyik módja.

Tanyázó csárda: a gojba másik neve.

Táblatartó: a hambárablakok mellé szögezett apró lécdarabok; a leszedett hambártáblákat szokták rájuk tenni, hogy a tetőről le ne csússzanak.

Tálas-(póe): a gojba falára erősített s deszkából készült tányértartó.

Táma zija a hajót; a hajót, a járón végig haladva, a támasztócsáklával tolja, hogy a vontatóknak segítsenek.

Támasztó csákllya: egy kb. 5 méter hosszú, vasalthegyű, a másik végén egy rövid, kézbeillő keresztfával ellátott tolórúd.

Támasztó csákllyarúd: 1. támasztó csákllya.

Támasztó durung: egy kb. 8–10 m hosszú, nem túlságosan vastag fenyőszál. A hátsó bas bakjához láncolják s a partra kitámasztják, hogy a hajó ne faroljon a partra.

Teher alá megy: így mondták, ha rakodni indultak valahová.

Tekerőfa (S): vastag, 5–6 m hosszú fenyőszál. A kivonókötéllel a száraztekerőre keresztbekötik, többen *ráfognak* s körben forgatják.

Teletőre köt: arra a helyre vinni a hajót, ahol teletetni akarják.

Tetes hajó: tetős hajó; a búzás hajók rendes neve.

Tetejellen hajó: 1. pusztá hajó.

Tétőlétra: a járóról a kukajáróra fölvezető létra. Van belőle hat. Három-három mind-egyik oldalon. A két szélsőről a domentátra is föl lehetett menni.

Tetőnyereg: 1. nyereg.

Téritőfa: az óradzó másik neve (l. óradzó). Nagyön kifejező és találó elnevezés, t. i. vele térítik erre-arra a hajó orrát.

Tétel (S), első tétel (S): az első réteg moha, mellyel *elfujtják* a deszkaközök varrását; utána ráverik a *második tételt* is.

Timon v. timony: a kormány.

Timonfarki csiga: a fartőke fején levő csiga. Ennek a segítségével lehet leemelni a timont a pipákról.

Timonszár: a kormányrúd, mely föl-nyúlik a gojbán keresztül a domentátra, ahonnan kezelik.

Tiszásdeszka: azok a járódeszkák, melyeket bakokon, szükség esetén, ha t. i. a parttól messze kell a hajónak lehorgonyoznia, a lovas dereglyén is keresztülfektetnek, hogy a parttal közlekedhessenek.

Tisztázás (S): valamely kinagyolt, azaz a faragó fejszével csak nagyjában kiformált holmit a faragó bárdal finoman kidolgozni.

Tolnai csat: a kötélhurkolásnak egyik módja. Pl. a vasas büszkére így csatolják rá a kötelet.

Tonka ék (S): 1. *Pofás ék*.

Toporog: lépést tartva, apró, egyenletes lépésekkel vonni a hajót, »mert így jobban kihasználódik az erő«, t. i. a minden lépésnél megújuló vonóerő egyszerre hat a kötélre.

Törőfa (S): a vádalló (l. ott) v. csapófa v. emelőrúd alá tett tuskó v. deszkadarab, mint megtámasztópont. A neve onnan van, hogy a vádalló rendszeren ott szokott eltörni.

Tőkésés (S): az építendő hajó állványának felállítására.

Turtujás: a vontatók közül a legutolsó, lovas vontatásnál szintén az utolsó ló s a gazdája v. kocsisa. Szükség esetén külön embert is állítottak turtujásnak. Kötelessége volt a suhán fennakadt vontató kötelet kiszabadítani.

Turtujáz: a turtujás kötelességét ellátja.

Tusák (S): a szánkó (l. ott) végére szögezett vasok gerendadarab, mely megakadályozza, hogy a kitekerésnél a mozgó hajó alól lemaradjon a szánkó.

Varrásra farag (S): a deszkaközöket ékalakú vályúszerűen kifaragják, hogy legyen hová verni a mohót.

Varr (S): a deszkák közét mohával beveri, színvesszővel fedi s iszkáival leszögezi.

Varrószög (S): 7–8 cm hosszú kovácsolt vas-szögek, melyekkel a plattolásokat szögezik össze.

Vasalás (S): a színvesszőnek iszkáival való rögzítése.

Vasas büszke: 1. *Bicke*.

Vasas horgas: 1. *Bicke*.

Vasas karó: 100–150 cm hosszú vasalthegyű tölgyfadorong. A fejét is vasgyűrű veszi körül. Kikötésnél perővel verik a földbe s a hajókötelet hozzákötik.

Vasrúd (S): kb. egy méter hosszú vasrúd, az egyik végén ugyanúgy van kiképezve, mint a rajbók. A nagy kovácsolt szögek kihúzására használják.

Vádall v. vadal (S): valamit csapófával (emelővel) megemel.

Vádalló (S): az emelőt nevezik így a szolnoki hajósok meg a tiszamenti superok.

Váltás: »váltunk« — kiáltja a turtujás, ha valamilyen akadály miatt a vontatókötelet le kell csatolni s megkerülni vele az akadályt.

Vendégabláb: 1. *segédabláb.*

Vendégahajó: olyan hajó, melyet hajdanában a hajótulajdonos mástól bérelt, ha a maga hajóival nem győzte a munkát.

Veres főd (S): 1. *piros főd.*

Vezető (S): drótból készült nyeles gyűrű, melyen a csapózsínort vezetik át s úgy dugják belé a vörös festékbe, hogy áthúzzák rajta.

Vezetődeszka: a fenékriglikre hosszában szögezett keskenyebb deszkasor. Közéjük rakják le a fenék-hambárdeszkákat.

Vezérdeszka: 1. a hajófenék középső és leghosszabb deszkája, az építésnél ezt fektetik le legelőször; innen a neve; 2. a timon két leghosszabb deszkája, melyekhez a timonszárát erősítik.

Védlizés: 1. *fűrész.*

Viceszentes: 1. *szentes.*

Vinkli (S): az ácsok vas derékszöge.

Vizel: 1. *bevizel.*

Vizhányó: a hajótest közepén keresztben futó, kb. 150 cm. széles folyosó-féle. A hajóba szivárgó víz a vizhányóban gyűlik össze s onnan szivattyúzzák ki. Innen kapta a nevét.

Vizhányó-ajtó: a tetejes hajóban a vizhányó szövése (l. ott) a tetőig ér s rajta van két oldalt, középen egy-egy, a hambárba vezető ajtó: a *vizhányó-ajtó.*

Vizmérő léc: utazás közben, sőt egyhelyben horgonyzás esetében is a víz mélységét mérik vele, hogy a *felfeneklést* elkerüljék.

Vontatás: a hajónak víz ellenében való húzatása akár emberi erővel (gyalogvontatás), akár lovakkal (lovas vontatás) v. motorral.

Vontatókötél: akkor használják, mikor emberek vontatnak. Ez a legvékonyabb. Lovas vontatásnál a lovaskötél, gőzös- v. motorvontatásnál a sleppszál van használatban. Ez utóbbi drótkötél.

Vontatóút: 1. *cugjárás*, ahol a gyalogos vagy lovas vontatók haladnak.

Vögyvétel (S): az orrtökének az a része, mely mindkét oldalán a tőke hosszában kissé homorúan (völgyszerűen; innen a neve) simul a hajó oldalához.

Záródeszka: 1. a mederdeszka melletti deszka, mert azt teszik le utoljára, tehát

vele *zárják* a feneket; 2. a hajó oldal-deszkáit a két tőkétől indulva egyszerre kezdik fölrakni. Az utolsó deszka, mely egy sort bezár, a *záródeszka.*

Zátonybul pakkol: nagyon alacsony víz-állásnál pakkol. Nem szerették, mert a hajónak a parttól messze kellett horgonyoznia s így hosszú járást kellett lerakni, meg messziről tolni a homokot.

Zimsz: 1. *prém-(deszka).*

Zsilipelés (S): az orr- és fartőke hosszanti bevésése, melybe az oldaldeszák orra illik.

Zsilipezés: a hambárdeszkák széleit összeszerezgették, hogy a búzaszem vagy a homok ne hulljon a fenékre s el ne állja a beszivárgó víz útját a vizhányó felé. Ez a *zsilipezés.*

PÓTLÁS

Akarat: a vizhányó (l. ott) fölé épített gojba (l. ott) fekvőhelyének emeleti része.

András-tartó: 1. *süvegfás-cölöp.*

Antsikol: 1. *bedarabol.*

Anyaszentes: 1. *szentes.*

Átvágat: megforgat. A kifagyott (l. ott) hajón maradt bűzát néha *átvágatták*, hogy a teelés hónapjai alatt meg ne dohosodjék.

Babatámasztó: kis fapecék, mely a gránit-emelő babáját (l. ott) kiemelve tartotta, hogy a felső tengely s vele együtt a kis fogaskerek lecsúszhasson a nagyobbikról s a macska fejlánca (l. ott) szabadon lezaladhasson.

Bajusz-járó: a terhelés alatt levő hajóra vezető járódeszkák elhelyezésének egyik módja.

Bajusz-kötés: a lovasdereglyének (l. ott) egyik kikötésmódja a hajó pakkolása közben.

Basalja: a hambárokknak az a része, mely a ferdek (l. ott), vagyis a bas fedélzete alá nyúlt.

Bedarabol: a megfaragandó deszka széleit bevagdalták, bedarabolták, hogy faragás közben a kelletténél nagyobb darab ne szakadjon le róla.

Berakja (a víz): homokkal borítja el a fenékre került hajót vagy egyéb holmit.

Bészirt: 1. *rigáncs-zdiony.*

Bodorszáli-nak nevezték azt az akácát, melynek szála nem sima, egyenes, hanem girbe-gurba. Az ilyen akácából nem lehetett jó színvesszőket (l. ott) faragni.

Cimsz: 1. *prém.*

CövekpéNZ-szedő: a cövekpéNZ (l. ott) beszedésével megbízott városi alkalmazottat nevezték így. Régebben a bérlő v. alkalmazottja volt.

Cucli: a gránit-emelő (l. ott) két fogaskereke közé dugott, kőből v. kötélvégből, spógatból madzaggal arasznyi kolbászalakká formált készség. Megakadályozta, hogy a gránit-emelő fogaskerekei meginduljanak.

Csapató: ha valakit meg akartak tréfálni, úgy fektették le a hajóra vezető pallót, hogy ha az illető ráment s egypár lépést tett, a pallónak a hajón levő vége lecsapódott s az áldozat a vízbe esett. Az így beállított pallót, járót nevezték csapatónak.

Csarnok: ez volt a neve néha a tetejes hajók nagyobb, parádésabb gojbájának (l. ott).

Csarnokos hajó-nak is nevezték a tetejes hajót a rajta levő csarnokról.

Csat: a gyalogos vontatók kötelének végén levő kis huroknak a neve, melybe a preznnyák (l. ott) a matak-ot (l. ott) dugta.

Csomó: a deszkákban található görcsők, melyek néha ki is esnek, különösen a fenyőfából.

Dángubapénz: az előre megállapított díj, melyet dángubáláskor az embereknek fizettek.

Dángubál: l. *dánguba*.

Dángubálás: l. *dánguba*.

Dülés: a fenék mederdeszkája alsó szélének ferde lefaragása, mely ahhoz igazodott, hogy az oldalburkonyok milyen szögben hajoltak a fenékhez.

Első derék: nagyobb hajóknál a hambárnak (l. ott) az a része, mely a basaljától (l. ott) az első rengőig (l. ott) terjedt.

Fakivonat (S): így nevezték a superok árajánlatát, melyet a hajóépíttető gazdának állítottak össze. Lényeges része a szükséges faanyag és famennyiség részletes felsorolása volt. Innen kapta a nevét.

Farkaskötés: az a kötésmód, mellyel a csarnokkötelet az őrfára (l. ott) v. a kikötőkötelet a bakokra hurkolták.

Fenekzaj: l. *szotyé*.

Fogas szögzedő (S): olyan szegek kihúzására használták, melynek a feje leszakadt.

Hajdabojda: l. *kasza*.

Hegyes mohozó: olyan helyek varrására (l. ott) használták, ahová a rendes mohozóval (l. ott) nem tudtak odaférni.

Heppám: l. *fogas szögzedő*.

Hoberkő: a tetejes hajó vízhányójának elkerített része, ahol a köteleket s a vontatás egyéb eszközeit tartották.

Hószipoly: l. *szotyé*.

Húzó karika (S): egy srófos, erős vas-karika, melynek a segítségével a nem simuló fenék- v. oldaldeszkákat húzták a burkonyokhoz, hogy oda tudják szegezni. Rúgtató (csapófa) is kellett hozzá.

»*Jár a lapta, megy a lapta*«: egy labdajáték neve.

Kampós toldás (S): a bálvány (l. ott) és a fazolin (l. ott) összetoldásának módja.

Kantárfa (S): erős gerenda, melyeket a golyófészekken (l. ott) fektettek át, a hajó hosszára keresztben. Rajtuk feküdt az épülő hajó.

Kapari: l. *raskéta*.

Kengyeles: az olyan deszka, melynek oldaléle gyöngye ívben hajlik, mivel nem egészen sudár, egyenes, hanem ferdén nőtt fából fűrészelték.

Kerekitő lécs (S): 6—7 m hosszú, keskeny, vékony, igen hajlékony lécs. A hajó vagy a csónak ívben hajló fenékvonalát rajzolták meg vele az állványon végigfektetett fenékdeszkákra.

Kiközepel (S): az állványra lefektetett fenékdeszkákra rárajzolták a fenék közép-vonalát, hogy a fenék oldaléleit szimmetrikusan lehessen megvonni.

Kipeckelik a timont: ha azt akarták, hogy a timon egyhelyben maradjon, a cuca (l. ott) végén levő kocstól (l. ott) nekivetették a domentáton (l. ott) levő keresztlécek egyikének.

Kis derék: kisebb hajók hambárjának az a része, mely a basaljától (l. ott) a rengőig (l. ott) terjedt.

Kocs: a támasztócsáklya (l. ott), a cuca (l. ott) s a kis halászevező nyelének végén levő rövid, hengeres keresztfa.

Kolonc v. övedzõtartó: egy vastag, megfelelően kifaragott s a dereglye vagy csónak belső oldalára erősített deszkadarab kötélgúzzsal, melybe az evezőt dugták.

Konyít valamerre: a. m. a csónak vagy hajó oldala, esetleg más része kissé elferdült, rossz irányba hajolt, konyult.

Koromszóró pikula: avatatlanok megtréfálására való játékszer.

Kukás-kötél: a kukázáskor (l. ott) használt vontatókötelet.

Lovas méta: régen a szolnoki fiúk kedvelt játéka volt.

Lulajozás: a jég törése a telető hajó körül. A csónakot a jégre csúszttatták s benne felállva ide-oda ingatták.

Lulajozik: l. *lulajozás*.

Mángura: a Tisza fenékén keletkező és vándorló homoktorlat, homokhát.

Második derék: a nagyobb hajó hambárjának a két rengő (l. ott) közötti része.

Megborítja a hajót a víz sodra: a hajót oldalt, keresztbe fordítja.

Nagy derék: a hambárnak a vízhányó (l. ott) és a mellette levő rengő (l. ott) közti része.

Nevelés: a búzás zsákot súlyát fölfelé kerekítették ki s így vonták le a búza súlyából. A búzatöbbltet a kormányosé volt. Ezt a búzatöbbltet meg magát az eljárást nevezték nevelésnek.

Növő zátony: l. *rigancs-zátony*.

Partél: az a vonal, melynél a folyó tulajdonképpen medre kezdődik.

Partkorona: l. *partél*.

Partnak jár a víz v. partnak vág: a víz sodra hirtelen kanyaroknál a part felé hord.

Pánvócos (S): az olyan gerendá, melyet már a faderék szeléből fűrészelték s az egyik sarka nincsen meg. A keresztmetszete kb. egy negyedkörív.

Ráfejelés: 1. fejelés.

Rigancs-zátony: olyan zátony, mely *rapcsos*, *rigancsos*, rücskös, girbe-gurba agyag-konglomerátumokkal van borítva. Nevezik *növő zátony*-nak is.

Rúgtatója: lejtőre faragott lécdarabka, melyet a járódeszka vége elé tettek, hogy a taligakerék könnyebben rákaphasson a deszkára.

Sarkal v. lesarkal (S): a bordák, gerendák éleit lefaragja.

Síftelés v. süftölés: a zátonyra futott hajón levő teher egy részének a partra szállítása, hogy a hajó megkönnyebbülve túl-juthasson a zátonyos helyen.

Sima toldás (S): 1. *plattolás*: az oldal-deszkák összetoldásának egyik módja.

Superlát: a vízhányó fölé épített gojba alvóhelyének alsó része, fiókja.

Sutú: a vásárokról, népi szórakozóhelyekről ismert körhintának, vagy amint itten nevezik: *sergő*-nek, egyik primitív mása. Egy vízszintes síkban forgó vastag rúd, melynek két végére egy-egy kötélülést kötöttek. Ketten ültek rá, a többi meg forgatta.

Sutúzás: a sutúval való szórakozás.

Szotyé v. hőszipoly: a folyó jege alatt sodródó kásás jég. Ennek a víz alatt való vonulását nevezik *fenékszaj*-nak.

Tekézés: játék. Egy nagyobb fagolyót ütöttek kampós botokkal kb. úgy, mint a golfozók.

Terhes kötél: az a vontatókötél, mellyel megterhelt hajókat vontattak.

Tulipánvas: vasrúdból készített, tulipánalakra hajlított evezőtartó, esetleg lintatartó.

Ugrató deszka: 1. *rúgtatója*.

Ugrató szűrő: avatatlanokat megtréfáló játékszer.

Üres kötél: az a vontatókötél, mellyel üres hajókat vontattak.

Nyelv és iskola

ELEMZÉSI PROBLÉMÁK AZ ISKOLÁBAN

I.

1. Sztálin nyelvtudományi írásai a közérdeklődés homlokterébe állították nálunk is a nyelvtudomány és a nyelvtanítás kérdéseit. A nyelvtudományi öt éves terv sajtóvisszhangjai, az immár másodikban megtartott országos nyelvészkongresszus, a nyelvtanítási konferencia tanulságai és ösztönzései mozgósították az iskola embereit, s több kétségtelen jele mutatkozik itt is, ott is annak, hogy végrevalahára megtört a jég, s a tudomány és a gyakorlat emberei közös erőfeszítéssel igyekeznek azon, hogy nyelvünk, nyelvtudományunk és nyelvoktatásunk ügyét előbbre vigyék.

Ma már nem áttallanak nevelőink a nyelvtan, a nyelvtanítás, az elemzés kérdéseiről vitatkozni egymással a tanári szobákban. A gyakorlati nyelvtanítás mindennapi szükségletei, szakfolyóiratok írásai adják az indítást ezekhez a vitákhoz, s szerencsére akad kezdeményező, aki a megoldatlan, nyitott kérdéseket továbbítja távolabbi körökhöz, úgyhogy a vitás kérdések szélesebbkörű megbeszélés által előbb-utóbb mégis csak tisztázódhatnak.

Ezért volt számomra öröm az, hogy egyik általánosiskolai tanár kartársam, volt kedves hallgatóm a szaktanári tanfolyamon, két nem lelcinsinylendő elemzési problémával keresett fel. Legyen szabad levelét — a problémák rövid s találó megjelölése kedvéért is — teljes egészében közzétennem.

•Kedves Professzor Kartárs!

Engedje meg, hogy egy kéréssel felkeressem.

A Köznevelés november 1-i számában Kerékgyártó Imre cikke közli, hogy egyik főiskolánk hatvan elsődéves magyarszakos jelöltje közül csak egy tudta hibátlanul elemezni a *Tanár szeretnék lenni* mondatot. Az elemzés helyes megoldását a cikk szerzője nem mondja meg.

Amikor megkérdeztem magyarszakos tanár kartársaimat, azok sem elemezték — az egészen egyszerűnek látszó mondatot — egyértelműleg.

Egyesek így elemezték:

(*En*) szeretnék tanár lenni. Alany, állítmány, eredményhat. (= tanárrá), tárgy.

A mondat tárgya mellékmondatban is kifejezhető: *Szeretném, ha tanárrá lehetnék.*

Másik elemzés:

(*En*) tanár szeretnék lenni. Alany, eredményhatározó, igei-névszói állítmány.

Az első elemzést tartom helyesnek.

Egy másik elemzési probléma merült fel egy bemutató tanítással kapcsolatban. Az egyik gyerek példamondata így hangzott: *Pistának piros arca van.* A tanítást végző nevelő ezt a gyerekekkel együtt így elemezte:

Pistának piros *arca* van. Birt. jelző, tul. jelző, alany, állítmány.

A tanítást követő megbeszélésen vita indult az elemzéssel kapcsolatban. Egyes magyarszakos tanár kartársak így elemezték a mondatot:

Pistának piros arca van. Alany, tul. jelző, igei-névszói állítmány.

Az egyik kartárs szerint: a mondat grammatikai alanya: *arca*, de logikai alanya: *Pistának*.

Pistáról beszélünk s róla állítjuk, hogy *arca* van.

A vitát nem sikerült eldönteni. Én az első megoldás mellett foglaltam állást.

Kérem Professor Kartársat, közölje velem a kérdéses mondatok elemzésének helyes módját. Főbátorít erre a kérdésre az a nevelői türelem, amellyel Professor Kartárs a szaktanári tanfolyam konzultációin a legnaivabb kívánságokkal is foglalkozott, hogy a tévedéseket megvilágítsa.

Fáradtságát előre is megköszönve a tanítvány tiszteletével üdvözlö

Miskolc, 1952. nov. 16.

Jánosházi Károly ált. isk. tanár.

Válaszlevelemből közzéteszem a két felvetett problémával foglalkozó részt — abban a reményben, hátha sikerült a kérdéseket több oldalról megvilágítanom vagy éppen további vitákat elindítanom.

2. Mindkét szóbanforgó mondat elemzése valóban problematikus. Egyáltalában nem olyan könnyű és egyértelmű, mint ahogy első tekintetre látszik.

(*Én*) szeretnék tanár lenni: itt nyilván az első elemzés a helyesebb. *Én*: alany, *szeretnék*: igei állítmány, *tanár lenni*: tárgy. Ez utóbbi maga is szerkezet. Ezen belül a tulajdonképpeni tárgy: *lenni*, bővítménye: *tanár*. Ez a bővítmény vehető eredményhatározónak, mert bár arra a kérdésre felel, hogy *Mi lenni?*, ezt úgy is érthetjük, hogy *Mivé lenni?* Történetileg pedig valóban a *lenni* eredetileg annyit jelentett, hogy »válni valamivé«, így a határozói vonzata latívus, illetőleg eredményhatározó volt. A *valami lenni* kifejezést tehát régebben úgy mondták s ma is sokszor úgy értjük, hogy *valamivé lenni*.

Ez eddig eléggé világos. A probléma azonban ott kezdődik, amikor még mindehhez megállapítjuk, hogy a mondat tárgya — *tanár lenni* — igeveves szerkezet, amelynek vezérigéje: *szeretnék*. Ez a szerkezet egyértékű egy tárgyi mellékmondat: *Szeretném, ha tanár lehetnék*. Az igeveves szerkezet önálló mondatból keletkezett. A fejlődés kiindulópontja egy ilyenfajta mellérendelő összetétel: *Tanár leszek, ezt szeretném*. Ebből két irányban nyílt fejlődés. Egyfelől igeveves szerkezetként, másfelől mellékmondatként rendeljük az összetétel egyik tagját a másik tag alá. Gyakorlati szempontból a mellékmondatot is szembesíthetjük az igeveves szerkezettel, bár történetileg nincs közvetlen kapcsolat köztük. Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy a mellékmondat (*ha tanár lehetnék*) és az igeveves szerkezet (*tanár lenni*) hogyan felelnek meg egymásnak, s hogyan térnek el egymástól szerkezetileg. A mellékmondat alanya rejtett, s azonos a főmondatéval (*én*), állítmánya pedig összetett, igei-névszói állítmány (*tanár lehetnék*). A mellékmondat állítmányának igei része az igeveves szerkezetben tárgyi értékű főnévi igenévként jelenik meg (*lenni*), a névszói része azonban megtartja ragtalan nominatívus formáját (*tanár*). Ez utóbbit formája ellenére sem minősíthetjük az igeveves szerkezetben sem állítmánynak (hiszen a *szeretnék* vezérigéje a mondat állítmánya), sem pedig alanynak (hiszen a *szeretnék* alanyiszemélye: *én* az alany). Nincs más lehetőség — úgy látszik — mint hogy határozónak minősítsük: az eredeti állítmányi névszó az igeveves szerkezetbe kerülve elvesztette önállóságát, határozóvá süllyedt, s ezt a szintaktikai eltérést megkönnyíthette az a körülmény, hogy — mint már említettem — önálló használatában eredményhatározóból fejlődött.

Ez az egész azonban csak szükségmegoldásnak tekinthető. A megoldás akkor volna teljesen megnyugtató, végleges, ha a *Szeretnék tanár lenni* mondat jelentésében azonos volna a *Szeretnék tanárrá lenni* mondat. A két mondat azonban nem egészen egyértékű. Az utóbbiban *tanárrá*: kétségtelenül eredményhatározója a *lenni* főnévi igenévknek, s ezt a mondati szerepet jelezzük is a ragos alakkal, a másik mondatban azonban a *tanár* mondatrészen nem jelöljük az eredményhatározást, s nem is egészen annak gondoljuk és szánjuk. Ez inkább kész állapotot, mintsem valamivé válást fejez ki. Persze, ragtalan határozó is van a világon, s mondhatnánk, hogy a *tanár* itt ragtalan eredményhatározó vagy akár ragja vesztett eredményhatározó, ámde akár hogy csúríjuk-csavarjuk a dolgot, mégis kétségtelen a nyelvérzék számára, hogy nem teljesen azonos értékű a *tanárrá* eredményhatározóval. A *tanár (lenni)* mondatrészt egyszerű állapothatározónak sem tekinthető, mert bár inkább kész állapotot jelez, mintsem állapotba kerülést, mégsem azonos az igazi állapothatározóval: *tanárként élni, mint tanár működni* (finn *olla opettajana*).

Mindezzel csak arra szeretnék rámutatni, hogy vannak bonyolult és átmeneti, fejlődőben levő nyelvi alakzatok; s hogy nem lehet mindent egyértelműleg beskatulyázni a nyelvtani kategóriák valamelyikébe.

A lényeg ez. A *Szeretnék tanár lenni* mondatban az igeveves szerkezet önálló mondatból degradálódott a vezérigé tárgyává. Az eredeti állítmány igei része tárgyi értékű főnévi igenévként jelenik meg a szerkezetben, az állítmány névszói része szintén elvesztette állítmányi

értékét, s megindult a határozóvá süllyedés útján, ez a folyamat azonban még nem fejeződött be: nem vált teljesen, alakilag éppen nem, de jelentésében sem egészen eredmény- vagy állapothatározóvá.

Az iskolai elemzésben persze sokszor meg kell elégednünk annyival, amennyit az első szakaszban írok a kérdésről. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden fokon és minden körülmények között el kellene rejtenünk a nehezebben meghatározható jelenségeket a növendékek előtt!

A *Szeretnék tanár lenni* második elemzésmódja valóban hibás. Eszerint (*Én*): alany, *tanár*: eredményhatározó, *szeretnék lenni*: igei-névszói állítmány. Tudjuk, hogy összetett, igei-névszói állítmány igei tagjaként a *szeret* ige nem állhat már csak azért sem, mert tartalmas jelentésénél fogva egymaga képes betölteni az állítmányi szerepet. Azt igazán nem mondhatjuk, hogy a *szeretnék* igealak üres jelentésű, s tulajdonképpeni jelentéstartalmát a *lenni* névszói mondattag adja meg. A nyilvánvalóan hibás elemzés mögött azonban talán az a helyes gondolat lappang, hogy a szóbanforgó mondatban valóban benne érez az elemző egy igeneves szerkezetű sűrített igei-névszói állítmányt, ahogy arra fent már rámutattam.

3. Térjünk rá a második elemzési problémára!

Arról a mondatról van szó, hogy *Pistának piros arca van*. Az első megoldás a következő. *Pistának*: birtokos jelző, *piros*: tulajdonságjelző, *arca*: alany, *van*: állítmány. Persze, egy kissé mechanikus és formális az elemzésnek ilyen módja, azonban bizonyára csak a rövidségre törekvés miatt látszik annak. Valójában bizonyára így kell értenünk ezt az elemzést: *Pistának piros arca*: alanyi rész, *van*: állítmány. Az alanyi rész szerkezet maga is. Tulajdonképpeni alany, egyben jelzett szó: *arc*, ennek birtokos jelzője: *Pistának*, s ugyanannak van tulajdonságjelzője is: *piros*. Az alanyi rész tehát egy birtokos (*Pistának arca*) és egy tulajdonságjelzős szerkezetet (*piros arc*) foglal magában (*Pistának piros arca*). Az állítmány egyszerű igei állítmány: *van*. Ha így tekintjük a fenti elemzést, azaz szerkezet szerűen fogjuk fel a mondatot, a mondatrészeket nem önmagukban tekintjük, hanem egymáshoz való viszonyukban, s egyáltalában az elemzést az értelmi összefüggések kihámozásának eszközeként kezeljük, akkor nyomban kiderül ennek az elemzésnek a gyenge pontja. Hát valóban *Pistának piros arca* volna az alany, és *van* volna az állítmány? Hát valóban *Pistának piros arcáról* beszélünk, s erről egyszerűen azt állítjuk, hogy *van*, tehát »megvan«, »létezik«? Az ilyen értelmezés nyilván meghamisítja a mondat értelmét: a mondát értelmét s azt is, amit a hallgató a szintaktikai kifejezőeszközök nyomán valóban ért a mondatból.

Hol lehet a hiba?

Az elemzés ugrópontja az, hogy a *Pistának piros arca*, illetőleg ezen belül a *Pistának arca* kifejezést birtokos szerkezetnek, tehát a két szót szorosan egybetartozónak s mint egységes egészet a *van* állítmányhoz képest alanynak minősíti. Az *arc-a* szóalak birtokos személyragja valóban *Pistá*-ra utal, mint birtokosra. *Pistának* tehát birtokos jelzője a (*piros*) *arca* birtokszónak. A két szónak egy szerkezetbe tartozását nemcsak az értelmi összefüggés mutatja, hanem a nyelvtani viszonyító elemek is. A *Pistá-nak* birtokos jelző ragja utal a birtokra, az *arc-ra* vagy *piros arc-ra*, az *arc-a* szó pedig a maga 3. személyű birtokos személyragjával vissza utal a birtokosra, ami alak szerint sem, értelem szerint sem kereshető másutt, mint a mondat *Pistának* tagjában. Úgy látszik, a két, önmagában nyitott alakzat:

Pistá-nak.....
.....*arc-a*

egy szerkezetet alkot értelmi összefüggés és az egymásra utaló alaki elemek szerint is:

Pistá-nak .....*arc-a*.

S mégis, bármennyire összevág látszólag nyelvi forma és logika, hibának kell lenni valahol. *Pistának piros arca van*: itt éppenséggel nem úgy beszélünk *Pistának piros arcáról*, mint például abban a mondatban, hogy: *Pistának piros arca elfehéřült*. Ez utóbbiban valóban *Pistának piros arca* a mondat alanyi része, amiről beszélünk. Azt mondjuk róla, hogy *elfehéřült*. Furcsa volna azonban a mi mondatunkat úgy értelmezni, hogy ott is *Pistának piros arcáról* beszélünk, s azt mondjuk róla, hogy az *van*, azaz »megvan«, »létezik«. A logika tehát ellene szól ennek az elemzési módnak.

Ellene szól azonban a nyelvi alak is.

Nyelvünkben a birtokos jelző ragtalan formában is állhat. Ilyenkor csupán a birtokszó birtokos személyragja jelzi a két tag birtokviszonyát. *Pistának piros arca*: ez a birtokos szerkezet így is szerkeszthető: *Pista piros arca*. A *-nak*, *-nek* ragos birtokos jelző helyettesítet, tehát ragtalan birtokos jelzővel. S valóban, ezt az átalakítást a mondat értelmének legcsekélyebb sérelme nélkül elvégezhethetjük abban a mondatban, hogy: *Pistának piros arca elfehéřült* = *Pista piros arca elfehéřült*. Próbáljuk meg azonban ezt a behelyettesítést a mi mon-

datunkban! A mondat értelmetlenné válik: *Pistának piros arca van* nem egyenlő azzal, hogy: *Pista piros arca van*, amely grammatikai és logikai képtelenség.

A viszonyító alaki elemek funkciójának mélyebb értelmezése tehát megmutatta, hogy a kérdéses mondatban minden látszat ellenére sem birtokos szerkezettel van dolgunk. Ugyanerre az eredményre vezet más alakszerkezeti sajátságok vizsgálata is. Tudvalevő, a mondat-tani kifejező eszközök készlete nem merül ki a ragokban. Ott van egyebek közt a beszédtempó s a vele szorosan összefüggő pauza is. Fogjuk most vállatóra ezt a kifejező eszközt. Nyomban kiderül, hogy az ajánlott értelmezés sántít. A beszélő a hanganyag külső szerkezetét igyekszik összehangolni a gondolat-tartalom belső tagoltságával: a hangképzés folyamatában jelentkező lélekzési szünet összeesik nagyjában a beszéd értelmi nyugvópontjaival. Ha tehát — tegyük fel — *Pistának piros arca* a szóbanforgó mondatban birtokos szerkezet s egyben a mondat alanya, *van* pedig a mondat állítmánya, akkor ennek az értelmi tagolásnak ilyenfajta hangtani tagolás felelne meg: *Pistának piros arca — van*. Ki hallott valaha így beszélni? A valóság az, hogy nem a *van* előtt tartunk kisebb-nagyobb szünetet, hanem a *Pistának* szó után, így: *Pistának — piros arca van*. S ez mire mutat? Arra, hogy az egy lélekzetvétellel egybefogott *piros arca van* kifejezés alkot hangtani, egyben értelmi és mondattani egységet, nem a *Pistának piros arca*. A *Pistának* szóalak ebbe a *piros arca van* kifejezésbe már nem tartozik bele szorosan értelmileg sem, legfeljebb távolabbi kapcsolatban lehet vele, illetőleg annak egyik vagy másik elemével.

Bizonyára ezt érezte az a kartárs, aki amellet kardoskodott az elemzési vitában, hogy a mondatot így kell elemezni: *Pistának*: alany, *piros*: tulajdonságjelző, *arca van*: igei-névszói állítmány. A szerkezeti összefüggéseket jobban kitüntetve ennek az elemzésnek igazi értelme a következő volna. *Pistának*: alany, *piros arca van*: állítmányi rész. Az állítmány összetett: igei-névszói állítmány. Névszói része: *piros arca*, igei része: *van*.

Ez a magyarázat már számol a hangszakaszra tagolás tanúságaival, felhasználja azokat az értelmi tagolás, a szólamegységek megállapításában. Hibás azonban először is a magyarázatnak az a része, hogy *piros arca van*: igei-névszói állítmány. Igaz ugyan, hogy a *van* ige sokszor ües, formális mondatrész: jelentésében tartalmatlan, s csupán viszonyító — időre és személyre utaló — szerepe van. A jelentő mód jelen idő harmadik személyében azonban rendesen nincs szükségünk erre a viszonyító szóra (*van*), hiszen ezeket a viszonyokat éppen a jelölés hiánya közvetíti számunkra. *Ő a felelős*: a mondat tartalmának jelentő mód jelen idői érvényét és harmadik személyre vonatkozását az állítmány körén belül nem jelöljük külön szóval, a *van* igével, de már első személyben: *én vagyok felelős*, második személyben: *te vagy felelős*, mult időben: *ő volt felelős* vagy jövőben: *ő lesz felelős* szükség van a viszonyító elemre, s éppen ezt a szerepet tölti be a *van*, a *lesz* ige és mások. A *van*, *lesz* stb. ige ilyenkor elveszti eredeti képzettartalmát, nem állhat magában állítmányként, hanem egy olyan névszó kívánczik mellé, amely az üressé vált ige jelentéstartalmát megadja. Így magyarázhatjuk az igei-névszói állítmány kialakulását egyik oldalról. Ugyanezt a tényt ellenkező oldalról is megfogalmazhatjuk, s történeti szempontból még nagyobb joggal. Itt abból indulunk ki, hogy a magyarban a névszónak önmagában is megvan az állító ereje, magában is betöltheti az állítmányi szerepet: *Ő a felelős*. A mai nyelvhasználatban azonban a szükségesnek érzett idői és személyi vonatkoztatást külön szóval kell kitennünk: egy jelentését vesztett igével, a *van*, *lesz* stb. igék megfelelő idő- és személyalakjaival. Előfordul olykor, hogy a *van* ige jelentő mód jelen idő harmadik személyében is megjelenik összetett, névszói-igei állítmányban, azonban csak akkor, ha nyomaték van rajta. *Van ő olyan legény, mint te*: itt a *van* nyomatékos, persze, nem azért, mert a képzettartalmát akarjuk kiemelni, hiszen ilyen itt nincs is, hanem azért, hogy a személyi vonatkozást, a személyi szembeállítását, tehát a *van* viszonyító szerepét hangsúlyozzuk.

S mindebből mi a tanulság a mi mondatunk értelmezése szempontjából? *Pistának — piros arca van*: ebben a mondatban a *piros arca van* bizonyára szoros értelmi egység, de nem igei-névszói állítmány. A *van* igét ugyanis ilyenkor — jelentő mód jelen idő egyes 3. személy esetén — nem szoktuk kitenni, ha pedig kiteszük, akkor csak a nyomósítás kedvéért tesszük ki. A mi mondatunkban azonban a *van* hangsúlytalan, tehát semmiképpen sem foghatjuk fel összetett állítmányi igei tagjának.

Van azonban egy másik kérdéses pont is a vizsgált elemzésmódban. E szerint a magyarázat szerint *Pistának*: a mondat alanya. Állítólag tehát *Pista*-ról beszélünk, róla mondjuk azt, hogy *piros arca van*. Az illető kartárs az értelem, a logika jogán minősítette alanynak a *Pistának* szót a *Pistának piros arca van* mondatban. Úgy látszik, mintha nemcsak a logika, hanem sajátos nyelvi tények is igazolnák ezt a felfogást. Hivatkozhatnánk például arra, hogy az indo-európai nyelvek nagy része itt a logikai alanyt grammatikailag is alannyá, nominatívussá formálja. Figyeljük meg a német kifejezést: *Stephan hat rote Wangen*, azaz szóról szóra: *«Pista piros arcot bír»*. Vajjon nem arra mutat-e itt az idegen nyelvsvokás, hogy a magyarban is minden formai természetű nehézség ellenére alanynak kell felfognunk a megfelelő szerkezet *Pistának* szavát? Hogy nem ragtalan alanyformában áll? A ragos alak olykor funkció-

eltolódással alanyi szerepben is megjelenik. Előfordul, hogy határozó- vagy tárgyragos névszó áll alanyként. A palócban egyes helyeken a *mész* szó -t ragos alakját használják alanyként: *Ez a meszet nem elég fehér*. Ez egészen általános a román nyelvek alakrendszerének kialakulásában: a román nyelvek nominatívus -alakjai a latin accusatívus-alakokból fejlődtek. Az ilyenféle funkcióváltozás azonban azzal jár, hogy az alanyként használt ragos névszó elvesztette eredeti viszonyjelölő szerepét: a beszélők ezeket már ragtalan formáknak érzik és akként kezelik. Már pedig a mi mondatunkról nem mondhatjuk el ugyanezt. Nem mondhatjuk, hogy a *Pistának piros arca van* mondatban a *Pistának* ragos szóalak elvesztette viszonyító erejét, s a ragtalan *Pista* szóalak értékében használjuk. Helyettesítsük be a ragtalan formát a mondatba: *Pista — piros arca van*. Ez éppolyan értelmetlenség, mint a fentebbi átalakítás a birtokviszony felől: *Pista piros arca — van*.

Kiderül, hogy ez a második út sem járható. Egy darabig az az érzésünk, hogy jó úton járunk — s ez mindkét megvizsgált értelmezésre egyformán vonatkozik — egyszerre azonban látnunk kell, hogy útvesztőbe bonyolódtunk, zsákutcába jutottunk. Vissza kell térnünk oda, ahonnan kiindultunk, s új irányt kell keresnünk. A harmadik útírány önmagától kínálkozik. Induljunk ki tisztán a formából. A *Pistá-nak* ragos alak birtokos jelzői és alanyi értelmezése nem vezetett célhoz. Van azonban a -nak, -nek ragos szóalaknak egy egészen közönséges funkciója: a részeshatározói szerepe. Induljunk el hát ezen az úton! Hátha célba érünk.

Az eddigi tapogatózás biztos eredményeit felhasználva, kíséreljük meg a következő értelmezést: *Pistának . . . van*: állítmányi rész, *piros arca*: alanyi rész. Az állítmányi rész egy határozós szerkezetet foglal magában. Tulajdonképpen állítmány s egyben meghatározott: a *van* ige, ennek részeshatározója: *Pistának*. Az alanyi rész pedig egy kettős jelzős szerkezetből áll. A tulajdonképpeni alany, egyúttal a jelzett szó: *arc*. Ennek birtokos jelzője: *ő*, nincs kitéve, de birtokos személyrag utal rá: *arc-a*. Tartalma szerint ez az egyes 3. személyű birtokos azonos a mondatnak egy másik tagjával, azaz, hogy: *Pistának*. Az alanyi részben emellett egy tulajdonságjelzős szerkezet is szerepel. Jelzett szó: *arca*, jelzője: *piros*.

Ez az értelmezés megfelel a viszonyító elemek alapfunkcióinak. Nézzük azonban, a gondolatartalom logikai szerkezetének megfelelően.

Miről beszélünk, miről van szó a *Pistának piros arca van* mondatban? Valaki nek a *piros arcá*-ról. S mit mondunk erről a *piros arcáról*? Azt, hogy az *Pistának . . . van*. Ez az állítmány. Feltűnő, hogy a *van* ige a tulajdonképpeni állítmány, bár nyilván nem eredeti »megvan, létezik« jelentésében szerepel itt. Azonban nyomban hozzátéhetjük: nem is üres jelentésben, viszonyító elemként (copula), amikor egy állítmányi névszó adná meg igazi jelentéstartalmát. Itt valami olyanféle jelentése van a *van* igenek, hogy »hozzátartozik valakihez«. S akihez »hozzátartozik« valami, az részeshatározóként járul az igehez (*Pistának*). Ez a részeshatározó tehát hozzátartozást, birtokolást fejez ki, nem egyszerűen azt, hogy valami valakinek javára vagy kárára történik. Az ilyen részeshatározót (datívus) nevezhetjük birtokos, azaz birtokolást kifejező részeshatározónak (genitívus-datívus). S már ez az elnevezés utal arra, hogy átmeneti kategóriával van dolgunk. Ilyenkor a részeshatározó nemcsak az igehez tartozik értelmileg és mondattanilag, hanem kend közelebbi logikai és szintaktikai vonatkozásba lépni az alannal is. A részeshatározó alapjában megmarad részeshatározónak, az igei állítmány vonzatának, emellett azonban megindul az alannal való birtokviszony kiképzése is. Ennek a fejlődésnek külső nyelvi jeleként jelenik meg a magyarban az alany birtokos személyragja: *Pistá-nak . . . van . . . arc-a*. A finben ez az eltolódási folyamat — a részeshatározó mellett a birtokviszony megképződése — még nem jutott olyan messzire, mint a magyarban. Ott még csak gondolatilag van meg a birtokviszony, a részeshatározónak az alannal való kapcsolódása szintaktikailag nem jelentkezik. A birtokolást kifejező szerkezetekben ugyanis az alany birtokos személyrag nélkül áll: *Tapanilla on punainen poski*, szó szerint: »Pistának van piros arc«. A *Tapanilla . . . punainen poski* nem alkot mondattanilag birtokviszonyt két okból. Először: a *punainen poski* »piros arca« nem utal birtokos személyraggal a birtokosra — különben ez a rendes birtokos szerkezetben sem áll fenn: *Tapanin poski* »Pista arca«. Másodszer: a *Tapani-lla* részeshatározó alakja szerint nem azonos a birtokos jelző (genitívus) alakjával: *Tapani-n*.

Van azonban a mi mondatunkban egy másik irányú eltolódás is a részeshatározó birtokos jelző irányában történt eltolódáson kívül. Oda térek vissza, hogy a beszélő egyén olykor valóban úgy érzi, hogy a *Pistának piros arca van* mondatban *Pistá*-ról beszélünk, róla mondunk valamit, azt, hogy (*neki*) *piros arca van*. Az egyéni gondolattagolás azonban a nyelvhasználat kialakult szokásai, formái, szerkezetei által kijelölt úton halad. A nemzedékek hosszú sorának szellemi erőfeszítéseivel kiképzett, megteremtett nyelvi képletek, szintaktikai szerkezetek, formulák irányítják a beszélő egyén gondolkodását. Az egyéni szemlélet és a nyelvben megvalósított közösségi szemlélet nem egy és ugyanaz a dolog. Olykor a beszélő egyén szolgailag alárendeli magát a nyelvbéli közösségi szemléletmódnak,

máskor azonban az egyéni szemlélet igyekszik áttörni a nyelv szabta közösségi szemlélet kereteit. Kitérni ugyan abból nem képes, de a sokfajta kifejezőmód, a változatok közti válogatás s azoknak sajátos kombinációja mégis alkalmas arra, hogy a nyelvi rendszer lehetőségein belül egyénivé formálja a maga gondolatát, élményét.

A beszélő egyén tudatában tehát megvillanhat olyanféle szándék, hogy *Pista* legyen az alany, *piros arcot bír* az állítmány. Mivel azonban a nyelv kész formáiba kell öntenünk gondolatainkat, azokkal a formákkal együtt a bennük kifejezett szemléletmódot is el kell fogadnunk. Mikor tehát a magyar nyelvszokás szerint így formáljuk a mondatot: *Pistának piros arca van*, akkor ez azt jelenti, hogy az egyéni gondolatszándék (*Pista piros arcot bír*) megváltozott: az alanyt tervezett mondattag részeshatározóvá, az állítmányi rész tárgyi tagja alannyá, igei része egy más jelentésű igei állítmánnyá tolódott el. Itt tehát arról van szó, hogy az egyéni gondolatszándékot a közösségi formakészlet más irányba terelte.

Máskor az egyéni gondolatformáló szándék a rendelkezésre álló nyelvi formák sajátos kombinációjával mégis csak megvalósul. Ha a beszélő például elevenen érzi a *Pista* alany voltát, azt megőrizheti a gondolat kifejezés összefüggésében ilyenformán: *Pista, akinek piros arca van*... Tehát beépíti egy másik gondolatláncszembe, s ott alanyként szerepelteti, a részeshatározóként való kötelező nyelvi megjelentetését pedig elrejtí, mellékmondatba szorítja.

Mindez azonban már nem szorosan nyelvtani, hanem stilisztikai kérdés. Vizsgálódásaimnak nem éppen lényegtelen tanulsága többek közt az, hogy a nyelvtani kérdések — ha helyesen elemezzük őket — kikerülhetetlenül a stilisztika problémáihoz vezetnek. De hozzátehetjük: csak akkor, ha a nyelvtant nem kész formák és formulák, szabályok és kivételek tárházának tekintjük, hanem az eleven gondolat megjelenítő eszközének, élményeink formálójának.

Papp István

II.

Egyáltalán nem csodálkozom azon, hogy »egyik főiskolánk hatvan első éves magyar szakos jelöltje közül csak egy tudta hibátlanul elemezni a *Tanár szeretnék lenni* mondatot mint Kérégyártó Imre írja a Köznevelés 1952 november 1-i számában. Sőt arra is kíváncsi vagyok, hogy annak az egyetlen főiskolai első éves jelöltnek az elemzése hogy hangzott, mert én ezt a mondatot és még a másik, később szóba kerülő mondatot nyelvészekkel elemeztettem, s még azok is nagyon bizonytalanok voltak a két mondat elemzésében, csak egy akadt köztük, akinek az elemzése helyes volt. Mindenesetre Kérégyártó Imrét megkérdezem, hogy elemzi ő ezt a két mondatot, s akkor azt is megtudom, hogy hangzott annak az egyetlen magyar-szakos jelöltnek az elemzése.

Az első mondat tehát így szól: *Szeretnék tanár lenni*. Abban a tekintetben nem merülhet fel kétség, hogy a mondat állítmánya csak a *szeretnék* lehet, melynek személyragja magában foglalja az 1. személy névmását, az *én*-t, tehát akkor is ez az alany, ha nincs kitéve, hiszen, ha tárgyas ragozás az ige, akkor nincs szükség a tárgy kitételére sem, mégis tudjuk, hogy pl. ebben a mondatban: *Szerettek*, az állítmány *szerettek*, az alany *én*, a tárgy *téged*.

A nehézség most következik: milyen mondatrész a *tanár lenni*? Annyit mindenesetre azonnal megállapíthatunk, hogy a két szó együtt a mondat tárgya. Nyilvánvaló, hogy a *szeret* ige tárgyat kíván maga mellé: *Szeretnék szántani, hat ökröt hajtani, Szeretsz-e utazni*? Ezekben a mondatokban a főnévi igenév a mondat tárgya, éppenúgy, mint ezekben is tárgyat kíván a *szeret* ige: *Ki a virágot szereti, rossz ember nem lehet. Szeretem az édességet*.

Azonban a szóban forgó mondatban kéttagú, vagyis összetett tárgy van, milyen mondatrész azonban a *tanár*? Mint ezekben: *Orvos szeretnék lenni, Repülő szeretnék lenni, Nagy utazó szeretnék lenni, az orvos, a repülő, az utazó*. Ha ez mondatrész, akkor ezekre is lehet kérdezni. A mondatot úgy elemezzük, hogy az állítmánnyal kérdezzük rájuk. De itt az a bökkenő, hogy a *tanár-ra, orvos-ra, repülő-re, utazó-ra* nem a tárggyal álló állítmánnyal, hanem a főnévi igenévvel kérdezzük csak. A kérdés csak ez lehet: *Mi szeretnék lenni*? Tehát ugyanazzal a kérdő névmással kérdezek, mint az alanyra. S a *tanár* mégsem lehet a mondat alanya, mert az, mint mással megállapítottuk, csak az *én* lehet. Hát akkor mi lehet ez a *mi*? kérdésre felelő mondatrész?

Ha azt mondom: *Szeretnék csokoládét enni*, ebben is a főnévi igenév a mondat tárgya, azonban, ha azt kérdezem: *Mit szeretnék enni*? akkor a *csokoládét* nem az állítmány tárgya, hanem a főnévi igenévé. Ha azt mondom: *Nem szeretek esős időben kirándulni*, akkor az *esős időben* a főnévi igenévnek határozója. Vagyis: a főnévi igenév, bár szófajlag névszó, mégpedig főnév (amint a melléknévi igenév melléknév, a határozói igenév határozószó), eltér a többi főnévtől annyiban, hogy megtartja ige természetét is, s lehet neki tárgya, határozója, ami más főnévnek általában nem lehet (ne szóljunk az ilyenekről, mint *tejbekása, kiút* stb.).

S most még egy nehézség van. A *lenni* a *lesz* ige főnévi igeneve, de egyben a *van* igéjé is, mert ennek az ige nek nincs főnévi igeneve (az ilyen, mint *vanni van*, csak újabban keletkezett

a *jönni jön, adni ad* példájára), tehát pótolja a *van* hiányzó igenevét. Ilyen eset más nyelvekben is van, s ezt a nyelvtudomány nyelvbeli kiegészülésnek nevezi,¹ (ilyen pl. az is, hogy a magyarban az *egy, kettő* sorszámnevét nem belőlük képezzük, hanem az *elül, más szóból: első, második: az első eredetileg elülső* volt).

Amint láttuk, a főnévi igenévek lehet tárgya, lehet határozója, de, mert csak valamelyik személyű igei állítmánynak lehet alánya, nem lehet alánya. Hát akkor mi a *lenni*-nek a *tanár* főnév? Erre csak akkor tudunk feleletet adni, ha a *lenni* igét ragozzuk. Tehát: *Én tanár vagyok. Én tanár leszek. Én tanár voltam. Én tanár lennék.* Ezekben a mondatokban is *én* az alany, a *tanár vagyok, leszek, voltam, lennék* pedig összetett, igei-névszói állítmány. Az ilyen igei-névszói állítmányt a régi nyelvtanok két részre bontották, s a tulajdonképpeni állítmánynak csak a *vagyok, voltam, leszek, lennék* igét mondták, a mellette álló névszót akkor állítmánykiegészítőnek vagy állítmányi névszónak nevezték. Ilyen állítmányi névszó nemcsak főnév, hanem melléknév is lehetett. Pl.: *Én jó vagyok. Én jó voltam. Én jó leszek.* Az ige mellett álló melléknévet állítmányi jelzőnek nevezték. Ez az elnevezés véleményem szerint nem helyes, mert csak a névszói állítmánynak lehet jelzője (pl.: *Én jó gyerek leszek*), az igeinek nem lehet jelzője. Valójában mégsem a *vagyok, voltam, leszek* (s ilyen még a *maradok és multam* ige) az állítmány, mert hisz nem azt állítom, hogy *vagyok, voltam, leszek*, hanem azt, hogy *tanár (vagy jó) vagyok, voltam, leszek*, s az ilyen esetekben az ige csak annak kifejezésére való, hogy állításom mely időre (a jelenre, a múltra vagy a jövőre) s hányadik személyre vonatkozik, mert a névszói állítmányt ezt nem tudja kifejezni. Tudjuk azonban, hogy a jelen idő egyesszám 3. személyben nincs szükség igére: *Ő tanár. A gyerek jó.* Vannak azonban olyan nyelvek, amelyek az 1. és 2. személyben sem teszik ki az igei állítmányt, sőt van egy finnugor nyelv, a mordvin, amely a személyragokat a névszói állítmányon is kiteszi, tehát az alany személyét is meg tudja így módon jelölni. Tehát a *tanár* az adott példában az összetett igei-névszói állítmánynak névszói része.

Ezek után térjünk át a második mondat elemzésére, amely így hangzik: *Pistának piros arca van.* Nyilvánvaló, hogy az állítmány: *van*, az alany: *arca*. Az alannak van jelzője: *piros*. A kérdés: milyen mondatrész *Pistának*? Vagy birtokos jelző, vagy részes határozó. A birtokos jelző erre a kérdésre felel: *kinek a? minek a?* A részes határozó pedig erre: *kinek? minek?* Ebben a mondatban *Pistának* erre a kérdésre felel: *Kinek van piros arca?* Tehát nem birtokos jelző, hanem részes határozó. Azonban mégsem ilyen egyszerű a dolog, de ehhez már nyelvtörténeti, sőt összehasonlító nyelvészeti tudás kell. Az itt a feltűnő, hogy bár a *Pistának* részes határozó, az alannak mégis birtokos személyragja van. Tehát mégsem olyan részes határozó ez, mintha azt mondanám: *Pistának adok almát.* S valóban a nyelvtudósoknak is sok fejtörést okozott az a kérdés, hogy az ilyen esetekben birtokos jelzővel (genitívusszal) vagy részes határozóval (datívusszal) van-e dolgunk. Az indoeurópai nyelvek többnyire *habeo, haben* 'bír' igés szerkezetet használnak, pl. latin *libros habeo*, német *ich habe Bücher* 'vannak könyveim', de a latinban azt is mondhatjuk: *mihi sunt libri*. Ezt a szerkezetet a latinban datívus possessivusnak, magyarul birtokos datívusnak hívjuk. A magyarban ma csak ez a szerkezet használatos, de régen a másik is divatban volt, pl. Ne akarjatok *birtokot aranyat* (Müncheni-kódex). Ez *paradicsomot* csak *ő magok bírják* (Virginia-k.). Add el minden *jószágodat, melyeket bírsz* (uo.). A nagy *jót* a megboldogultak *bírják* (Nagyszombati-k.). *Bírnak örök békeségöt* (Sándor-k.). Elad mindent, *kiket bír* (Jordánszky-k.). Húsz esztendeég *birta az tisztöt* (Erdy-k.). Igen eszesen *bírá az ő tisztit* (Heltai). Tiéd vagyok mindezzel, az *mellyeket én bírok* (Károli). A lutheránusok *templomokat és kápolnákat bírnak* (Matkó).

Tehát a régi magyar nyelvben ez nem volt idegenszerűség. Sőt a régi nyelvben volt még egy 'habeo' jelentésű igénk: *váll*. Pl. Szent Ferenc *vallott tizenkét társot* (Jókai-k.). Hitvány *öltözetet vallok* (Kazinczy-k.). Semmi elmulandó *marhá nem bírnak, de ételt és italt valván és ruházatot* (Virginia-k.). Valaki az ő tulajdon atyjának *feleségét vallja* (Komjátbi). Bajviadalban *sebeket vallának* (Tinódi). Ez a szerkezet megmaradt a mai napig az ilyen kifejezésekben: *kárt váll, kudarcot váll, szégyent váll*. Hogy ez a szerkezet nem idegen eredetű nyelvünkben, bizonyítja az is, hogy legközelebbi rokon nyelvünkben, a manysi (vogul) és a chanti (osztják) nyelvben szintén használnak 'bír' jelentésű igéket. Simonyi szerint (Nyr 37: 300, 41: 345, A jelzők mondatana 153) a *-nak, -nek* rag szláv hatás alatt vált birtokosraggá, mégpedig a birtokos részes határozón (datívus possessivuson) keresztül, azonban egyetlen finnugor nyelvben sem keletkezett a datívusból genitívus. Lehr Albert (Akadémiai Értesítő 13: 614) szerint tkp. az ilyen esetekben nem is datívusszal van dolgunk, hanem genitívusszal. S valóban a rokon nyelvekben, amelyekben megmaradt az eredeti genitívuszrag, genitívusszal fejezték

¹ Vö. pl. a latinban: *sum* 'vagyok', *fui* 'voltam'. Az előbbi az *esse* 'lenni' igének a praesens imperfectum 1. személye, az utóbbi eredetileg a *fore* 'lenni', *feri* 'werden, entstehen, erzeugt werden' praesens perfectuma. A németben: *ich bin, war, werde* 'vagyok, voltam, leszek', *sein* 'lenni'. A *bin* alak a latin *fio* megfelelője, a *sein, ist* 'van' az *esse*, a *war* a *Wesen, gewesen* alakokkal függ össze, a *werden* pedig a latin *vertere* 'fordít' igével.

ezt ki, így pl. a mari (cseremiszi) és mordvin nyelvben. A permi nyelvekben, a komiban (zürjénben) és az udmurtban (votjában) elveszett az eredeti genitívuszrag, s az adesszivuszrag helyettesíti, s ezekben is ez a rag szolgál a birtokos részeshatározó ragjául is (I. Beke: Über den Dativ-Genitiv in den finnisch-ugrischen Sprachen, JSFOu. 30:11). De nemcsak a finnugor, hanem a szamojéd és a török-tatár nyelvekben is genitívuszt használnak datívusz-possessívus helyett. Tehát, ha ma részes határozó is a *Pistának*, eredetileg birtokos volt, s valóban úgy értették: *Pistának piros arca — van*. Tehát a mondat szerkezeteket is történeti fejlődésükben kell vizsgálni.

Aki nyelvünk története iránt érdeklődik, olvassa el Kertész Manónak rendkívül érdekes cikkét »A finnugor birtokos személyragozás némely használatáról« (NyK 43:397—447), különösen ennek II. fejezetét, ahol erről a szerkezetről is szó van. Kertész kimutatja, hogy ennek a szerkezetnek fontos jellemző vonása, hogy az alany határozatlan. Különbség van aközött, ha azt mondom: *Van pénzem*, s a között: *Megvan a pénzem*. Az első esetben az indo-európai nyelvek nem használnak birtokos névmást (vö. német *ich habe Geld*, francia *j'ai de l'argent*), a másik esetben igen (*ich habe mein Geld*, *j'ai mon argent*). Hasonlóképpen birtokos személyragos alannyal áll a tagadó létige: *Pistának nincs pénze*. Más igék is: *gyermeke lett, fia született, maradt neki két gyermeke, kára esik, kára történt, ebből kára következett, kedve jött, híre jött*. Ezekben is határozatlan a személyragos alany, szemben az ilyenekkel: *meglett a gyereke, megszületett a fia, megmaradt a két gyermeke, megjött a kedve*.

Kertész idézett cikkében kimutatja, hogy a *van*, *lesz* és a velük rokon jelentésű igékkel kapcsolatos partitívus értelmű birtokos személyragozást majdnem minden rokon nyelvben megtaláljuk, tehát ósrégi szerkezettel van dolgunk. Beke Ödön

Az alakhosszabbító tövek kérdéséhez. Az alakhosszabbító szótövek kérdése sok tekintetben tisztázásra vár. Tanításukkor az iskolai gyakorlat több esetben zavarban van. Az eredeti alakhosszabbító tövek (*kéz ~ keze ~ kezű*)¹ analógiájára fejlődött nem etimológikus tőalak változásai nem érintik a többalakúság általános elvét (jővevény: *asztal ~ asztala ~ asztalu*). De mivel magyarázzuk a ragok közt ejtett *-a-*, *-e-* magánhangzókat: gondolataink-*a-t*, érzéseink-*e-t*? Lehetséges-e ezeket is analógiás többeli magánhangzóknak neveznünk? Lehet-e egy szónak annyi tőalakja, ahány képző, jel, rag egyenként vagy halmozva mássalhangzós kezdettel hozzájárulhat? Még élesebben vetődik fel a kérdés személyragozott határozóragok esetében: *-nek ~ neke(-m) ~ nekü(-nk)*; *-tól ~ töle(-d) ~ tölü(-nk)*. Ha a *neke- ~ nekü-*, *töle- ~ tölü-* alakokat szótöveknek tekintjük, rá kell jönnünk, hogy nemcsak az igének, főnévnek, melléknévnek, számnévnek, nemcsak a szótári szókészlet egyéb fajtabeli szavainak (*eze-k*, *azo-k*; *kike-t*, *mike-t*, *melyikü-k*; *hánya-dik*, *hányu-nkat*; *amelye-k*; *alatta-m*, *alattu-k*, *szerintü-nk*; *hogyo-s*; *jajo-d*, *jaju-nk* stb.), hanem a kötőanyagot, nyelvtani szerkezetet alkotó egyéb elemeknek, főként ragoknak is lehet tőalakjuk. A legfurcsább ebben az volna, hogy az eredeti alaknak nincs, a hosszabbított alaknak legalább formailag van önálló hangalakja: *-nek*, de *nekü(-nk)*.

Kérdés: hogyan tanítsuk ezt az iskolában? Minden mássalhangzós kezdetű képző, jel vagy rag előtt magánhangzóval hosszabbított hang- vagy betűsört tőalaknak tanítsunk-e, vagy beszéljünk egy meg nem nevezett magánhangzó-elemről, amelynek nevében nyelvtankönyveinknek meg kell egyezniük?

Az -e kérdőszó(cska). 1951-es kiadású gimnáziumi nyelvtankönyvünk egyik érdeme, hogy teljességre törekszik a nyelvi elemek rendszerezése terén. Úttörő munkájából következik azonban, hogy a rendszerezés még nem eléggé pontos. Az *-e* kérdőszó (kérdőszócska?) eddig családtalanul bolygott a szótan és a mondattan hézagai között; említett könyvünk a módosító szók csoportjába sorolta. E besorolással felhívta figyelmünket a hovatartozandóság kérdésére. Első pillantásra világos, hogy nem tartozhat a szófajok közé. Nemcsak azért, mert a tankönyvnek a szóról való meghatározása maga kirekeszti onnan, amikor a szó kritériumát az önálló hangalakban és önálló jelentésben szabja meg, hanem mert ennek az elemnek viszonyjelölő szerepe sincs. Jelentésmódosító szerepe sem több, mint a középfok, a felszólító mód vagy a többesszám jeléé. Sőt: a

¹ A gimnáziumi nyelvtankönyv gondosan kerüli a változott tőalak leírását s így bizonytalan, hogy azt a végén kötőjellel vagy anélkül írjuk. Ha tőalak, alighanem kötőjel nélkül kellene írunk, hiszen szó lévén, önálló hangalak.

közép-, a felsőfok jele nem hagyható el, míg a kérdő *-e* a beszélő (író) stílusfordulatai szerint alkalmazható vagy elhagyható a jelentés azonossága mellett. Még az eldöntendő kérdő mondatból is elmaradhat s hangsúllyal, hanglejtéssel pótolható. Fordítva is: a beszédben hangsúlyt, hanglejtést, az írásban ezek jelét pótolja, mint a felkiáltójel (!) vagy a három pont (...). Semmiesetre sincs tehát erősebb funkciója, mint egy jelnek, gyakran azénál is kevesebb. A kérdés tehát csak az, hogy a szófajokon (szótári szókészleten) kívüli jelenségek melyikébe soroljuk. Képző nem lehet, mert jelentést nem változtat. Rag sem lehet, mert a szónak, amelyhez kapcsoljuk, a mondatrészekhez való viszonyát érintetlenül hagyja. Szerepe nem több, mint a felkiáltó írásjellel ellátott felszólító mondat *-j-* jele. A mondatfajoknak a beszélő szándéka szerint való elkülönülésénél van szerepe, s így felvetődik a gondolat, hogy a felszólító mód jele mellett és analógiájára a kérdő mód (vagy egyszerűen csak a kérdő mondat) jelének nevezzük. Bármiképpen hívjuk is, kötőanyaghoz, a nyelv nyelvtani szerkezetéhez tartozik, s már-már csak esetlegesen használt, egyszerű írásjellé gyengülő irányzatot mutat.

A határozott számnevek felosztásához. Új iskolai nyelvtankönyveink az osztószámnévről nem szólnak. Ebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy az *öt* : *ötöd*, *tíz* : *tized* alakokat nem tekintik eltérő, különböző jelentőségű szóparoknak s hogy a *-d* egyszerű mondatbeli viszonyt jelölő esetleges járulékos rag vagy jel volna. Holott világos, hogy a *-d* elem alapvetően megváltoztatja a számnév értéktartalmát, tehát képző. *Öt* : 5 egységet (500%), *ötödik* : 1 egységet (100%), *ötöd* : valamely állandó vagy esetleges mennyiségnek 20%-át jelenti. A határozott számnévnek tehát nem két, hanem három fajtája van : egy tőalakú tőszámnév, egy képzett alakú sorszámnév és egy képzett alakú osztó- vagy törtszámnév. A törtszámnév elnevezés a jelentéstartalom lényegére, a mennyiség-egység töredék-voltára mutat rá s nyelvtanban, mennyiségtanban, köznyelvben egyaránt jól, félreértés nélkül használható.

Fehér Ede — Fehér Edéné

Válasz Fehér Edének és Fehér Edénének kérdéseire

1. Az alakhosszabbító tövek természetesen nemcsak a tőszavakra, hanem a képzett és jelzett szavakra is vonatkoznak. Így pl. az *igazság* szónak van egy rövidebb *igazság-* és egy hosszabb *igazságo-*, *igazságu-* töve. Az úgynevezett »személyragozott határozó, ragok«-ban nem látok semmi nehézséget. Tudvalevő, hogy itt nem ragokat ragozunk, hanem határozószókat. A *tőle* szóalakban a *től* tehát nem rag, hanem határozószó (ebből lett persze a *-től* rag is, vö. HB. : *gimilftwl*), s ehhez járul a birtokos személyrag. Így a *-től* határozószónak van egy rövidebb *től* és egy hosszabb *tőle-*, *tőlü-* töve.

2. Az *-e* kérdőszócska nyelvtani helye valóban problematikus. Egyetértek azzal, hogy inkább a toldalékok, mint a szófajok közé tartozik — legalábbis leíró szempontból. De persze nemcsak ezzel a szócskával vannak bajok, hanem az ígén, főneven, melléknéven, számnéven, névmáson és határozószón kívül úgyszólván minden »szófajjal«. A többiek ugyanis nem férnek bele a szóról való hagyományos meghatározásba (önálló hangalak és önálló jelentés), s többé-kevésbé a viszonyító elemek sorába kíváncsoznak. Az *-e* kérdőszócska problémája tehát nem szakítható el a többi »segédszó« problémájától, amely a maga egészében még megoldásra vár.

3. A határozott számneveknek leíró szempontból valóban három csoportjuk van: tőszámnévek, sorszámnévek, törtszámnévek. Történeti szempontból azonban a sorszámnévek és a törtszámnévek szorosan összetartoznak, képzőjük, a *-d*, ill. *-d(ik)* ugyanez a képzőelem. Bizonyos kapcsolatokban a sorszámnév képzője is csak *-d* : *másodvirágzás*, *harmadnap* stb. A gimnáziumi nyelvtankönyv a két csoport nyelvtörténeti összetartozását figyelembevette, ezért nem tárgyalta külön a törtszámnéveket. A törtszámnévek külön csoportba sorolásának persze semmi akadálya nincs.

Benkő Loránd

TALLÓZÁS

Folyóiratunk ismételten utalt rá (legutóbb Nyr 76 : 198—199), hogy a Párt következetesen harcol a nyelv tisztaságáért és fontos feladatának tekinti a nyelv épségének és tisztaságának megőrzését. Elsősorban az írók kötelessége a Pártot ebben a munkájában és harcában támogatni, hiszen a Párt oktató és felvilágosító munkája mellett főképpen az írók művei nevelik és csiszolják a tömegek irodalmi ízlését és stíluskésztségét.

Bár újabban a Nyr mellett irodalmi folyóirataink is lelkesen buzgólkodnak a nyelvtisztaság ügyében, sem a kiadvállalatok bírálói (az ú. n. lektorok), sem maguk az írók nem ügyelnek elegendő gonddal a nyelv épségére, s mindjárt hozzátéhetjük: szépségére sem, mert még mindig sok a hiba újabb műveink és sajtónk fogalmazásában és stílusában is. Fő az ép és hibátlan nyelvrész s nem egy bírálónkból és írónkból éppen ez hiányzik. Ezért nem is hanyagságuk vagy gondatlanságuk az oka, hogy a nyelvi hibák és baklövéssek csak úgy hemzsegnek az újabb irodalmi művekben, hanem pusztán az, hogy a fülkük nem eléggé finom műszer a nyelvi hibák, tévedések és zökkenők érzékelésére.

Napi olvasmányaimból egész kosárra való ilyen gízgázt szedegettem össze; ezeket teregetem most ki, bírálóknak, íróknak és újságíróknak hasznos tanulságu.

1. *Nyelvújítás.* Sztálin elvtárs megállapítása szerint a nyelv folyton új szavakkal egészíti ki szókészletét. A történelemalakító forradalmi változások egész sor új politikai, gazdasági, irodalmi stb. fogalmat hoztak magukkal s az emberek belső életét is új árnyalatokkal, érzelmekkel és szenvedélyekkel gazdagították. Íróinkban még nem vált tudatossá, hogy a nyelvet ennek az átalakulásnak szolgálatába kell állítani s hogy ebben a nyelvújításban éppen rájuk vár a legfontosabb feladat. Nemcsak a gazdasági és ipari jellegű új fogalmak és gépek nevének magyarítására gondolok, mert ezen a téren már meglehetősen sok történt. A Szabad Nép az utóbbi időben (1952. V. 10, 15 stb.) valósággal tervszerűen magyarítja meg az ipari műszavakat s néha a mezőgazdaságiakat is (*árasztóvíz* a rizstáblán; a rizsföldek *halasítása*: SzN. 1952. IV. 30.). A szépirodalom azonban eddigelé javarészt főképpen a tájszók használatával igyekezett felfrissíteni az elbeszélő nyelv eddigi szintelenségét, de az írók nem ismerték fel még igazi feladatukat, hogy művészi munkájuk egyik igen fontos része a nyelv szüntelen újítása. Félős, hogy elbeszélő nyelvünk elszürkül: Déry Tiboron kívül kevés egyéni hangú írónk van. S éppen az ő példája mutatja, hogy egyéni, friss, színes, a szocialista-realista előadáshoz simuló új stílust nyelvújítás nélkül nem lehet teremteni. Hne néhány példa Déry Felelet c. regényéből: *meglányosodott, félfény, rüdtermet, rebbenékeny* stb. Persze nem minden újonnan alkotott szava és kifejezése sikerült, de az a mód, ahogyan önmagában viaskodik a tökéletesebb művészi formáért: mindig tiszteletreméltó, példája pedig feltétlenül követhető.

2. *Szóalkotás* (képzés, összetétel). A nyelvújítás leggyakoribb és talán legkönnyebb módja éppen a szóalkotás. Sajnos, újabb szóalkotásainkban kevés a lendület és az eredetiség, meglehetősen egysíkú (*-ság, -ség* képző!), néha megfelelőtlenül vakmerő és szinte fittyet hány a nyelvhelyességre és a jóízűsre. Talán legsikerültebbek a szakmai új kifejezések és szók: a középsúlyú Tarr *erőnyerő* volt; újonnan *kinemesített* növényfajták (SzN 1951. X. 13), stb. De a szépirodalom és a kritika nyelvében valósággal hemzsegnek a fülsértő újonnan képzett szók:

monumentalizálás nélkül (UH 1952: 76); történelmi konkrétság; személyes átéltség; az emberi viszonyok egyénitetségének kifejezése (IU 1951. II. 14.; VII. 5.); a jellemzés konkrétsága; történelmi és nemzeti konkrétsággal (UH 1952: 78, 80, 85); Magyarország erdősíltése (KU 1952. V. 4.); a tudomány nemzetek és népekközöttisége (IU 1952. IV. 10.); stílizáltság (UH 1952: 76); a képzavar a tartalom át nem gondoltságával jár (uo. 96); bonyolult ellentmondásosságban (uo. 78); harcolt a könyvmolyság ellen (SzN 1951. I. 27); kinemelgítően rendezték sajtó alá (Irodalomtörténet 1950: 30); önbizalmatlanság (D. 131); még nagyobb meglepetéssel a barát kibentéte szolgált (uo. 277). A Népstadion ülésoraira gyártott lelató, földlelató, nagylelató szavak, azt hiszem, még nem nyertek polgárjogot.

3. *Németességek.* Örökösen panaszkodunk a nyelvünkben szívósan élő németességek miatt s mégis buján burjánzanak. Kevés írónk van, akinek a nyelvrézéke tiltakozik az ilyesmi ellen:

elege volt a gyarmati sorból (SzN 1951. XI. 23), helyesen: torkig volt a gyarmati sorssal; ha feladják agresszív követeléseiket (SzN 1952. IV. 24); kiabált a fejönkökkel (pörölt velük, rájuk kiabált stb. P. 143.); az ajtón frva állt (IU 1952. VI. 5.); megsértették büszkeségében (D. 389); a mögötte elfekvő hajkoszorúk (uo. 375); a szalmazsákon feküdt felállított lábakkal (uo. 75); kivan a fáradságtól (uo. 130); órák után (mulva: S. 221); a jegenyefák közt a folyó hold állott (uo. 6); gyere, ketten jobb (kettesben: uo. 178).

Megrögzött németesség az egy határozatlan névelő fölösleges, tehát helytelen használata: a hajszínét egy fekete kendő takarta (D. 278); szemefehérje egy kissé sárgás (uo. 278); egy prima ember (uo. 280); egy kis házikó, mellette egy út (uo. 191); ez megint nem egy szakma (uo. 229); egy falinaptár mellett egy sárgaréz kondér forgatta a napfényt (uo. 8); egy távoli kapu előtt egy duplaország váltogatja a lábát (uo. 307); ez nem egy csip-csup ügy (uo. 349). — Ebbe a csoportba tartozik a szívsósan élő *maradéktalan*, *maradéktalanul* szó, a német 'restlos' pontos fordítása. Pontosnak pontos, de a magyar észjárástól teljesen idegen az ilyen használata: a dolgozók teljesítsék maradéktalanul az évi tervét (SzN 1951. XI. 28); az író szándékát maradéktalanul megvalósító előadás (uo.); biztosít bennünket, hogy multija nyomait maradéktalanul le fogja küzdeni, hogy ... mind maradéktalanabbul teljesítse a nép művészetének feladatait (Cs 1952: 735). Ebben a stílus-rekemben több kérdés vetődik fel: hogy lehet a nyomokat leküzdeni és ha leküzdöttem őket, mi nem marad: nyom vagy küzdelem? S végül hogy lehet a feladatokat egyre maradéktalanabbul teljesíteni? Gyökerestül (nem pedig maradéktalanul) ki kell irtanunk magurkból a német észjárást a akkor ennek a csúf németességnek nyoma sem marad. — S legvégül meg kell tanulnia minden tollforgatónak, hogy ural a. m. urának tart, vall, elismer stb., nem pedig 'uralkodik'. Helytelen tehát ez: a vár uralja a vidéket, helyett: kiemelkedik, kimagaslik a tájból, vagy: hatalmaskodik, zsarnokskodik a vidéken. Helyes használata ez: Dalmácia akkor a magyart uralta. Ennélfogva kirívó helytelenségek legújabb írónkaink az effélék: az amerikai katonák uralják az utcát, a kávéházakat, az egész környéket (IU 1951. X. 11. — vagyis: ők az urak mindenütt, hatalmaskodnak, szemtelenkednek, garázdálkodnak); a török Fehérvárt uralja (UH 1952: 93); a magyarok uralták a mezőnyt (SzN 1952. VIII. 14).

4. Szinte kár is újra meg újra szóba hozni bizonyos ferdeségeket: írónk makacsul ragaszkodnak megrögzött hibáikhoz, pl. az idegen szók fölösleges használatához, érthetetlen tájszavakhoz, magyartalan szófüzéseikhez és kisebb-nagyobb modorosságaikhoz.

Megmagyarázhatatlan, miért kell ragaszkodni a *kultúrház*, *kultúrmasor*, *kultúrforradalom* szóhoz s miért kellett megalkotni a dokumentregény (Cs. 1952: 755), dokumentfilm stb. szót. Mire jó ez: a kerületi bizottság plénuma (P. 141; teljes ülése); Vajjon a *japáner*-re nincs magyar szó? (Cs. 1952: 760). Lám a kultivátor-nak számos jó magyar neve van (*altalajtúró*, *talajművelő*, *porhanyító gép*, *ekekapa*), s mégis egyremásra használják, sőt főnevet és igét is képeznek belőle (kultivátoroz, kultivátorozás). — Mire való érthetetlen tájszavakkal meghökkeníteni az olvasót: ezen az éjszakán más gondok tarisznyáltak a figyelméből (D. 233); ő, a göré, nagyon jó ember, pedig zsidó (uo. 236); mit vigyorogsz, mint egy szajka? (S. 245); egyébként nem irodalmi szóalak ez sem: nem csömörült meg (D. 15); nekidűrtötte (uo. 15); megdűrtötte (uo. 233); hátát az ajtónak dűtve (uo. 342). — A pestiességek közé tartozik az igekötők henyé és fölösleges használata olyankor, mikor maga az alapige is teljesen és világosan kifejezi a fogalmat: tűrósrétegek beaszott kísérteit (uo. 200); előfrászserülen lelassított (uo. 208); a nagyüzemek is felcsatlakoztak (uo. 284); leállították az üzemet (uo. 255); ellenállását ki kell csomózni, felérteni (uo. 262); hamisság, amelyet a gyerek pontosan feléretett (uo. 265); lejelentkezni (uo. 412); a közlekedés leállt (SzN 1950. I. 19). — Le kellene szokni írónknak bizonyos megrögzött modorosságokról: jobb szereti a férjét (D. 147); könyörgöm, ülj le (uo. 143, 163); helyesen: könyörgök); sajátmaga (uo. 265; helyesen: ő maga, tulajdon maga); komoly műfordító pályá (Cs. 1952: 764; értékes); komolyabb sérülés (D. 310; helyesen: súlyosabb); tessék mondani (uo. 317); csúnya és szívsós pestiesség, már szinte kiírthatatlan); biztos megfázott (D. 8, 282); biztos rosszul értettem (uo. 321; bizonyosan); tényleg (uo. 364, 395; valóban, csakugyan). — Sajnos, még helyesírási hibákra is kell figyelmeztetni néha az írókat: gúnya és megvetése; ez szűli gúnyát, humorát is (SzN 1952. VI. 3); — helyesen: gúnyját; elhessegette (D. 389, kétszer is); agyonisten, fogadjisten (S. 72) — legalább is következetlenség.

5. *Stílus*. Számos író nyelvérzékének bizonytalanságára vall a helytelen szóválasztás, a hibás szóhasználat, egy-egy szokatlan és bántó fordulat és a sok képtévesztés. Példák:

Léderer és Gorove cs. és kir. kamarások bitangolták a hétezer holdat (SzN 1950. X. 15; helyesen: bitorolta); nem lenne valami nagy kereset, de amíg nem találunk neked jobbat, addig elidbábolhatsz nála (D. 412; talán: eltéblábolhatsz, ellézenghatsz stb.); oldjuk el a kerekét (D. 306: oldjunk kerekét); üres üvegek garmadája fogyasztotta a rendet (uo. 333); eldobott szűrőpapírok szemeteltek (uo.); magánélete részelt a külvilág életéből (uo. 344); megtermett zsákok (MN 1951. IX. 17); egy szabvány pofont törölök le neki (D. 186; nyilván a pofontöröl és leken egy pofont kifejezések összekeverése); pissz nélkül (uo. 34); szeretnék önnel szót cserélni (uo. 53); hangja átcsapódott a düntől (uo. 100); mértékemter voltam, bőszerű (uo. 144); a lovak csapokdakt rövid farkuk csonkjával (S. 247); a dércsipelettem veszt kereső szagát hordja a szél (uo. 6; helyesen: üröm); Guszelcsikov tábornok lövedékei tompán szólnak (uo. 35; lövegei, ágyú); magánéletében is hibáznai fog embertársai ellen (D. 176; helyesen: hibázni, vétetni). — Néhány példa a képtévesztésre: erős kézzel megdöntötték az évszázados igát (jelmondat kapuzásifészen); gyakran egész (= egészen) különös eredményeket szül az gépezet, amelyet a két nagy amerikai párt mozgat (SzN 1952. VII. 18); a francia expedíciós zsoldosok könyökig gázolnak az aljasul becsapott vietnami nép verében (Népdahserég 1952. IV. 20); a hiba forrása itt az elsőnek tárgyalt fogyatékoságra megy vissza (Cs. 1952: 762; germanizmus is, képtévesztés is); a hadifoglyatáborban végrehajtott vérfürdők (SzN 1952. IV. 24).

Végül bemutatom a fogalmazásnak, a stílusnak néhány jellegzetes ügyetlenségét, zökkenőjét, félszességét, modorosságát, érthetlenségét. A következő példákban úgy-szólván minden együtt van: hibás szóhasználat, németesség, képtévesztés, henyé salangú, tekerdő és nyakatekert kígyómondat, s amit akartok. Íme:

a sátor körül megnevezett konferencia-övezet lesz (SzN 1951. X. 13.); a kínai önkénteseken már megjelen-tek az új téli egyenruhák (uo. X. 18.); az író a tényleges tények visszaadására szorítkozott (UH 1952: 94); (a külföldi filmek vak konkurrenciája (SzN 1952. IV. 23); üvöltött a bölömbika (P. 119); szűnyogvisítás P. 234); képzeld csak el, hogy én egy ilyen parancsnokhoz kerültem (uo. 207; ilyen férjert kaptam); a boros-

tyánszínű kenőlektől csöpögő kerekék (uo. 233); éles trágyaszag, a hervadó levelek éles szaga, a nyúl éles ugrással vetette át magát az árkon, üres gyomruk élesen sajgott, élesen sarkonfordult (uo. 128, 382, 461, 464, 489); alakja nagy gazdagodáson megy keresztül (UH 1952: 79); Ferrari Violetta elragadó sűvölvény, aki csupa csiklandozottság a kamaszkor viszketóporától (MN 1950. X. 14); a munkások zómükben még idegenkednek az írástól (SzN 1950. I. 19); saját meztelen kérdéseitől szégyenkezve Rázmjotov mosolyogni kezdett (S. 29); a templom a biztosabb (D. 112); kényes ügyben kell meginterpelláljalak (uo. 159); túl kevésbé ismerik az emberi gonoszsgót, hogysém figyelembe vegyék (uo. 175; helyesen: sokkal kevésbé...); kiméltetlen szókimondással sütött a júliusi nap (uo. 246); egy könnyázattá halvány női arc haladt el az üvegajtó előtt, egy feketesztyús kézzel s egy csöpp csipkezsébkendővel a szeme alatt (uo. 390); egyetlen jajszo nem (= sem) hagyta el (uo. 394; kit?); semilyen főnöknek nem (= sem) kellene előre köszönniük (uo. 414); valamilyen elegáns tőzsei művelet áttételén ötezer pengőt is megkeresett (uo. 178); a rektor visszakozni fog ígérteétől (uo. 181); az úgy akadályokat növesztett (uo.); kihallatszott két dörmögő férfi-hang egymás fejefokába kapaszkodó keserves gajdolása (uo. 258); szükség van-e egyáltalán a többi ember teljes életnagyságbar tapadó megértésére (uo. 265); nem vágyott bármilyen testi elégtételre sem (uo. 267); mivel veri el a rosszkedvét, ha a mester részéről szó éri a ház elejét (uo. 275); ott dögöljön meg, ahol van, a kutyané (uo. 325); egy-egy sóhajjal jelezve a szfvalatti riadalmak jöttét-mentét, sűrűsödésüket, oldozásukat (uo. 331); mióta alszom? Tíz perce? Nem tovább? (uo. 331); csendesen kacagott maga elé (uo. 372); langyos eső esett, el-elállva (uo. 383); a síkság buborékában szennyes kis indulatok sunyázkodtak (uo. 100); nem jött üres kézzel: a két kislány számára is akadt mindig valami sikongatnivalója (uo. 101); a forró kis lábszárak s a víz cseréforgalmából a hátuk egy akkora libabört árusított ki, hogy egy felnött ijedelem is bátr megvásárolhatta volna (uo. 118); a szobában melegen be volt fűtve (uo. 130); ki van zárva, hogy ez a felnött ökör be mert legyen hozzám lépni (uo. 164); kizárt dolog, hogy én ezt a csöves állatot beengedtem egy lakásomba (uo. 165); velem kitölt (uo. 255, 257); a táncsoportnak elsőpró sikere volt (SzN 1950. I. 19.) megerősítőleg kacsintott Davidovra (S. 203).

Záradéknál ideiktatok egy hosszabb részletet Déry Tibor Felelet c. regényéből (319):

„Ha az ember köznapi útján az utcán, a lakásában, a munkahelyén, amelyeket a szelid megszokás rendez be jobbadán ismerős tárgyakkal és eseményekkel, hirtelen megpillantja egy nagy emberi szenvedély feléje futó szákarú, perzselő tekintetű, veszélyes alakját, egy azonnali, önkéntelen mozdulattal félreugrik az útból: elfordítja a fejét s orrát vakargatva másról kezd beszélni. Nemcsak a maga személyes kényelmét félti, hanem az idegen szenvedély, épségét is; érzi, hogy ez legmagasabb pillanataiban kibontakozik a köztapasztalat észszerű ruházatából s egy olyan nagy, meztelen állapotot példáz, amely az emberiség leg-szebb reményeit s még szebb lehetőségeit mutatja meg.»

Nyilvánvaló, hogy az író itt bonyolult lelki folyamatot akart ecsetelni: sajnálatos: hogy stílusa nem világította meg, hanem inkább elködösítette az amúgy is bonyolult mondanivalót. Sajnálatos, hogy ilyesmi épp legkitűnőbb írónknál fordul elő, aki megküzd minden kifejezésért, mérlegel minden szót és az árnyalatokig pontosan és művészi hitelességgel igyekszik nyelvileg is ábrázolni hősei vívódásait. Szocialista művészetünk elutasítja Talleyrand hazug szellemességét (a stílus arra való, hogy elleplezzük vele gondolatainkat) és a stílustól elsősorban azt követeli meg, hogy érthető legyen. Ez a szabály pedig a legszigorúbban épp legkiválóbb írónkat kötelezi.

Szyl Miklós

A használt rövidítések: SzN — Szabad Nép; Cs — Csillag; IU — Irodalmi Újság; UH — Új Hang; KU — Kis Újság; D — Déry Tibor: Felelet I; S — Solochov: Új barázdát szánt ez eke; P — Polevoj: Arany; MN — Magyar Nemzet.

Magyarázatok

MAGYAR EREDETŰ VÁNDORSZAVAK AZ OROSZ NYELVBEN

Írta: Erdődi József

Az orosz nyelvben számos, végső eredményében és adott jelentésében a magyarból eredő szót ismerünk (*huszár, hajdú, tokaj* 'tokaji bor és szőlőfajta', *mente, dobmány táska, puszta, csárdás* stb.).¹

Ezekhez a szavakhoz még többet is fűzhetünk hozzá. Az első az 1848/49-es szabadságharc idején világszerte elterjedt *honvéd* szavunk, amely *гопвѣд* alakban található az orosz nyelvben. Bár a Szovjetunióban közhasználatú idegen szavak szótára² részletesen megmagyarazza jelentését a *гопвѣд* címszó alatt, úgy látszik, közismert lehetett szabadságharcunk idején és később is, mert az orosz publicista Hercen — aki különben megmagyarazza az idegen szavak és kifejezések értelmét — megjegyzés nélkül alkalmazza emlékiratai szövegében. A Kossuthot meglátogató Hercent egy magyar ezredes fogadja, osztrákos kiejtésű német beszédjét visszaadva ékeli be az író a *honvéd* szót:

¹ Vö. Erdődi Nyr 74: 422, 76: 224. Trócsányi Zoltán Nyr 74: 305, 75: 217, Selymes Ferenc Nyr 76: 69, Fokos Dávid NyK 51: 35.

² Лёхин-Петров: Словарь иностранных слов. Москва 1949.

Zu dem Olten, zu dem Olten, — заметил, улыбаясь, гонвед 'Az öreghez, az öreghez, — jegezte meg a honvéd, elmosolyodva'.³ — A Hercen-szövegek kiadója 1946-ban azonban már magyarázatot ad: Гонвед — защитник страны; название венгерских революционных войск 1848—49 гг. = a hon védője; az 1848—49-es évek magyar forradalmi hadseregének az elnevezése. Ljohin és Petrov szótára a гонведы címszó alatt magyarázza meg, hogy a magyar honvéd szószerinti értelme 'honnak védője' (защитник страны), majd a szó három jelentését különbözteti meg: 1. a magyar forradalmi hadsereg elnevezése 1848—49-ben; 2. a régi Ausztria-Magyarországban a magyar csapatok azon része, amely nem a közös, hanem a magyar minisztériumnak volt alárendelve; 3. a szárazföldi csapatok általános elnevezése Magyarországon.

A honvéd > гонвед szó a második világháború idején újból elterjedt és gyakran hangzott el a szovjet frontjelentések szövegében, amikor Horthyék a fasiszták oldalán bevetették a magyar csapatokat. Usakov szótára nem közli, valószínűleg idegen elemnek számít az orosz szókinszben.

Az orosz nyelvben található másik magyar eredetű szó a magyar határ szóra vezethető vissza végző forrásként. Ez az orosz хутор szó, jelentése 'tanya, major, kozák-falu'.

Míg a honvéd szó közvetlenül, a 48—49-es harcok idején terjedt el a sajtó és a házank területén járt orosz katonák révén, addig a хутор szó vándorszó, amely a Magyarországot és az orosz terület elválasztó földön át nyelvről-nyelvre terjedt tovább. Így került a szlovákba *chotár* 'Feldmark, Gebiet', a csehben szintén *chotár* ua., itt igealakban is előfordul: *chotárit* 'határolni', megvan az ukránban *chotár* 'földterület', nyj. *ch'itar* 'határ' (Berneker, Slavisches etym. Wörterbuch 386). Tudjuk, hogy a magyar *határ* szónak nem csupán 'határvonal' a jelentése, hanem az a terület is, amely egy faluhoz tartozik, amely egy birtokhoz tartozott. Amikor falun azt mondják: *kimegyek a határba*, ezen azt értik, hogy kimegyek a falu területére, a birtokhoz tartozó részbe, a tulajdonképpeni falun túl eső földekre. (Viszont *a határra megyek* 'a határvonalra megyek'.) Ez a jelentéskettség látható az északi szláv nyelvekben — a szlovákban, csehben, lengyelben — követhető még az ukránban is, vö. lengyel nyj *hator*, *hotár* 'legelő'. Az orosz nyelvbe közvetlenül az ukránból jutott a mi több nyelven átvonuló *határ* szavunk és jelentése egyrészt szűkült, mert már csak a területi jelentése maradt meg; 'föld, birtok, földterület a rajta lévő udvarházzal' — ez a jelentése már a 19. sz. elején (Usakov szótára). Tudjuk viszont, hogy ez a szó jelenti a faluból kitelepült parasztság lakóhelyét (épületekkel), ez a jelentése az ukrán nyelvben is, az oroszban is. Jelenti a tanya épületét is, ugyanígy kicsinyítő alakjai: хуторок, хуторочек. A szó régebben terjedt el az orosz nyelvben, ezt bizonyítja nagyszámú származéka, a melléknévi хуторный és хуторской 'a tanyához tartozó, tanyai', хуторянин 'tanyás, tanyai lakos', ennek nőt jelölő alakja хуторянка.

A szétszórt tanyai földek megteremtése egy időben, a reakciós sztropolitani földreform idején, birtokos parasztság létrehozását célozta (vö. A Szovjetunió Kommunista Pártjának története), olyasfajta kasztot akart Sztolipin belügyminiszter a 20. sz. elején teremteni a megrendült feudális rend megtámasztására, mint nálunk Horthyék vitézi rendje volt elidegeníthetetlen telkeivel. Ezek a faluból kivont települések (хутор-ок) a szovjetkorszakban aztán a szocialista mezőgazdaság létrehozatalát, a kollektivizálást akadályozták, mert a tanyák szétszórtan feküdtek a földeken, gátolták a nagy, géppel művelhető táblák létrehozását.

Míg a хутор szó valószínűleg csak a Puskin-előtti korszakban került az orosz nyelvbe, valószínűleg a 17—18. században, jelentéskörénél fogva régebbinek tartom a magyar *harc* szó vándorújtát Kelet felé, mert a hadi étellel függ össze, miként *huszár* szavunk, amelynek már a 18. századi orosz népdalokban továbbképzett, kicsinyítőképzős, becézőjelentésű alakja van (гусарушек).

A magyar *harc* szó széles körben elterjedt a szláv nyelvekben és igei származékai is kimutathatók. Az orosz nyelvbe nem közvetlenül nyelvünkől jutott, hanem lengyel, ill. ukrán közvetítéssel. Ezt a következő adatok mutatják. A magyar *harc* főnév átkerült

³ Герцен А. И.: Былое и думы Огиз 1946. 524. 1.

a velünk közvetlenül kulturális és földrajzi kapcsolatban lévő északi szláv népekhez, vö. szlovák *harc, harec* 'csata, ütközet', cseh *harc* 'támadás, megrohanás, csata'. A cseh nyelvben igei származékára is lelünk: *harcovati* 'merészen lovagolni, mesteri módon megülni a lovat, vágatázní'. Más cseh nyelvi származéka *harcište* 'küzdőtér'. A lengyel nyelv párhuzamos főnévi és igei alakjai a cseh alakokkal és azok jelentésével egyeznek: lengyel *harc* 'csetepaté, ütközet', *harcować* 'leteríteni, merészen lovagolni, éin Pferd tummeln' (I. Berneker 377 *Преображенский: Этимологический словарь русского языка*).

Mivel az igealak megvan az ukrán nyelvben és a mai, valamint a régebbi (18–19 sz.) orosz nyelvből szintén ez az igealak mutatható ki, valószínű, hogy az orosz irodalmi nyelvbe *harc* főnevünk igei származéka az ukrán nyelv végső közvetítésével jutott: ukrán *гарцувати* > orosz *гарцовать* 'lovat hajsolni, csetepatézni, lovon ügyeskedni'. Származékai *гарцование* 'lovaglás, ügyeskedés, vitézkedés', *гарцовник* 'lovas, portyázó' (Mitrák). Az ukrán harci kultúra közvetítő szerepéről lejjebb bővebben szönlünk, itt csak megemlítjük, hogy az ukránban megtalálható a *harc* 'csetepaté' főnév is. Sem Miklosich, sem Preobrazsenszkij nem utal arra, hogy e szláv szavaknak végső magyar etimonja van, mindkettőn helytelenül a középfelnémet *harc* < *herzu* 'ide' határozószóból eredeztetik a szláv szavakat (I. Miklosich: Slav. Etym. Wörterb. 83). Usakov szótára közli az orosz igét és a lengyel etimont utal.

Még három, eddig teljesen ismeretlen adatra szeretnők a továbbiakban a figyelmet ráirányítani.

Az orosz irodalmi nyelv Gogol »Tarasz Bulyba« c. elbeszélésében számos olyan elemmel gyarapodott, amelyek célja a zaporozsjei kozákok életét korszerű alakban bemutatni. Gogol maga elbeszélését történeti hűséggel igyekezett megírni, ezért történeti kútfőket tanulmányozott (pl. *Мышецкий: История русов, История о казаках запорожских*), felhasználta a kéziratok krónikákat is (*Самовидец, Величко, Грабянка*), ő maga azt írta 1833-ban, hogy forrásai voltak még az ukrán népdalok is.

Az ukránjai táj és a Zaporozsjei szecsje eredeti színét és ízét megadandó, a történeti forrásokban használt, archaikus tisztségmegjelölésekből vett két szó vonja figyelmünket magára. Gogol »Tarasz Bulyba« c. művében a zaporozsjei kozákok hadseregében a dobok (orosz *литавры* < ukr. *политавры*) őrzőjének a megjelölése *довбиш* (Vö. *Двовиш вынул тотчас из кармана палки, которые он взял с собой... литавры грянули 'a dobos tüstént elöszedte zsebéből a verőket, amelyeket magához vett... Megperdültek a dobok...'*)

Ez a *довбиш* szó a mai orosz nyelvben nem használatos, már Gogol is archaizálás céljából alkalmazta, ezért az új kiadás szerkesztője Sz. Masinszkij magyarázatát is megadta.⁴

Az orosz *довбиш* minden valószínűség szerint az ukrán nyelvből származik, oda meg a lengyelből kerülhetett, vö. lengyel *dobosz* > ukrán *dobyš, doboš, doubýš* 'Trommler' (Halász Nyr 17: 301, Asbóth NyK 26: 457), hiszen a zaporozsjei kozákok seregének tisztségmegjelölései közt és egyébként is más lengyel eredetű szavakat láthatunk. Kniezsa István viszont rámutatott arra, hogy a magyar *sípos* szó megfelelője is fellelhető a lengyel nyelvben (MNy 38:344), ehhez jól hozzáillik a magyar *dobos* szó, valamint a magyar *hajnal* szó lengyel megfelelője *heynal* 'hajnali ének, hajnalköszöntő', *heynal swita* 'a hajnal világlik, hajnalodik'.⁵ A *heynal* a lengyelben hajnalköszöntő ének, toronyőrök kiáltása (miként a 16. sz-i magyar »*Hajnal vagon, Szép piros hajnal, Hajnal vagon!*«), tehát az udvari művelődéshez tartozó fogalom.

A másik szintén Gogol »Tarasz Bulyba« c. elbeszélésében fellelhető magyar eredetű vándorszó a *лементарь*, ennek jelentése 'örségparancsnok'. Amikor az Osztap fiát meglátogatandó Tarasznak Jankel beszámol a börtönt őrzők megvesztegetéséről, akkor ezeket olvashatjuk az orosz szövegben: »*Часовые обещались, и один левентарь обещался 'Az örök ígéretet tettek, egy leventarj is elkötelezte magát', továbbá: ... пятьдесят червонцев я дал каждому, а левентарю ... 'ötven cservonyecet*

⁴ Vö. Н. В. Гоголь: *Собранные сочинения* (Москва 1949. Госиздат художественной литературы) 2: 142

⁵ Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia* 2: 32–33. Vö. még Trócsányi Zoltán: *A régi falu*. Bp 1933. 1: 22–23.

adtam mindegyiknek, a *leventarjnak* meg...’ (orosz kiadás, 2: 132). A *леventарь* szó magyarozatát megadja a sajtó alá rendező: »леventарь, или региментарь — начальник охраны, azaz ’leventarj vagy regimentarj = az őrség parancsnoka“ (241). Ebben a szóban felismerhetjük a magyar *leventa*, *levente* szót, a tisztséget jelölő latin *-arius* képző orosz megfelelőjével: vö. *secretarius*: *секретарь*. Ez a különben európa-szerzte elterjedt latin képző más nem-latin eredetű orosz szavakon is látható, pl.: *столярь* ’asztalos’, *писарь* ’írnök’ (amelyek a német *Tischler*, *Schreiber* tükörszavai).

Bár valószínűsíthető az orosz *леventарь* ’őrségparancsnok’ szó magyarból lengyelben és ukránban át való származtatása, kutatásunk hiányos ebből a szempontból, azonban reméljük, hogy a lengyel nyelvtörténetet és történetet jobban ismerők ezt a hiányzó láncszemet is ki fogják mutatni.

Meg kell jegyeznünk, hogy az orosz *леventарь* nem a mai *levente* szóból származik, hiszen az a nyelvújítás révén, Cornides és Dugonics tollából került nyelvünkbe (vö. Horger Nyr 31 : 157, Gombocz MNy 12 : 308), hanem régebbi, már a 16. században használatos *levént* szóból, amellyel a legkiválóbb vitézeket illették (I. R. Prikkel MNy 11 : 456, Ódöngő Ábel MNy 12 : 178—9). A szó az ázsiai-európai vándorszavak sorába állítható, amely a perzsából indul el — itt még ’lusta ember, szabad, független ember’ a jelentése —, majd az oszmanli-török nyelv közvetítésével a hódoltság korában került hozzánk és a déli szláv nyelvekbe (vö. bolg. *levén*, *levént* ’junger, starker Mann’, szerb-horvát *levénta* ’török gálya tengerésze, katona, henye gavallér’, ezzel függ össze az ukrán *лєвєнєц* ’rüstiger Mann, Haidamake’ (Berneker : Et. Wb. 704). A régi magyar nyelvben közismert Zrínyi Szigeti veszedelméből a *leventa* szó ; Zrínyi valószínűleg a horvát nyelvből merítette (Gombocz MNy 12 : 308). Mivel Ódöngő Ábel szerint kiválóbb vitézeket illették e jelöléssel, feltehető, hogy a vándorszó régi magyar alakja : *levént* ~ *leventa* került Keletre és így az oroszba, ahol *леventарь* lett belőle és alacsonyabb katonai tisztséget jelöl. Azonban az árpádkori *Levente* személyneveknek a fenti szavakhoz semmi köze sincs (I. Gombocz MNy 12 : 309—10, Pais Dezső MNy 17 : 159).

A Magyarországról Keletre átvitt harci szerszámok sorában ott volt a *bárd* is. A lengyelben a nyélre rösitett szekerce nevének mai alakja *berdysz*, régebbi hangalakja *bardysz*. Ez a szó magyar *bardus* > *bárdos* megfelelője, nyelvünk történetéből kimutatható. Régebben volt ilyen kifejezésünk *bárdos szekerce* (1568, NySz) és ebből keletkezhetett a *bárdus*, amelyre átvivődött a jelzett szó jelentése is (vö. *szakállas ágyú* > *szakállas, nádas hely* > *nádas*). A *bárdus* > *bárdos* szó megőrződött személyneveinkben : *Bárdos*, mint tisztségjelölő szó, majd családnév, esetleg *Bardos* ~ *Bárdos* helyneveinkben is (EtSz). A lengyel *berdysz* > *berdysz* közvetítődik az orosz hadi műnyelvbe és adja az orosz *бердыш* ’nyélre szerelt szekerce’ szót, amellyel a gyalogsok fegyverét jelölték. Az orosz, ill. lengyel szó nem eredhet hangalakja miatt a német *barde* szóból, amint ezt Preobrazsenszkij hibásan véli (i. m. 23). A magyar *bárd* szó maga német eredetű : óalnémet *barða*, középfelnémet *barde* ’Beil’, a magyarból terjedt el a szó a bennünket környező népeknél : román *barða*, szlovén *barða*, szlovák *bárd* (EtSz).

Ukrajnáról tudjuk, hogy a 13. századtól kezdve a lengyel pánok igáját nyögte, akik katonai hatalommal erőszakkal terjesztették katolikus hitüket, tartották fenn uralmukat. A kozákok többször felkeltek ellenük, így Tarasz Trjaszilo zaporozsjei kozákjai, mert az ukrán népnek a lengyel sljachta ellen folytatott harcában a Zaporozsjei szecsji volt a középpontja. A lengyel uralomtól Ukrajna csak 1654 táján szabadult meg, mikor is a szabadságharcos Bogdán Hmelnyickij megállapodott Alexejjel Ukrajnának az orosz államba való felvételéről. Az ukrán nép ezzel eben gubát cserélt, mert a jövőben a lengyel pánok helyett az orosz bojárok, nemesek, tisztviselők és katonák nyomták el, zsarolták, és csak az 1917-es év hozta meg a feudális, ill. kapitalista kizsákmányolástól való szabadulást.

/ Ismeretes a magyar történelemből, hogy I. Lajos (1342—1382) leánya, Hedvig, a lengyel trónra került és rövidesen Jagello litván fejedelemhez ment férjhez. Így egyesült Lengyelország és Litvánia, viszont Magyarország és Lengyelország közt szoros kereskedelmi kapcsolat jött létre. Még Károly Róbert idején 1335-ben a cseh, lengyel és magyar uralkodó közt a visegrádi kongresszuson kereskedelmi megegyezés keletkezett és áruforgalmuk Kassán és a Szepességén át bonyolódott le. Tehát szoros kereskedelmi,

politikai és személyi kapcsolat létesült, s ez nem maradhatott művelődési és intézménybeli hatás nélkül.*

Ezen az úton kerülhettek a magyar fogalmak, magyar szokások, magyar fegyverek és fegyvernemek ismerete a lengyelébe, onnan pedig folytatták keleti vándorútjukat Ukrajnán át az oroszokhoz. De nemcsak magyar bor és magyar fegyverek kerültek így Oroszországba, hanem idomított magyar lovak is, amint az az Igor-ének következő sorából kitűnik: „Szvjatopolk magyar idomított lovak közt (между венгерскими иноходцами) szállította el atyját (t. i. holttestét) Kievbe.“⁶ Az Igor-ének 1185-ben történt eseményt ír le, de a ránk maradt kézirat későbbi eredetű és valószínű, hogy a szerző ill. másolók újabb műveltségi állapotot, illetve annak bizonyos elemeit vetítették vissza a múltba. Azonban a fenti mondat mindenképp régi orosz-magyar kereskedelmi kapcsolatokról tanuskodik.

Arról is tudunk, hogy III. Iván orosz cár (1462—1505) és Mátyás király 1488-ban szövetséget kötöttek, állandó volt a követjárás a két ország között. A Moszkvai évkönyvek tanúsága szerint III. Iván megkérte Mátyást, küldjön ágyuöntőmestereket, pattantyusokat, ácsokat, ezüstműveseket, bányászokat, kőműveseket Oroszországba, hogy ott dolgozzanak és tanítsanak.

Igen érdekes még a huszárság intézményének közvetlen magyar eredete szempontjából I. Sz. Pereszvetov 16. századi nemesember, publicistának IV. Iván (Vasziljevics, 1533—1584) cárhoz írt második kérvénye, amelyben leírja, hogy János magyar királynál szolgált. Itt látott makedon mintára készült huszárpajzsokat és felajánlja a cárnak, hogy a tanultak alapján az orosz cár részére készít 300 db. huszárpajzsot nyers bőrből, vasalással. Innen eredhet Iván cár nehéz huszár lovassága.

Mindez azt bizonyítja, hogy élénk közvetlen kulturális és kereskedelmi kapcsolatok voltak Magyarhon és Oroszország között a 14—16. században is.

CSALÁDNÉVMAGYARÁZATOK

Írta: **Mikesy Sándor**

A nyelvészet a nagyközönség szemében a kevésbé érdekes tudományok közé tartozik. Talán nem csalódunk, ha ennek okát leginkább az elmúlt rendszerek lélektelen nyelvtantanításában keressük. Ezen a helyzeten nagyot változtattak Sztálin elvtársnak a Pravdában megjelent cikkei: megjelenésük óta a figyelem fokozott mértékben fordul a nyelvtudomány felé. Ennek jeleként folyóiratainkban, sőt napilapjainkban is már több nyelvészettel foglalkozó cikk és tudósítás látott napvilágot.

Természetesen a nyelvészetnek nem minden ága érdekli egyformán a közönséget. Leginkább a helyesírás, a nyelvművelés, az ejtésbeli, nyelvjárási különbségek és ezek okai, valamint a szók, nevek és szólások származása és eredeti jelentése foglalkoztatják a társadalom nyelvészet iránt érdeklődő részét. Vagyis leginkább azok a tudományágak, amelyek a mindennapi élettel leginkább kapcsolatban vannak és ezen túl a származás, eredet kérdése.

Ez a cikk a nyelvészet egyik újabban fellendülő ágából ad ízelítőt. Úgy igyekeztünk összeválogatni őket, hogy az olvasó e néhány hasábon különféle eredetű és sorsú neveket találjon, s így mélyebb bepillantást nyerhesen abba az irtatlan rengetegbe, amelynek ez a neve: névtudomány.

Achim. Ezt a nevet a békéscsabai származású Achim András és Gyóni (Achim) Géza tette ismertté. A névnek Áchim és Áckim változata is van. — Poroszországban van egy Achim nevű nagyközönség, de a vezetéknevvel ezzel nem függ össze. Illetőleg csak közvetve van vele kapcsolatban, amennyiben mindkettő a Joachim keresztnévből származik a német és szláv nyelvekben szokásos, a hangsúlyos szótag előtti hangok elhagyásával járó rövidítéssel. Mint pl. a németben Hans < Johannes, Toni < Anton, Mirko < Vladimír. Mivel a család, mint a békéscsabaiak általában, szlovák származású, a felvidéken kellett ugyanebből a keresztnévből való családnevet keres-

* Heckenast—Karácsonyi—Lukács—Spira: A magyar nép története. Bp., 1952. 60, 66, 69, 77. Vö. A. C. Орлов: Слово о полку Игореве. Москва—Ленинград 1938. 69, 80, 107. Én emeltem ki.

nünk. Pl. ha nem tudnánk *Gáspár* vezetéknevét kimutatni, akkor a *Gazsi*, *Gazsó*, *Gaskó* stb. neveknél a *Gáspár* keresztnévből való származása is bizonytalan volna. Sehol sincsen olyan nagy fontossága a származékok és a hasonlóan keletkezett nevek kimutatásának, mint a névtudományban. A névfejtés helyességét igazolja azonban az, hogy Gömör megyében valóban éltek *Joachim* nevű családok: 1652-ben Jolsván (IIa 2 : 466), 1753-ban és 1773-ban Filléren (i. h. 307). Horger Antal szerint (MNY 37 : 267) az *Ákom* vezetéknevét az *Áchim* magyarosabb alakja, szerintem inkább az *Ákim*-é. Sőt ide sorolható talán az az *Akon* ~ *Akony* név is, mely Szilágy megyében Somlyón 1774-ben fordul elő (Petri 5 : 38). Ugyanis úgy vélel, hogy a nagykörtvélyesi *Achim*, amelyből Tódor kapott Apafi Mihálytól nemességet (Kempelen 1 : 17), meg ez a szilágymegyei család azonos eredetű.

Affra. A borsodmegyei Gelejen élő család; azonban bizonyára másutt is élnek ilyen nevéek. Mező Péter, aki 1761-ben kapott nemeslevelet, nevét *Mezeő alias Affrá*-nak írta, de fia már csak *Affrá*-nak nevezte magát. Az 1754/55-i országos nemesi összeírás Szabolcsban és Zemplénben talált *Affra* nevéket. A szinnyei *Affra* család 1583-ban kapott nemeslevelet (Kempelen 1 : 37). A gömörmegyei Alsóhangonyban 1616-ban említeneek egy *Affrá*-t (IIa 2 : 37). A fővárosban is élt századunkban egy *Afra* nevű család.

Az *Affra* vagy *Affra* vezetéknevét az *Afra* női keresztnévből való. A név első előfordulásai: 1386 : »domina *Affra*« (Sztáray Okl. 1 : 477) és 1408 : »puella *Afra*«, (Zala Okl. 2 : 355). 1460-ban Ramocsaházi János özvegye *Afra* (ZichyOkm 11 : 266); a Levelestár 1531-ből Putnoki *Affra* levelét közli (2 : 5). — Szent *Afrát* különösen Németországban tisztelték, mert 290 körül német földön, Augsburgban — amelynek védőszentje — szenvedett vértanúságot. Az *Afra* nevet tehát a németiségtől vettük át, de a név maga — mint viselője is volt — latin, és jelentése 'Afrikába való, afrikai'. (Az *ajer*, *ajra*, *ajrum* 'fekete' melléknév nőnemű alakja.)

Ajazó. Kiejtve *Ajadzó*. Budapesten élő család neve. Régi adataim nincsenek a névre, de bizonyos, hogy nem újkeletű. Egy ősi eszközt: a ló szájának kinyitására, felpelkelésre szolgáló szerszámot jelentett. Pápai Páriz szótárában (1708) olvassuk : *Ajazó*, *száj felajazó* : lupatum. Az *ajaz* vagy *ájaz* ige a régiségben többször előfordul, de mindig a száj kinyitásával, kifeszítésével kapcsolatban. Tinódinál : *Feláyazác* az ő száiat, Heltainál (1570) : *A' henger [= hóhér] zabolat vet szegenyeknek száiba* és *fel aiozza azokat vele* és (1575) *fel aiazác* a száiat (NySz). Faludinál *ajal* változata van : Ezeknek *fel* kellene *ajalni* szájukat (NySz). Az *Ajazó* név tehát magyar neve annak, amit szláv jövevényszóval *zabolá*-nak hívunk. CzF szerint *ajazó* »keresztzabola a kemény szájú ló számára«. A *zabola* alatt pedig megmagyarázza, hogy a kereszt- vagy feszítőzabola egy darab vasrudacskából áll, ellentétben a csikózabolával. (A szó eredetére vö. Pais, MNY 46 : 270.)

Alibán. a századforduló körüli okiratokban még így is : *Alibány*. Régi debreceni család. Elődei 260 évig visszamenően mind Debrecenben születtek és református vallásúak. Valószínűnek tartom, hogy a név s így a család is kapcsolatban van azzal az *Olyuant*-tal, akit a Debrecentől nem messze fekvő Nagylétán említeneek 1300-ban (Haz Okm 7 : 320).

Az *Alibán* név igen érdekes. Nem török eredetű, ahogy Debrecenben általában gondolják, hiszen a töröknek nem *bán*-ja volt, hanem *bég*-je, *basá*-ja. Azért érdekes, mert máig fenntartott egy 12—13. századi kedvelt divatnevet.

A Nagy Károly 778-i spanyolországi hadjáratáról szóló hagyományok a 11. sz. közepén az ófrancia »Chanson de Roland«-dá kovácsolódtak össze. Az eposz elmondja, hogy amikor a francia sereg utócsapatát a Roncesvalles szorosban a pogány baszkok már igen szorongatják, ebben a végszükségben fújja meg Roland mérőföldnyire hallható *Olivant* nevű kürtjét, mégpedig olyan erővel, hogy a halántéka megreped. Nagy Károly meghallja a hívást, vissza is fordul, de már csak az ellenség tud bosszút állni. Az ófrancia *oliuant* szó elefántcsontot, illetőleg elefántcsontból való kürtöt jelent.

A középkori lovagtársadalom kedvelt tárgya volt a Roland-ének. Németre 1131-ben fordították le Regensburgban, tehát hozzánk földrajzilag is közel. Bizonyos azonban, hogy az eposz nálunk már Szent László korában ismert volt, mivel a kereszteshadak szervezése és a szentföldi zarándoklatok során nyugati lovak sűrűn megfordultak a

királyi udvarban. Bizonyítja ezt az, hogy a zobori apátság 1113-i oklevelében már szerepel »villa *Elefant*« : a mai nyitrai megyei *Elefánt*, amely — mint azt szlovák *Lefantovec* neve is mutatja, amelynek 'Elefánték, Elefánt emberei' a jelentése — egy *Elefánt* nevű férfit utal. Jóval később, a 13. sz. derekán is élt Nyitra megyében egy *Elephant*; ennek Péter és András fia 1278-ban a nyitrai káptalan előtt jelenik meg (HazOkm 6 : 235—6).

1264-ben szerepel az az *Olivant* (HazOkm 6 : 126), akinek a nevét viseli a mai zalamegyei *Alibánta* (1414 : *Otywanchfalwa* és *Oliuanchfalua*, *ch = th* !, 1438 : *Olywanthfalua*, 1464 : *Alibanthfalwa* Csánki 3 : 27, 87 ; vö. Wertner, Nyr 44 : 295). Ugyancsak Zala megyében, Nagykanizsa környékén él 1308-ban »domina *Aliwanth*« (Anjou-Okm. 1 : 164), akinek a férje *Loránd* (< *Roland*). *Aliwanth* asszony nevét talán arca színéről: bőrének sárgás-fehéres volta miatt kapta, de hihetőbb, hogy férje nevével van kapcsolatban és vele úgynevezett névpárt alkot. — 1417-ben »*Nicolaus de Alyphanth*« Bodrog megye alispánja (ZichyOkm 6 : 458, 466). Úgy gondolom, hogy a valamikori valkómezei *Alifánt*ról származhatott (1458 : *Elefanth*, *Aliphant* Csánki 2 : 290 ; vö. Wertner, i. h.). — A marostordamegyei *Libánfalva* (1453 : *Lybanfalva* Csánki 5 : 719) — nevééről Kniezsa »Keletmagyarország helynevei« című tanulmányában (Magyarok és Románok 1. k.) nem nyilatkozik, mivel nincs rá 1400 előtti adat — szintén lehet egy *Aliban* személynév őrzője a szöveleji *a*-elhagyásával (erre vö. Pais, MNY 11 : 271). Bihar megyében van *Libánpataka* (Jakó, Bihar megye a török pusztítás előtt). A név eljuthatott Erdélybe is : 1297-ben szerepel a gyulafehérvári káptalan tagjaként *Olivant* (HazOkm 8 : 390).

A 13. századi nagylétai *Olivánt*-tól hosszú út vezet a mai debreceni *Alibán* családig, de talán nem volt felesleges bemutatni. Látjuk, hogyan marad meg a 700 év előtti névdivat családnévben. Ennek a névdivatnak a maradványa a *Loránd* és *Olivér* keresztnév is. (Vö. Pais, MNY 28 : 323.)

Andics. Végződése miatt sokan szláv eredetűnek vélik, pedig régi szép nevünk. (Tudok egy *Andics* nevű református családról, akik nevüket a semmitmondó *Abonyira* változtatták.) 1554-ben a vasmegyei Balogfán találjuk *Andych* Pétert és Bálintot (nemesi összeírás). 1569-ben említik balogfai *Andich* Pétert (Balogh Gyula : Vas vármegye nemes családjai 5). A györmegyei Révfaluban 1565-ben »*Vrbanus Amdich*« (így!) említetik (U. et C. 119/1). Stb.

A név az *András* becézőneve. 1308-ban, 1347-ben és 1350-ben a csallóközi Olygán él egy *Andich* vagy *Andych* (AnjOkm 1 : 151, 5 : 152, 416, 418), akit 1309-ben *András*-nak, pontosabban latinul *Andreas*-nak írnak (AnjOkm 1 : 179). Ugyanő 1354-ben *Andush* néven szerepel (uo. 6 : 169). Olyan viszony van a szintén az *András* becézéséből keletkezett *Andocs* és *Andacs* nevek meg az *Andics* név között, mint a köznévi *gubacs* és *gubics* közt.

Proletár. Mintegy 1800 éve egy gyenge tehetségű, de jószándékú és fölöttébb szorgalmas latin író — Aulus Gellius volt a neve — avval töltötte Athénben a csendes, derült éjjelek hosszú sorát, hogy irodalmi feljegyzések, könyvkivonatok, naplójegyzetek tarka egyvelegéből könyvet állított össze. Azt a címet adta neki : »Attikai éjszakák«. Ebben a könyvben olvasható a *proletár* szó első irodalmi feldolgozása.

Gellius elmondja, hogy római házában egyszer nagyobb baráti társaság gyűlt össze. Mint máskor, most is a régi latin irodalom emlékei között böngésztek. Ez alkalommal az öreg Ennius Annalesei kerültek kezünkbe. (Mint amikor mi — teszem fel — a Zrinyi-ászt forgatjuk). Enniusban — mondja Gellius — megakadt a szemük a *proletarius* szón, de bizony — mi tőrés-tagadás — nem akadt közöttünk senki, aki értette volna ez elnevezést. Nagy volt a zavar. Csak nagysokára érkezett azután egy olyan vendég, aki megadta a kívánt felvilágosítást. Őseink — magyarázta — a legszűkösebb körülmények között élő embereket nevezték *proletariusoknak*. Azért hívták őket így, mert csekélyke anyagi képességeikből nem tellett arra, hogy az állami közterhek viselésében részt vegyenek s az államnak mindössze annyi hasznot hoztak, hogy *ivadékaikkal* (latinul : *proles*) a népességet gyarapították.

E Gellius-féle feljegyzésből nemcsak az világlik ki, mily korán és mily teljesen feledésbe jutott Rómában a *proletár* elnevezés, hanem az is kitűnik belőle, hogy ha valaki

mégis ajkára vette ezt a szót, mindennemű elitélő, rosszaló, megbélyegző szándék nélkül ejtette ki. A szónak ezt a használatát azért kell nagyon megszívlelnünk, mert amióta az ősi római alkotmányok ez a szóalkotása — Gellius könyvének olvasói révén — az újkori köztudatban helyet szerzett magának, nagyon hosszú ideig a megvetés érzése tapadt hozzá.

Ennek a szóhasználatnak az az oka, hogy az újkor a *proletariátus* megjelölést önkényes megszorítással kizárólag arra a csőcselékre alkalmazta, amely a köztársaság végén és a császárkorban ott lebzelt a római Fórumon. A római proletárokról beszélve minden történelmi iskolakönyv és minden társadalomtörténeti fejtegetés únos-untalan Juvenalis híres szatírját idézte, mely szerint Róma nyomorgó tömegének az volt egyetlen igénye és követelése, hogy az állam gondoskodjék eltartásukról és szórakoztatásukról: kényeret és cirkuszi előadásokat (panem et circenses) követeltek.

A szó, melynek jelentése Gellius társaságának annyi fejtörést okozott, így alakult át az erkölcsi züllöttség fogalatává és a *proletár* szó így azt az értelmet kapta, hogy munkakerülő, ingyenélő, semmirekellő, mihaszna.

A szónak ez a használata meglepően hosszú életű volt. Mindössze 74 esztendeje, hogy a Nemzeti Színház 1880 január 2-án bemutatta Csiky Gergely drámáját, a *Proletárokat*. Ezen a zajos sikerű színházi estén, melyet a magyar drámatörténet a hazai polgári színműirodalom születésnapjaként tart nyilván, még csak egy-két hivatásos kritikus vette észre, hogy nincs minden rendben a latin szónak avval az értelmezésével, amelyben Csiky szerepeltette. Mert kit is nevezett a költő proletárnak? Maga a dráma hőse világosít fel erről bennünket. A dráma egyik helyén ugyanis a következőket mondja:

»*Proletárok* azok, akik nem munkával keresik kényerüket, hanem embertársaiknak hol a hiszékenységét, hol az irgalmát, hol a hiúságát kamatoztatva tartják magukat felszínen. Számosan vagyunk, nagy elterjedéssel dicsekedhetünk, kik napról napra tengetjük bizonytalan létünket és élődünk a munkás társadalom testén dologtalanul, idegen nedvekből, mint a gomba a fa törzsén... A *proletárok* a mások hiúságából, együgyűségéből, a mások keresetéből vagy a levegőből élnek.

Ez a meglepő meghatározás egyáltalán nem volt Csiky önkényes szóhasználat. Az 1870-es, 1880-as években ez az értelmezés egészen általános volt. Az akkori irodalomban Európaszerte sűrűn találkoztunk olyan kijelentésekkel, amelyekből kiderül, hogy az úgynevezett »művelt nagyközönség« akkoriban proletáron az olyan bizonytalan egzisztenciákat értette, akik a magát úrinak nevező osztálytársadalom környezetében élve, komoly munkától irtózva, kétes machinációkkal tartják fenn magukat. Olvasuk el, hogyan értelmezi a szót Csehov a maga nagyszerű novelláinak egyikében, a *Semmirekellőben*. Az apa ott *proletárnak* nevezi a maga 25 éves fiát, mert ez állás és jövedelem nélkül éli a maga úri életét. »Más fiatalembernek a te korodban — mondja az elkeseredett apa — már társadalmi állása van. De neked? Mi vagy te? *Proletár* vagy, koldus vagy, terhére vagy apádnak.«

Pedig amikor a *proletár* fogalmat a polgári világ így értelmezte, már javában folyt e fogalomnak az az átértékelése, amely nem elégedett meg a *proletár* néven emlegetett egykori római tömegek viselkedésén való felháborodással, hanem felfedte azokat az okokat, amelyek Róma nyomorgó tömegeit lezüllesztették. A multnak ez az új szemlélete már az 1820-as évek óta megteremtette azt az új szóhasználatot, amely *proletariátusról* beszélve nem munkátlanságba züllött egzisztenciákra gondol, hanem azt hangsúlyozta, hogy proletárok azok, akik munkájukkal akarják létfenntartásuk eszközeit megszerezni, de igyekezetükben a fennálló társadalmi, gazdasági rendszer akadályozó erőibe ütköznek. Az 1820-as években az a csoport kezdeményezte a szónak ezt az új használatát, amely Franciaországban Saint-Simon grófnak az írásain és tanításain felbuzdulva új társadalmi és gazdasági rend ábrándos képeit szövögette.

Így végigtekintve a *proletár* szó csaknem kétezeréves történetén, összegezhetjük, hogy az ókori Rómában a polgári osztály legszegényebb tagjainak a megjelölésére szolgált, a kapitalista társadalomban a termelő eszközöktől megfosztott, kizsákmányolt osztály tagjait értették, amely szabatosan meghatározva így hangzik: »*proletár* a tőkés kizsákmányolástól megszabadított, szocializmust építő, öntudatos munkásosztály tagja«, a *proletariátus* pedig a proletárok osztálya. † *Kallós Ede*

Kiköti a szitát. Diákkoromban, ha jól emlékszem, dunántúli pajtásaimtól hallottam egy furcsa nótát, melynek számomra akkoriban érthetetlen szövege valahogy így hangzott: »Elmentem én a szőlőbe |Szitát kötözgetni,| Utánam jött János bátyám| Hátam veregetni. | Hej szita, szita, szita | Szita, szita bánat, | Neked adom galambom,| Az én szitácskámat!«

Kétségeim a körül forogtak, hogy a szitakötés sohasem volt népi foglalkozás és ha volt is, nem volt női mesterség. S ha lett is volna, miért kellett ezért a szitakötő leánynak szőlőbe vonulnia, miért nem végezte otthon? S végül ha a szorgalmas leányzó egyéb dolga híjában még a szőlőben is szitát kötözgetett, miért ment utána a szigorú János bátyja, hogy megverje a hátát?

Ez irányú kérdéseimmel mindhiába ostromoltam az akkori öregeket, akik ha ma is élnek, jóval túl volnának már a száz esztendőn, egyik sem tudott vagy egyik sem akart felvilágosítást adni. Legfeljebb az történt, hogy némelyik mosolygott kérdéseimen is, meg rajtam is. Csak évekkel később derengett elmémbe némi világosság ebben a dologban, amikor Thaly Kálmán Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok c. gyűjteményének egy zagyvalékos szövegű lakodalmas énekében (inkább gajd-ban) ismét szemembe ötlött a fenti nótának ez a töredéke: »Elmenék én a szőlőbe |Szitát kötözgetni, Odajöve Jankó bátyám | Engem veregetni« (2: 383.) Thaly a következő lapon ezt a megjegyzést fűzi hozzá: »Ez ének töredékei Komárom megyében ma is élnek, csakhogy a harmadik versszakot úgy dalolják: Elmentem én a szőlőbe |Szőlőt csipogatni,| Utánam jött János bácsi | Jól megveregetni stb. — Gyermekkoromban magam is elégszer dúdolgattam.«

Nos ebben már nincsen semmi érthetetlen. Amelyik gyerek azért ment a szőlőbe, hogy a zsendülő termést csipegetse, az méltán megérdemelte János bácsi haragját és hátfájdító rendreutasításait. De mivel érdemelte meg a szőlőben szitát kötözgető, tehát szorgalmasan dolgozó fiatal lány ezt az embertelen bánásmódot? Hogy erre jó oka volt János, Jankó, Jancsi bácsinak, arra a szitakötő szónak egy régi jelentése vet világot, mely korántsem volt olyan jámbor, mint amilyen ma.

Érdekes, hogy a *szitakötő(-mester)*-t meg a libellula bogár *szitakötő* nevét nyelv-történeti szótáraink nem ismerik. Az előbbi *szitás* volt. De a *szitakötő* szónak előfordul a régiségben egy más, pajkos jelentése is. Így pl. Thaly fentebb említett gyűjteményének következő helyén: »Ez az asszony az sötartót | Balfelől kötötte, | És az rézdobosságot | Tegezben fölvette. | Jeles jó *szitakötő*, | Gyapjával kereskedő, | Parittyát hord Bécsbe, | Mikor kedve van neki: | Még sörrel is keresi, | Kobzot hordoz véle.«

Az idézett versszaknak minden sora jelképes. Ma már szólásokban is ritkán fordul elő egyik-másik. Bakonyalján még él, mint tánckurjantás: Öreganyád a sötartót Balfelől kötöttö (NyF 34: 159), másutt meg a gyapjával kereskedőre történik célzás: »Olyanok már minden lányok, Haja rózsza, csókra csók, Mint a szép szelid bárányok, Haja rózsza, csókra csók. Megnyiretik gyapjukat, Úgy árulják magukat. Haja rózsza, tuba rózsza, Haja rózsza, csókra csók.« (MNGy 2: 217—8).

Hogy milyen reális szemlélet rejlik mögöttük, azt e helyütt nem lehet megmagyarázni, mert »... ez ellen a morál, a társas illem egyként perorál«. Elég annyi, hogy az a bizonyos asszony módfelett erkölcstelen életet folytatott. A *szitakötő* meg a *kiköti a szitát* nőről mondván csakugyan rosszerkölcű fehérszemélyt jelentett. Ez hebizonyul Csúzy Zsigmond Remete szent Pál szerzetebéli pap kitűnő magyarságú prédikációiból. »Falban rúgván férjét, *ki-köti a szitát*. Gyalázatos, és (merem mondani) *szitáját ki-kötő* személy« (vö. Nyr 38: 318). Megvan Baróti Szabó Dávid frazeológiájában: A Magyarság Virágiban is (1803), és onnan közli a NySz: »Szemtelen ál-ortzát függesztvén nyilván *kikössé* a rostát, *szitát*, guzsalyt, tégért; a gyönyörűségnek szabad nyereségű leányává vályyon.«

A nép nyelvében a szita kikötését gyakran emlegetik ugyan a nők laza erkölcsére vonatkozóan, de a szemérmes gyűjtők ritkán jegyzik fel, épúgy, mint a vele többé-kevésbé hasonló szemléleten alapuló szólásokat. Hogy Hódmezővásárhelyen mit szoktak mondani a rossz életre vetemedett, könnyű erkölcsű nőről, aki *bérbe adta a szitáját* (Nyr 9: 134 ezt Szatmár, Szabolcs, Ugocsa megyéből közlik, de magyarázat

nélkül)¹, arra nézve vö. Nyr 3 : 86 és Kiss Lajos : A szegény asszony élete 246 és ua. : A szegény ember élete 90 s még egyéb helyen is.

Kérdés azonban, miért kellett a nótabeli leánynak a szitát a szőlőben kötöztetni. Erre nézve egy népszokás adhat némi támasztékot: a lányok szőlőpásztorkodása. Némely bortermő vidékeken régente ugyanis az volt a szokás, hogy mikor a szőlő már zsendülni kezdett s a kutya, róka, seregély és a tolvajok rákaptak, a mezei munkával még elfoglalt férfiak helyett a lányokat küldték szőlőpásztorkodni. Éjszakára kilopóztak hozzájuk a legények s így került aztán sor a fentebb említett szitakötésre. Ezen háborodott fel az a bizonyos János bácsi, aki hamvába holt fiatalságának csintalanságait már elfeledvén, hajlandó volt a szerelmes leánynak a hátát jól megvergetni.

Egy szalontai kiolvasó mondóka szintén említi egy János bácsit egy sejthetőleg ilyfajta haragos mívelkedettel kapcsolatban: »Elmentem én az erdőbe tölgyfatüzet rakni, Utánnam jött János bácsi, mert meg akar verni« (Nyr 43 : 126). Hogy miért volt neki ilyen oka, szándéka, azt valószínűleg a szalontai népnyelv és népszokások ismerői tudnák megmondani.

Csefkó Gyula

Lesz még a kutyára dér. Ezt a népnyelvben és a köznyelvben általánosan elterjedt, fenyegető értelemben használt szólást hiába keressük régibb irodalmunkban, régibb szótárainkban. Margalitsig nem közlik szólásgyűjteményeink sem; az ő gyűjteményébe is csak a Nyr egyik népnyelvi közleményéből került bele. Kétségtelen, hogy újabb — legalábbis ebben az alakjában és a köznyelvben újabb — nyelvfejeménnyel állunk szemben. Éppen ezért figyelemreméltó, hogy a szókapcsolat alkotóelemei a szólásban teljesen elvesztették eredeti jelentésüket. Különválasztva a szólás szavait, majd újra nyelvtani kapcsolatba hozva őket egymással, nem érthető meg igazában a szólásnak ez a közismert jelentése: 'megállj, fordul még a szerencse, kerülsz te még bajba!' Hiszen a kutya — tudjuk — nem különösebben érzékeny a hidegre. A zord, kellemetlen időjárást ezért nevezhetjük *kutyának való időnek*, és bizony csak farkasordító hidegben, zimankós, hófúvásos télen szoktuk ezt mondani: *olyan idő van kint, hogy a kutyát is vétek kiverni a házból.* A dér azonban, ami már rendszerint szeptemberben, októberben vörösre csípi a fák leveleit, nem sokat árt a kutyának. Miért érezzük mégis úgy, hogy valami rendkívüli kellemetlenség, különös megpróbáltatás vár arra, akit a címül irt szólással fenyegetünk meg?

Mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy a *kutya* szó eredetileg nem mint az ismert háziállat neve, hanem mint szidószó került bele a szólásba ilyenféle jelentéssel: 'gyalázatos, komisz, hitvány (ember)'. Ilyen jelentéssel fordul elő ez a szó pl. ezekben az idézetekben: »Korbácsollyatok-ki... pitvar szobámból ama *kutya* népet« (1793, Magy. játékszín 2 : 152), »Nagyobb *kutya* lesz az még az apjánál is« (1895, Mikszáth : Szt. Péter 55). Amint azonban az átvitt értelemben használt szavak általában, úgy a *kutya* szó sem vesztette el eredeti jelentését teljesen, még ebben a használatban sem. Emberre vonatkoztatott értelemben, de mégis félig-meddig mint állatnév, egy másik állat nevét, a *béka* szót felváltva került bele címül irt szólásunknak ebbe a mult század közepén feljegyzett előzményébe: »*Lesz még a békára dér.* Fordul még a koczka ő ellene is.« (1851, Erdélyi : Magy. km. kv. 36 és Ball : TeljSz 1 : 84). A *béka* szónak a *kutya* szóval való felcserélését az indulatos beszédben való használat, a nyomósabb, erősebb kifejezésre való törekvés teszi érthetővé.

A *lesz még a békára dér* újabb változata ennek a Faludi Jegyzőkönyve óta (NySz) kimutatható, számos szólásgyűjteményünkben meglévő (Kovács P. : Magy példab. 18 ; P. Horváth, Akad kézír. 47. sz. 13 ; Kresznerics, uo. 12. sz. 16a ; Erdélyi i. h. ; Ballagi i. h.) és még a mai népnyelvben (Bakonyalja, NyF 34 : 119) is élő szólásmódnak : *bánja béka a deret* 'sajnálja vki, amit vesztett' vagy talán általánosabb értelemben is : 'megbánta már, amit tett'.

Ha ennek a régibb változatnak az eredetét meg akarjuk fejteni, vissza kell mennünk még régibb, csak a 16—17. század nyelvében élt alakokig. Sztárai Mihály egyik 1557-ben

¹ A Szamosháton Csüry ezt a szólást jegyezte fel: *Az apját megölte a szita* (= tr. törvénytelen gyermek, fattyúgyermek). A szerk.

kelt versében ezt olvassuk: »Athanáziusra szembe nem szólának, Sőt ők egyenként mind elvakarodának, Ment mondják hogy az dér nehéz a békának« (RMKT 5: 186). Egészen hasonló alakban, csak éppen szórendi cserével, de teljesen azonos jelentésben olvashatjuk ezt a szólást Pázmány Kalauzában: »Láddé, mely nehéz a' dér az békának? Az igazat sem halhattátok mi-tőlünk« (1613, Appendix 50). Valószínűleg innen veszi és rövidebb formában innen idézi »nehéz kérdésre nehéz a válasz« értelmezéssel Szabó Dávid (MVir 315), továbbá értelmezés nélkül Erdélyi János (i. h.). A 17. század nyelvében — úgy látszik — eléggé gyakori szólás volt ez olyan embereknek a kigúnyolására, akikkel azt akarták éreztetni, hogy gyengék az igazság elviselésére. Hasonló jelentéssel használja Káldi György is ezt a szólást: Az újítók »nélátlanul káromlyák a' Choda-tételeket . . . holott [azok] a' régiekhez hafonlók . . . Nehéz a' békának a' dér, mutaffanak ők bizonyosb Chodákat« (1631, Vasárn. préd. 416). Káldi egy másik prédikációs kötetében a kulcsot is kezünkbe adja a szólás mögött lappangó szemléleti háttér feltáráshoz. Ugyancsak 1631-ben ezt írja: »a' moftani Ujítók, . . . a' régi Keresztyén Anyafzentegyházban-valo Szent emeberektől lótt Chodákat . . . Ördögi fzem-fény-vefztéfnék mongyák. Nehéz a' békának a' dér; mert gyenge a' bőre, és el nem fzenvedhetik« (Innep. préd. 546).

Ez a legutóbbi idézet érthetővé teszi, hogy miért hozták kapcsolatba a régiek a *deret* a *békával*, ha képes formában azt akarták kifejezni, hogy valaki nem bír el valamit, hogy valakinek gyengék a képességei valamilyen vonatkozásban, főleg arra célozva, hogy valaki értelmileg képtelen felfogni valamit, vagy hogy nem képes elviselni az igazságot. A szólás szemléleti háttére annak a megfigyelése, hogy a békák télen általában nem láthatók, mert amikor ősszel megjönnek a derek, a hidegebb idők beállnak, a békák elhúzódnak, hogy a föld alatt, rendszerint a vizek alján levő iszapba húzódvá átaludják a telet.

Nehéz a békának a dér ~ bánja béka a deret ~ lesz még a békára dér — ilyen változatok vezetnek el címül írt szólásunkhoz. A legújabb és kétségtelenül a népi nyelvben kialakult, a köznyelvben feledésbe merült, *béka* szóval alakult változatok helyébe lépő *lesz még a kutyára dér* alakot számos népnyelvi közlés ebben az alakban ismeri (Hódmezővásárhely, Nyr 5: 417; Karcag, Nyr 7: 275; Szeged, Nyr 8: 461; Debrecen, NyF 26: 37), de él ilyen változatban is: *Maj gyün még a kutyára dér* (Vác, NyF 10: 46). A köznyelvben úgy látszik ez a *jön* szóval alakult forma terjedt el inkább, legalábbis újabb szótáraink és szólásgyűjteményeink (Sauvageot, Balassa, Biró—Schlandt) így közlik.

Az ország északkeleti részének népnyelvében vagy talán az egész Tiszántúlon még itt sem állt meg a szólás fejlődése. A ritmus és a kezdő szavak azonossága, a jól csengő rím és a tartalomnak szinte epigrammaszerű ellentéte egységre kapcsolta ezzel, az adataim szerint ebben a formájában ugyancsak újabb kialakult szólásokkal: *lesz még szőlő, lágy kenyér*. Debrecenben (NyF 26: 37) és a Szamosháton is ez a változat járja: *Lesz még szőlő, lágy kenyér, lesz még a kutyára dér* (SzhSz). Ebben az alakban már az irodalomba is belekerült; így él vele az ugyancsak északkelet-magyarországi származású Móricz Zsigmond *Rózsa Sándor a lovát ugratja* c. regényében (253). Ez a változat már persze tartalmilag is többet mond, mint a *lesz még a békára dér > lesz még a kutyára dér* alak: nemcsak azt fejezi ki, hogy 'kerülsz te még bajba', hanem egyszersmind ezt is: 'nekem meg lesz még egyszer jó dolgom'. Azt, hogy a *lesz még szőlő, lágy kenyér* szólás címül írt szólásunktól függetlenül keletkezett, de hogy mai alakját talán éppen ennek a szólásnak a hatására, ritmikailag és rím tekintetében ehhez hasonlúva nyerte, arra ezekből az adatokból következtethetünk: *Nekem is lesz még puha kenyérem* (1819, P. Horváth i. m. 53), *Észék én még maj fehér cipőt is* (Bajmok, Bács m. Nyr 8: 514).

Végül megjegyzem még, hogy ha hitelesnek fogadható el Bállaginak (TeljSz 2: 204) ez az adata: *lesz még a macskára dér* — szólásunkkal kapcsolatban érdekes megfigyelést tehetünk arra vonatkozólag, hogy egyes szólásoknak, ezeknek a jelentéstani egységet alkotó szókapcsolatoknak a fejlődési folyamatában a szólást létrehozó szemlélet feledésbe merülése idején van egy olyan viszonylag nyilván rövid időszak, amikor a szólás elemei között levő szoros kapcsolat meglazul, és a szólás egyik szava egyidejűleg több szóval is helyettesíthetővé válik. Ez az állapot egyrészt a kötött szókapcsolatnak szabad szókapcsolattá válásához, vagyis a szólás teljes felhomlásához vezethet, de másrészt be-

következhet az is, ami a jelenlegi esetben is történt, hogy t. i. az időlegesen megbomlott kapcsolat valamilyen új elemmel — szólásunkban a *kutya* szóval — gazdagodva újra megmerevedik, és változott alakban tovább folytatja szólás-életét. *O. Nagy Gábor*

Röpcsi. Rubinyi Mózes a Nyr-ben ismerteti Gereblyés László Egyenes út c. gyűjteményes verskötetét (1951), elsősorban nyelvi oldaláról (76 : 303). Egyik érdekességeként említi, hogy Gereblyés már 1930- és 32-ben használja verseiben a *röpcsi* szót, amelyhez Rubinyi magyarázatként zárójelben hozzáfűzi: »A repülőgép becéző alakja«. Igaz, hogy ma a gyerekek ezzel a játékos-bizalmas hangulatú névalakkal élnek, ha a repülőgépről szólnak — bár inkább *repcsi*-nek mondják —, de ilyen értelmű használata csak az utóbbi években, a háború után terjedt el. Azelőtt, Gereblyés említett verseinek keletkezési idején aligha volt még ez a jelentése. A két szóalaknak csak a töve azonos, jelentésük eltérő. A *röpcsi* ugyanis a Horthy-korszak földalatti munkásmozgalmában *röpcédulá*-t jelentett, amelyet az elvtársak titokban terjesztettek. Ebben a mozgalmi munkában József Attila maga is résztvett (vö. József Jolán: A város peremén. 212, 214). Meg is örökíti élményeit a Külvárosi éj-ben:

Az úton rendőr, motyogó munkás.
Röpcédulákkal egy-egy elvtárs
Iramlik át.

Kutyaként szimatol előre
És mint a macska, fülel hátra;
Kerülő útja minden lámpa.

A *röpcsi* szó 'röpcédula' jelentése egyébként természetesen adódik Gereblyés versének az ismertetésben idézett soraiból: »Röppen a *röpcsi*, messze száll, hallod-e zsellér, proletár? Tüntetésünk elsején!« (Augusztus elsején.) Az 1932-ből keltezett vers jegyzete szerint a harmincas években aug. 1. volt a háborúellenes tüntetések napja; nyilván erre toborozza a dolgozó tömegeket a költő verse és — a párt *röpcédulája*.

Ami pedig a szó feltűnésének vagy első irodalmi használatának időpontját illeti, József Attila Lebukott c. híres agitációs költeményében is előfordul már. A vers ugyanabban az időben, 1930—31 táján íródott a Vörös Segély mozgalmának erősítésére. Az 1931. szept. 1-i nagy tüntetés után ugyanis rengeteg letartóztatás történt, és a bebörtönzöttek segítése a mozgalomra fokozott kötelességeket rótt. 1930 őszén kérték meg a költőt versének megírására, amely hamarosan meg is született, és ismert lett a »Lebukottak« közt, mert egyik terjesztőjét a még friss kézirattal letartóztatták. (Kardos László kiadása is az 1931-es keltezésű versek mellett közli.)

1931 nyarán maga József Attila többször szavalt a költeményt a gödi és szigetmonostori parton illegális találkozók rendező munkásfiatalok körében. (Vö. Farkas Sándor: Egy vers elindul. Sz. Nép. 1951 febr. 7. József Jolán i. m. 238—9, 256—7.) A »Lebukott« utolsó szakasza a börtönben szenvedők szabadság- és tettvágyát, forradalmi elszántságát festi:

Küzdünk híven a forradalomért.
Nem halhatunk meg, élünk kell tovább.
Zizegve várnak a *röpc* ik, a hék

S éhbérre várnak mind a burzsoák.
A mozgalom vár, munka és család,
Míg megbukik a kizsákmányolás...

Itt tűnik fel, ebben a jellegzetesen mozgalmi költeményben az akkor még argotizáló *röpcsi* szó más, hasonló jellegű szavak mellett (*lebukott*: akit letartóztattak, *hé*: rendőr(ség), nyomozó, *kübli*: edény a börtöncellákban). Ezek akkor, a munkásmozgalom forradalmi illegalitása folytán belekerültek a proletariátus szótárába. Hogy a *röpcsi*, az osztályharcnak ez a fontos eszköze, egyidőben feltűnik két költő verseiben is, azt mutatja, hogy az elnevezés a munkásmozgalomban akkor már általános volt.

Gereblyés másik versében, a Munkanélküliek dalában, amely valószínűleg szintén a szept. 1-i tüntetés hatását örökíti meg, az idézőjelbe tett »*röpcsi*« szóról inkább hihető, hogy repülőgépet jelent, bár szerepe a versben eléggé megokolatlan:

Fölöttünk *röpcsi*k szállanak,
Élnek rendőrök állanak!

* Közibénk spicli könyökök,
De sujt öklünk...

Azóta az elnyomott munkásosztály az ország gazdája, az üldözött és irtott kommunista párt a nép vezetője lett. A *röpcédula*, a *röpcsi* már csak a múlt hősi harcainak emléke. A szó, inkább *repcsi* alakban, új jelentést vett fel. Mai gyermeknyelvi használatát azonban ne vetítsük vissza a múltba.

Szent Antal tüze. Csefkó Gyula magyarázza az orbáncnak és más, helyi gyulladással járó betegségeknek fent idézett népi nevét (Nyr 74 : 182). Adalékként említtem meg ehhez Móra Ferenc önéletrajzának két helyét (Daru-utcától a Móra Ferenc-utcaig. Bp., Genius. M. F. műveinek díszkiadása). Kiskúnfélegyházi gyermekkorának emlékeiből idézi az író a *Szent Antal tüze* nevű betegséget, amely azonban a szöveg világos utalása szerint nem azonos az orbáncsal, hanem annál enyhébb, kevésbé veszedelmes. A könyv egyik szereplője, akinek fél arca dagadtan fénylett, s piros volt, mint a cékla, így adja magyarázatát ennek a »látványosság«-nak : »Csak ez van *jenevésben* már negyedik napja. *Szent Antal tüze* van rajta.« (2 : 132.) Használták tehát a később elhomályosult régi betegségnevet is (*eszi a jene*). Móra leírja aztán a Csefkó idézte orvoslást is : »S mi volt jó a *Szent Antal tüze* ellen? Persze, hogy *similem simile*. A piros gyulladást be kellett kötni piros kendővel. De persze nem olyan vadonatúj piros kendővel, amit akkor vettek a rőfösnél. Hanem olyannal, amit egy szent asszonynak a fejről loptak le, akinek három napig úgy kellett tettetni magát, mintha észre se vette volna, hogy ő körülötte tolvaj járt. Negyednapra aztán hírt adtak neki, akkor elment a beteghez, leoldotta róla a piros kendőjét és ráolvasta a *Szent Antal tüze* ellen való imádságot. Az minden jó léleknek használt, s akinek nem használt, azért nem volt kár.« (2 : 134.) Más helyen egy öreg koldus ajánlja tudományát az orbáncban fekvő írónak : »Tudok én tenni az urbáncról... Rácsiholnék... Acélkovataplóval, míg a Szent Antal imádságával.« (1 : 238.)

Ettől az alkalmi adattól függetlenül, Móra kristályos tisztaságú, népi forrású, természetességében is gazdag és árnyalt nyelve mindenképpen méltó nyelvbúváraink figyelmére.
K. M.

Szakállszárító. Csefkó Gyulának erről a szóról írott érdekes cikkéhez (Nyr 76 : 289—292) meg kell jegyeznünk, hogy 20. századi íróink közül nemcsak Juhász Gyula, Herczeg Ferenc és Gulácsy Irén használja a *szakállszárító* szót, hanem Oláh Gábor is. Oláhról tudjuk, hogy nemcsak kitűnő nyelvérzékű író, hanem — Simonyi tanítványaként — képzett nyelvész és folyóiratunk dolgozótársa is volt. Érthető tehát, ha stílusának gazdagítására ezt a szép régi magyar szót is felhasználta, még pedig ott, ahol a »végvári világ« hangulatát akarta érzékelteni. Oláh Gergőről, török-korabeli harcos óséről írott versét (Oláh Gábor válogatott költeményei, Debrecen, 1928 ; 71) ezzel a strófavál végzi :

Én a világ vad erejének vadja,
Futok, sebbel, gyalog :

Halálhajszámat *szakálszárítóról*
Bámulják nagypipájú magyarok.

Főlemelé Kádár szemeit az égre. Csatkai Endre (Nyr 76 : 306) »népi énekből vett töredékek« nevezte ezt a már-már szólásmondássá váló verssort. Valójában azonban egy 17. századi költőnek, Ködi Farkas Jánosnak 1660-ban írt »Régi magyar vitéz Kádárról emlékezet« című históriás énekéből való. (Ezzel a címmel adta ki Thaly Kálmán : Régi magyar vitézi énekek, 1 : 161—170). A megható költemény az egyik vitéz hajdúkapitánynak, Kádár Istvánnak hősi halálát meséli el : 1658 szeptemberében esett el a derék magyar harcos Berettyóújfalu határában, az úgynevezett »malomgátnál«, a Hajdúságot és Bihart pusztító török-tatár hordák ellen vívott küzdelemben. A költemény első sora : Szörnyű nagy romlásra készült Pannónia — ezért gondolhatta Csatkai, hogy az ének címe Pannónia. A hosszabb históriás ének közepe táján olvasható aztán az idézett versszak :

Főlemelé Kádár szemeit az égre,
Mondván : »Uram Jézus légy segít-
[ségemre !

Nosza jó katonák harcoljunk
két kézre,
Mert nem látok embert jönni
segítésre.»

A szöveg — mint az idézet mutatja — egy-két helyen kissé eltér a Csatkaitól említett Pesovár-gyűjtötte bátaszéki változattól. Ennek az az oka, hogy Ködi Farkas János verse csakhamar a nép ajkára és a »ponyvára« került, így lassankint különféle vál-

tozatok alakultak ki. Az énekről és történeti háttéréről egyébként érdekes tanulmányt írt Pap Károly a Szinnyi-émlékkönyvben (MNY 23:461—467). A cikk beszámol a Kádár-ének nagy népszerűségéről, elterjedéséről nótáskönyvekben, ponyvanyomtatványokban és a szájhagyományban. Két 17. századi krónikairó, az erdélyi Szalárdi és a debreceni Barta Boldizsár leírása alapján pontosan megállapítja Kádár István hősi halálának helyét és idejét, végül pedig megemlékezik a berettyóújfalusi malomgát környékén 1920. szeptemberében végzett ásatásokról. Az ásatásokat Zoltai Lajos, debreceni múzeumigazgató vezette, s a néphagyománytól számontartott helyen találtak is a 17. századból való csontvázakat, elesett vitézek maradványait: köztük legnagyobb valószínűség szerint a »vitéz Kádárnak« csontjait. Csatkai közlése szépen bizonyítja, hogy a hős híre egészen a Dunántúlra eljutott, s ott még a 20. században is eleven.

Billikom. »Szövegyeztetések« című kis cikkében (Nyr 57: 8) Kőrösi Sándor 1928-ban már említette ezt az érdekes jóvevényaszavunkat. Kimutatja olasz párhuzamait, magát a szót azonban középfelnémet eredetűnek tartja és a *willkommen*-ből származtatja. Valószínűbbnek látszik azonban az alnémet (plattdeutsch) eredet: az alnémetben ugyanis megvan a magyar *billikom*-hoz hangtani szempontból sokkal közelebb álló *Willekum* alak. Egy ismert német író, Ernst Jünger említi ezt a szót a második világháború alatt írt naplójában (Strahlungen. Tübingen, 1949: 460). 1943 december 28-áról való bejegyzésében megemlékezik sógoráról, aki »niedersächsisch«, tehát az alnémet nyelvjárást beszélő alsó-szász családból származott, s akinek — társas iddogálás közepette — ez volt kedves mondása: »Ihr Mannen, macht das Armbein krümm, Der Willekum geht um.« Magyar jelentése: »Ti férfiak, görbítsétek meg karotokat, A *billikom* körbejár.« Talán nem tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy a szó a 16—17. század törökellenes harcaiban jutott el Magyarországra, a német császári katonákkal, akiknek sorában sok »plattdeutsch« dialektust beszélő északnémet zsoldos is volt. Az alnémet *Willekum* szóból mindenesetre nagyon könnyen magyarázható a magyar *billikom*.

Angyal Endre

Kívül arany, belül hamu. Arany János Az örök zsidó című költeményében (1860) olvashatók az örök zsidó monológjaként e sorok: »Gyümölcs unszol, friss balzsamu: Kívül arany, belül hamu...« Tolnai Vilmos Madáchból hozott rá párhuzamot s mindkét költő forrásául Byront jelölte meg. A kép legkorábbi leelőhelyeit Josephusban és Tacitusban mutatta ki (EPHK 48: 87—88; vö. még Kerényi Károly, uo. 50: 282).

Azt hiszem, Arany is, Madách is inkább Miltonban figyelhetett fel rá. Itt nem rövidlélekzetű hasonlatként szerepel, mint Byronnál, hanem hatalmas jelenet tartozéka. A Pandemoniumban a Sátán és bukott angyalai előtt megjelenik a tiltott fa, mohón esnek gyümölcsére, de hamut rágnak. »...Nagy mohón | Tépik a szemre szép gyümölcsöt, ahhoz | Hasonlót, mely a kenes tó körül nőtt, | Hol Sodom égett: még csalékonyabb ez, | Nem a tapintást — az ízlést csaló. | Éhségüket gyönyörrel csillapítani | Remélve, rágnak keserű hamut« (Az elveszett paradicsom. Ford.: Jánosi Gusztáv, X. 565—571. sor). Megvan Mistral Mirèio-jában is: »Férget nevell a fa, ha gyümölcsöt hozott, | Minden porrá málik körötted« (Ford.: Gábor Andor. Bp., 1916, 189). Egy magyar ponyva-füzet ekként használja fel: »A rózsaszín piros almának belseje, | Undorító bűzös hamuval volt telve« (Varga Lajos: Szűz Mária emléke. Jász-Ápáthi, 1894. 60). Szilágyi Ferenc drámai jelenetében — jól észrevehetően Arany hatására — Ahasver így beszél: »s a fák | Hamvas gyümölcse férges és rohadt, | Ha reszkető kezemmel feltöröm« (Ahasverus. Zsarátnok című verseskötetében. Bp., 1902. 57).

Visszafelé nyomozva az időben, a 12. században élt karaita Jehúda Hádásszinál akadunk a porbélú gyümölcsre (Eskol Hákkófer. Alf. 376.; vö. tanulmányomat: Revue des Études Juives. 108. 1948. 54—55). Milton forrása azonban kétségtelenül a keresztény legenda, amely azt tartja, hogy Szodoma földje máig, ha hoz is szemnek szép gyümölcsöt, egyetlen érintésre hamuvá omlik össze: »Olet adhuc incendio terra et si qua illic arborum poma colantur, oculis tenus, caeterum contacta cinerescunt« (Tertullianus: Apologeticus. XL. PL. I. 482—484. s a jegyzetekben adott irodalom).

Szodoma almájának legrégebbi lelőhelye nem Josephus, sem Tacitus, hanem a hellenizmus egy irodalmi terméke az i. e. 2. századból, a görögnyelvű »Salamon bölcsesége« című pszeudepigráfikus munka (X. 7.; Kautzsch: Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments. I. Tübingen, 1921. 493). A legenda-indítékot viszont már maga a Biblia szolgáltatja (Deut. XXXII. 32).

Arany János hasonlata az összetartásról. Arany János a Nép Barátja 1848-as évfolyamába írt egyik cikkében (»Ismerkedés«) a haza védelméhez szükséges egyesült erőről a következő hasonlatot használja:¹

Egy szál vékony vesszőt a gyermek is el bír törni, de kössünk egy kéve vesszőt, s az apja sem töri el.

Ennek a közismert hasonlatnak² első forrása Aesopus:³

Egy földműves gyermekei mindig civakodtak. Mindent elkövetett, hogy belátásra bírja őket, de nem hajtottak a szóra. Látta, hogy példát kell mutatnia. Behozatott egy vesszőnyalábót. Előbb egészben odaadta nekik, hogy próbálják meg úgy, ahogy van, egyben eltörni. Akárhogy erőlködtek, nem bírták. Erre szédszedte a csomót és a vesszőket egyenként adta oda, hogy úgy törjék őket el. Ezt már könnyen megtették. Ekkor így szólt a földműves: »Gyermekeim, ez a ti példátok. Ha megegyeztek, ellenségeitek sosem bírnak majd veletek. Ha széthúztok, könnyen le fognak benneteket gyúrni.»

Az összehasonlító kutatás eddig nem ismerte a héber változatokat, amelyek szinte szósz szerint egybehangzanak:

Ha az ember egy nádköteget vesz, aligha tudja egyszerre eltörni, de ha egyenként veszi, egy gyermek is összetöri őket.⁴

Idősebb ennél a pszeudepigráf Zebúlon-végrendeletének szövege, amely az összetartás erejéről a következő képet használja:

Vizsgáljátok jól a vizet és rájöttök arra, hogy ha egy irányba áramlik, magával sodor köveket, fákat, földet és minden egyebet. Ha azonban több ágra szakad, benyeli a föld és eltűnik.⁵

Nem tartja számon a vizsgálódás Tolsztoj feldolgozását sem.⁶

A hasonlat a magyar irodalomban is nagy múltra tekinthetett vissza már Arany előtt.⁷ A Constantinus Porphyrogenitusnál (10. sz.) megőrzött Szvjatopluk-monda egy elemeként⁸ belekerült a magyar mondakincsbe.⁹ Temesvári Pelbárt latinul,¹⁰ Pesti Gábor 1536-ban magyarul¹¹ mondja el. Innen húzódik a magyar változatok sora.

Volt hát Aranynak hol rátalálnia.

Scheiber Sándor

¹ Arany János összes prózai művei. Franklin. 1949. 1249. l.

² Johannes Pauli Schimpf und Ernst. II. ed. Bolte. Berlin, 1924. p. 441. Nr. 861.

³ Aesopus, ed. Halm Nr. 103. Aisopos meséi. Ford.: Czimer József. Budapest, 1944. 152. l.

⁴ Tanchuma. Niccávím, 4. ed. Buber. Wilna, 1885. 49. l.; Tanchuma. ed. Choreb. NewYork—Berlin, 1927. 673. l.; Jálkut Simóni. Niccávím §. 29. ed. Choreb. NewYork—Berlin, 1926. 664. l.

⁵ Zebúlon végrendelete, IX. 1—2. A. Káhana: Hászfárim Háchicónim. I. Tel-Aviv, 1937. 186. l.

⁶ Gallyas Ferenc: Második orosz könyvünk. Bp., 1950. 16. l.

⁷ György Lajos: A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Budapest, 1934. 104. l.

⁸ De administrando imperio, 41. A magyar honfoglalás kútfői. Budapest, 1900. 129—130. l.; Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította: Moravcsik Gyula. Budapest, 1950. 180—181. l. Párhuzamait l. 338—339. l.

⁹ Sebestyén Gyula: A magyar honfoglalás mondái. II. Budapest, 1905. 93. l.

¹⁰ Katona Lajos: Temesvár i Pelbárt példái. Budapest, 1902. 71. l.

¹¹ Foldy Ferenc: Régi magyar mesék, beszélek és erköcsiratok. I. Pest, 1858. 83. l. Nr. LI.

Katonaforint, kangaras, bikapénz és társai. Joó János Kőszegszerdahelyről írott vázlatos monográfiájában érdekes népszokásról emlékezik meg. Mindenszentek estéjén a szerdahelyi legénykéek a temetői ájtatosság tartama alatt a régi időkben egy óra hosszát szünet nélkül harangoztak a megholtak emlékére. Harangozói díjazásukért minden portán ezzel a harsánnyal, kórusban elmondott mondókával jelentkeztek: »Aggyanak a szegién harangozó gyerékéknek ép pár fillért, még em marok sütt gesztenyét!« Ezen az estén minden ház kertjében hagyományosan lobogtak a tüzek és mindenhol serpenyőben sütötték a tájék jellegzetes őszi gyümölcsét: a gesztenyét.

Pongrácz Mihály, a 77 éves volt pogányhegyi hegyőr közlése szerint 14—16 éves korában Kőszegdoroszlón ezzel a mondókával járták végig a még legényné nem avatott suhancok a házakat: »Aggyanak a szegién harangozóknak *katonaforintot*, még *kangarast*!« De nem pénzt kaptak ilyenkor, hanem pár marék gesztenyét. A gazdagabbak olykor fél vékával is adtak. Az egyik legényke zsákba gyűjtötte az ajándékokat. A falu végén nagy tüzet raktak és ott sütötték meg a gesztenyét maguknak.

— Miért kértek maguk a népektől *katonaforintot* meg *kangarast*? — kérdeztem tovább Pongrácz bácsitól. — »Hát, hallja, az úgy volt, hogy a régi időkben sokat háborgatták a falusiakat a katonafogással, mert akit a bíró megfogott, annak *el köllött menni*. Hát így megegyeztek, hogy mindenki fizet minden évben egy forintot, a bíró összegyűjti, aztán azok között elosztják, akik vállalják a többiek helyett a katonaságot. Akik így vállalták a katonaságot, szegény zsellérek voltak. Megunták a koplalást, inkább elmentek katonának, a pénzzel segítettek az itthoniakon. De ezzel is csak a gazdagabbak jártak jól, mert mikor megvolt a határozat, mindenkinek kellett fizetni a forintot, szegénynek is, gazdagnak is, ha tudta fizetni, ha nem tudta fizetni, beszédtek. Sokszor kellett ám menni érte a kisbírónak, mire beszédte. Féltek is tőle, ha meglátták, hogy megint a *katonaforintért* jön. Hát a harangozók is azzal ijesztették az asszonyokat, hogy ők is a *katonaforintért* jönnek. Tudták ám, hogy jó lesz nekik néhány marék gesztenye is, de azért mindig veszekedtek, hogy „már ti is pézér gyűtők!...“ A *kangarasért* meg a kanász szokott jönni, ha meghágotta a disznót... Nem szerették az emberek falun sohasem, ha pénzért jött valaki hozzájuk.«

Pongrácz bácsi elmékedései közben eszembe jutott, hogy feleségem sem szeretin, ha jön a házmester a *szemétpénzért*, vagy az újságos az *újságpénzért*. Szombathelyen hallottam, hogy elsején elő kell készíteni a *villanypénzt*, meg a *fapénzt*, a tüzelőszerre szánt részletet. A *pénz* szónak ezekben a kapcsolatokban »rendszeres járandóság, fizetni való« az értelme, tehát nem csoda, ha terhesnek találják állandóan való megismétlődését. Ez a járandóság azonban nem minden esetben volt pénz. Parragh Sándorné 75 éves dunaszentgyörgyi (Tolna m.) lakos közlése szerint a *bikapénz* a közös bika tartásáért fizetett díjat jelentette régen. A falunak volt bikája, meg kandisznója. A tartásukhoz szükséges kukoricát, meg zabot házanként vetették ki. Még annak is ki kellett adni a meghatározott mennyiséget, akinek nem járt ki disznaja vagy tehene a csordára. A kandisznókat meg a bikát a községházánál levő olakban és istállóban tartották, ott etették őket. A járandóságokat a kanász felesége szokta összeszedni; pénzt nem is fogadott el, csak kukoricát meg zabot, mégis mindig azt mondta, hogy a *bikapénzért* jön.

CzF szerint *bikapénz* »az a pénz, mely a bika hágásáért adatik a tehén birtokosától.« Átvitt értelemben »azon díj, melyet férfi fizet az általa megejtett nőszemélynek.« CzF tehát a bika (vagy kan) tartásáért fizetendő rendszeres járandóság jelentést nem ismeri, ellenben az átvitt értelmű jelentést említi. Eredetinek látszó jelentéssel a pásztorok nyelvében találjuk az első feljegyzett adatokat és ezért igen érdekes körülménynek találom, hogy másodlagosnak tekinthető, átvitt értelmű, *birság* jelentését a régi nyelvben is megtaláljuk. Az OklSz 1573-ból idézi: »Birsagium alias *bikapinz*.« Herman Ottó szerint a *bikapénz* Debrecenben és sok helyütt »a közös bika tartásáért jár.« Természetes, hogy ezért a díjért azok hágathatták meg teheneiket, akiknek költségén a bikát tartották. Szentesen *bikapénz* volt »azon pénzüsszeg, melyet a tehén megfolyattásáért fizetett ennek tulajdonosa.« (MNY 1906 : 137.) Herman Ottó az OklSz azon magyarázatát,

mely szerint a *bikapézn* bírságot jelent, helytelennek tartja. Szerinte a *bírság* büntetésként fizetendő díj, a *bikapézn* pedig a coitusért járó díjazás. Megállapításánál nem veszi figyelembe, hogy a pénz szó jelentése az efféle összetételekben »rendszeres járandóság«, ezért aztán kijelenti, hogy »a díj nem bírság, hanem taksá.« (A magyar pásztorok nyelvkincse, 390.)

A NySz adata is arra mutat, hogy a régi időkben főként a »bírság« jelentés volt használatos: »Szeleieken vöttem *bikapézn*.« Csefkó Gyula adatai szerint *bikapézn*t, *kanpézn*t fizettek régen a fajtalanok, parázna, csapodár legények, férfiak. Pl. Nagy-körösön 1679-ben Bosnyai Sz. Márton »Varga István leánya bikája« adott *bikapézn*t 5 tallért; Máté Kovácsné latra 1682-ben 5 tallér *bikapézn*t adott, stb. (MNy 1922 : 124.) Chernel Kálmán szerint Kőszegen a 17. században a megszeplőtelenítésért fizetett »bűndíj« 12 forint volt és *bikapézn*nek neveztetett (Kőszeg jelene és multja. Szombathely 1877, I : 15). Kassán és Pozsonyban is ez volt a helyzet (MNy 1918 : 203.), mégsem tudjuk megállapítani a sovány adatokból, hogy ezt az összeget milyen szempontok szerint állapították meg és milyen szemlélet alapján alakult ki az elnevezés. A szónak a népnyelvben való használata nem mutat arra, hogy a *bikapézn*t akár egyenesen, akár közvetve a megejtett nőnek fizette volna a férfi, mint taksát, díjat, amint Herman Ottó gondolta. A törvény által meg nem engedett fajtalanokért nemcsak a férfinak, hanem a nőnek is járt büntetés. A bíróság által megállapított *bikapézn* összege minden esetben csakis bírság lehetett. A kérdés megoldása azonban az ismert adatok alapján nem lehetséges.

A 18. században a hegyi pásztorok nyájaikkal örökösen vándoroltak. Erdélyből rengeteg juhot hajtottak ki Romániába és Moldovába téli legeltetésre. Ezek a nyájak május havában külföldi nyájakkal együtt visszajöttek havasi legelőinkre. A vándorló nyájaktól *rováspézn*t és *gépézn*t szedtek. Takáts Sándor, aki irodalmunkban először közöl hiteles adatokat ennek a vándorló állattartásnak hatalmas méreteiről, nem ír arról, hogy kik, hol és miért szedték ezeket a díjakat (MNy 1907 : 207). K. Kovács László írja, hogy a juhok számbaadása a *rovás* alapján történt, azonban arra nem tér ki, hogy ennek volt-e külön díja, vagy nem (Ethn. 1947 : 206). CzF szerint *rováspézn* »bizonyos kulcs szerint kivetett adó, melyet az illetőre rárónak.« A *rovás* főképpen tartozások, számadások, átvitt értelemben adók összességét jelenti (vö. Pais Dezső, MNy 1912 : 418. »Öfelsége *rováspénze*« = adó), azaz oly anyagi jellegű nyilvántartás, amelynek adatai nyomán vagy egyszerre, vagy részletekben járandóságot, pénzt kell kifizetni. Felfogásom szerint a *rováspézn* a juhok nyilvántartásáért, számbavételéért, a *gépézn* pedig a juhok szaporításáért, szaporításáért fizetett díj lehetett, amelyet fizethettek a pásztoroknak, de fizethettek a pásztorok az őket ellenőrző és igazoló hatóságoknak is. Herman Ottó írja (i. m. 248, 291) Takáts Sándor meg nem jelölt forrásokból származó jegyzetei alapján, hogy a *gépézn*t a 16—17. században »a gemeskutak használatáért (?) tőzsérek fizették marháik itatása után.«

A felvetett kérdésekre végleges válaszokat nem tudunk adni, mert adataink nem teljeseek. Talán az álszemérem is hozzájárult, hogy ilyenféle szavakkal nem nagyon foglalkoztak. A *fedeztetési díj*, mint ma hivatalosan nevezik, régebben *ménpézn* vagy *ménbér* is volt, melyet CzF szerint »akkor fizetnek, ha a mén valamely kancát meghág.« A *hágómént* a *hágatásra* újabban már állami méntelepekről hozatták és a faluban valósággal látványosságserű ünnep volt, melyet a falu apraja-nagyja megcsodált. Olyasféleképpen, mint ahogyan a *bikaszkotatást* írja le Pelsőcön egyik adatközlő (Ethn. 1906 : 124). Olvasunk még *fedeztetőpénz*ről, *szkotatőpénz*ről is, melyek mind a *kangaras* rokon jelentésű szavai (Népr. Ért. 35 : 198, 199), azonban ezek sem világítják meg jobban előttünk a felvetett problémákat.

Magyar tenger. Csatkai Endre 1796-ból való adatot közöl erről az általánosan ismert és használt kifejezésről, amelyet mindig a Balatonra vonatkoztatva használunk (Nyr 76 : 307). Ez a képletes kifejezés a 18. sz. végén keletkezett, amikor a Balaton költői tárgyként a műköltészetbe is bevonult, mint a nemzeti büszkélkedés tárgya és költői regék színhelye. Pálóczi Horváth Ádám Tsalattatás című költeményében (Orpheus 1790) használta ezt a képet: »Már a vészes magyar tenger zuhogása hallaték.« Más

munkáiban is gyakran szerepel a kép: »Nézem: mert eleven színnel rajzolta *Hazám-nak Tengeré*, mint állnak tüzes oszlopok ott az ezüst szín Víz tetején.« — »Hajókáztam *Hazám-nak tengerébe*...« — »Jer hát vig lelkeim közelebb a *Pannoni Tenger Partjai-hoz*...« — »Gyönyörködtél a *Balaton Magyarok Tengerében*.« A kifejezés népszerűvé tételét Csokonai költeményei is jelentősen elősegítették (vö. MNy 10: 364).

Hirlapi vitával kapcsolatban részletesen kifejtettem már, hogy a nevet kiváltó képzetek részben való azonossága révén a *Magyar Tenger* és az *Óperenciás Tenger* kifejezés rokonságban van egymással (vö. Nyr 72: 235). A *Balaton* szó nagy kiterjedésű, nagy vízfelszínű tavat, tengerszerű víztömeget, az *Óperenciás tenger* pedig a levegőég tengerét jelentette. A magyar nép a Balatont tekintette a maga tengerének, melynek tükre gyakran összeolvadt az égbolt végtelen tengerével (vö. Balatoni Kurir 1948 júl. 22., aug. 5. és szept. 30.), az *Óperenciás tengerrel*. A *Magyar Tenger* kifejezés megjelenésének körülményei a nemesi osztályöntudat és büszkélkedés gondolatát juttatják eszünkbe, azonban nem vitás, hogy a szemléletnek népi (tehát: ősi és biológiai) gyökerei vannak.

Dömötör Sándor

A ragadványnevek szórendjéhez. Ezzel a címmel Beke Ödön szerkesztő (Nyr 76: 300) közöl a családokat két legújabb regényből, rámutatva, hogy a ragadványnevek a családnév és személynév után állanak (pl. *Vágó Mihály Sütő* stb.). A ragadványneveknek ezt a típusát ismerem a kolozsmegyei Vista községből. Sajnos, amikor ott jártam (1942) nem jegyeztem föl ilyen, a magyar szórendben föltűnő hármas neveket, de határozottan emlékszem, hogy a ragadványnév mindig a másik két név után áll. Rendeltetése a ragadványnévnek nem tréfás-szeszélyes játék a nevekkel, hanem fontos megkülönböztetője az egynevűeknek, akikből mindig több akad egy faluban. (Vö. még a régi rómaiak és a mai orosz nyelv hármas neveit.) Vista egyébként kálvinista, gazdag falu (szóhagyomány szerint tatár telepések leszármazottjai a lakosok!) és az egyke rendszer híve volt, vagyoni okokból. Talán ez tette szükségessé a nevek precízebb individualizálását. Egyébként arról nincs tudomásom, hogy a dunántúli Fejér-megyében, ahonnan magam is származom, hasonló típusú ragadványnevek szokásban volnának.

Punalua. Rideg Sándor, Íróink és fordítóink nyelvéhez c. cikkében (Nyr 76: 271), Palasovszky Ödön egyik hosszabb költeményét *Puna luna* névvel idézi. A verszet címe helyesen: *Punalua*. A szóhoz fűzött primitív magyarázatot persze a cikkíró, Rideg Sándor, sem idézi komolyan. A néprajzban közismert fogalom a *punalua*. A Révai-Lexikon erre vonatkozólag a következőket írja: »*Punalua*-házasság, olyan házassági forma, amelynél a házasságkötés hatálya kiterjed a házasságot kötők vérrokonaira, úgy, hogy a férj és vérrokonai a feleséggel és vérrokonaisal házassági közösségben élnek.« Engels az ősi nemzetségi szervezetről szólva a *punalua*-családot is megemlíti: »Még a *punalua* családból is fennmaradt valami a velszielnél és skótoknál egészen a középkorig az első éjszaka jogában...« stb. (Marx és Engels, Válogatott Művek, II. 283, Szikra, 1949.)

Szerusz, szerbuc, cerbusz. A Nyelvőrben (75: 363 és 76: 305) utaltam arra, hogy a *szervusz* / üdvözlő-szó a fiatalabb neozedék ajkán ma már mint *szevasz* /, sőt *szia* /, *szii* / alakban él. Apám, Zolnai Gyula jegyzetei között most a szónak egy ötödik, népies formájára találtam. Tamási Áron egyik alakja mondja a »Szűzmáriás királyfi« (Cluj-Kolozsvár 1928) első kötetének 21-ik lapján: — No *szerusz* akkor. — Előfordul a *szerusz* Tamási Áronnak »Jégtörő Mátyás« c. kötetében is (1936, 14). — Ezt a székely nyelvi alakot nyilván az életből vette a farkaslakai születésű író. A *szervusz* szó rövidülési tendenciájának úgylátszik első jelentkezése. Mindenesetre szerényebb újítás, mint a radikálisabban szócsonkító, merész, városi, jasszos *szevasz*, amit még hozzá ajaktalan *á*-val is ejtenek.

A *szerusz* használatára és elterjedésére vonatkozólag kérdést intéztem magához Tamási Áronhoz, akitől lényegileg a következő választ kaptam. A *szerusz* a székely nép-nél él és a faluról kikerült városiak is használják. A kiindulás talán a mássalhangzó-torlódás (-rv-) elkerülése volt. Faluról származó városiak, tanultak nyelvében párhuzamosan él a *szerusz* a *szervusz* alakkal. Feszesebb, hivatalosabb beszédben a *szervusz*-t

használgák. De ha *szerusz*-t mondanak egymásnak: ez azt jelenti, hogy a beszéd népiesre fordul, otthonias, hazai »cinkosság« nyilatkozik meg a szóban. A *szervusz* csak baráti, konvencionális üdvözlés, de a *szerusz* már több mint barátság: kissé mókásan, de emlékeztet az egy-vidékről származás összetartozására. — Kovács László volt kolozsvári kritikustól és írótól azt az információt kaptam, hogy a *szerusz* a székely falvakban a fiatalok egymásközi nyelvében él. — Raffy Ádám nagyváradi származású író arról értesít, hogy az Ermelléken és a kolozsvári hóstátiaktól *szerbuc!* alakban hallotta a *szerbusz!* szót. Utóbbi mellett a *szerbuc!* bizalmasabb, fraternizálóbb. Gyakori kifejezések: *Szerbuc, komám! Szerbuc, hékás! Szerbuc világ!* Utóbbit akkor mondják, mikor valami nem sikerül, például mikor asztalosmunka közben kettéhasad a fa. Értelme körülbelül: 'a fene egye meg, ennek is vége!', 'vége van mindennek!'. — A MTsz a dunántúli Fehér megyéből *szerbusz* alakot idéz. Magam diákéveimben, a század elején, a Dunántúlon és Budán gyakran hallottam a *szerbusz* alakot *cerbusz* ejtéssel is. A szalontai nép nyelvében (NyF 69: 44): *szərbusz* 's ervusz'.

A *szervusz*, *szerbusz*, *cerbusz*, *szerbuc*, *szerusz*, *szervasz*, *szi*, *szi* alakok, mindenesetre arra bizonyítékok, hogy a hangváltozások nagyobb része átmeneti hangképzések nélkül, nem lassú ingadozással (vö. erről H. Paul, Prinzipien, 1920, 63 és Gombocz, NyF 7: 18), hanem egyszerre hangcserével vagy hangkieséssel megy végbe. Szinte fülünk hallatára játszódtak le egyikét év alatt a *szervusz* újabb átváltozásai. Ezek a differenciálódó »hangváltozások«, amint már Bréal utalt rá (Essai de sémantique⁶, 182) elősegítik a jelentésváltozásokat, tehát a nyelv gazdagodását. A pajtási *szi* már végképpen elszakadt a *szervusz*-tól és ennek más társadalmi viszonyok között létrejött feudális ösétől, a *servus humillimus* alázatossági formulától. A *szervusz* variációi esetében nem is általános hangváltozásról van szó, mint amilyen volt például a latin szövegek elhalása, hanem az egész szó változott meg, a maga mivoltában, akusztikai hangkombinációjában, a hangokkal korrelatív érzelmi értékével és társadalmi funkciójával. Egymás mellett élnek egyidejűleg ugyanannak a szónak megoszlott variánsai, amik egyúttal a beszélők hangulatát, egymásközi társadalmi, nemzedékbeli viszonyát is tükrözik. Élettelen, mechanikus változások holt anyaga helyett úgy áll előttünk a nyelv, mint tudatos eszköz: a folyton újat kereső kifejező-formáknak, jelentő szóváltozásoknak élő tenyészete.

Zabos. A Ludas Matyi c. satírikus lap 1952 júl. 23-i számában az 5. lapon van egy karikatúrás kép, amely »A hollywoodi filmvezér egy kissé ideges« címmel azt a jelenetet ábrázolja, amint a vezérigazgató, akinek csak a talpa látszik, szobájából kiakolbolítja a filmsztárokat, akik a rúgás következtében a levegőben kapálóznak... A rajz alatt ez a képmagyarázat olvasható: »Ma megint nagyon *zabos* az öreg! Ügylátszik olvasta a híreket a Karlovy Vary-i filmfesztiválról...«

Tekintettel arra, hogy a vicclapok stílusa és szókészlete igen közel szokott állni az élet pongyola, hétköznapi nyelvéhez, különösen a városi élet nyelvéhez, — nem meglepő ebben a szövegben a *zabos* szó használata, amely annyira az életből vett, hogy az irodalom nem is tud róla, sőt azt hiszem még a városi nyelvben sem közismert. Nemrégén a villamoson hallottam ezt a mondatot: »Nagyon *zabos* voltam ma reggel.« E két példából nyilvánvaló, hogy a szó értelme: 'haragos', 'dühös'. Honnan ered ez az újnak érzett szó fővárosi nyelvünkben? Kétségtelenül pestizmus, de már 1924 óta följegyezték a jász-szótárak. Íme a jász adatok:

Szirmay—Balassa, A m. tolvajny. szót. (1924): *zabos* 'mérges'. — Kálnai—Benkes, A tolvajny. szót. (Nagykanizsa, 1926): *zabos* 'haragos', 'mérges'. — Kemény Gábor, Magyar Rendőr (1937 jan. 1): *zabos*: 'mérges', 'fiatal [?]'.

A *zabos* szót ebben az értelemben köznyelvünk és köznyelvi, népnyelvi szótáraink (CzF, NySz, MTsz, Csúri SzhSz) nem ismerik. Ballagi szerint (1872) a *zabos* szónak csak két jelentése van: 'zabbal vegyes', 2. 'zabon tartott'. Azt hiszem, az utóbbi jelentésből fejlődött ki a 'haragos', 'mérges' jelentésű *zabos* szó. Van egy népi kifejezés: *zabot nyer* 'jó kedvében a földön hempereg (a ló, a csikó)' (MTsz). A *zabon tartott* ló élénkebb, mint az egyéb táplálékkal élő. Kriza Vadrozsáiban olvasható: »Ne szuszogj ojan erőssen, mindha *zabot* ettél volna« (1863, 368). F. Takáts Zoltán arról értesít, hogy Nagysomkúton, Szatmár megyében (Somcuta Mare) a makrancos, rugdalózó lóról mondják: *szúrja a*

zab a seggit. A kifejezést emberre is alkalmazzák. Egy budapesti barátomtól hallottam emberre vonatkoztatva: *zabszem van a seggiben* 'nyugtalan', 'nem marad a helyén'. Utóbbi kifejezés is nyilván népi eredetű. Magának a *zabos* 'dühös' szónak népi adata még nem került elő. A *zabos* mindenestre azok közé a »jassz«-szavaink közé tartozik, amelyek tősgyökereken magyar eredetűek. Első irodalmi megjelenése — tudtommal — a Ludas Matyi említett száma.

Siker. Multkor az utcán egy teherautó mellett elhaladva megütötte a fülemet egy szó. Az egyik rakodómunkás mondta méltatlankodva: »Hogy én *siker* vagyok? ...« Többet nem hallottam, de rögtön meg kellett állapítanom, hogy ez a szó — a *siker* 'jó eredmény', 'tetszés elnyerése' szóval való homonimiája ellenére — ténylegesen él a pesti nyelvben, 'részeg' jelentéssel. Nyilván eufemisztikusan alkalmazta a beszélő, nem akarván önmagát a közönségesebbnek és pejorativabbnak érzett *részeg* szóval jellemezni. Egy más társadalmi rétegben talán *spicces* lett volna a megfelelő enyhítő szó ... A *siker* és változatai több mint félszázad óta föl vannak jegyezve a jassz-szótárakban. Íme az adatok:

Jenő—Vető, A m. tolvajny. (1900): *sikker* 'részeg'. — A m. tolvajny. szót., kiadja az államrendőrség (1911): *schicker, schikker, schickoren, sikker* 'részeg'. — Kabdebó, Pesti jassz-szótár (1917): *sikker, sikeres* 'részeg'; *sikerálni* 'becsíteni', 'berugni'; *almasiker* 'józan' [vö. *Alma c.* cikkemet, Nyr 76: 298]. — Szirmay—Balassa, A m. tolvajny. szót. (1924): *siker* 'részeg'; *sikerálni* 'részegeskedni'; *besikerálni* 'berugni'. — Kemény Gábor, Magyar Rendőr (1937 jan. 1.): *siker, schicker* 'ittas'.

A szó távoli jiddisch eredetére már Jenő és Vető (i. h.) és Bárczi Géza (MNy 27: 294, 1931) utalt. Közelebről azonban a rotwelsch, a német tolvajnyelv volt a közvetítő. Polzer (Gauener-Wörterbuch, München 1922) a német tolvajnyelvnek következő idevonatkozó szavait regisztrálja: *schicker* 'betrunken'; *schickern, schikkern* 'trinken, sich betrinken'; *sich beschickern* 'sich betrinken'; *beschickert* 'betrunken'. — A bécsi rendőrség szótárában (Wb. der Gaunerspr., 1854): *schicker* 'betrunken'. — Fr. Kluge (Rotwelsches Quellenbuch, Strassb. 1901, 241) egy Rotwelsche Grammatik (1755) c. kiadvány 1755 és 1770 közötti kéziratossá bejegyzéseiből idézi: *schicker* 'betrunken'.

Egy modern zsidó-zsargon szótár (Ed. Naschér, Das Buch des jüdischen Jargons, Wien 1910) szintén közli a szót: *schicker* 'herauscht'; *der Schickernik* 'Trunkenbold'.

A magyar *siker* őse nem maradt meg a jiddisch és a német tolvajnyelv szűkebb keretei között. A Sprach—Brockhaus (1935) ugyan nem tud róla, de Kluge és Götze etimológiai szótára (1934) fölveszi német szóul és idézi középnémet és alnémet nyelvjárásokból, ahová a zsidó-németből jutott. Megvan a berlini familiáris nyelvben is: *schicker* 'részeg' (Ürögdy György szíves közlése). Állítólag bejutott a megfelelő tárgyú német regényirodalomba, erre azonban nincs közelebbi adatom. (A magyar fordító, ha találkozik vele, nyugodtan meghagyhatja a magyar szövegben!)

A *siker* végső eredetije a héber *šikkör* 'betrunken', 'részeg', amely a *šāchár* 'sich herauschen' 'megrészegülni' igének participiuma (Kluge és Götze, i. h.). Avé—Lallemant (Das deutsche Gaunerthum, 1862, 4: 597 és 469) rotwelsch és jiddisch adatokra hivatkozik: rotw. *schicker* 'betrunken'; *schickern, sich beschickern, sich anschickern* 'sich betrinken' < jiddisch *schikkor, schikker* 'der Betrunken'; *schikkern* 'trinken, sich betrinken'; *sich anschickern* 'sich betrinken' stb.

Lokotsch (Etym. Wb. 1927, 1787), Ernout—Meillet (Dict. étym. 1932), Meyer—Lübke (Röman. Et. Wb. 1911) és Dauzat (Dict. étym. 1946) a héber szó európai útját görög-latin földön is megrajzolják. Görög közvetítéssel (*σίκερα*) a szó átment a latinba (*sicera* 'részegítő ital'). Innen származik az olasz *sidro, cidro* 'gyümölcsbor', az észak-francia *cidre* 'almabor' stb. A szavak különös hanyódására és vándorlására jellemző, hogy a héber szó a román nyelveken át bekerült másodsor is a német nyelvbe, — *Zider* 'Apfelwein, Obstmost' alakban (Sprach—Brockhaus) — sőt a hollandba és az angolba is.

Mindent összefoglalva: a magyar-jassz *siker* kapcsán egy többezeréves szóra mutathatunk rá, amely két alakra oszolva, egyik vagy másik formájában (a németben kettősen) ma is él a román nyelvekben, a zsidó zsargonban, a német irodalmi és népnyelvben, a berlini familiáris beszédben, a német tolvajnyelvben és a budapesti irodalom-alatti szókinszben.

Zolnai Béla

Kinn hál az idő. A Nyr 76. évf. 309. lapja közli a Szabad Nép nyomán Túrkevéről ezt a szólást: »*kinn hál az idő*«

A szólás Túrkevéen valóban ismeretes. Szécsi Anna II. éves főiskolai hallgató szerint Mindszenten (Csongrád megye) is általános használatú. Általában mondható, hogy Szeged környékén kiváltképpen a tanyavilágban élő kisparasztok szólás-mondása.

E szólást magam is hallottam Szatymaz községben Fráter György szőlősgazda szájából. Akkor szokták e szólást használni, amikor a hajnali órákban lehül a levegő és a megszokottnál hidegebb van. Ennek rövid rögzítésére előadom tanyai élményem:

Fráter gazda egy igen hűvös nyári reggelen azzal kopogott be lakásunk ablakán: »Jó lesz a gyerekeket melegebben felöltöztetni, mert az éjjel *kinn hált az idő*.« E szólás-mondás igen megragadta figyelmemet és még ma is visszaemlékszem arra az erős lehülésre, ami a szólás után valóban bekövetkezett.

Használatos e szólás Szeged környékén Ó- és Újszentivánon is. Ennek igazolására előadom e kis történetet:

Fodor Péter Pál nyolcggyermekes kisparaszt minden reggel négy óra körül már emni ad tehenének, lovanak és sertéseinek. Ő az első, aki a reggeli erősebb lehülésre felfigyel, mert ha a lehülés a megszokottnál erősebb, a levegőt hidegebbnek találja a kútból felhúzott víznél, akkor mosdás után jobban a fejébe húzza a báránybőr-kucsmáját, felveszi az irhamellényét és figyelmezteti később kelő népes családját ékeppen: »Öltözzetek kabátba is, mert az éjjel *kinn hált az idő*.« A ház apraja nagyja melegebb ruhákba öltözve készült fel a mindennapi munka elvégzésére.

E szólás Békésszentandrásan is hasonlóképpen az erősebb reggeli lehülés meghatározására szolgál.

Általában e szólással tulajdonképpen népi nyelven azt fejezik ki, hogy az éjjel a megszokottnál erősebb volt a levegő lehülése, tehát a reggeli órákban is jóval hidegebb van, mint más reggelen, mert az éjjel *kinn hált az idő*. *Ferenczy Margit*

Cigányutczára ment. A Nyr 75 : 153 adatokat kér a *cigányutca* jelentésére és elterjedésének helyére. A szó 'zsákutca' értelemben valóban ismeretes Érsekújvárott. Ugyancsak használják a *cigányutczába* vagy *cigányutczára ment* kifejezést 'lélekzöcsöbe ment' értelemben. A kifejezés eredete nyilvánvalónak látszik az alábbiak ismerete alapján.

Az érsekújvári vár falainak lebontása előtt az egyik bástya tövében terült el a várbeli cigány kovácsok lakótelepe. A vár falainak lebontása után, a város gyors fejlődése következtében a cigányok telepének nem volt terjeszkedő lehetősége, s így a fokozódó lakásszükségletnek a cigány lakosság csak úgy tudott eleget tenni, ha az építkezésnél a rendelkezésre álló helyet — az utcák szabályosságának rovására is — kihasználta. Így alakult ki, mintegy kétszáz év alatt, a mai Törökszalasztó-utca (régebben Cigánybástya) környékén az egymás hegyére-hátára épített házakból álló cigánynegyed, ahol az ismeretlennek bizony nem volt könnyű eligazodni. A városi cigány lakosság mellett itt találtak menedéket a koldusok és a város kétes hírű elemei. Maga a városi hatóság sem tudott tájékozódni az apró, görbe utcák összevisszaságában, ezért ha valami idezést kellett kézbesíteni stb., a hatóság képviselői a *cigánybíró*hoz fordultak, aki aztán segítségükre volt az eligazodásban. A cigánybíró szerény fizetést is kapott ezért a munkájáért.

Magát a cigánynegyedet Érsekújvárott *Pé ró*-nak hívják, s ez a név egy szólásba is belekerült. Egy elmeháborodott, magát Krisztusnak tartó koldus lakott itt a város elesettjei között. A gyerekek csúfolódása elől lakása felé, a cigánynegyedbe szokott menekülni, ahol aztán eltűnt a gúnyolódók szeme elől. Innét ered a szólás: *Eltűnt, mint Krisztus a Pé róban*. Jelentése: elnyelte a föld, nyoma veszett. *Csulák Mihály*

Rákháton jár a segítség. E kifejezés magyarázatával Nyíri Antal foglalkozott (Nyr 75 : 134). Magyarázatához adatokat közölt a NySz-ből, Baróti Szabó Dávidtól és Zrínyi Szigeti Veszedelméből. Gyöngyösi István Kemény János emlékezete című művében szintén találunk néhány érdekes adatot. Talán nem felesleges, ha erre az újabb forrásra az alábbiakban rámutatok.

Kemény János a töröktől szorongatott helyzetében — amint Gyöngyösi műve alapján ismeretes —, a német császárhoz fordult segítségért. A követként elküldött Bánffi Dénes megérkezését nagy »ohajtással várják«. »De folyván a dolgok ott várako-

zással», nem adnak gyors választ a kért segítségre. Hogy miért nem, arra a következő idézet adja meg a világos feleletet :

'Nil cunctando' ez volt Pompejus tartása,
Azért volt sokakon nagy uralkodása ;

A méltóságoknak más mostan szokása,
'Omnia cunctando' : rák hátán járása (140).

Ez a rákháton járó segítség nem azt jelenti, hogy nem érkeznek meg soha, — amint Nyíri állítja —, hanem dolga »köszvényes lábbal ballag«, lassan, vontatva, mint a rák. Az elkésett, nem a kellő időben érkezett segítség: eső után köpönyeg. A német császár rákháton járó, késlelkedő segítsége Kemény János szorult helyzetében annál is inkább veszedelmes, mert a »Török ellenség . . . gyorsabb lábton jár« (140), Izmael pasa, a vezér pedig »nem rák hátton lát vala dolgához« (141).

A rákháton járó segítség esetében valóban későn, lassan vagy vontatva érkezett segítségről van szó, és nem 'soha meg nem érkezett segítségről', bizonyításképpen hadd idézzem még az alábbi sorokat Zrínyi Török Áfium-ából :

»És ha szintén ad is segítséget, az mint elhiszem hogy ad is valamit, hogy az vagy derekas legyen vagy continuálendő, hogy az elegendő léssen megmaradásunkra, hogy az a mi nehézségünk nélkül léssen, hogy az nyér mit, magának ne akarja tartani azt, hogy az *in tempore* legyen, a kit rákháton mondanak a magyarok hogy jár« (Magyar Könyvtár, 19.)

Az ilyen, nem a szükséges időben érkező segítség bár sohase érkezne meg, még rákháton járva se, mert az ilyen semmit se ér.

De Gyöngyösi fentebb idézett művéből a következő rész szintén emellett tanusodik :

Siető dolgokban árt a' késedelem,
Következik onnét gyakor veszedelem,
Nem osztogat Laurust a' szép győződelem,
Az hová későn jut a' várt sege 12. em . . .

Ne ülljön útával mászó rák hátára,
Tekenős békának se lépjen módgyára,
Hanem ráró szárnyat ragasszon vállára,
Ugy mennyen s'-repüllyön siető dolgára (185).

Ez az utóbbi versszak — a szembeállítás nyilvánvaló — egyúttal igazolja Nyíri azon állítását, hogy ez a kifejezés a hadi életben a gyorsan járó, lóháton száguldó segítség ellentétképpen keletkezett. Ezek az adatok is azt tükrözik, hogy a rákháton jár a segítség szó — amint Nyíri is helyesen állapítja meg — a »méltóságok«, az uralkodók körében keletkezett, és azoknak szokását, uralkodói ravaszságát és gondolkodását tükrözi.

Dobcsányi Ferenc

Ki hallotta ki olvasta?

Orosz példa az írástudatlanság csökkentésére 1735-ből. »Vajha ezt tselekednék a Magyarok-is, inkább tarthatnának barátságot a régi meg-hólt Jámborokkal!«

Igy fejezi be egy orosz példamutatásra hivatkozását Tséri Verestói György, a 18. század egyik felvilágosodott, polihisztor református prédikátora, »a Kolos'vári Reformátum Kollégyiomban először Filozófiát és Mathésist, annak utánna Theológiát tanító nagy Tudományu Professor; végezetfe pedig az Erdélyi Nagy Fejedelemségben lévő Reformata Ekklésiáknak Püspökje.« Halotti beszédei külön-külön is megjelentek nyomtatásban s halála után, 1783-ban »Holtakkal való barátság« címen gyűjteményesen is, két kötetben (946 lapon).

Egyszerre három halott: Kemény László, Péter és Kata felett tartott halotti beszédében (1735) arról elmélkedik, hogy az ember társalkodhatik halottakkal, régi idők embereivel, ha tud olvasni. Aki akár a maga restsége, akár a mostoha szerencse miatt nem tanult meg olvasni, »nem tarthat társaságot a' régi meg-hólt Jámborokkal. . .«

E halotti beszéd tendenciája az, hogy az írás-olvasás tanulására buzdítson. Világtörténelmi példákra hivatkozik az írástudás hasznáról, köztük első helyen orosz példára s utána a »hires Philosophus Zeno«-ra, a »széles tudományu Arragoniai Király«-ra, Alphonsusra stb., akik mind tudtak társalogni halottakkal, mert a régiek írását el tudták olvasni.

Az orosz példadásról szóló rész a következő:

»Itt csak alig tartoztatom én megmagamat hogy a' Magyar Nemzetnek nevét fekete szénnel nem írrom-le; mert majd egy Nemzetben sinsenek olly sok Irás-tudatlan emberek, mint a' Magyarok között. Ez előtt nem sok esztendőkkel a' Muszka Nemzetet tartották paraszt Nemzetnek az Europai Nemes Nemzetek között, de már ez a' Nemzet szinte le-törli a' maga nevét a' Parasztságnak Laistromából: mert ama Hatalmas Imperatornak *Petrus Alexovitziusnak* parantsolatlya szerint tartozik minden Muszka taníttatni a' maga Gyermekeit, a' *Scholai* Tudományokra, *sub amissione Capitis et Bonorum*, Fejének és Jóságainak el-vesztések alatt. Vajha ezt tselekednék a' Magyarok-is, inkább tarthatnának barátságot a régi megholt Jámborokkal!« (267.)

Petrus Alexovitzius, a hatalmas imperator, nem más, mint a nagy oroszreformátor, Pjotr Alekszejevics, az utókor által nagynak nevezett I. Péter cár (1672—1725). Ukázai, melyekben a nemesi származású gyermekek kötelező iskoláztatását és elemi iskolák felállítását elrendeli, 1714-ben és 1723-ban keltek. A Petrus Alexovitzius névalak azt mutatja, hogy Verestói valamilyen latinnyelvű újságból, folyóiratból vagy könyvből meríthette értesülését.

Verestói az írástudás kérdésében nem korabeli német, francia vagy más nyugat-európai nemzet példájára hivatkozik, hanem, ami e korban meglepő, orosz példára, s annak az óhajtságának ad kifejezést, hogy vajha követnék az orosz példát a magyarok is.

Verestói óhajtsága a 18. században jórészt megvalósult. Zoltai Lajos: »Debrecen város könyvnyomdájának XVIII. századbeli működése, termékei« című értekezéséből tudjuk, hogy a 18. században, csak a debreceni nyomdában száznyolc különféle könyv. 1,188,619 (egymilliószáznyolcvannolcezerhatszáztizenkilenc) példányban jelent meg. (L. még a 18. század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszámai c. értekezésemet, Magyar Könyvszemle 1941, 22.)

Tséri Verestói Györgynek nem ez az egyetlen orosz hivatkozása. Bánffi Sámuel felett mondott halotti beszédében a Tudományos Akadémiákkal kapcsolatban hivatkozik mint tekintélyre az orosz Tudományos Akadémiára. Figyelmezteti filozófus kortársait a' Tudós Társaságokra, mint megannyi tündöklő és útmutató Pharusokra, a' melyeket némely KORONÁS FELSÉGEK azért állítottanak fel, . . . , hogy azok a' Természetnek titkait vizsgálják. »Minémüek nevezetesen a' LEOPOLD Tsászártól fundáltatott Társaság Német-Országban, a' Florentziai Etruriában, a' Londinumi Angliában, a' Pári'si Frantzia-Országban, a' Pétervári Muszka-Országban, és a' Berlini Brändenburgiában« (813). Ezek a tündöklő fáklját hordozó tudományos társaságok a mágiát, a fegyver ellen való orvosságot nem igazolták, »Commentariusaikban ilyen próbatételt nem olvasunk« (818).

Az 1725-ben alapított pétervári Tudományos Akadémiát húsz év múlva, 1755-ben a haladó irányú kolozsvári matematikus és filozófus professzor, később erdélyi református püspök már Európa legnagyobb tekintélyű »Tudós Társaságai«, a tündöklő, útmutató világitótoronyok közt említi.

A pétervári Tudományos Akadémia kiadványait láthatta éppen valamelyik hazai vagy külföldi könyvtárban, oroszul azonban nem tudott, s azok átolvasására nem volt módja. Ezért a mágiáról kapcsolatos negatív, általánosító megjegyzését, mint a fenti adatát is az írástudatlanság csökkentéséről, valamelyik külföldi, latinnyelvű folyóiratból való átvételnek kell tekintenünk. Latinnyelvű forrásra mutatnak a Petrus Alexovitzius, a Londinumi, a Brändenburgiai szóalakok.

Az orosz példákra való ezek a hivatkozások nem véletlenek. Verestói többnyire értekezéseinek tekinthető prédikációiban. Átlagos magyar tudós műveltségét meghaladó, európai műveltségű, nagy olvasottságú akadémiai professzor és pap volt, amint azt nemcsak a klasszikus írókból vett idézetei, hanem, amint fentebb láttuk, az európai országok és népek kulturális életéből és történetéből vett példák, azonkívül mesei, mondai hivatkozások, idézetek és anekdoták is bizonyítják. Összehasonlításokat tett a hazai állapotok és a külföldi állapotok között, sokszor — mint a fent idézett példákban is láttuk — elismerve egy-egy külföldi állam előbbrehaladottságát.

Az írástudásban való lemaradottságunk mellett nyilatkozott Verestói nyelvünk, pallérozatlanságáról is. Etikai kérdésekről, a virtusokról, melyeket magyar szóval még

nem tud kifejezni, elmélkedvén, hosszadalmasan magyarázza, mi az az »Extraordinaria Virtus«, a »rend-felett való virtus«, a »Heroica Virtus« (585), »amelly igen nagy jó, és a' mely igen nagy hasznára szolgál, vagy a' Hazának vagy a' Vallásnak, vagy mind a kettőnek« (587). Hosszú magyarázatának az a lényege, hogy a Heroica Virtus a hazáért, a »Közönséges Társaságért« (a társadalomért), dolgozó, kimagasló közéleti szereplő, államférfi szorgalma, becsületes törekvése, tökéletes erénye. Ezzel kapcsolatban azt írja Verestói 1746-ban mondott prédikációjában:

»Nem könnyen lehet pedig e' fényes Virtust a' Magyar Nyelven illendő nevezettel ki-fejeznünk; minthogy a' Magyar Nyelv nintsen olly fényessen meg-palléroztatva, hogy azon minden rend-béli Scholai Tudományokat egyenlő könnyűséggel lehetne taníttatnunk: A' mely mindazáltal semmi kissebségére nem szolgál a' Magyar Nyelvnek és a' fényes Magyar Nemzetnek; mert még amaz Ékesen szállásnak böltis Áts-Mesterei-is a' Deákok, a' kiknek pompás és trágyázott nyelvek már régtől fogva sok nemzetek között est vehiculum eruditionis, a' Tudománynak mintegy hordozó Szekere, e' fényes Virtust a' magok Nyelveken illendőképén ki-nem fejezhetvén kénytelenítettek költsön venni szót a' Görögöktől, és kénytelenítettek e' fényes Virtust Görög módon nevezni Heroica Virtusnak: a' mely költsön vett nevezettel minékünk-is Magyaroknak meg-kell elégednünk« (586).

Ebből az idézetből kiderül, hogy Verestói — bár a magyar nemzetet »fényes Magyar Nemzetnek« nevezi és, bár minden prédikációja patrióta-szellemű, és bár nagy halottaiban magasztalja a hazafiasságot — nem esik a nacionalizmus hibájába, nem magasztalja a magyar erényeket más nemzetek rovására, beisméri a magyar fogyatkozásokat, sőt — amint a fenti, Oroszországgal és Nagy Péterrel kapcsolatos hivatkozása is bizonyítja — a nagy nemzetek helyes példamutatásának követésére buzdítja a magyar nemzetet.

Trócsányi Zoltán

A diáknyelvhez (Nyr 76 : 157). A *dárdás, kápsálás, a brugó, a kis- és nagybotos* a régi debreceni diákeletnek közismert szavai. A *dárdás* a kollégium gimnáziumi tagozata alsó osztályaiba (I—VI. o.) járó szegény tanuló volt (aki erre önként vállalkozott), aki a kollégiumban bentlakó nagyobb diákok (tanítóképzős, teológus, jogász) szobáit takarította és oda vizet hordott. Ezért a szolgálataért a kollégiumban ingyenes lakást s ebéd és vacsorából álló étkezést kapott. A reggeliért való boltba lemenés azonban nem tartozott a kötelességéhez, azt esetleg csak szíveségből tette meg. A *dárdást* Jókai is többször említi.

A kollégium konviktusában étkező minden diák kapott az ebédhez és a vacsorához egy félbarna pékpipót, ezt hívták a diákok *brugónak*. Finomsága nem sok dicséretet érdemelt. — *Brugó* volt a neve a zenekari nagybögőnek is; a rajta játszott pedig *brugónak* hívták.

Kotró. A debreceni kollégium *dárdását* nevezték ritkábban *kotró*nak is. Az azonban tévedés, hogy akkor seperte volna a diákok hálószobáját, mikor azok lementek reggelizni, mert a diákoknak nem volt hálószobájuk; azok 5—12 személyes lakószobában (coetus) laktak a szobafőnök felügyelete alatt, s ott töltötték az egész napot. Reggelizni sem mentek, mert a konviktus reggelit nem adott, arról minden bentlakó maga gondoskodott, s azt a coetusban fogyasztották el. A konviktus csak ebédet és vacsorát adott, sőt a nyári remanensek egyenesen csak ebédet kaptak, vacsorát nem; csak a déli *brugó* volt nyáron nagyobb adag, hogy vacsorára is jusson belőle. *Kotró*nak Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón a kéményseprőt nevezik.

H. Fekete Péter

Népnyelvi adatok az újságokban. A Szabad Nép munkatársai gyakran fölkeresik dolgozóinkat munkahelyükön: a gyárban, a bányában, a mezőn stb., s érdekes leírásokat adnak munkájukról, amelyben nem egyszer értékes nyelvi anyagot is közölnek. Így a Szabad Nép 1953. január 3-i száma Téli halászat a Balatonon című közleménye szerint a Balaton Halászati Vállalat halásztelepeit látogatta meg az újságíró Balatonszemesen, Fonyódon, Keszthelyen és Tihanyban, s leírta a halászbrigádok munkáját. Ebben a közleményben is több érdekes tájszóra akadtunk.

1. *akadó*: „A földvári, szárszói és tihanyi »nagyakadók« köves fenekére kötélbojtokból készített tizezernyi »fészket« helyeztek. Egy-egy fészken 60—70 ezer ikra is

összegyűlt. Ezt azután a 24 méter hosszú teknőalakú betonkádakban kikeltették és 1952-ben 34 millió parányi süllőivadékot engedtek a Balaton vizébe.“ — Az *akadó*-k Herman O. szerint a Körös mellett földdel töltött fűzfakosarak, amelyeket a halaszvíz örvényes helyein, ahol a hal tartózkodni szeret, hosszú gallyaknál fogva május elején elsüllyesztenek, hogy ott hálóval halászni ne lehessen. Kérjük olvasóinkat, érdeklődjenek, hol és milyen jelentésben használják a szót a halászok, mert a körösi és a balatoni *akadó* jelentése nem azonos.

2. *aluszik*. „A szürke felhők mögött most emelkedik fel a napkorong. Úgy tartják: ez hidegét hoz. »Aludni kezd a víz« — mondják a halászok a hártvásodó vízre.“ — A MTsz csak egy adatban közli a Székelységből a *megaluszik* igét 'megfagy' jelentésben: Csendesen folyó víz télben *megaluszik* (MNGy 3: 159). Használják-e a szót másutt is ebben a jelentésben?

3. *hízik*. „Amikor azután 12—15 centiméter vastagra »hízik« a jég, megkezdődik a halászat a Balaton jegén.“ A szót 'vastagodik' jelentésben nem közli a MTsz, de műveltető alakja megvan a következő szólásban: *hízalják a jéget* 'átjáró készítése végett a folyónak még nem elég erős jegére szalmát raknak és öntözik, hogy mind jobban és jobban összefagyjon' (Bács m. Ókanizsa vid.). Mindkét szónak erre a jelentésére kérünk adatokat.

4. *tanya*. „Az almádi-fürdői »tanyánál« állnak meg. Tanyának nevezik a halászok azokat a területeket, ahol sok évi tapasztalatok alapján a legjobb szákmányra van kilátás.“ — Herman Ottó szerint általánosan használják a *tanya* szót a következő jelentésben: 'a víznek a húzóhálóval egy vetésre meghalászható része'. Kérünk pontos jelentést és helymegjelölést.

B. Ö.

Irodalom

KOSSUTH LAJOS 1848/49-BEN. I. KOSSUTH LAJOS AZ UTOLSÓ RENDI ORSZÁG- GYŰLÉSEN 1848/49.

Magyarország újabbkori történetének forrásai.

Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Barta István.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951.

Barta István műve nemcsak az államférfiú Kossuth Lajos egyéniségének értékeléséhez nyújt becses adatokat, hanem egyszerűen alkalmas arra is, hogy Kossuthnak, a szónoknak, a stilsztának, a nyelvésznek jelentőségét is teljesen megbízható, hiteles szövegek alapján vizsgálhassuk. Kossuth egyik munkájának, az *Irataim az emigrációból* című hatalmas műnek kiegészítéséül, évszázadunk elején az Athenaeumnál megjelent Hirlapi cikkek s Beszédkiadását ugyanis szövegkritikai szempontból kielégítőnek egyáltalán nem tekinthetjük. Ez a kiadás ugyanis a hirlapi cikkeket s a beszédeket csak olyképen közli, amint a cenzura vizsgálatán keresztülmentek. A kihagyott, törölt részekre tájékoztatót egyáltalán nem nyújt, s jegyzetek útján nem jelöli meg azokat a helyeket, ahol Kossuth szavaiban a cenzura intézkedéséből hiányosság mutatkozik. Emellett azonban a közlések sajtó alá készítői más tekintetben sem jártak el azzal a gondossággal, amely Kossuth Lajosnak minden írását feltétlenül megilleti. Ezzel szemben Barta István kiadása — hogy egyebet ne említsünk, mégcsak helyesírás tekintetében is pontosan ragaszkodik az eredeti kéziratokhoz illetve az egykorú közlésekhez; úgyhogy munkáját filológiai tekintetből is pontosnak mondhatjuk.

A Könyvbíró Hivatalnak 1847. évi egyik utasításából láthatjuk, milyen szempontok szerint kellett a cenzoroknak az országgyűlési tudósításokat felülvizsgálni. Az utasítás szavai szerint ugyanis »egyedül az igazató és lázító, továbbá kormányt és személyeket sértő illetlen kifejezések-et kellett törölni« (296). Barta István lelkiismeretes szövegközléséből megállapíthatjuk, hogyan értelmezték a cenzorok ezt a »kötelességüket«. Barta ugyanis a közlésekből annak idején törölt részeket szögletes zárójelbe foglalva illeszti belé Kossuthnak megcsönkített alkotásaiba, s így visszaállítja a művek épségét. Így tudjuk meg, hogy Kossuthnak 1847. évi november 22-én elmondott első válaszfelirati beszédéből ezeknek a mondatoknak

¹ Az idézetek mellett található számok az ismertetett mű lapszámait jelzik.

közlését tiltotta meg a cenzura : »... az országgyűlés pedig sértett törvények orvoslásával vesződve, perekhez, de nem törvényhozáshoz illő ügyvédi harcokat kéntelen vívni constituált hatalmak korlátai felett, [és a papír malasztok halmazát új papír szeletekkel támogatva, szétoszlik, három évig nézi a sérelmek folytatásait, majd ismét újra kezdendő az orvoslás sisiphusi munkáját. Ez nyomorúság t. RR., még a nyomorúságnál is rosszabb, mert gúny, mintha rólunk írták volna a Danaidák regéjét.] (315.)

A Részek visszacsatolásáról, 1848 január 14-én elhangzott nagyhatású beszédből pedig többek közt az itt következő mondat sem láthatott annak idején napvilágot : [»Mert valóban, t. RR., ez egy oly könnyelmű játékküzés a magyar kir. korona jogaival, oly szét tiprása csak a törvény szentsége iránti bizalomba gyökerező rendszeretnek, hogy ily tényekkel szemközt a polgárok legtürelmesebbjének is kétségbe kell esni a törvény oltalma felett, pedig ahol ezen érzés lábra kap, ott szentségtelen kezekkel szaggattatnak szerzte a rendnek minden kötelékei, s a polgári társaság morális állapota sarkalapjaiban meg van ingatva.] (454).

A csonkítások megismerésével nemcsak a szerkezetbeli hiányokat tudjuk kiegészíteni, hanem képet alkothatunk Kossuthnak erkölcsi bátorságáról, lelki nagyságáról, amely igaz meggyőződésének őszinte s leplezetlen kinyilvánításában félreérthetetlen módon megmutatkozott. Következetes maradt mindvégig a Pesti Hírlap első számának bevezető cikkében Felsőbüki Nagy Páltól idézett eme szavaihoz : »Sem a hatalmasok komor tekintete, sem polgártársaink heve soha el nem tántorít.«

Másik kiváló tulajdonsága még ennek a kiadásnak, hogy Kossuthnak több olyan írását s beszédét is tartalmazza, amely a harcok hevében s hatásuk alatt hirtelenében született, s így Kossuth ösztönszerű, rögtönző írói s szónoki készségének megismerésére is megbecsülhetetlen anyagot kapunk. Érdekes ebből a szempontból az 1848. márc. 14-i országgyűlési beszéd. Barta közlése itt is részletesebb, hivebb, mint az Athenaeumbeli kiadása. Becsességet kölcsönöz a beszédnek Kossuthnak ez a néhány kijelentése : »... az eseményeknek csak egy pár perccel az ülés előtt megtudása által kénytelenítette, nem lehettem azon helyzetben, hogy — a mi különben is, de különösen az ilyen körülmények között, szoros hazafizói kötelességem lett volna, — nem csak párt elvbarátaimmal, hanem — istennek hála! miután reményem, hogy már most pártkülönbség köztünk nem leend, hanem mindnyájan hazafiak s hazafiságunk érzetében egy párt vagyunk — tisztelt követőtársaimmal az iránti előlegesen értekezhessem, és véleményeket kikérhessem« (650). »Egyébiránt most jelen percben szónokolni nem akarok, hanem a főnforgó tárgyra nézve röviden mondom meg nézeteimet« (654).

Kétségenkívüli rögtönzések még : az 1848. febr. 8-i, az adminisztrátori (főispáni helyettesi) tisztség kérdésében tartott országgyűlési beszéd, a Bécsből visszatért küldöttség fogadtatása alkalmával, 1848. márc. 17-én tett közlés, a kormánynak Pozsonyból Pestre érkeztek, Vasvári Pál üdvözlő szavaira, 1848 ápr. 14-én adott válasz. A küldötlet nélkül mondott három beszédnek mindenike mutat Kossuth szónoki egyéniségére jellemző érdekes tulajdonságokat. Az első beszéd tervének elgondolása közben Kossuth azt is célul tűzte ki, hogy tárgyalása során összeveti Mária Teréziának a főispánok részére 1770-ben adott utasításait, valamint az ugyanebben a kérdésben megjelent 1845. évi rendelkezést. Már végefelé járt beszédének, amint észrevette, hogy szándékáról megfeledezett, s nem tette meg a célul kitűzött összehasonlítást. Amde gyakorlott szónok volt, s gondolatmenetét minden tétovázás nélkül kissé visszafordította ezzel a közbevetéssel : »Bocsássanak meg a RR, hogy improvizálván, az eszmékben tökéletes rendet nem tartok, s a mondottakra vissza megyek« (529). A második beszédnek pedig az egyszerű szavakban jelentkező határozott öntudatosság a jellemzője. »Meggjöttünk Bécs falai közül, hol az absolutismusnak századokon keresztül tartogatott rendszere összedőlt. (Harsogó öröm kitérések.) Testvéri szeretettel fogadtattunk azon nép által, mely a szabadság kivívásának tetteire Pozsony falai közül kapta a biztató szót. (Sokszoros éljen!) A mi közlegésünknek híre Austria számára az alkotmány megadásának perce volt« (662). A harmadik beszédnek egyik főgondolata : »Pest a nemzet szíve, s a nemzet testében a vér akkint kering, mikint ereibe a szívből ömlik — rohan, ha a szívben for, nyugodtan folyik, ha a szív nyugott. Gyönyörű szerep a szív szerepe, de roppant felelősséggel jár, ha öntudatosan lüktet« (739).

A kötet közleményei között találjuk Kossuthnak Wesselényi Miklóshoz intézett, nagyrészen politikai vonatkozású, közvetlen hangú, változatos két levelét. Egyik a Részek visszacsatolása érdekében tervbe vett teendőkről szól, a másikban pedig Kossuth mozgalmasságát országgyűlési képet fest. A közügyek tárgyalása során jellemző adatokat közöl önnönmagáról, egészségi állapotáról, fárasztó elfoglaltságáról, családi helyzetéről. »... még irigyelnek is — míg én görcsösen vonaglom éltem köz és magány súlya alatt, s az ő ügynevezett dicsőségüket, még egy pár életév reá toldásával is örvendve adnám oda egy nyugodt óráért. Azonban hagyjuk ezt ; én majd csak húzom az igát, míg bírom. De ne volnék csak olly balsa, hogy ezt a szegény hazát olly mondhatlanul szeretem ; — beh oda dobnám nekik e dicsőség kinjait, melyet egyfavágó becsületes álmáért marokkal adnék cserébe« (560). A levelek közlésmódjában ott találjuk azonban Kossuthnak beszédeiből jól ismert néhány kiváló sajátosságát is.

Itt is drámaiságtól lüktetnek például szavai. »A kővári követek, ha önmegyéjük, ha a részek, ha a haza ügye szívükön fekszik, ne jöjjenek, hanem repüljenek, s eljövén, hozzánk csatlakozzanak« (427). De ami Kossuth írásában teljesen szokatlan: a tréfálkozás elevevége is felvillan leveleiben. Kisebbségi fiának, Lajos Tódornak, Wesselényi keresztfiának jellemzésére megjegyzi 1848. febr. 17-én kelt levelében: »... csak úgy bugyog az ész belőle, nem győzőm előle elzárni a tudományt, a mellett izmos, mint Toldy (de nem Schedel-Toldy) Miklós fattyu korában« (562).

Említsük még meg, hogy Barta közléseit mindvégig módszeresség jellemzi. A különféle emlékekben található összefüggésekre, kapcsolatokra állandóan rámutat és utalásaival elősegíti, hogy az olvasó lehető egységességükben láthassa a szóbanforgó eseményeket, jelenségeket. Ezt a célt szolgálja a több, mint egy sűrű ivre terjedő részletes tárgymutató is. A gondos utalások során, alkalomadtán Barta arra is rámutat, hogy Kossuthnak egyes ismételt előforduló gondolatai, érvei hogyan alakulnak, fejlődnek tovább, míg aztán beszédeiben is előkerülnek.

A kötet élén tartalmas bevezető tanulmányt olvashatunk. Ebben Barta a lelkiismeretes történetíró tárgyilagosságával rajzolja meg azt a korszakot, melyet közleményeinek anyaga, elsősorban Kossuth személyével kapcsolatosan, megvilágít. Előadásmódja nyugodt, folyamatos, csupán tartalmával igyekszik hatni. Nyelve egyszerű, világos, keresetlen. A tárgyilagosság kedvéért rá kell azonban mutatnunk, hogy a síma folyású, természetes fejtegetésekben közben-közben nyelvi idegenszerűségek is mutatkoznak. Nem helyesen használja Barta a képez igét. »Csanád megye túlnyomó része a királyi kamara tulajdonát képezte« — írja a 107. lap egyik jegyzetében. Helyesen: Csanád megye túlnyomó részben a királyi kamara tulajdona volt. »A törvény megszövegezésénél — az uralkodóval lefolytatott felirat-, illetőleg leirat-váltások után — csak olyan szövegrészek jöhetnek szóba, amelyek a feliratokban szerepeltek — írja a 613. lap egy másik jegyzetében. A -nál, -nél ilyen kapcsolatban németesség. A mondatot magyarosan így kellett volna szerkeszteni: A törvény megszövegezése során... , vagy a törvény szövegezésében... A le igekötő használata felesleges az e helyeken előforduló igealakokban: Mind Kossuth cikkeit, mind Széchenyi munkáját újra leközi Viszota Gy. (132); az Ellenőr leközte a költőnek... hosszú leveleit (279). Elegendő a közöl is. Sajnálatos, hogy a kötetben súlyosabb sajtóhibák is maradtak; pl. a 315. lapon, a lap első felében található bekezdésben egy sor kétszer van szedve, egy másik sor pedig teljesen hiányzik. A kötet nagy értékét az említett hiányosságok alig csökkentik. Állíthatjuk, hogy ez a kiadvány is növeli Barta Istvánnak Kossuth művei sajtó alá rendezésével szerzett kétségkívüli nagy érdemeit. Jöleső érzéssel állapítjuk meg ismételtén, hogy a mű alapján Kossuth nyelvének tanulmányozói is gazdag tanulságokat szerezhetnek. Epp ezért érdeklődéssel várjuk a sorozat további köteteit, s egyszersmind azt az időt, amikor Kossuth nagy jelentőségű írásai a maguk teljességében végre rendelkezésünkre állnak.

Dénes Szilárd

A DIALEKTIKUS ÉS A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS KÉRDÉSEI I. V. SZTÁLIN NYELVTUDOMÁNYI MUNKÁIBAN

Szikra. Budapest, 1952. 385. l.

Sztálin elvtárs nyelvtudományi tanítása (I. A szovjet nyelvtudomány kérdései, Marr-vita, Szikra, 1950. ismertette Nyr 75: 229—233.) új korszakot nyitott nemcsak a nyelvtudomány történetében, hanem az egész tudományos élet fejlődésében is. Az előttünk lévő könyv a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézetének kiadásában jelent meg Moszkvában 1951-ben, Alekszandrov, Konsztantyinov, Csesznokov és Csertkov szovjet tudósok szerkesztésében. E műben azok a jelentős tanulmányok vannak összegyűjtve, amelyek Sztálin elvtárs zseniális nyelvtudományi munkáit magyarázzák és alkalmazzák az emberi gondolkodás egész területén. A gyűjteményben foglalt cikkek elemzik és jellemzik a dialektikus és történelmi materializmus azon kérdéseit, melyeket Sztálin nyelvtudományi munkáiban felvetett és megoldott. Juygin tanulmánya (111—135) Sztálin nyelvtudományi munkáinak jelentőségét tárgyalja a társadalmi tudományok fejlődése szempontjából, Csesznokov a marxizmus-leninizmus álláspontját fejt ki az alapról és a felépítményről (136—178), ugyancsak az alap és felépítmény szerepéről a szovjet társadalomban ír Glezerman (179—215), míg Szytyepanyan a tudományos kommunizmus elméletének néhány kérdését fejt ki Sztálin nyelvtudományi

* A Toldy Ferenc nevéhez fűződő hasonló tréfálkozást érdekes módon Petőfinek Aranyhoz intézett egyik levelében is megtaláljuk. Azt írja Petőfi Aranyak 1848. jan. 29-én: »En most Lehel from elbeszélő költeményben, röviden, de egész életét Azsiából az akasztófaig olyan nyolc soros alexanorinusokban, mint a te Schedeled, vagy Toldyd.« Arany pedig egy héttel később, febr. 6-án kelt levelében ily megjegyzést tesz Petőfi évődő szavaira: »Mindn dolgok előtt: én nem irtam Toldyt. Hanem (ez már más szó, tehát jó rim) Toldit« (Arany Ö. M. 11: 128, 130.).

meg Vinogradov azokról a problémákról sem, amelyek még feldolgozatlanok. Ilyenek : a nyelv és gondolkodás, a nyelvek geneológiái osztályozása, a nyelvek alakítási típusai, az analitikus szerkezet képződése, a nyelv átmenete egyik minőségből a másikba, forma és tartalom a nyelvben, a jelentéstan, a lexikológia, a hangtan és a fonetika és határvonalai, a nyelvek és népek eredete stb.

Sztálin nyelvtudományi munkái, Vinogradov fejtegetései, azt bizonyítják, hogy a marxizmusban, amely szüntelenül fejlődik és tökéletesedik, halhatatlan alkotó erő rejlik. Az alkotó marxizmus minden élő tudomány alapja. Ez az egész kötet megcáfolhatatlan bizonyítéka Vinogradov szavainak : »A nyelvtudomány történetében nem volt rá példa, hogy egy gondolkodó nagy műve ilyen gyorsan és döntő módon új utakra vitte volna ezt a tudományt a világ valamennyi haladó országában. A nyelvtudomány története nem ismer még egy munkát, amely ilyen hihetetlenül egészséges hatással lett volna a nyelvészeti gondolkodás haladására.«

Rubinyi Mózes

MEG JEGYZÉSEK AZ ÚJ ÁLTALÁNOSISKOLAI NYELVTANKÖNYVHÖZ.¹

Az iskolai oktatás eredményesebbé tétele érdekében kormányzatunk hatalmas áldozatokat hoz azzal, hogy állandóan fejleszti az iskolakönyvek színvonalát, új, egyre jobb könyvekkel siet segítségére a tanulóknak. Rövid idő alatt most² jelent meg a második általánosiskolai nyelvtankönyv (I. rész), amely jó eszköznek ígérkezik arra, hogy segítségével az eddigieknél nagyobb eredményeket érjünk el az általánosiskolai nyelvtanításban.

Megjegyzéseinket azzal a céllal tesszük, hogy egyrészt rámutassunk a könyv kiváló értékeire, amelyeket jó tudatosan látni pedagógusainknak, másrészt azzal, hogy felhívjuk a figyelmet bizonyos nehézségekre, amelyeknek a megoldása a tankönyv írójának távolabbi feladata lehet. A nehézségeknek a kiküszöbölése az új iskolai évben pedagógusainkra hárul, és ugyancsak az ő feladatuk lesz az, hogy az itt felvetett problémákat a tanításuk gyakorlatában szerzett tapasztalataik nyomán kiegészítsék. Észrevételeink két alapvető, végső fokon egymással összefüggő szempontot vesznek figyelembe. Az egyik : milyen tárgyi problémák merülnek fel a könyvvel kapcsolatban. A másik : az anyag közlésének módszeressége, különös tekintettel a pedagógiai szempontokra.

A könyv új felosztásban adja a leíró nyelvtant : hangtan, jelentéstan, alaktan, mondat- (ez utóbbit a közeljövőben megjelenő második rész fogja tárgyalni). A kb. egy évvel ezelőtt megjelent középiskolai nyelvtankönyv felosztása : hangtan, szótan, mondat. Az általános iskolai tankönyv alakítási része lényegében ugyanazokat a kérdéseket tárgyalja, mint a középiskolai nyelvtan szótani része, kivéve a jelentéstant, mely most önálló fejezetet kapott, ott pedig beolvad a szótanba. Szerintünk vitatható lenne az általánosiskolai tankönyv új felosztásának helyessége kétféle okból is. Egyrészt nem látjuk megnyugtatónak a szótan teljes beolvasztását más fejezetekbe, másrészt nem megnyugtató pedagógiai szempontból sem az, hogy a középiskolában az eddig ismert felosztástól eltérő felosztással ismerkednek meg a tanulók. Természetesen itt nem csupán terminológiai kérdéssről van szó, hanem a nyelvtannak és a szótannak, ill. szókészletnek a viszonyáról, az egész nyelvi tananyagának rendszerezéséről, sorrendezéséről, mely részleteiben és egészében eddig még a nyelvtannak tisztázatlan problémája. Kár, hogy a könyv az általa követett felosztást nem okolja meg, amint ezt pl. a középiskolai nyelvtankönyv a Nyelvtani alapfogalmak című fejezetében (6. lap) — szerintünk elsősorban didaktikai szempontból nagyon helyesen — megteszi. Ugyanis az általánosiskola V. osztályában a rendszeres nyelvtan oktatásának elindításához több nevelő által sikeresen alkalmazott eljárás a nyelvtan egységes rendszerének, felosztásának bemutatása, majd annak a későbbiek folyamán állandó felszínen tartása azzal a céllal, hogy a tanulók kapjanak a nyelvtani anyagról átfogó szemléletet, mely megkönnyíti számukra a tájékozódást. Ehhez a tankönyv nem nyújt segítséget.

Az anyag elrendezésére, arányosságára nagy gondot fordítottak a szerzők és ezt nézünk szerint igen sikeresen oldották meg. A könyv rövid mondatnyi bevezetőt ad, mely alkalmas arra, hogy segítségével a tanulók felelevenítsék és rendszerezék az általánosiskola alsóbb osztályaiban tanultakat. A mondatnyi bevezető után a hangtant tárgyalja a könyv az eddigi nyelvtanoktól eltérő alapossgal és különösen nagy gondot fordítva a hangtannal összefüggő gyakorlati helyesírási kérdésekre. Külön egységek foglalkoznak a rövid és hosszú magánhangzók, a rövid és hosszú mássalhangzók helyesíráásával, továbbá a részleges hasonlással, az összeolvasztással kapcsolatos helyesírási sajátosságokkal, a *j* hang kétféle jelölésével, az elválasztással. A következő fejezet a jelentéstan. Ez a rész a szavak jelentése, az azono-

¹ Ez az ismertetés 1952. augusztusában készült.

² A magyar nyelv tankönyve I. rész. Az általánosiskolák V—VI. osztálya számára. Az V. osztály anyaga Rácz Endre és Takács Etel, a VI. osztály anyaga Weber Mihály munkája. A szerkesztést Kálmán Béla és Imre Samu végezte.

alakú, rokonértelmű és hangulatfestő szavak című egységeket tartalmazza. Az alaktan a szós fajok ismertetésén kívül tárgyalja a képzők, ragok, jelek szerepét; a megfelelő szófajoknál az igeragozást, a birtokos személyragozást; továbbá a szóalkotást (összetétel, képzés) és végül röviden a szócsalád-elméletet. Külön egységekben foglalkozik az alaktannal kapcsolatos helyesírási kérdésekkel.

A következőkben néhány részletkérdéshez fűznénk rövid tárgyi megjegyzést.

A hangtanban nehézségek mutatkoznak a hangkapcsolatokból eredő hangváltozások tárgyalásában, a hasonulás és az összeolvadás kérdésében. Úgy látszik, hogy a szerzők itt nemcsak az egyetlen figyelembejehető szempontot vették alapul, hogy t. i. a valóságban végbemegy-e a hangváltozás, hanem azt is, hogy helyesírásunk jelöli-e vagy nem jelöli az illető hangváltozást. Mondani sem kell, hogy a magyar helyesírás alapelveiből következő helyesírási sajtóságiok alkalmasak arra, hogy éppen ezt a kérdést rendkívül bonyolulttá és bizonytalanná tegyék. A részleges, a teljes hasonulást, valamint az összeolvadást a könyv a szokásos módon definiálja. Az összeolvadás definíciójához azonban hozzáteszi kiegészítésként: »A mássalhangzók összeolvadása úgy is végbemehet, hogy az egyik mássalhangzó beolvad a másik mássalhangzóba«. Nem tekintve azt, hogy más szavakkal mondja el a könyv, egyenlőségjelet tehetnénk az idézett megállapítás és a teljes hasonulásról szóló definíció első mondatára: »Ha a két egymás mellett lévő mássalhangzó közül az egyik teljesen hasonlóvá válik a másikhoz, akkor teljes hasonulásról beszélünk«. Erre példa: *tervezzük, géppel*. Az előbbire: *nehézség*. Az összeolvadással kapcsolatban a könyv szabályban rögzíti, hogy azt helyesírásunk nem tünteti fel. Nyilván ezért került a *nehézség* az összeolvadás példái közé. (A teljes hasonulásról viszont azt tanítja, hogy ezt helyesírásunk is feltünteti.) Az összeolvadás példái között szerepelnek így különböző helyeken a *bátyja, anyja, ábrázolja, figyeljete, hagyja* szavak is. Még bonyolultabb lesz a kérdés, amikor a felszólító mód helyesírás szabályaiban ezzel ellentétes szabályt ad a könyv. A *t* végű igék felszólító módjának helyesírásával kapcsolatban (*halasszátok, lássátok, kövessétek*) ezt mondja: »Helyesírásunk ezt a mássalhangzó-összeolvadást is feltünteti«. Itt valóban egy régebbi bonyolultabb hangváltozás eredményeképpen összeolvadás történt, de ezzel a szabállyal megbontja az összeolvadásról adott általános szabályt. Bizonyára a helyesírás tanítás gyakorlati szempontjai vezették a szerzőket a kérdés ilyen felvetésében és megoldásában. Nem vagyunk azonban meggyőződve afelől, hogy ebben a kérdésben helyesen jártak el és arról sem, hogy a helyesírás tanításában ez a megoldás könnyítést jelentene, legfeljebb azt, hogy ha a tanuló megtanulja a helyesírást, akkor ennek segítségével felismeri az egyes hangváltozásoknak hovatartozását a könyv által ismertetett alapokon. — A 24. lapon: »A mássalhangzók azonban csak valamelyik magánhangzóval együtt szoktak szerepelni egy szótagban«. Megjegyezném itt, hogy a magyar nyelvben, vagy: több, köztük a magyar nyelvben is. — A 81. lapon: a *megfagysz*, a 47. lapon: az *egyszerű* ejtése nem feltétlenül *megfacc, eccerű*, hanem lehet *megfatysz, etyszerű* is.

Figyelemre méltó eljárása már a középiskolai nyelvtannak és most az általánosiskolai nyelvtannak is az, hogy a szófajok rendszerezésében a módosító szók csoportjapak bevezetésével és az általánosiskolai nyelvtankönyv a névutóknak és az igekötőknek a határozószók közé sorolásával a szófajok osztályozását egyszerűsítette. Ha ezzel kapcsolatban maradnak is bizonyos kérdések (az indulatszók talán sajtóhiba folytán kerültek a szófajok összefoglaló táblázatában a módosító szók közé, hiszen a tárgyalás során nincs közéjük sorolva, szerintünk helyesen, ha figyelembe vesszük, hogy teljesértékű mondanivalót fejeznek ki; továbbá a névelőknek és a kötőszóknak a módosító szókhoz való viszonyának a kérdése), ez az új rendszerezés számottevő kezdeményezést jelent tudományos és didaktikai szempontból egyaránt. — Nem látjuk azonban világosan az igenevek külön szófaji kategóriaként való kezelésének értelmét. Szerencsésebbnek találjuk ezen a téren a középiskolai nyelvtankönyv megoldását, mely a főneveknél, a mellékneveknél és a határozószóknál tárgyalja a megfelelő igeneveket, és az igeről szóló részben összefoglaló képet ad az igenevekről.

Az alanyi és tárgyias igeragozás kérdését igen alaposan és célravezetően fejti ki a könyv. Itt csupán a tárgyias igeragozás használatának szabálya nem látszik elég pontosnak a határozott és határozatlan tárgy elhatárolására: »Határozott a tárgy akkor, ha a beszélő és a hallgató ugyanarra a személyre vagy dologra gondol« (87). A határozatlan tárgyra felhozott példák: *Irank számítandólgazatot*. — *Nem értek egy kérdést*. Ezekben is (főleg az első mondatban, de esetleg a másodikban sem tud többet a beszélő sem a tárgyról) ugyanarra a dologra gondol a beszélő is, a hallgató is. Viszonylag jobbnak látjuk a kifejtés során adott meghatározást: »Tárgyas ragozást akkor használunk, ha pontosan tudjuk, hogy a szóbanforgó tárgyon mit kell értenünk, más szóval, ha a tárgy határozott«. Jegyzetben említi a könyv, hogy el is maradhat a határozott tárgy az ige mellől, ha azt az előzményekből már ismerjük. Nézetünk szerint a fejtegetés ezen a ponton jár legközelebb a határozott tárgy helyes fogalmának kialakításához, melynek alapvető ismertetőjele az, hogy az előzményekből, körülményekből ismert dologról

vagy személyről van szó (a fajtának egy meghatározott egyedéről, vagy a nem egyik fajtájáról: a nem egyedéről). Ezt az általánosságban érvényesnek elfogadható megállapítást az előzmény, a körülmények szerepének szempontjából nem korlátozám csupán arra az esetre, amikor tulajdonképpen stilisztikai szempontú nyelvtani szabályt mutatunk be, mint a könyv ebben az összetett mondatban: *Mielőtt beadják dolgozataikat, még egyszer átnézik*. Itt a főmondatban azért maradt és maradhatott el a tárgy, mert a megelőző mellékmondatban szó volt róla. Valóban itt is beszélhetünk előzményről, de a mellékmondat határozott tárgya is azért határozott, mert az előzményekből, körülményekből pontosan tudjuk, miről van szó: a a tanulók iskolai dolgozatairól, melyeket megírás után be szoktak adni stb. Nem ártott volna még hangsúlyozni ebben az egységben legalább a névelőnek, mint egyik jellemző nyelvi megkülönböztető elemnek a szerepét.

Hasonlóképpen gondolni lehetne a névmásokkal kapcsolatban is az előzmény szerepére. Ahogy a birtokos névmás definíciójában a könyv utal arra, hogy a »birtokos névmás olyan szó, amely *ismert* birtokviszonyt fejez ki, úgy általában is el lehetne mondani, hogy az ismert előzmények, körülmények teszik szükségessé és lehetővé használatukat.³ — A visszaható névmás szerepének a bemutatására felhozott négy példa közül kettőt nem látunk helyesnek: *Magaddal hozd a fűzetedet? Engedj magad elé!* Ezekben a mondatokban a cselekvés alanya és tárgya nem ugyanaz, mint ahogy a könyv mondja. Lejebb bemutatja, hogy a *maga* névmás személynévmás helyett is használatos. A fenti mondatokban hasonló a helyzet, azzal a különbséggel, hogy a határozóval esik egybe nyelvíleg a személynévmásként használt visszaható névmás (*magaddal* = te veled).

Megnyugtatóan eddig még nem tisztázott kérdései közé tartozik a nyelvtannak az igék osztályozásának kérdése is. Az igék felosztása jelentésük szerint és az igék felosztása az alany szempontjából természetesen keresztezi egymást. A könyv a cselekvést, történet, létezés kifejező igék tárgyalása után a következőkkel vezeti be az alany szempontjából cselekvő igéket: »a *mos* ige azt fejezi ki, hogy az alany (Erzsi) cselekszik, s a cselekvés valami másra (a fehérműre) irányul. A *mos* ige cselekvő értelmű. — Cselekvő igék: *ír, kér, táplál, nevel, megy, marad, esik, él, van* stb.« Nyilvánvaló, hogy a kifejtés és a felhozott példák nem fedik egymást kielégítő módon. A *megy, marad, él, van* igékben a cselekvés nem irányul másra. Az összefoglalásban a cselekvő igről ennyit mond a könyv: »A cselekvést az alany végzi«. Ebben már belefér a *megy* ige is, de a *marad, él, esik* igék már kevésbbé, a *van* ige pedig egyáltalán nem, hisz megállapította már a könyv és a tanulók megtanulták, hogy ez létezés, tehát nem cselekvést kifejező ige. Kétségtelen, hogy itt a *cselekvő ige* műszó is zavart okoz, de talán ez a terminológiai zavar is arra mutat, hogy ez a nyelvtani kérdés nincs kellőképpen tisztázva. Kétféle megoldást látnék az oktatásban minden valószínűség szerint bekövetkező zavarok elkerülésére. Vagy a *cselekvő ige* fogalmi tartalmának kibővítését azzal, hogy a történetnek az alanyon való végbemenését vagy az alanyok egyszerű létezését is kifejezheti. Vagy az igéknek az alany szempontjából történő felosztásában mellőzni lehetne a történet és létezés kifejező igéket, illetve ezeket az alany szempontjából cselekvést kifejező igéktől függetlenül kellene vizsgálni.

Figyelmet érdemlők a nyelvtan és a nyelvtani műszók terén tett módosításai. Bevezet néhány új műszót: *bizonyító szó, valódi határozószó; folyamatos-, befejezett-, beálló melléknévi igenév*. Egységesíti az *alanyi-, tárgyas-* stb. összetételek elnevezését: *alanyos-, tárgyas-* stb. Nem látjuk szerencsésnek a *jelentő mód* helyett a *kijelentő mód* használatát, hisz nem az a lényeg, hogy *kijelentjük*, hanem, hogy a cselekvés tényleges történést, megtörténtet vagy bekövetkezését állapítja meg, amint ezt a könyv is kifejti.

A nyelvtan tárgyalásába szervesen épül bele a helyesírási elmélet kifejtése. A helyesírás egyes kérdéseit sikeresen építi rá a könyv a nyelvtan megfelelő tételeire. A módszeres szempontból is kitűnően megszerkesztett helyesírási fejezetek, a jól megfogalmazott, világos szabályok rendkívül gondos és alapos munkára vallanak. Ezzel kapcsolatban csupán egy gyakorlati megoldásra tennék ajánlatot a *t* végű igék felszólító módjának helyesíráásával kapcsolatban. A könyv a következő két csoportra osztott, de még többre felbontható szabályt adja, mely röviden összefoglalva ez:

I.	{	hosszú magánhangzó + t + j	= ts (teljesítetek)
		mássalhangzó + t + j	= ts (rontsátok)
		st + j	= ss (példám nem ad; egy példa van: fest)
		szt + j	= ssz (halasszátok)
		lát és bocsát	= ss (lássátok)
II.		Rövid magánhangzó + t + j	= ss (hallgassatok).

³ A középiskolai nyelvtankönyv az előzmény szerepét a szórend (*sorrend*) tárgyalásában is tekintetbe veszi, és folynak vizsgálatok arra vonatkozóan is, hogy a hangsúly kérdésében is fontos szerepe van az előzménynek, ill. az újnak.

Amint látható, a szabály elég bonyolult és a *lát*, *bocsát* igék, sőt az *st* és *szt* végű igék helyesírásai is a kivételek közé tartozik. Gyakorlati szempontból sokkal megfelelőbb lenne a következő egyszerűbb szabály: a *-t* végű igék felszólító módját *ts*-sel írjuk, ha *cs*-vel ejtjük; és *ss*-sel vagy *ssz*-szel írjuk, ha ugyanígy *ss*-sel vagy *ssz*-szel ejtjük. Tudtunkal ebben kivétel sincs, és mindenképpen könnyebben tanulható, célravezetőbb. Igaz, hogy kevésbé látszik tudományosnak a könyv által adott rendszerésnél, de gyakorlatilag talán megfelelőbb. Az ajánlott szabály mellé lehetne természetesen adni olyanféle megnyugtató magyarázatot, hogy a *-t* végű igéknek a felszólító módjában a magyar nyelvnek egy régebbi korszakában olyan hangváltozás ment végbe, melynek eredményeképpen ma *cs*, *ss* és *ssz* hangot ejtünk ezekben az igékben a *-t + módjel* helyén. Helyesírásunk pedig a fenti módon rögzíti ezt.

A nyelvhelyesség kérdéseinek rendszeres tárgyalására nem vállalkozik a könyv, azért — nagyon helyesen — a tapasztalatból ismert, legkirívóbb nyelvhelyességi botlásokra (a *-va*, *-ve* képzős határozó igenév használata; a felszólító mód használata; *mondának* — *mondának* típusú igealak használata stb.) felhívja a figyelmet.

Módszeres szempontból, a tanulók gondolkodásra nevelése szempontjából nagyjelentőségűnek látjuk azt, hogy a könyv az eddigi gyakorlatnál tudatosabban és mélyrehatóbban alkalmazza az anyagközlésben a tudományos megismerés marxista elvét, amelynek a lenini megfogalmazásban a következő mozzanatai vannak: »az eleven szemlélet-től az absztrakt gondolkodásig és attól a gyakorlatig: íme, ez az igazság megismerésének, az objektív valóság megismerésének dialektikus útja« (Szoboljev: A lenini tükröződési, elmélet; Szikra, 9, 14). Minden egység a konkrét nyelvi tényekből (szemléltető szöveg) indul ki, amely tartalmazza az illető nyelvi jelenségeket, majd lépésről lépésre haladva (jelenségek megfigyelése, összehasonlítása, rendszerezése) eljut a szabályosságok, törvényszerűségek felismeréséhez, megállapításához és rövid nyelvi szabályban való lerögzítéséhez. Az ezt követő gyakorlatok, feladatok a nyelvi törvény ismeretében annak további tudatosítását, alkalmazását szolgálják.

A nyelvtani anyagot módszeres egységekként tárgyalja a könyv. Szinte minden egység olyan, amit egy órán jól el lehet végezni.⁴ Ez az eljárás módszeres szempontból igen nagy értéke és érdeme a könyvnek. A nevelők eddig sok értékes elméleti segítséget kaptak módszeres kérdésekben (az anyag helyes felosztása a tanítás egységeire; a jó szemléltetés; a gondolkodásra nevelés; a törvényszerűségek önálló felismertetése, a szabályok önálló elvonása, alkalmazása stb.). Most ez a nyelvtankönyv gyakorlati segítséget nyújt nevelőinknek, több tekintetben is: amellett, hogy útbaigazítást ad a tanítandó egységek kifejtéséhez szükséges módszeres lépéseket illetően, jól felhasználható szemléltető anyagot, kitűnő szabályokat, gyakorlatokat, feladatokat közöl. Erdemes talán egy kissé közelebről is megvizsgálni ezeket.

A szemléltető szövegek összegyűjtése, ill. megszerkesztése rendkívül nagy és gondos munka eredménye. A jó nyelvtankönyvnek egyik leglényegesebb feladata az, hogy jó szemléltető anyagot nyújtson. Akkor tudjuk csak igazán méltányolni a szerzők munkáját ezen a téren, ha figyelembe vesszük, hogy a szemléltető szövegekkel szemben igen sok követelményt támasztunk: 1. rövid, 2. összefüggő, 3. nevelő hatású szövegek alkalmasak igazán szemléltetésre, azonkívül szükséges, hogy 4. jól tartalmazzák a — gyakran nem is kevés — szóbanforgó nyelvi jelenségeket. Megállapíthatjuk, hogy a szemléltető szövegek túlnyomó részben teljesen megfelelnek a fenti követelményeknek. Ezeken felül jól simulnak a tanulók érdeklődési köréhez, irodalmi olvasmányaikhoz. Végeredményben tehát konkrét segítséget jelentenek nevelőink számára egyik legnehezebb feladatukban, mert jól felhasználhatók, és ugyanakkor jó példákat adnak a szemléltető szövegek helyes kiválasztására, összeállítására. A pedagógiai gyakorlatban olyan fontos szemléltetést a nyelvi anyagon kívül nagy sikerrel, de kellő óvatossággal alkalmazza a könyv több szemléltető képpel, ábrával, táblázattal.

Nagy hibája volt az eddigi nyelvtankönyveknek az, hogy megelégedtek a nyelvtani tények kifejtésével, és csak nagyon ritkán adtak az egyes nyelvtani tételekről jól tanulható, összefoglaló szabályt. Ezt a hiányt a most megjelent általános iskolai könyv kiküszöbölte jól megfogalmazott, az általános iskolai tanulók számára jól megérthető és tanulható szabályjával.

A feladatok, gyakorlatok mindegyike jól átgondolt, és ez szintén jelentős segítség a nevelők számára. Összeállításuk tervszerű munkáról tanuskodik. Arra is igen nagy gondot fordítottak a szerzők, hogy a feladatok ne csupán a nyelvtani szabály begyakorlását, elmélyí-

⁴ Az alanyi és tárgyaz ragozás tanítását talán szerencsésebb lenne azoknak párhuzamos tárgyalásával bevezetni, mely mindjárt összehasonlításra adna lehetőséget. Az elmélyítés és a helyesírási vonatkozások tárgyalása már történhetnék külön is. — Külön egységekbe kívánkoznék a köznevelés és az igekötők helyesírásának tanítása is. — A képzők szerepét bemutató elvont példákat (írfűzés, tanulás) megelőzően olyanokat adnék, amelyek még kézzelfoghatóbban mutatják a képzők szerepét új szavak alkotásában (asztalos).

tését szolgálják, hanem alkalmasak legyenek arra is, hogy fejlesszék a tanulók kifejező képességét. Az igen ötletes és változatos gyakorlatok és feladatok (szövegek átalakítása; hiányzó részek pótlása; ellentétes jelentésű szavak gyűjtése; fogalmazás hangutánzó szavak alkalmazásával: »Vihar az erdőben«; szövegben bizonyos jelenségek felismerése, kikeresése; nyelvtani alakzatok behelyettesítése a kihagyott, megfelelő helyekre; szógyűjtés; helyesírási jelenségek gyűjtése stb.) eleve biztosítják a tanulók érdeklődését is, ez pedig elsőrendű feltétele annak, hogy a feladatokat jól oldják meg, és ezzel elmélyítsék nyelvi ismereteiket. Külön kiemelném azt, amikor — és ez elég gyakori — táblázatba foglalást követelnek a feladatok a tanulóktól. Ezek igen alkalmasak arra, hogy az általánosiskolai tanulók gondolkodó és rendszerező képességét kifejlesszék.

Nem járnánk el helyesen, ha nem emelnénk ki a könyv fogalmazásának szabatoságát, világosságát és a könyv igen jó technikai szerkesztését, amely a tankönyvkiadó jó munkáját is dicséri. Nem lehet szó nélkül hagyni azt sem, hogy a könyv szinte a nullára csökkentette a sajtóhibák⁵ számát.

Összegezve az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a könyv általában mind tudományos, mind didaktikai módszeresség szempontjából példamutatóan oldotta meg feladatát és nagy lépést jelent az általános iskolai nyelvtankönyv színvonalának emelésében. Ez a sikertült iskolakönyv még egy igen fontos tanulságra is felhívja a figyelmünket; arra, hogy amint jelen esetben is, sikerrel járt a nyelvtudománnyal foglalkozó szakemberek és a sok gyakorlati tapasztalattal rendelkező pedagógusok együttműködése, úgy általában is eredményesnek ígérkezik a tudományos szakemberek és a gyakorló pedagógusok közös munkája az iskolai könyvek megírásában.

Keresztes Kálmán

A Nyelvőr postája

Túrkevi, 1952. nov. 11-én.

Kedves Barátom!

Nagy örömmel vettem sorait — akárcsak a Nyelvőr számaint. Igyekszem is valahol s ezáltal is bekapcsolódni a Nyelvőr munkájába.

A Nyelvőrré óhajtok pár megjegyzést tenni:

(76 : 306.) *Felémelé Kádár szemeit az égere*, nem más, mint idézet. Kódi Farkas János 17. századbéli költő híres, korában, de később is nagyon népszerű, a népköltésbe is lehatolt Vitéz Kádár István Eneke c. (1657?) művéből való. Az éneket Kanyaró Ferenc ismertette (Irá. Tört. Közl. 1893), leg részletesebb, filológiai igényű elemzését és kiegészített teljes szövegét Deák Farkastól ismerjük ugyancsak az Irodalomtörténeti Közlemények hasábjairól. A költeményt töredékesen, más hasonló tárgyú költeményekkel összekeverve a Tiszántúlon még ma is ismerik. Egyes részei kedvelt koldusénekek. Különösen ismert része: »Fölemelé Kádár szemeit az égere, [Mondván: Uram Jézus, jöjj segítségemre!] Nosza vitézkedjünk katonák két kézre, [Mert nem látunk embert jönni segítségre.] — Kádár István vitézségéről híres hajdúkatona volt s Rákóczi György 1657-i lengyel hadjáratában esett el. Egyik legutóbbi vonatkozásaként a szatmári származású, a népköltészetet kiválóan ismerő és motívumait lépten-nyomon felhasználó Gellért Sándor egyik költeményét ismerem (Csak egy picit várok; A bál udvarában Bp. 1942 : 140.

(76 : 309.) Egy ismeretlen szólas címen idézi a Nyelvőr Csontos Gábor hajdúnáisi származású újságíró »Tavasz Túrkevéen« c. riportjából a »kinn hál az idő« mondást. A mondás nem helyi nyelvmotívum, hanem az egész Tiszántúlon a cikkben való értelmezésben ismeretes.

Végezetre csak ennyit: mindig örömmel olvasom a Nyelvőrt, mindig akad benne valami új, valami izgalmas és a tanításban felhasználható. Lassan az egész országra kiterjedő »nyelvfizsgáló szolgálatot« fog kiépíteni. Szerintem ezt a hálózatot még alaposabban ki kellene bővíteni. A hálózat révén rengeteg új adat kerülne felszínre, de

⁵ Sajtóhibák: 59. lap utolsó sor: *gondatlan* helyett helyesen: *gondatlan*. — 91. lap alulról 5. sor: *mezéltáb* helyett: *mezittáb*. — 129. lap 6. sor: 18 helyett: 15. — Technikai hibák: az igemódok fejezetében (89) 4. sor: *vigyáznál szó-nál* végződését vastagon kellett volna szedni; 73. lap 14. sor: *meg* szót ugyanígy; 13. lapon alulról 2. sor: *bóvítmeny* szót dőlt betűvel.

éber figyelem kísérné az érdeklődők kérdéseit is. Ebben a munkában szívesen veszek én is részt. Kérem szíves választát, útbaigazítását.

Baráti szeretettel üdvözlöi:

Dankó Imre gimn. igazgató.

Tisztelt Szerkesztőség!

A Magyar Nyelvőr néhány cikkéhez, illetve szómagyarázatához szeretnék egy-két megjegyzést tenni.

A Nyelvőr 1952. 1. számához.

Nehéz esztendő című regényemben előforduló *megszentül* igét a Nyelvőr így magyarázza: »... akárhogy is erőlködök, ha megfeszülök is.« Szerintem ennek az igének más jelentése, illetve értelmezése is lehetséges. Mégpedig a csodatevéssel van kapcsolatban. Ugyanis, a szentekhez valami csodatevés is fűződik. Ha érzésem nem csal, nálunk — Balmazújvároson — ebben az értelemben is használják, hogy: »Ha csodat tudnék tenni, az se segítene.«

Egy nyomba. Nem csak azt jelenti, hogy megállás nélkül, hanem azt is, hogy ugyanarra a helyre. Pl.: A szekercét belevágjuk a fába és utána még kilencvenkilencszer abba a vágásba, nyomba vágjuk. Ezt sokkal nehezebb megtenni, mint százszor egymásután fába vágni a szekercét anélkül, hogy ügyelnénk a nyomra.

Kucusu. Kismalacot, esetleg süldőt hívnak ezzel a szóval. (Öreg disznót nem.) »Cc... cc... kucusu... kucukám.« Néha a malac helyett is használják. »Jól laktál, kis kucukám?« — rendszerint ezekkel a szavakkal vakargatja meg a malac hátát az olyan asszony, aki egyetlen malacát dédelgetve, szinte babusgatva »neveli.«

Pocos. Nemcsak »csupasz, tollatlan« jelentése van. Felénk nem is ebben az értelemben használják. Ez a kifejezés a gyenge madárfióka lágy, puha, csaknem eleven csőrére vonatkozik. Ugyanis a madárfióka csőre körül puha, sárgaszínű párnával van övezve. Szókták mondani az olyan gyerekekre is, akinek szájsarkát a nyál kiáztatta az elevenig és seb keletkezett rajta. (A szájszélen keletkezett hólyagok, sebek — amelyek attól lettek, hogy »valami kilökte az ember száját« — nem azonosak a *poc*-cal. A *poc* csak kizárólag a szájszögletben keletkezett seb.)

Veszők. Abban az értelemben használják, hogy 'sajnálatra méltó', 'sajnálni való'. Szánakozást fejezünk ki vele. *Veszők* ember, ott fagyott meg az úton. Vagy: *Veszők* feje, ott fagyott meg az úton.

Böte. A nehézmozgású emberre mondják: *böte lábú*. Nem azonos a lomha fogalmával. A böte lábú ember azért esetlen mozgású, mert egyik lába bizonyos mértékig béna, amelyet nem tud úgy mozgatni, mint az épet, ezért mindenbe belebotlik. Használják az erősen X lábú emberre is.

Hussan. Oly gyorsan repül el valami az ember füle mellett, hogy nem látja, csak a repülés zaját, hussanását hallja. A szárnyak által okozott hangot utánozza. Hangutánzó szó. Abban az értelemben nem ismerem, ahogyan Makai, A csendes Don fordítója használja. Ott azt jelenti, hogy a nagy sürgés-forgásban fel-feltűntek a kozákcsoportok vagy egyes kozákok és újra eltűntek a szem elől.

Kaszra. Annyit jelent, hogy: ferde. »Ez az asztal *kaszrán* áll.« »A szekrény jobb oldalát alá kell póckolni, mert így *kaszrán* áll.«

A Nyelvőr 1952. 4. számához.

Pászog. Azt a jelentését, amelyet a Nyelvőr közöl, nem ismerem. Nálunk abban az értelemben használják, hogy: 'Fúj a szél'. *Pászog a szél. Hideg szél pászog észak felől.* Nem alkalmazható azonban bármilyen erősségű szélre. Csak a lengedező, mérsékeltén fújó szélre mondhatjuk, hogy *pászog*.
K. Nagy József

Kérdés. A Szabad Nép 1952. dec. 26-i számában a szentesi Felszabadulás tsz. tervszerű munkájáról érdekes képeket közöl. A második kép aláírásában ezt olvashatjuk: »Télen a közeli bővízü ártézikút vizével *telítik meg* a jókora medencét, amely egyúttal a téli csapadékot is összegyűjti.« Nekem furcsán hangzik a *telítik* szó, amelyet különben mostanában gyakran lehet olvasni. Nem jobb-e helyette: *megettöltik*?

Felelet. Teljesen igaza van. A *telít* igét a nyelvújítók alkották; a NyUSz első előfordulását 1842-ből mutatta ki. A vegyészek mindjárt felkapták, s 1843-ból és 1844-ből

is van rá adatunk. Ez a fölösleges ige, sajnos, fönmaradt, de szerencsére elpusztultak testvérei: *teletni*, *telletni* (1843), *telülni* (1833), a hírhedt Bugát alkotásai, s nem élte túl megszületését Fogarasi *teledni* (1836) szüleménye sem.

Kérdés. A Szabad Nép 1952. dec. 29-i számában olvasom: »Ez a keskeny *vágánypár* az egyedüli kapcsolat a nagyvilággal — máshogyan megközelíthetetlen... A *vágány* mellett hancúrozva futottak le a szorospataki gyerekek az iskolába« (2. lap 1. hasáb). Az 1953. jan. 4-i számban: »A néparuló Figl—Schärf-kormány amerikai parancsra *háborús vágányokra* állította Ausztria gazdasági életét« (4. lap 1. hasáb). Tudom, hogy a *vágány* a. m. sín. Melyik a helyes magyar szó? *Elek Béla*

Felelet. Természetesen a *sín* a helyes. Igaz, hogy ez német eredetű jövevényszavaink közé tartozik, de már nagyon régi átvétel, s eredetileg természetesen nem a vasúti sít jelentette, hanem a kocsikerék vasalása is *sín* volt. Sőt a régi *sing* mértéknév is azonos vele, a végén levő -g a magyarban keletkezett járulékhang, s jelentése 'róf' volt. A *singsont* összetételben is ez a szó van. A *vágány* a nyelvújítás alkotása. Vasúti sín jelentésben 1843-ban a szótáríró Ballagi használta először. Maga a szó már régebben keletkezett, s pl. Molnár János 1777-ben 'a csavar vágott része' értelemben használta, Dugonics mennyiségtani műszóként használta »A tudákosság« (azaz matematika) könyveiben (1. kiad. 1784, 2. kiad. 1798) az 'abscissa' fogalmára, Sándor István a *vágány* vagy *vágóvány* szónak 'sectum, caesum, incisum' jelentést adott, sőt Fábchich és Guzmics a caesurát nevezte el *vágány*-nak (NyUSz). A szó ellen képzés szempontjából nem lehet kifogást tenni, hisz olyan képzés, mint pl. a *kötény*, *foszlány*, s a népi nyelvben meg is van, de egészen más jelentésben. A jó *sín* szó teljesen feleslegessé teszi. Gyakran a *vágány* a két sít akarja jelölni, de erre megvan a *sinpár* szavunk, sőt elég, ha *sín*ekről beszélünk. Nem ártana, ha a Nyugati-pályaudvar mellett elhúzódozó *Vágány-utca* nevét megváltoztatná a főváros, valamint a *Reáltanoda-utca* nevét, amely az iskola nyelvújításkori *tanoda* nevét őrzi. Ma persze már nem beszélünk *tanodáról*, miért kell egy nemcsak rossz képzésű, hanem a használatból is kiment szót egy utcanévben megörökíteni? Különbözik ma már nemcsak *tanoda* és *reáltanoda*, hanem *reáliskola* sincs, csak gimnáziumok, technikumok. A főváros tanácsa helyesen tenné, ha ezt az utcát Riedl Frigyesről, a reáliskola egykori tudós tanáráról nevezné el, a későbbi egyetemi tanárról és akadémikusról, Arany János és Petőfi Sándor életrajzában kiváló szerzőjéről.

Van különben abban a cikkben más magyartalanság is: »Elővette zsebéből a jó házai tölteteket, betette a lyukba. Hivatta a *lőmestert* — *lőttek*.« Bányáról van szó, ott nem lőnek, hanem robbantanak, tehát aki robbant, az nem is *lőmester* (helyes magyarsággal: *lövőmester*), hanem *robbantómester*.

Kérdés. A Szabad Nép 1953. jan. 4-i számának 4. lapján egy kép alatt ez a szöveg áll: »Ez a kép a »Newsweek« című amerikai lap 1952 december 1-i számában jelent meg. Kikuj-törzsbeli asszonyokat ábrázol, akik letartóztatott *férjeik* után mentek. A rendőrök botokkal kergették szét az asszonyokat.« Ugyanebben a számban Elisa Branco hős brazil békeharcos asszonya a Népek Békekongresszusán elmondott beszédében pedig a következő részlet olvasható: »Azok az emberek, akik bánatot, szerencsétlenséget és keserűséget okoznak más embereknek, akik nagy hasznot húznak a halállal folytatott kereskedelemről, nem elégednek meg a Koreában már elkövetett gyilkosságokkal, hanem el akarják szakítani tőlünk fiainkat, *férjeinket*, bátyáinkat, *völégényeinket*.«

Nem hiszem, hogy a függetlenségükért hősiiesen küzdő kenyaiak még matriarchatusban élének, tehát az asszonyoknak több férjük lenne, s még furcsább, hogy a brazil nőknek nemcsak több férjük, hanem több *völégényük* is van. Véleményem szerint helytelen ezekben az esetekben a többszám használata. Kérem erre nézve a Nyelvőr szerkesztőségének a véleményét.

Bakos Éva

Felelet. Teljesen igaza van. A magyar nyelvnek, de a rokon nyelveknek is egyik ősi sajátága, ha több személyről van szó, akiknek mindegyiküknek csak egy-egy birtokuk van, akkor nem használunk többszámot, mint pl. az indoeurópai nyelvek, hanem csak egyszámot. Ez a jelenség a különböző népek különböző gondolkozásmódjával függ össze, tehát, amint Sztálin elvtárs mondta, a nyelv a gondolat külső burka, a nyelv szoros kapcsolatban van a gondolkozással. A magyar pl. azt mondja: *Mindenkinek*

kalap volt a fején. A *kalap* tehát egyesszámban áll, mert minden fejre csak egy kalap való, s természetes, ha több emberről van szó, akkor több is a kalap. Egy indoeurópai nép azonban azt mondja: hiszen több a kalapok száma, tehát én a kalapot többeszámba teszem.

Az ilyen ősi sajátóságok teszik egyénivé az egyes nyelveket, s a nyelv szelleme ellen vétünk, ha beszédünkben erre nem ügyelünk.

Kérdés. Több társam nevében kérem a Szerkesztőséget, szíveskedjék választ adni arra, hogy a *nyilallik* az igék melyik csoportjához tartozik. Én úgy érzem, hogy mozzanatos ige, viszont csak igéből lehet mozzanatos igét képezni, pl. *lővell (lő)*, *juvall (jú)*, *rivall (ri)*, *sivall (si)*. A *nyilallik* igének pedig nem lehet más alapszava, mint a *nyil* főnév.

Mária Bêláné, a bpesti Pedagógiai főiskola hallgatója.

Felelet. Balassa József: A magyar nyelv szótára szerint a *nyilall(ik)* ige jelentése: 1. 'éles fájdalmat érez; pl. *nyilallja az oldalamba, nyilall az oldalamba; nyilalló fájdalom; nyilallást érez*; 2. átv. *Szívébe nyilallott az a szó.*

A Nyelvtört. Szótár is a *nyil* szó származékának tartja a *nyilallik* igét, de csak két adatot közöl rá: Az fejem is két felől igen *nyilalt* (MonIrók 18:36). Főnek *nyilalló* fájdalma (Pápai Páriz: Pax corporis). A *nyilallás* főnévre azonban sok adatot közöl, a legtöbb adatban egy *l*-el. A legrégebbi adat, amely még nincs meg a NySz-ban, a 16. sz. első feléből származó Gyöngyösi szótártöredékben fordul elő: *Cardia, quidam morbus cordis pulsus: et dicitur a cardan, quod est cor: Zü fajás: nylallas* (3890. olv. szű fájás, nyilallás). Szikszai Fabricius 1590-ből való szójegyzékében: *Pleuritis — Szure valo esees, nylallas* (169).

Kétségtelen, hogy a *nyilalik* eredetileg nem volt mozzanatos ige, sőt nem is visszaható ikes ige, hanem a *nyil* szóból képzett tárgyas *nyilal* ige, amelyre a NySz csak az igekötős *felnyilal* adatot idézi, pl. *Subcuneaei postes: Felnyilaltt ajtó-jelek* (Pápai Páriz latin-magyar szótára, 1708). A garádcis alatt lévő gerendákat *felnyilaltattuk* (Nyr 14:218). A *nyilal* tehát eredetileg olyan képzés volt, mint *szegelel, fűrészelel, gereblyélel, dobolel, furulyálel, dudálel, hegedülel* stb.

Eredetileg csak rövid *l* volt a képző, s csak a *kéklilik, fehértlik, piroslik, sárgállik* (már Pápai Páriznál: *Luteolus: Sárgálló*) hatása alatt vált ikes igévé, s az *l* képző megnyúlása után vette fel a mozzanatos jelentést a többi hasonló alakú mozzanatos ige analogiájára.

Kérdés. Ugyancsak a Szegények szerelmében olvasom: Az ötödik lány, aki mindig vele van a csapattal, Szabó Mari, a kis »*vízfordó*«. Angolkóros volt kicsi korában nagyon sokáig és akkor még nem nagyon ismerték a csukamájolajat, nem is igen hittek benne és nem is igen volt pénzük rá, . . . úgyhogy a Mari kislány majdnem elpusztult és éppen csak hogy nyomorék nem lett. Később, amikor kilábolt az angolkórból, egészséges, életrevaló gyerek lett, de a lába nagyon görbe maradt, a teste rövid és a lépése döttyögő (63). Mit jelent a *vízfordó* szó?

Felelet. A kép az állatokról van véve. Az egyivású malacok v. más apró házi állatok között a legszatnyább, növéseben a többtől elmaradottat nevezték így pl. Tízet fiadzott, de egy csak olyan *vízfordó* (Szentés). Malacai közt ez a *vízfordó*. Pipéi közt kettő a *vízfordó* (Háromszék m. MTsz).

Kérdés. Jókai regényeiben használja a *juhászul, juhászodik* szót 'megszelidül, lecsillapul, lehiggad' jelentésben. Pl. Midőn magánál idősebb embert látott, egyszerre *meg szokott juhászulni* (Nemzeti Kiadás 9:331). Már öcsém, te dobd ki, szólt neki *juhászodva* (uo. 22:65). Mi ezeknek a szónak a tulajdonképpeni jelentésük és eredetük?

Felelet. Nemrég írtunk erről Levélszekerünkben (73:401). A szónak valóban az a jelentése: 'csillapul, lecsillapszik, lehiggad, megszeliidül, megengesztelődik, megbékül,' s a régi *joh, juh, jonh* 'belső rész, szív' szó származéka. Móríc Zsigmond is használja a következő változatokban: Nem állom én az italt, — szólt Péter, *megjuházva* az anyja szívességére (Magyarok 51). Még azt is elmondta, hogy ahányat lát, annyit szeret. Fiatal a még, idő kell, míg *megjuházik* (A boldog ember 278). A barátságos szóra azonnal *megjuházta* (Forr a bor 2:82). — A szép lány *megjuhászodik*, lecsendesül, megszeliidül (Magyarok 27).

Nyelvművelés

Szyl Miklós: Tallózás 123

Magyarázatok

- Erdődi József: Magyar eredetű vándorszavak az orosz nyelvben..... 125
- Mikesy Sándor: Családnévmagyarázatok 129
- † Kallós Ede: Proletár..... 131
- Csefkó Gyula: Kiköti a szitát..... 133
- O. Nagy Gábor: Lesz még a kutyára dér..... 134
- K. M. Rőpcsi 136. — Szent Antal tüze..... 137
- Angyal Endre: Szakállszárító, Fölemelé Kádár szemeit az égre. 137. — Billikom 138
- Scheiber Sándor: Kívül arany, belül hamu 138. — Arany János hasonlata az összetartásról 139
- Dömötör Sándor: Katonaforint, kangaras, bikapénz és társai 140. — Magyar tenger 141
- Zolnai Béla: A ragadványnevek szórendjéhez. Punalua. Szerusz, szerbuc, cerbusz 142. — Zabos 143. — Siker..... 144
- Ferenczy Margit: Kinn hál az idő..... 145
- Csulák Mihály: Cigányutcára ment..... 145
- Dobcsányi Ferenc: Rákháton jár a segítség..... 145

Ki hallotta, ki olvasta?

- Trócsányi Zoltán: Orosz példa az írástudatlanság csökkentésére 1735-ből..... 146
- H. Fekete Péter: A diáknyelvhez..... 148
- B. Ö.: Népnyelvi adatok az újságokban..... 148

Irodalom

- Dénes Szilárd: Kossuth Lajos 1848/49-ben. Magyarország újkori történetének forrásai 149
- Rubinyi Mózes: A dialektikus és történelmi materializmus I. V. Sztálin nyelvtudományi munkáiban 151
- Keresztes Kálmán: Megjegyzések az új általánosiskolai nyelvtankönyvhöz 153

A Nyelvőr postája

- Dankó Imre levele 157
- K. Nagy József levele 158

Kérdés — felelet: Telít 158. — Vágány — sín. Férjeik 159. — Nyilallik. Vízholdó.

Juhászul, juhászodik 160

Ára: 9,— Ft

Évi előfizetés: 18,— Ft

A közölhetőség követelményei:

1. Szabványos A/4 nagyságú (21 × 29 cm) papírlapokra kell írni. Ellenkező esetben a szerző költségére újra gépeltetjük a kéziratot.
2. Csak a pápiros egyik oldalára szabad írni, a hátlap üresen hagyandó.
3. Csak fehér pápiros használható.
4. A szöveget írógéppel kell írni fekete írógépszalaggal.
5. Csakis első vagy jól olvasható másolati példány adható a nyomdának.
6. A gépelt sorok hossza az egész kéziratban azonos legyen (az írógép betűmértékének rögzítésével).
7. A kézirat sorait a javítások és az olvashatóság érdekében ritkítva kell gépeltetni.
8. Minden lapra ugyanannyi sor irandó, mégpedig a szabványnak megfelelően 25 (60 betűs) sor.
9. Minden új bekezdést beljebb kell kezdeni.
10. Egy lapon a betűhibák kijavításán kívül legfeljebb öt sorban lehet utólagos javítás, azonban nem a margón, hanem a hibás szavak áthúzásával és a helyes szöveg olvasható föléírásával.
11. Nyomtatott kézirat A/4 nagyságú pápiros közepére felragasztandó.
12. Klisék helye lehetőleg beragasztott levonattal, ennek hiányában félreérthetetlenül megjelölendő a kéziratban.
13. A kézirat lapjainak számozása: cikkenként 1-től végig, minden lapon felül középre írva. Beszúrás esetén azt a lapot, amelyhez pótlás történik, már «a» betű-jellel, az utolsó pótlapot a betűjelen kívül «vége» jelzéssel kell ellátni. (Pl. 74/a, 74/b, 74/c vége)
14. A kézirat lapjaihoz esetleges pótlásokat, helyesbítéseket ragasztással és nem gombostűvel vagy gemkapoccsal kell csatolni.
15. A szabályzatnak meg nem felelő kéziratot a nyomda nem köteles elfogadni.
16. A szövegben csak a régi és tájshavakat húzzuk alá, neveket, címeiket ne.
17. A folyóiratok évszámait és az évszázadokat arabsszámmal írjuk, ne rómaiival. Az évfolyam és a lapszám közé kettőspontot teszünk.
18. A kézirat végére teszük ki a pontos címet, s a névtelen cikkek végén zárójelben legyen ott a szerző neve és címe.
19. A levonatokba ne írjunk újabb szövegeket, mert ez költségtöbbletet okoz s a szám megjelenését késlelteti.
20. A hasábos levonatot postafordultával küldjük vissza a szerkesztőnek, hogy a számot minél előbb tördelthessük.

Előfizetési díj ..... 1 évre 18.— forint

Megjelenik kéthavonként 5 ív terjedelemben. Ára példányonként 4.50 forint.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó Budapest, V., Alkotmány-utca 21.

Távbeszélő: 424-595, 424-589, 113-823, 420—538

Felelős kiadó: Mestyán János

Terjeszti a Posta Központi Hírlapiroda Vállalat

Budapest, V., József nádor-tér 1. Telefon: 180-850

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat: József nádor-tér 1, üzlethelyiség. Telefon: 183-022

Lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda Ujságboltjában
Budapest, V., József Attila-utca 3.

A kiadásért felelős: Mestyán János

Műszaki felelős: Tóth Ferenc

A kézirat beérkezett: 1953 V. 7. — Terjedelem: 14 (A/5) ív. — Nyomott példány: 2200

Akadémiai nyomda, Gerliczy-u. 2. — 24672 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc